

HOMÁLYZÓNÁK

FELVILÁGOSODÁS ÉS LIBERALIZMUS

TANULMÁNYOK KECSKEMÉTI KÁROLY

80. SZÜLETÉSNAPIJÁRA

ZONES D'OMBRE

LUMIERES ET LIBERALISME

MÉLANGES OFFERTS À CHARLES KECSKEMETI

POUR SON 80^E ANNIVERSAIRE

HOMÁLYZÓNÁK | ZONES D'OMBRE FELVILÁGOSODÁS ÉS LIBERALIZMUS | LUMIERES ET LIBERALISME

TANULMÁNYOK KECSKEMÉTI KÁROLY 80. SZÜLETÉSNAPIÁRA
MÉLANGES OFFERTS À CHARLES KECSKEMETI POUR SON 80^E ANNIVERSAIRE

FŐSZERKESZTŐ: BORSI-KÁLMÁN BÉLA

A szerkesztői munkában részt vettek: DÉNES IVÁN ZOLTÁN, FERGE ZSUZSA, MISKOLCZY AMBRUS

© Szerzők, 2013

Technikai munkatárs: Füzessi Katalin

A borító Ferge Máté munkája

A kötetet: Siba László tervezte

ISBN 978-963-9270-32-9

A tanulmánykötet elérhető az Országos Széchényi Könyvtár (<http://mek.oszk.hu/11800/11888/>) és a Bibó István Szellemi Műhely (<http://www.bibomuhely.hu/articles/kiadvanyaink/homalyzonak.pdf>) honlapján.

A tanulmányok a forrás megjelölésével idézhetők.

Tartalom || Table des matières

	Előszó Avant-propos	8
MISKOLCZY AMBRUS	Kecskeméti Károly Charles Kecskeméti	11
JEAN BÉRENGER	Le destin des Juifs viennois : du Baroque aux Lumières (1620-1790) A bécsi zsidók sorsa a barokk kortól a Felvilágosodásig (1620–1790)	16
DANIEL TOLLET	L'effort de conversion des juifs de la Confédération polono-lituanienne au XVIII ^e siècle – à travers les écrits de Franciszek-Antony Kobielski A zsidók áttérítésére tett erőfeszítések tükröződése Franciszek-Antony Kobielski írásaiban a XVIII. századi lengyel–litván konfederáció idején	33
TÓTH FERENC	„Magyar irodalom francia szívvel” – A 18. századi franciaországi magyar emigráció irodalmi tevékenysége « Littérature hongroise au coeur français » – L'activité littéraire de l'émigration hongroise au 18 ^e siècle	45
PÁLMÁNY BÉLA	Nemesedő városi követek a francia és napóleoni háborúk magyar országgyűlésein, 1790–1812 Députés des villes en voie d'anoblissement à la Diète hongroise à l'ère des guerres françaises et napoléoniennes, 1790-1812	53
PAJKOSSY GÁBOR	Vármegyei tisztújítások, követválasztások és katonai segédlet a reformkori Magyarországon Le renouvellement des élites administratives au sein des comitats, les élections locales et la constitution de milices d'appoint en Hongrie à l'ère des réformes	74
MISKOLCZY AMBRUS	A kollektív erőszak hadtörténetéhez, avagy „zsidórablás” Nádason 1848. április 19–20-án Contributions à l'histoire militaire de la violence collective, ou bien « brigandage juif » à Trstín [Slovaquie] le 18-19 avril 1848	83
KOMORÓCZY GÉZA	Löw Lipót egy elfeledett cikke Un article oublié de Lipót Löw	99

TURÁN TAMÁS	Dokumentumok a magyarországi zsidó statisztika és a makói zsidóság történetéhez Documents relatifs à l'histoire de la statistique juive de Hongrie et à l'histoire des Juifs de Makó	116
DEÁK ÁGNES	„...hová jutottunk, midőn egy konservatív és kath. szerkesztőt ilyen zsidóügyi cikkért elítélnék” – Lonkay Antal és az Idők Tanúja sajtópere 1863-ban ... « où l'on en est si un journaliste conservateur et catholique peut être condamné à cause d'un article si insignifiant au sujet juif » – Le procès de presse d'Antal Lontay et du journal Idők Tanúja [Témoign du Temps] en 1863	131
KÖVÉR GYÖRGY	„Választási epilóg” – Ónody Géza utolsó csatája a mandátumért (1896) « Epilogue de scrutain » – le dernier combat de Géza Ónody pour le mandat	143
DÉNES IVÁN ZOLTÁN	Jogegyenlőség és kirekesztés választútján A la croisée des chemins de l'égalité des droits et de l'exclusion	154
RESS IMRE	Kállay Béni párizsi embere: Henri Moser – Bosznia-Hercegovina egyedi országhképe kialakítása a 20. század fordulóján L'homme parisien de Benjamin Kállay: Henri Moser – La formation de l'image spécifique de la Bosnie-Herzegovine au tournant du 20 ^e siècle	179
FRANK TIBOR	Romain Rolland és magyar fogadtatása az I. világháborúban Romain Rolland et sa réception durant la première guerre mondiale	193
HARASZTI GYÖRGY	Kényszerperegrináció az első világháború után La péréggrination forcée après la première guerre mondiale	201
VICTOR KARADY	Behind the facade of the Liberal State : ethnic and religious inequalities of elite education in Dualist Hungary A liberális állam homlokzata mögött: etnikai és felekezeti egyenlőtlenségek, elitképzés a dualista Magyarországon	212
FILEP TAMÁS GUSZTÁV	Gólusz, geulla Diaspora, rédemption	220
HENRI DE MONTETY	HOTEL SAVOY de Joseph Roth – L'Orient et l'Occident Joseph Roth Savoy Szállója – Kelet és Nyugat	224

ZIRKULI PÉTER	Tudósítás a könyvtárból: Koestler Reportage de la bibliothèque: Koestler	230
ATTILA PÓK	Republikanismus in der modernen ungarischen Politik A köztársasági eszme a modern magyar politikában	237
PAUL GRADVOHL	Cultures et crises politiques en Europe centrale Kultúrák és politikai válságok Közép-Európában	246
KÖRMENDY LAJOS	Egy kutatás dilemmái és nehézségei Les dilemmes et difficultés d'une recherche	253
BORSI-KÁLMÁN BÉLA	Töredék – Töprengés a honi antiszemitizmus természetéről, avagy óvatos javallatok a magyar–magyar viszony rendezésére Fragment – Réflexions sur la nature de l'antisémitisme en Hongrie, ou bien suggestions prudentes en vue de la régularisation des rapports hungaro-hongrois	263
MESTER BÉLA	Bűnös hangok – A gondolkodás elnémulása Voix coupables – La pensée passe au silence	277
BÍRÓ ANDRÁS	Epilógus – Korzikai intermezzo Epilogue – Intermède en Corse	287
	Kecskeméti Károly műveinek bibliográfiája Oeuvres sélectionnées de Charles Kecskeméti	291
	A szerzőkről Sur les auteurs	302

KECSKEMÉTI KÁROLY || CHARLES KECSKEMETI

Minden könyvnek megvan a Sorsa, tartja a latin mondás, s ez alól természetesen a mi kötetünk sem kivétel: e sorok szerzőjének ötlött eszébe, hogy barátunk, kollégánk Kecskeméti Károly közelgő 80. születésnapja¹ méltó megünneplésére emlékkötetet szervezzünk tiszteletére. A gondolatot tett követte – és a szokványos teendők: körlevél a szóba jöhető Szerzőknek (ezt 2013. február 7-én postáztuk), a munkát vállaló kiadó megkeresése, és, főként, a mindehhez elengedhetetlenül szükséges pénzszerzési módok gondos mérlegelése. Ez még most sem ért véget. Ám az idő rövidségére és anyagi forrásaink szűkösségére való különös tekintettel a szerkesztők egyelőre az *e-book* forma mellett voksoltak...

A felkért szerzőgárda, egy-két „lemorzsolódást” leszámítva becsülettel teljesítette penzumát. Összesen huszonnégyen lettünk. A kéziratok többsége, ahogy ilyenkor lenni szokott, nem született meg időre. Akadt olyan kolléga, aki leterheltsége miatt végül is visszalépett, és olyan is, aki a hírről hallván csatlakozott hozzánk. Nem jelentett leküzdhetetlen akadályt az sem, hogy némelyek lazábban értelmezték a terjedelmi kereteket, ezt mások visszafogottsága ellensúlyozta. Szervezési nehézségek és némi kapkodás, főszerkesztői tunyaság miatt viszont a beérkezett textusok formai szempontból távolról sem voltak egységesek. Ezt a problémát – igazán jelentős erőfeszítések ellenére – a belső munkatársaknak nem is sikerült teljesen megoldaniuk. Az első csoda mégis megesett: 2013. július 18-ra összeállt az *opus* törzsanyaga.

¹ Az Ünnepeelt 1933. augusztus 19-én született Budapesten

H*abent sua fata libelli* estimaient les Anciens. Ce dicton célèbre est sans nul doute valable pour le présent ouvrage. À vrai dire, c'est bien dans mon esprit, il me semble, qu'est initialement descendu l'idée de rendre hommage à Charles Kecskeméti sous la forme d'un volume de mélanges, sachant que l'anniversaire de sa naissance était imminent¹. Ensuite, nous sommes passés à l'acte – et aux diverses obligations liées à une telle entreprise : une circulaire, d'abord, adressée aux auteurs présumptifs en date du 7 février a. c., puis la recherche d'une maison d'édition susceptible de s'engager dans notre projet. Enfin, surtout et par dessus tout, l'évaluation rigoureuse des modalités d'obtention d'une subvention adéquate. Du reste, nous ne sommes pas encore arrivés au bout de nos efforts. Mais, compte tenu du temps fort limité à notre disposition, et prenant en considération nos ressources pécuniaires extrêmement restreintes, nous avons pour l'instant choisi la forme d'un livre électronique (*e-book*).

Les auteurs, à quelques rares exceptions près, ont honoré dignement la tâche qui leur incombait. Leur nombre, tout compte fait, s'élève à vingt-quatre. La plupart des manuscrits sont arrivés, comme d'habitude, après le délai fixé ; certains collègues, faute de temps, ont été contraints de renoncer à leur participation, d'autres se sont joints à nous plus tard en apprenant l'existence du projet. D'autre part, le fait que plusieurs contributions ont dépassé les paramètres proposés ne nous a pas causé de problème insurmontable, car ces dernières ont été contrebalancées par la modestie de certaines autres. En raison de difficultés organisationnelles et d'une certaine précipitation, peut-être aussi d'une coupable nonchalance de la part de la direction du volume, les textes

¹ Charles Kecskeméti est né le 19 août 1933 à Budapest

S hogy milyen lesz? Ez mindig talány a *Festschriftek* esetében. Nagyjában-egészében két dologtól függ, amelyek persze egymásból következnek: a) kiket sikerül megnyerni; és b) ami még ennél is fontosabb: *kinek készül?* Mert azt mindenki tapasztalatból tudja, aki tollat vesz kezébe: igazán nem elhanyagolható szempont, hogy alkotás közben milyen impulzusokat, gondolatokat, érzelmeket vált ki belőle az *Ünnepelt* munkássága, tudományos rangja, karaktere, habitusa. Vagyis az *Ember*, akit fel akarunk köszönteni, akinek megbecsülésünk, tiszteletünk és rokonszenvünk jeleként örömet akarunk szerezni. S úgy, hogy lehetőleg *nyoma* is maradjon.

A kötet „rendező elve” tehát maga az ünnepelt: Kecskeméti Károly. Az ő több mint négy évtizedes tiszteletet parancsoló „megkettőzött” levéltárosi/történeti pályája, eredményei, továbbgondolásra serkentő felismerései, távlatos felvetései és – mindenek fölött – megnyerő egyénisége volt az a szilárd pont, amely, mint mágnes a vasreszeléket, magához rántotta, s egy sajátos, csak és kizárólag erre a vállalkozásra jellemző *alakzat*ba rendelte/rendezte a beérkezett írásokat, esszéket, közleményeket, amelyek összege maga az elkészült könyv. Emellett emez eszmei „vezérfonal” érvényesít(het)ése – tekintettel arra, hogy Kecskeméti Károly ’56 óta Párizsban élve eleve *kívül* és *felül* áll kisszerű honi értelmiségi torzalkodásainkon – egyszersmind annak is bizonyítéka, hogy Magyarországon változatlanul lehetségesek olyan értékelvű, szigorúan csupán a minőségre figyelő szakmai szerveződések, amelyek nincsenek tekintettel az elmúlt huszonnégy esztendőben létrejött „szekértáborokra”. Ebből a szemszögből – Kecskeméti Károly kényszerű távollétéből és főként francia nyelvű tudományos pályájából – következik egyebek között az is, hogy rangos francia történészek írásai is szerepelnek kötetünkben, ennél fogva az két, sőt többnyelvű.

reçus étaient loin de partager une unité de forme. Et malgré les efforts considérables des collaborateurs techniques du projet, l’uniformisation des textes n’a sans doute pas atteint le degré de perfection souhaité. *Pourtant*, un premier miracle a eu lieu : le 18 juillet, tout le matériel du volume était disponible.

Restait à savoir quelle serait la qualité du volume. Dans le cas des *Mélanges*, c’est toujours l’énigme principale. Tout dépend, en grandes lignes, de deux variables, qui sont elles-mêmes, bien sûr, interdépendantes. La première est la suivante : *qui sont les auteurs ?* Et voici la seconde, non moins capitale, bien au contraire : *à qui s’adresse-t-on ?* Car toute personne assez téméraire pour s’aventurer dans le domaine des lettres sait de sa propre expérience combien sont déterminants l’œuvre, le poids scientifique et le caractère du bénéficiaire d’un volume jubilaire, dans le processus de création. En un mot : quelles impulsions, quels sentiments inspirent *l’Homme* à qui l’on s’apprête à rendre hommage ? Celui à qui l’on voudrait témoigner de son respect, de la sympathie qu’il inspire à son entourage, à qui l’on souhaitait aussi, tout simplement, faire plaisir. De telle sorte que cet acte, si possible, *laisse des traces*.

Le « principe d’ordre » de ce volume est donc la personnalité même de Charles Kecskeméti. C’est sa carrière imposante, « double », d’archiviste-historien pendant plus d’un demi-siècle, ce sont ses résultats historiographiques, ses trouvailles durables et ses questions inspiratrices et enfin, *last but not least*, son caractère charmant et attirant – en tant que point de référence, faut-il dire en tant qu’aimant magique ? –, qui a donné à nos textes leur *configuration* et qui est, en somme, au cœur de ce livre. D’autre part, le fait même que ce « fil conducteur » ait pu se dérouler jusqu’au bout – considérant que Charles Kecskeméti, depuis son émigration à Paris en 1956, n’a eu de cesse de s’élever *contre* et *au-dessus* de nos petites déformations intellectuelles domestiques – est la preuve qu’il est encore possible en Hongrie

A többi már, mondhatni, mellékes körülmény: mivel a tematikus bontás a dolgozatok sokfélesége miatt eleve kútba esett, a szerkesztők olykor szikrázóan kemény „csörték” után egyeztek meg, hogy a maradék két lehetőség (a betűrendes, illetve időrendi) közül az utóbbit választják: az írásokat témájuk kronológiai sorrendjében tárják az Olvasó elé, a végére illesztve a több korszakon átívelő dolgozatokat, illetve az „időtleneket”.

Mint minden hasonló kiadvány, ez a kötet is nagyon sok ember odaadó törődését, áldozatos munkáját igényelte. A szerzők lajstromának megkomponálásában, majd a kötet összeállításában Dénes Iván Zoltán és Miskolczy Ambrus segített sokat, emez *Előszó* végleges formába öntéséhez pedig Filep Tamás Gusztáv és Henri de Montety nyújtott értékes támogatást. Ám az írásokból sohasem lehetett volna *könyv* Ferge (Kecskeméti) Zsuzsa eltökélt háttértevékenysége, erélye és kiapadhatatlan energiája, valamint Sík Júlia rendkívül lelkiismeretes szöveggondozói munkája és tipográfus tördelőnk, Siba László invenciózus megoldásai nélkül.

Köszönet érte Mindenkinék.

BORSI-KÁLMÁN BÉLA

Párizs, 2013. július 19.

d’entreprendre un projet de valeur, uniquement motivé par la qualité professionnelle, ignorant délibérément les différents camps retranchés constitués au cours des vingt-quatre dernières années. C’est aussi à l’éloignement forcé de Charles Kecskeméti et à sa carrière scientifique réalisée principalement dans la langue française que l’on doit, dans ce volume bilingue et même multilingue, la présence de contributions d’historiens français de valeur.

Le reste, dirait-t-on, consiste en un détail négligeable : puisque la structure du volume pouvait difficilement être organisée de façon thématique, en raison de la multitude des sujets en présence, les rédacteurs, au terme de durs débats intérieurs, ont accordé leur préférence à la chronologie aux dépens de l’ordre alphabétique. Ils proposent donc au lecteur de ces *Mélanges* des études et des essais rangés selon leur temporalité : des problématiques les plus anciennes aux plus récentes, voire « intemporels ».

Ce volume, comme toute publication de ce genre, a exigé le soin plein d’abnégation et le travail dévoué de nombreuses personnes. C’est Iván Zoltán Dénes et Ambrus Miskolczy qui m’ont le plus aidé dans le choix des auteurs, ainsi que dans l’élaboration de la structure définitive de la table des matières, je mentionnerai également l’aimable contribution de Tamás Gusztáv Filep et Henri de Montety à la forme définitive du présent *Avant-propos*. D’autre part, tous ces textes n’auraient jamais pu se constituer *en forme de livre* sans l’activité discrète, pour ainsi dire derrière les coulisses, de Zsuzsa Ferge (née Kecskeméti), sans son inépuisable énergie et sans sa détermination, ni sans le travail de très grande valeur de notre rédactrice, Júlia Sík, toujours minutieux et consciencieux, enfin sans les solutions inventives du rédacteur technique, László Siba.

Ils méritent tous nos profonds remerciements.

BÉLA BORSI-KÁLMÁN

Paris, le 19 juillet 2013

KECSKEMÉTI KÁROLY

MISKOLCZY AMBRUS

Történelmünk nem hivatalos párizsi követe. Jelent javító, jövőt építő, múlttal dialogizáló történész. Lázadó alkat, de olyan, aki a családi örökséget élteti tovább. Apja, Kecskeméti György a *Pester Lloyd* szerkesztője, a betiltott nagy szabadkőműves hagyományt is folytató Cobden-kör tagja, szépíró, esszéista – örökölni csak az elpusztított otthon melegének emlékét és szellemiségét hagyhatta. És mintha a *Szép Szóban* 1937-ben megjelent egyik cikkében kijelölte volna az utat fia számára, amelyen maga is járt:

„Kazinczyék s az utánuk következő ébresztő és építő nemzedékek talán még kevesebb gyakorlati sikerrel találkoztak útjukon, mint mai utódaik. Könyveik, folyóirataik a nagy országban alig találtak néhány száz olvasót. Munkájuk kenyeret nem adott, külső elégtételt alig. Sorsuk mégis végtelen magasságban ível a mai jobban ellátott, többet olvasott s emlegetett költők és írók sorsa felett. Mert az elődök tudták, hogy szavuk a magyar történeti fejlődés parancsa, s hogy az ő szellemük teremti meg az eljövendő Magyarországot. Ez az apostoli szerep pedig nem külsőséges póz volt, nem a romantika formakincsének átvett dekoratív eleme, hanem szó szerinti, eleven és súlyos valóság. A tizenkilencedik század Magyarországa csakugyan azért épült fel, mert költők hirdették s a költőkön megihlett államférfiak akarták; s úgy épült fel, ahogy a költők álmaiban élt.

Nélkülük nem lett volna nemzeti újjászületés, nem alakult volna ki önálló magyar nemzeti állam, nem vettünk volna részt a modern polgári és nemzetiségi Európa felépítésében.”

Ennek a történeti folyamatnak szentelte Kecskeméti Károly első nagy monográfiáját; Párizsban készítette, 1989-ben franciául jelent meg Rómában *La Hongrie et le réformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux (1790–1848)* címmel. A mű világos kérdésfeltevéseivel, szikár, pontos szövegezésével emelkedik ki történetírásunkból. Ugyanakkor fűti az igazságkeresés szenvedélye és új felismerések közzétételének öröme. Amikor

Vaszary János hazatért Párizsból, és belépett az osztályterembe, első szava az volt: „Kinyitni az ablakot, levegőt!” Kecskeméti könyve is úgy jeleníti meg a felvilágosodás és a liberalizmus összefüggéseinek kérdéseit, mintha kitárnának egy elkoszosodott ablakot, és aztán dohos szobánkba beáradna a friss levegő. A szokás azonban nagy úr, és a közegellenállásnak az érdekek és a szenvedélyek összjátéka következtében is megvan a maga dialektikája, különösen a hivatalosnak. Így aztán magyarul csak 2008-ban jelenhetett meg a mű, hála Dénes Iván Zoltán tudományszervező tevékenységének. Igaz, a mű egyik fontos fejezetét még 1982-ben közzétette a *Történelmi Szemle*, és még hozzá – egyfajta közmegegyezéssel is – tabusított témakörben: a hazai zsidóság tagolódásáról, kötődéseiről szolt, és mindenekelőtt az emancipáció ügyének alakulásáról.

Kecskeméti értekezésében a fő problémát a felvilágosodás és a liberalizmus közötti folytonosság érzékeltetése jelentette. A hazai félhivatalos tézis szerint a magyar történeti fejlődés sajátossága abban rejlett, hogy a nyugati modelttől eltérően a felvilágosodás és a liberalizmus közötti folytonosság a Martinovics-féle mozgalmat is felszámoló abszolutista és rendi reakcióval megszakadt. 1830 után mindent előlről kellett kezdeni, bár metaforikus módon a megszakítottság tézisében is szó esett a két jelenséget összekötő – közelebről meg nem határozott – keskeny útról, valamiféle összekötő szálakról, bűvópatakokról. Kecskeméti Károly az 1825-ös vagy az 1830-as cezúrát egyszerűen mítosznak tekinti; a reformkor mítoszának, melyet a kortársak és a róluk értekező történészek alakítottak ki hőseik kultuszának jegyében. Ő viszont azt mutatta ki, hogy az 1790-es évektől nem szakadt meg a gondolati és terminológiai folytonosság, nem is beszélve a nagy társadalmi, gazdasági és politikai kérdések megoldását célzó igények folytonosságáról. „A folyamatosság megszakítása 1792 és 1832 között illuzórikus, mert semmiféle cenzúra, semmiféle rendőrség, bármilyen hatékonyak is legyenek, nem akadályozhatja meg a fiúkat, hogy apáikat kövessék, ha úgy akarják.” Igaz, hogy az 1790-es évek szép eszméi anticipáló álommalá váltak, a reakció elhatalmasodásával az ország „cenzúrázott Magyarországgá” vált. Viszont amikor a szerző szembesítette „az első és a második megújulás szerzőinek és szereplőinek az eszméit és a terveit,” szépen kirajzolódtott, „olykor meglepő filológiai pontossággal, hogy a fő forrás, amelytől indulva kiépült a magyar liberális gondolkodás, egyszerűen a posztjozefinista reformerek munkája volt”. És közben megint olyan kérdést érintett Kecskeméti Károly, amelyről kevesen írhattak, éspedig a szabadkőművesség történeti szerepét. A jakobinus mozgalom résztvevői és pártfogói „szinte valamennyien” szabadkőművesek voltak, hangsúlyozza Kecskeméti, és ezt tudtuk, de arra nem figyeltünk, hogy leszármazottaik, fiaik, unokáik „statisztikailag meggyőző arányban szerepeltek a reformkori liberális politikusok, valamint a forradalom és szabadságharc polgári és katonai vezetői között”. A szabadkőművesség és a történelmi liberalizmus közötti folytonosság mellett szolt a páholyok földrajzi elhelyezkedése. Azok a megyék, ahol hajdan erős páholy működött a reformkorban, a haladás bázisát képviselték. Milyen kézenfekvő felismerés, mondhatnánk ma, de ehhez

túl kellett emelkedni a történetírásban sokáig rögzült szabadkőműves-ellenességen, ami a két világháború közötti idők terhes öröksége. Sőt, a magyar historiográfiai táj fölé kellett emelkedni. Párizs ezt biztosította.

Az 1956-os forradalom leverése után Párizs adott otthont és munkát Kecskeméti Károlynak. Négy évtizeden keresztül a legnagyobb nemzetközi levéltári szervezet (Nemzetközi Levéltári Tanács Titkársága) irányításában oroszlánszerep jutott neki. Levéltárakat szervezett Afrikában is. Ugyanakkor részese volt annak a nemzetközi levéltáros együttműködésnek, amely nálunk az ideológiai olvadásban és a demokrácia iránti igény erősödésében oly jelentős szerepet töltött be. Az ő visszatekintő szavai szerint „a levéltárak Európája” nem lett a politikai presztízs és sznobizmus áldozata. És Párizsból kicsit előre lehetett mozdítani azt is, hogy a szomszédos országok levéltárainak kapui jobban megnyíljanak előttünk. A történész számára a rálátás lehetőségét kínálta, és Kecskeméti élt vele.

Francia történészek többek között két szemléletalakító fogalmat vezettek be. Az iskolateremtő Marc Bloch, az Ellenállás mártírja az eredeti jellegzetességek fogalmát, Fernand Braudel pedig a *longue durée*-t. Aki nem élt és nem kellett írnia a vulgármarxizmus fojtogató légkörében, nehezen érzékelheti, hogy ezek milyen felszabadító szemlélettel párosultak. Torz formában ugyanis éltek, például a kultúrlejtő képzetében, amely a náci hegemoniát igazolta, vagy a feudális csökevényekkel való példálózásban, amely a kommunista rendszer legitimációját szolgálta. Ezzel szemben az *Annales*-iskola történettudománya magyarázni akarja a jelen a múlttal, a jelen fejleményeinek jobb megértését célozza a múlt vizsgálata. A történetírás akkor is érinti a politikai szférát, ha nem áll szándékában, annál is inkább, mert a politika akkor érzi magát a jelen és a jövő urának, ha a múltat is uralja, a múlt megjelenítésére közvetlenül vagy közvetve hatva. Minél erősebb egy demokrácia, annál kevésbé szól bele a történészek világába, és minél szabadabb, annál erősebb a demokrácia. Nálunk annak a vitának, hogy volt-e, vagy sem folytonosság a felvilágosodás és a liberalizmus között, vagy annak, hogy milyen is volt a mi történeti liberalizmusunk, óhatatlanul kialakult a politikai háttere, az egyes álláspontok a történészvilágon belüli hatalmi harcokhoz kapcsolódtak – a tudomány rovására. A vulgármarxizmus a negatív folytonosságot kultiválta, a kommunista pártpolitika a polgári értékek folyamatosságát igyekezett megregulázni, „a másik partról jöttem” liturgiáját produkáló tudósok többé-kevésbé önkéntes bábjátékukban lelték kedvüket, egy-egy nagy megtérőt simogatva, olykor persze meglegyintve, nehogy elbízsa magát. Párizsból ez a sok kis nyomorúság talán nem is nagyon látszott, annál inkább az, ami történelmünkben *longue durée* és eredeti jellegzetesség. És azért ennek tékje van: a sokat emlegetett „kontinuitás hangsúlyozása mindenkélett azért fontos – mondja Kecskeméti Károly –, mert Magyarország különleges szerepet tölt be a múlt századi politikai eszmetörténetben, ugyanis a Rajnától keletre az egyetlen olyan ország, ahol a liberalizmus egy évszázadon keresztül meghatározó politikai rendszer volt. Ez volt a norma, a politikai berendezkedés alapterve. Ez nincs meg sem a lengyeleknél, sem a cseheknél, sem az osztrákoknál. S ma is még a liberalizmus a referencia Magyar-

országban, akár úgy, hogy azt jónak minősítik, akár úgy, hogy elmarasztalják.” Ez már politika, nem napi politika, hanem nemzetpolitika – a szó nemes értelmében. Az anticipáló álmokban bővelkedő múlt megjelenítésében mindig is jelen van a reaktív utópia, akár olyan formában, hogy minden történész a jövőalakítás igényével tevékenykedik. Tudománya a hübrisze.

A történelmi ítélet nem fantazma. Egy-egy olyan ítélet mögött, melyből valamit megidéztünk, sok az aprómunka is, a levéltári bűvárkodás és azok eredményeinek állandó újragondolása. Kecskeméti Károly 1960-ban a brüsszeli Nagy Imre Intézet kiadványsorozatában jelentette meg a 18. századi és 19. század eleji Magyarországról szóló francia jelentéseket tartalmazó kötetét, amely 2006-ban kibővítve immár itthon is napvilágot látott – *Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie 1717–1809* címmel. Az új kiadás előszavában vezetett be a történetírásba egy azóta olyannyira meggyökeresedett terminust, hogy eredetét elfeledve úgy élünk vele, mint a levegővel. Ez a terminus az *alkotmányos abszolutizmus*, az 1790-es évek kompromisszumának rendszere, melyben természetesen az erőviszonyoknak megfelelően alakultak (volna) a nagy döntések. Az alkotmányos abszolutizmus a jozefinizmus lipóti alternatívájában valósult meg, aztán a francia forradalom radikalizálódását követő reakció nyomán háttérbe szorult. A jelenséget egyébként Marczali Henrik és Mályusz Elemér is körülírta, de megnevezése elmaradt. Viszont illik rá a dunai Monarchia történetének jellemzésére bevett formula: „az elszalasztott lehetőségeké”. Immár közhelyszerű az angol mondás, hogy a történelem a korcsokat szereti, de a *juste milieu*-t maga alá temeti, pedig az is reményekre adott alkalmat és távlatokat kínált. Kecskeméti Károly igazán pozitív alakjai a nagy felvilágosultak után a centralisták és az 1890-es évek hatékony reformerei, élükön Wekerle Sándorral. Az emberek és csoportok története mögött ott vannak a struktúrák. A rendi alkotmányosságra épült modern parlamentarizmusunk. Hogy miként és hogyan, arról szól Jean Bérenger-val közösen írt műve: *Parlement et vie parlementaire en Hongrie 1608-1918* (Paris, 2005), magyarul: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918* (Budapest, 2008), és ugyancsak a Bérenger-val készített kétkötetes „Habsburgok Magyarországa”, *La Hongrie des Habsbourg* (Rennes, 2010, 2011). Keserű történet, felemelő jelekkel.

Ha valamilyen irányzathoz vagy áramlathoz kellene kötni Kecskeméti Károly munkásságát, a revizionizmus lenne az. És ez akkor igazi, ha a revizionizmus önrevízióval is párosul. A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus című esszéjét tanítani kellene. Azt, hogy miként lehet sorskérdésről írni a Horváth János által elítélt „sorsóbégatás” fölé emelkedve. Milyen az etnopátosztól mentes hitvallás, amely egy élet tanulságait foglalja magába: „A múlt szüntelenül üzen a jelennek, s a történész feladata, hogy az üzenetet elolvassa, akkor is, ha a szöveg homályos, elmosódott, hézagos vagy átfestett. A hosszú magyar történelem egyik üzenete, hogy a nemzet folytonosságát egyszersmind kifejező és biztosító, korról korra átívelő hagyományoktól eltérni súlyos,

akár jóvátehetetlen következményekkel jár.” A bűn és a hiba eltérés a történeti korokban – eltérő jelleggel, ám valamiféleképpen, ha kellett, kemény harcok árán – érvényesülő pluralizmustól. Ebben a pluralizmusban azonban benne van az is, amit a felvilágosodás eszmekörétől elszakadni nem tudó nem szeret. A fasizmus nálunk nemzethalál. A Kecskeméti családban a nagyapa, Kecskeméti Ármin és az apa, György is a holokauszt mártírja lett. Ez az emberi hitele annak, amit a fiú egész életművével is példáz: a magyar zsidóság nem külön – az ország érdekeivel szemben álló – entitás. És ha ezen tűnődünk el, felötlík az, amit Zsolt Béla írt 1938 végén: „Most hatszázezer ember, hatszázezer csökönyös magyar ember a tét – s bizonyos, hogy lesz idő, amikor az utókor sehogy sem fogja megérteni, miért volt főnyeremény a nemzetnek hatszázezer hűséges, dolgozó, áldozatkész polgár és munkás önkéntes elvesztése.” Kecskeméti Károly idézett esszéjében így vonja meg a folyamat mérlegét: „Végül sajátos volt az is, ahogy a magyar politikai osztály hangadó része elutasította az orosz és német kórnak tekintett antiszemitizmust az 1918 utáni radikális fordulatig. A fordulat félelmetesen gyors és brutális volt. A »magyar kivétel« hirtelen megszűnt. A két háború közötti légkör szinte szuggerálta, hogy a régi Magyarország volt a judeofóbia és a pogromok egyik őshazája. A vészorszak nemcsak hitelesítette ezt az elképzelést, hanem az egész emancipációs küzdelmet groteszk handabandázássá torzította. Nem lehet nem feltenni a kérdést: melyik az igazi Magyarország?” Örök kérdés!

Ha végül azt a kérdést tesszük föl, hogy miben rejlik Kecskeméti Károly nagy történetírói erénye, akkor a válasz: a reflexivitásban. Ugyanakkor habitusában van valami mélyen romantikus, ha a romantikát úgy is látjuk, ahogy Lamartine: „megénekelte ész”. És ne tagadjuk, a történetírás irodalom is. Egyik sem lehet meg a másik nélkül. Móricz Zsigmond az 1938-as nehéz időkben így intett: „A gondolatok tisztázása nem lehet politikai feladat: ez írói kötelesség. Az író az egyetlen, aki megengedheti magának, hogy az abszolút gondolattal, az egészen teljes igazsággal foglalkozzék, még akkor is, ha az ellene szól. Az író ugyanis nem abból az egy gondolatból él, amit már megtalált, hanem minden igazságból, amelynek csálhatatlan valóságáról meggyőződött. Ami a politikusnál elvtagadás, az eszme vagy a párt megtagadása, az az írónál a jobb keresése.” Kecskeméti Károlynál is. A jobb keresésével jobbít. Harcos racionalista, és politika fölött álló, ám a politikai fejleményeket követő kritikus demokrata.

Aki Párizsban járt, és modernitásunk történetével foglalkozott, mind adósa. Valamit most törlesztünk, ahogy tudunk. És talán a legtöbbet úgy, ha azt a szellemiséget éltetjük, amelyet ő is éltet: a felvilágosodás rendkívül összetett, de messze sugárzó szellemiségét. Isten éltesse, Károly!

LE DESTIN DES JUIFS VIENNOIS : DU BAROQUE AUX LUMIÈRES (1620-1790)

JEAN BÉRENGER

Les Juifs viennois n'eurent pas le même statut que les autres communautés qui étaient établies à l'intérieur de la Monarchie à l'âge baroque. A de rares exceptions que nous évoquerons, ils y étaient interdits de séjour. Il y eut toutefois à Vienne au XVIIe siècle une communauté juive importante, dont l'existence fut éphémère (1624-1670), qui fut relayée par la présence, après 1680 de quelques familles de banquiers, qui résidèrent dans la capitale autrichienne avec le statut privilégié de juifs de Cour, protégés du prince (*Hofbefreiter* ou *Hofjude*).

Au XVIIe siècle les communautés juives dispersées sur le territoire de la Monarchie autrichienne n'étaient pas numériquement très importantes, mais elles jouaient un rôle non négligeable dans la vie économique et financière de ces pays. C'est ainsi que la communauté israélite de Bohême, dotée de privilèges et bien considérée, payait 2,2 % (ou 1/45) de la contribution annuelle votée par la Diète du Royaume¹. En Hongrie, les marchands juifs étaient protégés par la noblesse, qui avait besoin de leur crédit². En revanche le sort des Juifs habitant les Pays héréditaires de langue allemande était beaucoup moins favorable que celui de leurs coreligionnaires de Bohême ou de Hongrie. Edouard Brown, médecin personnel du roi Charles II d'Angleterre et membre de la Société royale de Londres, constatait vers 1670, à l'occasion d'un voyage de Venise à Vienne :

« J'ai presque toujours trouvé des Juifs dans les voyages que j'ai fait en Allemagne, mais dans celui-ci, je n'en rencontrai aucun, ou bien je ne pouvais pas les distinguer, quoique plusieurs villages fussent pleins de Juifs

¹ Décision de la diète de Bohême. Prague, Archives centrales de l'Etat SUA *Artikulové Snemovni*, 1650-1700.

² Lettre de M. de Saint Martin à la reine de Pologne, Presbourg 29 novembre 1659. BnF, Paris, Ms fr 13020, f° 313.

en Autriche, cependant on ne leur permettait pas d'exercer leur Religion dans la Styrie et on les avait sévèrement bannis de la Carinthie³. »

Le sort des Juifs viennois est encore moins enviable dans la période qui va de l'avènement de Ferdinand II à la mort de Joseph II (1620-1790), car les Juifs sont en butte à l'hostilité de la population viennoise. Ils dépendaient essentiellement de la bonne volonté des Habsbourg, qui les protégeaient dans la mesure où ils avaient besoin de leur aide financière en leur accordant à titre individuel le statut de Juif de Cour, protégé du prince (*Hofbefreiter* ou *Hofjude*). C'était un statut privilégié, à la fois précaire et enviable. Ils échappaient en effet à la juridiction ordinaire, celle du magistrat de Vienne comme celle du gouvernement de Basse-Autriche, pour ne relever que du maréchal de la Cour. En fait ils bénéficiaient de la plus large autonomie administrative, financière et judiciaire, mais ils se heurtaient à la franche hostilité des Viennois, ce qui détermina trois périodes dans leur histoire aux XVII-XVIIIe siècle :

- 1 de 1624 à 1670, de la fondation du ghetto à sa suppression
- 2 de 1670 à 1782, la période des Juifs de Cour
- 3 à partir de 1782, une période de libertés réduites par rapport à celles dont jouissaient désormais leurs coreligionnaires demeurant dans les provinces, y compris la Basse-Autriche

La communauté viennoise de 1624 à 1670

Depuis 1624, elle jouissait d'une véritable autonomie puisque la plupart des litiges étaient tranchés selon la loi mosaïque par cinq juges que la communauté choisissait librement, au moyen d'élections réglées par l'ordonnance de Ferdinand III du 20 février 1646⁴.

Celle-ci comptait 2 à 3000 âmes dans la seconde moitié du siècle, un peu moins de 2000 d'après le résident brandebourgeois Neumann, 3000 selon Charles Patin :

« Il y a dans Vienne environ trois mille (Juifs) logez assez communément dans un Bourg qui porte leur nom, détaché de deux ou trois cents pas de la Ville... Ils ont à Vienne trois synagogues quoy qu'à Francfort ils n'y en aient qu'une, et qu'ils soient en plus grand nombre...⁵ ».

Depuis 1625, ils habitaient un quartier distinct (aujourd'hui la *Leopoldstadt*, dans le 2ème arrondissement de la capitale), séparé de la ville par un bras du Danube (le *Donau-*

³ Edward BROWN, *Relation de plusieurs voyages*, traduction française de l'original anglais, 1 vol. in 8°, Paris 1674 BnF G 3561, p. 301.

⁴ David KAUFMANN, *Die letzte Vertreibung...*, op. cit., Vienne, 1888.

⁵ Charles PATIN, *Relations historiques... de voyages*, Amsterdam, 1696, p. 16.

kanal), ce qui avait renforcé chez eux un sentiment de sécurité. Ferdinand II les avait en effet autorisés à se rendre propriétaires des immeubles, qu'ils occupaient⁶, alors qu'ils n'avaient jusque-là été que locataires des bourgeois de Vienne. Selon Charles Patin, ce faubourg comptait en 1670, 111 maisons et 3 synagogues. Grâce aux privilèges accordés par Ferdinand II et renouvelés par Ferdinand III, la communauté connut, pendant un demi-siècle, de 1625 à 1670, moins la prospérité économique qu'un essor intellectuel remarquable. En effet, les meilleurs rabbins d'Europe orientale s'y installèrent, surtout après 1656, lorsque guerre et persécutions se furent abattues sur les communautés d'Ukraine et de Pologne. Celle de Vienne fut alors parcourue de courants mystiques et des dissensions opposèrent certains notables, comme Hirschel Mayer aux illuminés qui attendaient pour 1670 le retour dans la Terre Promise. Or loin de voir se réaliser ces aspirations millénaristes, cette année-là marqua la fin du ghetto de Vienne, parce que les Habsbourg cessèrent de lui accorder leur soutien.

En effet, tandis que l'antisémitisme de la population viennoise demeurait constant, l'attitude des Habsbourg varia considérablement, passant de la bienveillance de Ferdinand II à l'hostilité déclarée de son petit-fils Léopold 1er. C'est précisément l'évolution de la politique impériale vis-à-vis des Juifs viennois que nous étudierons dans un premier temps.

En fait la position de la branche styrienne de la Maison d'Autriche (Ferdinand II et ses descendants directs) était contradictoire: d'une part sa politique religieuse aurait dû entraîner le bannissement des juifs, d'autre part les nécessités financières de sa politique l'obligeaient à ménager les grands hommes d'affaires d'origine israélite, de sorte que pour complaire à ceux-ci, les Habsbourg de Vienne tolérèrent l'existence d'une petite communauté juive dans leur capitale.

Pourtant Ferdinand II (1619-1637) voulait rétablir, coûte que coûte, dans ses Etats patrimoniaux, l'unité religieuse au profit du catholicisme. Il avait déclaré au cardinal Khlesl qu'il préférerait régner sur un désert plutôt que sur des hérétiques ; or quatre ans après la victoire de la Montagne Blanche, qui mettait les Protestants des pays tchèques à sa merci, il accorda aux Juifs viennois le statut le plus libéral qu'ils aient jusqu'alors connu, puisque ceux-ci échappaient désormais à la tutelle malveillante de la bourgeoisie viennoise. Il est possible que l'idée d'un ghetto lui ait été suggérée par son confesseur le père Lamormain S.J., car cette solution avait fait ses preuves dans la Rome pontificale, où les Juifs étaient traités assez libéralement.

Pourtant le comportement de l'empereur n'était pas désintéressé : l'installation du ghetto intervenait deux ans après la grave crise monétaire et financière (*la Münzcalada*), qui avait secoué les Pays héréditaires et l'Empire ; des émissions désordonnées de monnaie de billon et la vente à l'encan des domaines confisqués aux rebelles bohêmes avaient

⁶ Privilège du 6 décembre 1624 cité par Gerson WOLF, *Geschichte der Juden in Wien (1546-1876)*, Wien, 1876, , pp. 43-44, dans lequel il était précisé que toute vexation ou insulte serait sévèrement châtiée.

provoqué une inflation galopante qui obligèrent l'empereur à déclarer la banqueroute partielle de 1623⁷. Or Ferdinand II avait eu recours au crédit du banquier juif Jacob Bassewi, qui avait participé aux négociations accordant à la communauté de Vienne son nouveau statut⁸. Ferdinand II, comme tous les autres souverains du XVIIe siècle, avait d'importantes difficultés de trésorerie, même si les diètes des différents pays de la Monarchie lui accordaient des contributions. Il devait donc recourir au crédit de banquiers italiens, néerlandais, juifs ou aux avances que lui accordaient certains aristocrates (Wallenstein par exemple). Il ménageait donc les banquiers juifs dont le crédit lui était nécessaire, faute de mobiliser autrement des sommes importantes et, dans cette perspective, il renonçait à ses projets d'unification religieuse par la conversion ou le bannissement.

Ses successeurs immédiats, Ferdinand III (1637-1657) et Léopold 1er (1658-1705), demeurèrent fidèles à la politique de Contre-réforme qu'il avait définie⁹ et cherchèrent à obtenir l'unification de leurs Pays héréditaires en y imposant l'unité confessionnelle. Après la signature de la paix de Westphalie, Ferdinand III fit expulser les derniers Protestants de Bohême, tandis qu'il obligeait les paysans luthériens de Basse-Autriche à se convertir ou à s'exiler et qu'il favorisait en Hongrie l'œuvre de reconquête catholique. Léopold 1er fut lui aussi intraitable dans ce domaine : il fit expulser de Vienne le ministre de Danemark, parce que son chapelain célébra en cachette le culte luthérien. En Hongrie il favorisa les persécutions contre les protestants au mépris de lois du royaume qui garantissaient le pluralisme confessionnel¹⁰.

Vers 1660 Vienne était un des principaux centres économiques de l'Autriche et un important marché régional¹¹, où les Juifs étaient essentiellement des négociants. Ils avaient conservé leurs magasins et leurs entrepôts dans la ville même, pour lesquels ils continuaient de payer des loyers aux bourgeois, car le ghetto n'était pour eux qu'un quartier résidentiel, séparé de leur lieu de travail. Ils se rendaient en ville pour vaquer à leurs occupations durant la journée, mais ils devaient rentrer chez eux le soir après la fermeture des portes de la cité.

D'après David Kaufmann, les Juifs se livraient en particulier au commerce des bestiaux et des grains. S'ils pratiquaient le grand commerce avec la Hongrie et le Proche-Orient, grâce aux importantes communautés sépharades de l'Empire ottoman, ils subissaient à Vienne la concurrence des marchands de confession orthodoxe (Grecs et Serbes), qui y étaient installés depuis longtemps. Même si la communauté connaissait une certaine aisance, elle ne comptait aucun grand banquier comparable au Jacob Bassewi des années 1620 ou à Samuel Oppenheimer des années 1680.

⁷ Victor-Lucien TAPIE, *Monarchie et peuples du Danube*, 1 vol., Paris, 1969, pp. 114-115.

⁸ Bassewi avait été anobli par l'empereur le 18 janvier 1622 en raison des services rendus. Sur son rôle de médiateur, David KAUFMANN, *Die letzte Vertreibung...*, op. cit., p. 7.

⁹ Anna CORETH, *Pietas austriaca*, 1 vol., 75 p., Vienne, 1959, pp. 9-11.

¹⁰ Jean BERENGER, *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale ? (1415-1792)*, 282 pages, Paris, 2000, pp. 207-221.

¹¹ Sur la vie économique de Vienne et de la Basse-Autriche Jean BERENGER, *Finances et absolutisme autrichien*, Paris, 1975, pp. 159-178.

En l'absence d'autres documents, un état des fortunes nous est fourni par une estimation des maisons du ghetto. Les trois cents maisons représentaient 137 290 florins rhénans – un quart étant constitué de bâtisses en torchis valant de 40 à 70 florins, un autre quart se composant de baraques branlantes, cinq maisons seulement étaient couvertes de tuiles et l'immeuble le plus somptueux était estimé 7 200 florins¹². Il existe donc un contraste manifeste entre le palais que se construisit à la fin du Siècle le banquier Samuel Oppenheimer. Des contrats de la Chambre des Comptes¹³, il ressort qu'à cette époque les banquiers susceptibles de faire d'importantes avances au Trésor impérial, étaient soit des Italiens, soit des hommes d'affaires allemands de Haute Hongrie, mais les archives de la Chambre des Comptes ne mentionnant alors aucun Juif¹⁴. Nous n'y avons trouvé aucune trace de contrat passé entre cette dernière et un « partisan » d'origine israélite pour la perception des douanes et péages par exemple. Un seul homme, Hirschel Mayer semble avoir eu les moyens suffisants pour prendre à ferme les contributions frappant ses coreligionnaires. Par conséquent la communauté viennoise n'offrait à ce moment aucun intérêt majeur pour les finances de l'empereur. Les Juifs de Vienne représentaient tout au plus une modeste source de revenus particuliers, car, conformément aux traditions médiévales, puisqu'ils étaient les protégés du souverain, ils devaient payer cher leur relative tranquillité : en l'espèce une contribution spéciale de 12 000 florins rhénans par an. Or à partir de 1650, la communauté était endettée et semblait incapable de payer les sommes qui lui étaient réclamées en 1652 au titre d'arrérages de ses impôts et d'indemnités diverses : son salut vint de l'intervention énergique de son protecteur naturel, le grand maréchal de la Cour, le comte Starhemberg¹⁵. Aux 12 000 florins annuels de contribution ordinaire¹⁶ s'ajoutait de temps en temps un « don gratuit » (qui pouvait d'ailleurs frapper également les bourgeois de Vienne). Finalement le Trésor impérial tirait assez peu d'argent directement ou indirectement des juifs viennois : leur puissance financière n'était donc pas en mesure de les protéger lorsque l'empereur décida de les chasser de sa capitale.

¹² Evaluation effectuée par le Magistrat de Vienne, citée par David KAUFMANN, *Die letzte Vertreibung...*, op. cit., p. 75.

¹³ En allemand *Hofkammer* : créée en 1527, elle était le principal organe chargé de gérer les finances de la Monarchie autrichienne. Jean BERENGER, *Finances...*, op. cit.

¹⁴ Jean BERENGER, *Finances...*, op. cit., pp. 429-450.

¹⁵ David KAUFMANN, *Die letzte Vertreibung...*, op. cit., pp. 43-59.

¹⁶ Qualifié de *Toleranzgelder* et qui frappait également pour un montant analogue, la communauté juive de Prague. La communauté, qui jouissait de l'autonomie financière, récupérait cette somme en percevant un impôt direct sur les habitants les plus aisés et en prélevant un impôt indirect sur les denrées de consommation courante pénétrant dans le ghetto.

L'expulsion des Juifs de Vienne (1670)

Pourtant lors de son avènement, l'empereur Léopold 1er avait confirmé les privilèges accordés par Ferdinand II et renouvelés par Ferdinand III¹⁷. Ce n'est qu'une dizaine d'années plus tard que l'empereur, les circonstances aidant, remit en cause l'existence même de la communauté et de son ghetto. Comme pour sa politique antiprotestante en Hongrie, il attendit que ses adversaires lui fournissent l'occasion d'intervenir avec toutes les apparences de la légalité. Mais surtout il attendit que la conjoncture internationale lui permit de mener à bien ce qu'il considérait comme l'œuvre capitale de son règne : l'unification religieuse par le catholicisme. Personnellement l'empereur ne manifestait aucun sentiment d'hostilité à l'égard des Juifs, dont la culture l'intéressait : il avait manifesté en 1660 l'intention d'apprendre l'hébreu, étude dont l'avaient détournée, non sans mal, ses conseillers. Mais il s'agissait d'une simple curiosité intellectuelle ; si ses sujets de confession israélite s'étaient convertis au catholicisme, il aurait bien volontiers rapporté les mesures d'exception. Il ignorait aussi bien la tolérance telle qu'elle a été définie au XVIIIe siècle que le racisme brutal du XXe siècle. Le compromis n'en était pas moins impossible, car tous les observateurs étrangers ont noté l'attachement des juifs viennois à la foi ancestrale et aucun ne se serait converti pour demeurer à Vienne. Or à partir de 1668 l'empereur pouvait légitimement espérer la paix en Europe occidentale, puisqu'il venait de signer un arrangement avec la France, lui garantissant une partie de l'éventuelle succession d'Espagne¹⁸ ; réconcilié avec Louis XIV, il menait avec la Porte une politique de paix à tout prix. Il profita d'une conjoncture aussi favorable pour licencier une bonne partie de son armée et pour assainir ses finances, en réduisant dépenses civiles et militaires. Il n'avait donc momentanément plus besoin de l'aide financière de qui que ce fût et pouvait faire bon marché des concessions accordées par son grand-père.

La conjoncture était d'autant plus défavorable pour les habitants du ghetto que l'empereur était soumis aux pressions du parti espagnol de la Cour, tandis que certains de ses ministres ne cachaient pas leurs sentiments antisémites. Parmi ces derniers il faut ranger le chancelier d'Autriche, le baron Jean-Paul Hoher et le Cardinal Léopold Kollonich¹⁹. D'origine alsacienne le chancelier Hoher a les réactions d'un bourgeois allemand qui redoute l'habileté des négociants juifs²⁰. Kollonich était un aristocrate d'origine croate,

¹⁷ Avec un certain retard, puisque la confirmation ne date que de 1664. Vienne, Allgemeines Verwaltungs Archiv, Österreichische Hofkanzlei, *Archivprotokoll* 506/7.

¹⁸ Jean BERENGER, « Une tentative de rapprochement entre la France et l'Empereur : le traité de partage secret de la succession d'Espagne du 19 janvier 1668 », *Revue d'Histoire Diplomatique*, 1965, pp. 291-314.

¹⁹ Tous deux membres de la commission d'enquête constituée par l'empereur en 1669, ils ont poussé au bannissement. Dépêche du résident brandebourgeois Neumann du 19 février 1670, citée par David KAUFMANN, *Die letzte Vertreibung...*, op. cit., p. 126.

²⁰ C'est ainsi qu'il voulait faire arrêter Samuel Oppenheimer en 1682 et il fallut toute l'autorité du margrave de Bade, président du Conseil de la Guerre pour sauver celui qui était un important fournisseur des armées impériales. Max GRUNWALD, *Samuel Oppenheimer und sein Kreis*, 1 vol., Vienne, 1907, p. 42.

dont la famille s'était établie en Basse-Autriche. Embarqué sur les galères de Malte à vingt ans, il rêva toute sa vie de pourfendre hérétiques et mécréants. Son passage à l'Université de Vienne à partir de 1667 ne devait pas modérer ses sentiments à l'égard des Juifs. Vingt ans plus tard, il les considérait encore comme un mal nécessaire (*tanquam malum necessarium*) pour le royaume de Hongrie et estimait que le but à atteindre était de les en chasser purement et simplement²¹. Mais surtout à ce moment, l'empereur était influencé par sa jeune épouse, l'infante Marguerite Thérèse et par le confesseur de cette dernière, un Franciscain espagnol – le témoignage de l'ambassadeur vénitien Marino Zorzi est accablant à ce sujet²².

A cela venait s'ajouter l'hostilité déclarée de la population viennoise, qui avait toujours critiqué la politique tolérante des Habsbourg. Aussi le moindre incident risquait de mettre le feu aux poudres. Le prétexte fut au printemps 1665, un meurtre mystérieux. Le 12 mai 1665, des passants découvrirent une femme coupée en morceaux ; elle avait été ficelée dans un sac qui avait été déposé dans l'abreuvoir du ghetto. Des rumeurs incontrôlées prétendaient que la victime avait été vue pour la dernière fois dans la *Judenstadt* (c'est-à-dire le ghetto). De là à conclure à un meurtre rituel, il n'y avait qu'un pas²³, que l'opinion franchit allègrement. Les habitants du ghetto, accusés sans preuves, bénéficièrent d'un non-lieu, mais en 1667 le négociant juif Hirschel Mayer, accusé de malversations par la Chambre des Comptes, dénonça, pour se sauver, certains de ses coreligionnaires avec lesquels il était en mauvais termes²⁴. L'accusation était sans fondement, mais l'opinion viennoise accusa de nouveau les Juifs et réclama, non sans tumulte, leur départ²⁵. C'est pourquoi Léopold 1er nomma une commission d'enquête qui opina dans ce sens, fortement appuyée par le magistrat de Vienne. Seul le chef du Conseil privé, le prince Lobkowitz, de tendance libérale, était hostile à cette mesure, mais la commission, qui était dirigée par Hocher et Kollonich, accumula les arguments les plus hétéroclites, où étaient mêlés les reproches d'ordre moral et religieux aux critiques d'ordre financier²⁶. En mars 1670 l'ordonnance de bannissement et les efforts désespérés de la communauté ne purent obtenir que des délais dérisoires²⁷. Le « pardon » acheté à prix d'or ne fut pas, comme tant d'autres fois, accordé par le souverain. Il est vrai que la jeune impératrice attribuait la série de fausses couches dont elle était victime à la présence des Juifs dans sa

²¹ Léopold KOLLONICH, *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*, 1688, Édité et traduit de l'allemand par Jean BERENGER, Paris Champion, 2011. Il s'agissait d'un vaste plan de réorganisation de la Hongrie libérée de l'occupation ottomane. Rédigé en allemand, ce rapport était censé résumer les travaux d'une commission de conseillers d'Etat que présidait Kollonich. En fait c'était l'œuvre de ce dernier.

²² Dépêche de Marino Zorzi du 8 mars 1670 au Sénat de Venise, Venise Archivio di Stato, Senato, *Dispacci da Germania Filza* (liasse) 135. L'antisémitisme castillan est une tradition qui remonte au XVe siècle : les Juifs d'Espagne et du Portugal avaient été obligés de s'exiler après 1492.

²³ David KAUFMANN, *Die letzte Vertreibung...*, op. cit., pp. 89-90.

²⁴ *Theatrum Europæum*, t. X, p. 758 BnF, Paris, G 903, ainsi que David Kaufmann, *Die letzte Vertreibung ...*, op. cit., pp. 97-105.

²⁵ Dépêche de Grémonville (ministre de France à Vienne) en date du 9 mai 1669. M.A.E Paris, *Correspondance Politique Autriche*, vol. 55, f° 10.

²⁶ Rapport de l'année 1669, cité par David KAUFMANN, *Die letzte Vertreibung...*, op. cit., pp. 109-110.

²⁷ *Theatrum Europæum*, t. X, pp. 528-529.

capitale – c’est au moins ce que son confesseur parvint à lui faire croire²⁸. Cette argumentation était habile de la part du Franciscain, car les sentiments d’affection de Léopold pour son épouse et surtout l’impérieuse raison d’État qui exigeait au plus tôt un héritier mâle dans la maison d’Autriche pouvaient écarter des arguments plus rationnels. Ainsi, ce qu’il faut bien appeler la superstition de l’Infante Marguerite-Thérèse triompha des dernières réticences du souverain, dont la décision de principe était déjà prise.

Les Juifs viennois se réfugièrent en Moravie, Le ghetto fut détruit et remplacé par le faubourg de la *Leopoldstadt*, tandis que la synagogue était transformée en une église consacrée à Saint Léopold²⁹, patron de l’archiduché de Basse-Autriche et du souverain régnant.

La période des Juifs de Cour

Lorsqu’une bonne partie de la noblesse crut le moment venu de se soulever contre l’autorité de Vienne, Léopold 1er décida, en 1671, de réagir énergiquement contre la Conjuración des Magnats, d’occuper militairement le pays et de suspendre la constitution. On sait que cette politique se solda par un échec, provoquant l’insurrection de la noblesse du pays³⁰.

En 1682, les Malcontents, dirigés par Thököly obtinrent l’appui ottoman, ce qui amena le Grand Vizir Kara Mustapha sous les murs de Vienne. La Chambre des Comptes fut alors trop heureuse de passer un marché de 45 000 rixdales avec le négociant juif Samuel Oppenheimer pour que celui-ci livrât de la farine aux Impériaux³¹. Et le contrat de 1682 fut le point de départ de l’extraordinaire collaboration entre les autorités autrichiennes et le grand homme d’affaires qu’était Oppenheimer. Originaire de Francfort/Main, apparenté à une famille de rabbins, il avait commencé sa carrière comme agent d’affaires de l’Électeur palatin. Il entra au service de l’empereur pendant la Guerre de Hollande. En 1676, lors du siège de Philippsbourg par les Impériaux, il les ravitailla et fut remarqué par leur général, le duc Charles V de Lorraine et par le commissaire général Kaplirs, qui lui accorda sa confiance. De modeste fournisseur aux armées, Oppenheimer devint un important homme d’affaires, mais c’est la reconquête de la Hongrie, à partir de l’automne 1683, qui lui permit de donner toute sa mesure. Si à l’origine il n’était qu’un négociant qui assurait la fourniture de farine ou d’avoine aux Impériaux, très vite il organisa son propre service de transports et surtout il accorda des découverts à la Chambre des Comptes, lui procurant par là même du crédit à court terme. En 1696 la Chambre des Comptes devait

²⁸ Dépêche de Marino Zorzi au Sénat de Venise du 5 mai 1670.

²⁹ *Theatrum Europæum*, t. X, p. 259.

³⁰ Jean BERENGER, « La conjuration des Magnats hongrois (1664-1671) », *Complots et conjurations dans l’Europe moderne*, y. m. bercé éditeur Collection de l’École française de Rome 220, 773 pages, Rome, 1996, pp. 317-345.

³¹ Max GRUNWALD, *Samuel Oppenheimer...*, op. cit., p. 53.

à Oppenheimer 3 millions de florins³² et aucun autre créancier ne s'était engagé pour une somme aussi importante. Samuel Oppenheimer a largement financé la guerre de la Ligue d'Augsbourg et sans son aide matérielle, la reconquête de La Hongrie eût été quasi impossible. Il travaillait avec les capitaux des princes d'Empire car sa fortune personnelle eût été insuffisante pour faire face à de tels engagements. Pendant vingt ans, de 1683 à sa mort en 1703, il fut l'un des grands personnages de l'Etat. Sa mort et la faillite qui s'en suivit furent considérées comme une catastrophe par le prince Eugène de Savoie. Néanmoins la position d'Oppenheimer demeurait mal assurée ; protégé par les militaires et les aristocrates, il fut toujours en butte aux attaques du cardinal Kollonich qui eut pendant un temps la responsabilité des finances de l'empereur. Celui-ci chercha à le faire emprisonner pour malversations et surtout il voulut créer une compagnie rivale, composée de capitalistes chrétiens, à qui il confierait l'approvisionnement des armées de Hongrie. Inutile de dire que les manœuvres de Kollonich échouèrent et qu'Oppenheimer demeura irremplaçable jusqu'au début de la Guerre de Succession d'Espagne.

Oppenheimer obtint le statut de juif de Cour. Placé sous la protection particulière du Grand maréchal de la Cour, il avait rang de banquier de la Cour (*Hofhandelsmann*), tout comme ses concurrents italiens. Il eut le droit d'habiter à Vienne, où il occupa un palais situé auprès de l'église Saint Pierre, non loin de l'actuel *Graben*, en plein centre de la ville. Il y établit ses bureaux, son domicile et fut autorisé à y aménager un oratoire. D'autre part sa famille, ses employés et ses associés, comme les Wertheimer demeurèrent à Vienne après la mort d'Oppenheimer, mais socialement il s'agissait d'un monde très différent de celui qui avait été dispersé en 1670. Après 1685 on est en présence de quelques banquiers tolérés en raison des services qu'ils rendent à la Maison d'Autriche, non d'une véritable communauté israélite, sociologiquement complète et intellectuellement vivante.

C'était le magistrat de Vienne qui avait pris en charge toute l'opération, moyennant l'octroi du droit de patronat sur la nouvelle église paroissiale³³. L'expérience tentée par Ferdinand II avait donc tourné court : désormais l'empereur faisait appel à la compétence d'individus isolés : en 1689 Wolfgang Schlesinger et Simon Michel prenaient à ferme l'exploitation de la Monnaie de Vienne³⁴. Au même moment un autre Juif, Lewin Potschka était commissaire des guerres de Hongrie, ce qui provoquait l'indignation de Kollonich. Pourtant il ne s'agit que d'une variante de l'institution du *Hoffaktor*, de l'agent d'affaires, alors si répandue chez les princes allemands. En effet après la brève période de paix et de remise en ordre des finances publiques (1665-1672), le banquier juif était considéré plus que jamais comme indispensable par les autorités impériales, sans que l'empereur Léopold rapportât jamais l'édit de bannissement des Juifs viennois de 1670.

³² Max GRUNWALD, *Samuel Oppenheimer...*, op. cit., p. 155. Cela représentait, d'après nos estimations, environ 20 % des recettes annuelles de l'empereur.

³³ Le dossier des négociations est conservé à Vienne à l'*Allgemeines Verwaltungsarchiv*, t. CXXXVII, Wien Geistliche Abteilung.

³⁴ *Judæis ac constitutis subadministratoribusque Auri et Argenti Cæsareæ officinæ monetariæ viennensis... Ersuchung an die Königliche Hungarische Hoffkanzley* du 19 janvier 1689. Vienne, *Hofkammerarchiv*, Gedenkbuch 434.

Cette attitude de l'empereur s'explique par le fait qu'il se heurtait à l'opinion viennoise, très nettement hostile aux Juifs. Le magistrat de Vienne, c'est-à-dire les notables chargés de l'administration de la ville, n'avait jamais cessé de réclamer le départ de la communauté, parce que les négociants chrétiens redoutaient leur concurrence. Le bourgeois allemand, pas toujours très rusé, faisait un véritable complexe d'infériorité vis-à-vis de son collègue juif plus habile que lui. Et cette méfiance, que nous avons notée chez Hoher comme chez Kollonich, a poussé le magistrat viennois à prendre à son compte et à payer la contribution spéciale de 12 000 florins dont la communauté s'acquittait chaque année. Il s'engagea « dans l'espoir de favoriser les intérêts des Viennois, qui ont pris à leur compte la contribution que les Juifs payaient chaque année³⁵ ». Ce fut le résultat des négociations menées par la Chambre des Comptes avec le magistrat au cours de l'année 1670. En fait ce dernier oublia souvent de payer la contribution spéciale et du point de vue fiscal, le trésor impérial perdit au change. Mais le monde des marchands n'était pas le seul à nourrir une solide haine à l'égard des Juifs. Les gens du peuple, comme les étudiants de l'université, manifestèrent à maintes reprises leur hostilité dans la rue et il est malaisé de comptabiliser les insultes dont les Juifs étaient victimes – qui étaient fréquentes si l'on se réfère à la législation impériale en la matière. Cette hostilité aboutit à deux émeutes dirigées, l'une contre le ghetto en 1669, l'autre contre la maison Oppenheimer en 1700.

En mai 1669, lorsque le sort de la communauté juive était déjà bien compromis en haut lieu et que l'opinion accusait les juifs de meurtre rituel, les étudiants de l'Université de Vienne molestèrent les commerçants israélites qu'ils rencontrèrent dans la ville et les poursuivirent au-delà du canal jusqu'aux portes du ghetto – un véritable pogrom dans la meilleure tradition de l'Europe orientale que Grémonville décrit ainsi :

« Il y a eu ici une petite guerre par la soulevation des écoliers contre les juifs, lesquels ayant été maintenus par les Troupes, ceux-là ont eu assez de hardiesse pour entreprendre de forcer un corps de gardes, ce n'a pas été un jeu puisqu'il y a eu, de part et d'autre, plus de vingt tués ou blessés³⁶. »

La violence de l'affrontement s'explique par le fait que le commandant militaire de Vienne, le général de Souches, n'était pas décidé de capituler devant l'émeute étudiante ; l'un des assaillants s'étant laissé prendre, ses camarades crièrent au viol des libertés universitaires et voulurent le délivrer. Le comte de Souches, qui avait naguère défendu Brno contre les Suédois, n'était pas homme à se laisser impressionner par quelques braillards, fussent-ils les fils spirituels des Jésuites. Il riposta sauvant par là et les Juifs et l'autorité de son maître.

³⁵ Dépêche de Marino Zorzi au Sénat de Venise du 5 mai 1670.

³⁶ Dépêche de Grémonville au roi du 9 mai 1669. MAE Paris Correspondance Politique Autriche, vol 33, f° 16. Voir également David KAUFMANN, *Die letzte Vertreibung...*, op. cit., pp. 101-105.

En 1700, Samuel Oppenheimer eut beaucoup moins de chance que les habitants du ghetto en 1669 : les forces de l'ordre ne protégèrent pas sérieusement les biens du banquier qui perdit dans l'affaire toute sa comptabilité et craignit un instant pour sa vie et celle des siens. La force publique intervint en effet beaucoup plus mollement. Toute l'affaire partit d'une querelle de brasserie entre un ramoneur et un employé d'Oppenheimer. Dans un premier temps des soldats arrivèrent à s'emparer du ramoneur, mais celui-ci parvint à s'enfuir et à rameuter la foule, comme jadis l'étudiant avait rameuté ses camarades. En deux heures la foule fit pour plus de 20 000 florins de dégâts, mais, selon le *Theatrum Europæum*, les soldats attendirent que l'émeute se calmât ; pour le principe le ramoneur, cause du tumulte, fut exposé le lendemain au pilori. Starhemberg, gouverneur de Vienne, s'était montré moins énergique que son prédécesseur le comte de Souches.

Les reproches que les Viennois catholiques adressaient aux Juifs se nourrissaient d'arguments traditionnels d'ordre religieux. L'opinion leur reprochait de spéculer sur les changes et, en ce temps de fréquentes dévaluations, de répandre de faux bruits pour jouer à la baisse. On les accusait surtout d'immoralité, mais le peuple leur reprochait surtout d'être des gens dangereux qui pratiquaient le meurtre rituel. Nous avons vu qu'un fait divers aussi banal que la disparition d'une femme dont le cadavre fut retrouvé quelque temps après dans le ghetto suffit à déclencher la crise qui amena cinq ans après la ruine de la communauté. Et lors de la consécration de l'église à Saint Léopold, la synagogue fut qualifiée de sentine du crime (*eine Mördergrube*). Même Kollonich dans *l'Einrichtungswerk* les accusait d'enlever et de tuer les enfants chrétiens. Les prédicateurs populaires n'ont pas découragé ces croyances. Si les étudiants viennois ont été si excités en 1669, c'est aussi parce que le corps enseignant comprenait plusieurs Jésuites d'origine espagnole et que le vieil antisémitisme a été rénové à l'Université comme à la Cour, par l'antisémitisme castillan, tous deux nourris d'arguments théologiques. Les gens du peuple leur reprochaient sans cesse d'être les meurtriers du Christ – ce fut le point de départ de la querelle qui provoqua l'émeute de 1700³⁷.

L'évolution à l'époque des Lumières

Tout dépend désormais de l'attitude du souverain et il faut opposer une fois de plus Marie-Thérèse et son fils Joseph II. Marie-Thérèse a nourri tout au long de son règne des sentiments antisémites, alors que Joseph II a imposé la tolérance à l'égard des Juifs.

Marie-Thérèse qui les accusait d'avoir collaboré avec l'ennemi franco-bavarois durant la guerre de Succession d'Autriche, prononça le bannissement des 10 000 Juifs de Prague le 17 décembre 1744. Ils devraient quitter la ville sous un mois et le pays sous six mois.

³⁷ *Theatrum Europæum*, t. X, p. 259 BnF, Paris, G 903. Publié à Francfort/Main, le *Theatrum* est une compilation des dépêches envoyées des différentes villes d'Europe. Aussi le recueil est-il comme source, d'une valeur comparable à celle de la presse périodique.

Elle bannit également les Juifs de Moravie en janvier 1745. Sur intervention des comtes Schaffgotsch et Kinsky, qui redoutaient les conséquences économiques de leur expulsion, elle accepta de retarder mais pas de rapporter le bannissement. Les Juifs s'installèrent dans des granges et des étables aux environs de Prague et bientôt les conséquences de leur départ en particulier le renchérissement des denrées au détail – se firent sentir de sorte que le magistrat de la Vieille Ville plaida leur cause. Les États de Moravie critiquèrent le décret et refusèrent d'affirmer les impôts dont se chargeaient jusqu'alors les Juifs. Après l'envoi d'un mémoire du gouverneur en août 1746 et diverses interventions extérieures, y compris celle du pape. En 1755, Marie-Thérèse finit par confirmer les privilèges des 41 321 juifs qui vivaient alors dans le royaume de Bohême, dont 20 994 en Bohême, 19 752 en Moravie et 575 en Silésie. D'autre part elle écarta les Juifs de Cour des grandes affaires financières pour les confier à un calviniste originaire de Mulhouse, Jean Fries. Même si leur importance avait beaucoup diminué, ils demeuraient trop riches et trop utiles pour être expulsés³⁸.

Pourtant en 1777 Marie-Thérèse avait préparé un décret encore plus sévère concernant les Juifs viennois, inspiré par le cardinal Migazzi : « à l'avenir aucun Juif quelle que soit sa réputation ne doit être autorisé à demeurer ici (à Vienne) sans mon autorisation écrite. Je ne connais pas de plaie plus dangereuse que cette nation, qui réduit le peuple à la mendicité par la fraude, l'usure et le prêt à intérêt. C'est pourquoi il faut les éloigner dans la mesure du possible et limiter leur nombre. Que la chancellerie austro-bohême m'envoie tous les trimestres un tableau indiquant leur nombre, leur résidence et si leur nombre a augmenté ou diminué³⁹.

Cette politique contraste avec celle de son fils Joseph II. La conception de la tolérance de ce dernier à l'égard des juifs a été donnée par le chancelier de l'archevêque de Salzbourg, J. Bönike :

« La religion doit servir au soutien de l'État, elle doit enseigner ses devoirs au citoyen, elle doit lui inculquer l'amour de sa profession, l'ordre domestique, la précision, et la fidélité dans son métier, elle doit enseigner le bonheur à chacun des membres du corps social, elle doit enseigner comment on doit utiliser tous les moyens autorisés pour se faire de son mieux une vie agréable et se préparer d'intéressantes perspectives d'avenir. »
Le culte devait être utile à l'État.

Cependant le problème juif revêt des aspects variables selon les pays de la Monarchie, en fonction du passé et de l'importance démographique de la population juive. Il est encore marginal dans la Hongrie du XVIIIe siècle où il ne revêt pas la même importance qu'en Pologne ou même en Bohême. Joseph II mena une politique opposée à celle de Marie-Thérèse, parce qu'il les considérait comme « un élément utile à l'État » et qu'il vou-

³⁸ P.G.M. Dickson, *Finance and Government under Maria-Theresia*, 2 vol., Oxford, 1987, t. 1, pp. 140-153.

³⁹ Publié par A F Pribram, *Urkunden und Akten zur Geschichte des Juden in Wien*, 2 vol., Vienne, 1918, 1, pp. 425-426.

lait sincèrement améliorer leur sort. Par une série de mesures législatives, il favorisa leur émancipation et encouragea leur volonté d'assimilation. En 40 ans, la population juive avait augmenté de 110 % en Bohême et de 31 % en Moravie et elle atteignit un total de 72 000 personnes en 1780. Le problème juif préoccupa les pouvoirs publics à partir de 1750, même si Marie-Thérèse qui leur était hostile les décrivait comme une « plaie publique » et qu'elle « ne connaissait de pire peste pour un État que cette nation ». Elle déclara en 1777 qu'elle ne leur permettrait pas de résider à Vienne, d'où ils avaient été bannis. D'autres textes de Marie-Thérèse ont renouvelé l'interdiction faite aux juifs de résider dans les villes minières de Haute Hongrie, alors que l'immigration juive dans le reste du royaume de Hongrie était autorisée⁴⁰. Bien qu'ils fussent soumis au paiement d'une taxe de tolérance, leur nombre a quadruplé entre 1710 et 1780. Alors qu'à Vienne, les Juifs n'étaient plus que 600, on en comptait 70 000 en Bohême, 80 000 en Hongrie et 200 000 en Galicie. Ils exerçaient leurs activités dans le petit commerce, l'administration des domaines ou la ferme des impôts.

Joseph II les considérait comme des citoyens utiles à la prospérité de l'État⁴¹. Il a accéléré un processus enclenché un siècle plus tôt aux Provinces-Unies et réalisé en France avec la Révolution de 1789. L'idée de tolérance, qui paraissait encore si dangereuse à Marie-Thérèse, dépassa les confessions chrétiennes pour être étendu aux minorités juives. Si elle mit fin à un long règne d'arbitraire, d'injustice et de persécutions, elle engendra d'autres problèmes. Il convient aussi de distinguer la situation des différents pays de la Monarchie de celle qui fut imposée à la capitale. Les différents édits variaient sensiblement selon les provinces. Tolérance ou émancipation ? ces édits n'avaient qu'un seul but : leur assimilation. En tout cas, Joseph II n'entra pas en conflit avec sa mère avant 1780, comme ce fut le cas pour les Protestants. Joseph II a probablement été influencé par certains membres du Conseil d'État, car le chancelier Kaunitz, Gebler, Kressl, Hatzfeld et Greiner étaient plutôt philosémites. Il se montra disposé à augmenter le nombre des Juifs viennois, pourvu qu'ils fussent utiles à l'État.

Le premier signe du changement vint de Joseph II lui-même dans un mémoire du 13 mai 1781, dicté et corrigé de sa main⁴². Le premier pas serait de remplacer dans un délai de deux à trois ans l'hébreu par l'allemand dans tous leurs contrats. Les écoles chrétiennes leur enseigneraient l'allemand, ils auraient accès à de nombreux emplois qui leur étaient jusqu'alors interdits.

L'émancipation des Juifs de Bohême⁴³ a commencé avec la résolution impériale du 13 mai 1781 sur la tolérance à l'égard des juifs « dans le but de les rendre plus utiles à l'État ». Elle fut suivie de l'Ordonnance du 12 octobre 1781 qui supprimait les différences vesti-

⁴⁰ Jean BERENGER, « Les villes minières de Slovaquie », *Naissance et développement des villes minières en Europe*, Études réunies par J. P. Poussou et A. Lottin, 1 vol., 555 pages, Arras, 2004, pp. 195-214.

⁴¹ Derek BEALES, *Joseph II*, Cambridge, 2009, t. 2, pp. 196-213.

⁴² Cité par A. F. PRIBRAM, *Urkunden und Akten zur Geschichte des Juden in Wien*, 2 vol., Vienne, 1918, t. 1, pp. 425-426.

⁴³ Jörg HOENSCH, *Geschichte Böhmens*, Munich, 1987, pp. 294-296.

mentaires, le brassard jaune des hommes, les rubans jaunes des femmes. L'ordonnance du 19 octobre 1781 « pour une meilleure formation et éducation des juifs » s'appliquait à la Bohême et concernait l'école, l'apprentissage, l'exercice des métiers⁴⁴. S'ils n'obtenaient pas encore l'égalité complète des droits avec la population chrétienne, les Juifs pouvaient désormais pratiquer tous les métiers, fréquenter l'Université et posséder des propriétés foncières. L'abolition des discriminations vestimentaires fut accompagnée de perspectives d'anoblissement, à condition qu'ils renoncent (sauf pour le culte) à l'hébreu et qu'ils se rapprochent de la culture dominante. La suppression des tribunaux rabbiniques fut ordonnée en 1785 et en 1788-1789 on soumit même les jeunes Juifs au service militaire. Joseph II leur imposa à la fin de son règne de prendre des patronymes allemands, qui s'ajoutaient au nom juif considéré désormais comme un prénom.

En Hongrie, Joseph II publia dès 1781 un édit qui favorisait leur intégration. Ils furent autorisés à pratiquer des métiers manuels, à fonder des entreprises industrielles et à fréquenter les Universités, tandis que les discriminations vestimentaires étaient abolies. Au total Joseph II prit 38 mesures parfois contradictoires, qui avaient surtout pour but d'assurer le bon fonctionnement de l'État. Par exemple un décret obligeant les Juifs à couper leur barbe fut rapporté un mois après. On leur interdit de prêter de l'argent aux paysans ; on interdit les cabarets juifs, on tenta de convertir au catholicisme les enfants naturels juifs. D'une manière générale, la noblesse hongroise était favorable à leur intégration, alors que les bourgeois y étaient opposés. En 1784, le Docteur Österreicher n'en fut pas moins le premier docteur en médecine juif diplômé de l'Université de Pest.

En Galicie, le pouvoir des Habsbourg trouva une population juive dont le niveau culturel et économique était assez faible ; la plupart des 200 000 juifs étaient incapables de lire l'hébreu ou le yiddish et ne parlaient pas le polonais⁴⁵. Dans cette province, les idées du hassidisme avaient triomphé et avaient contribué à former une importante communauté – sauf à Cracovie d'où le hassidisme avait été exclus.

Le système des Conseils de communauté, qui fonctionnait bien au temps de la République nobiliaire, fut modifié en 1776 par une ordonnance de Marie-Thérèse. Leur situation juridique fut modifiée par Joseph II en 1785, puis par la patente de Tolérance de 1789 supprima les conseils des communautés (*Kahal* en hébreu), qui étaient, dans la Pologne traditionnelle, chargés d'administrer la communauté et de gérer ses finances. Les conseils, qui existaient au niveau local et au niveau provincial, furent remplacés par 141 communes dirigés par des anciens, élus et rétribués par la communauté ; toutefois leur pouvoir était restreint. Le pouvoir des rabbins et des anciens de la province fut réduit aux questions à caractère strictement religieux. La présence juive était toujours réglementée dans les villes ; à Lwow, ils n'avaient pas le droit de résider en dehors du ghetto. Les réformes de Joseph II ont finalement favorisé le succès du mouvement d'émancipation (en hébreu *Has-*

⁴⁴ H. KLUETING, *Der Josephinismus*, Darmstadt, 1995, p. 255.

⁴⁵ Daniel TOLLET, *Histoire des Juifs en Pologne du XVIe siècle à nos jours*, 1 vol., 331 pages, Paris PUF, 1992, pp. 206-209.

kala) dans les communautés juives de Galicie ; elles ont contribué à réduire l'importance des *Hassidim* et favorisé le mouvement d'intégration des Juifs dans la société autrichienne du XIXe siècle.

Le 2 janvier 1782 fut enfin promulguée la patente concernant la Basse-Autriche et Vienne, dont le préambule avait été rédigé par Joseph von Sonnenfels⁴⁶. L'émancipation des juifs de Vienne constitua un cas exceptionnel dans la Monarchie⁴⁷, car depuis 1670, il n'y avait plus de communauté juive à Vienne, où résidaient seulement quelques familles de banquiers qui bénéficiaient du statut privilégié de Juif de Cour, tandis que quelques autres étaient assimilés à des « étrangers ». Il s'agissait essentiellement des descendants de Samuel Oppenheimer, de la famille Wertheimer qui leur était apparentée, des Eskeles et des Arnsteiner, qui ont à la fin du XVIIIe siècle commencé à se convertir. Depuis 1740, les banquiers juifs n'ont plus la même importance dans les opérations de crédit public parce que Marie-Thérèse leur a préféré des Protestants comme Jean Fries et l'historien Dickson⁴⁸ estime qu'il est difficile de savoir quel rôle ils ont joué durant le règne personnel de Joseph II.

En tout cas la patente du 2 janvier 1782 prenait le contre-pied de la réglementation existante qui leur était particulièrement défavorable, même si elle contenait encore un certain nombre de mesures restrictives. Elle prévoyait en effet les dispositions suivantes :

- 1) Il n'y aura pas de communauté juive à Vienne, ni de synagogue publique, ni même d'imprimerie pour les livres religieux en langue hébraïque. Les Juifs de Vienne devront se fournir en Bohême.
- 2) Joseph II ne veut pas augmenter le nombre des Juifs qui résident dans la capitale.
- 3) Les juifs de Basse-Autriche ne sont pas autorisés à s'installer à Vienne.
- 5) Les juifs continueront de payer une taxe spéciale pour eux, leurs femmes et leurs enfants mineurs. Les enfants mariés n'ont pas le droit de résider dans la maison du père de famille. Par conséquent les enfants majeurs, s'ils veulent se marier doivent quitter la capitale.
- 7) Les juifs n'ont pas le droit de vivre à la campagne. S'ils veulent fonder une manufacture sur un terrain non bâti, ils doivent solliciter une autorisation et ensuite ils peuvent construire cette manufacture. Ils jouissent des mêmes droits que les Juifs de Vienne. L'ordonnance du 5 mai 1764 est abolie et ils sont autorisés à envoyer leurs enfants dans les écoles chrétiennes ou à l'école juive de Vienne.
- 10) Les juifs peuvent exercer tous les métiers sans restriction et ils ont le droit d'entrer en apprentissage. Ils sont également autorisés à pratiquer les Beaux-arts, en particulier la peinture et la sculpture.

⁴⁶ Derek BEALES, *Joseph II, op. cit.*, 2009, t. 2, p. 211.

⁴⁷ Wolfgang HÄUSLER, « Das österreichische Judentum im Zeitalter der Josephinischen Toleranz », *Katalog der Nieder-Österreichische Landesausstellung in Melk*, 1 vol., XXXII + 752 pages + 45 illustrations, Vienne, 1980.

⁴⁸ P.G.M. DICKSON, *Finances and Government...*, *op. cit.*, t. 1, chapitres 7-8.

- 12) Les juifs peuvent pratiquer le grand commerce.
- 13) Les juifs sont autorisés à créer des manufactures et des fabriques.
- 14) Les juifs sont autorisés à investir leurs capitaux dans des propriétés foncières.
- 16) Les juifs sont autorisés à employer autant de personnes qu'ils le souhaitent – que ce soit des juifs ou des chrétiens.
- 18) On supprime la limitation du nombre de maisons juives dans Vienne.
- 19) Les juifs étrangers sont autorisés à entrer dans Vienne et à s'y loger, mais pour une durée limitée, le temps nécessaire pour traiter leurs affaires. La taxe d'entrée est supprimée. Les juifs étrangers doivent simplement se déclarer à la police⁴⁹.

La patente du 12 janvier 1782 réglementait leur accès à l'enseignement supérieur, dont ils étaient auparavant exclus. La fréquentation des Universités leur était permise – à l'exception des facultés de théologie. Ils étaient autorisés à suivre le *cursus* complet et à prendre le grade de docteur en droit et celui de docteur en médecine « s'ils se distinguaient par leurs talents ». Ces nouvelles dispositions furent notifiées au Conseil de l'Université, ainsi qu'aux directeurs des facultés de droit et de médecine⁵⁰.

Enfin l'Ordonnance du 23 juillet 1787 concernait l'état-civil. Elle obligeait les Juifs demeurant dans toutes les provinces de la Monarchie à prendre avant le 1er décembre 1787 des noms et des prénoms allemands pour éviter tout désordre. Dans la pratique l'imposition des noms chrétiens fut l'origine de nombreuses et douteuses plaisanteries.

Les réactions des Chrétiens furent variées. Des écrivains philosophes comme Johann Alxinger ou Ignace Biwancka prirent position contre la discrimination, mais de nombreuses brochures antijuives virent le jour grâce à la liberté de la presse. Les arguments, qui étaient empruntés à la tradition religieuse, évoquaient aussi la concurrence économique et ils annonçaient la littérature antisémite du XIXe siècle. Ils montraient qu'il était difficile d'intégrer les Juifs dans la société autrichienne et que Joseph II avait eu un rôle de pionnier.

⁴⁹ Patente de tolérance pour les Juifs de Vienne et de Basse-Autriche, Vienne, 2 janvier 1782, Harm KLUETING, *Der Josephinismus*, op. cit., pp. 275-277.

⁵⁰ Patente du 12 janvier 1782, H. KLUETING, *Der Josephinismus*, op. cit., p. 279.

Conclusion

L'antisémitisme était un sentiment profondément enraciné dans la population viennoise. Les Juifs n'ont trouvé de défenseurs que chez les aristocrates, surtout s'ils étaient d'origine étrangère. En revanche les bourgeois et les prêtres leur sont foncièrement hostiles. Aussi la politique des Habsbourg a-t-elle oscillé du libéralisme au bannissement, mais à la fin du XVIIe siècle, l'empereur a trouvé un compromis.

- 1) Les communautés juives sont tolérées dans les petites villes d'Autriche, tandis qu'elles jouissent d'importants privilèges dans le royaume de Bohême. La Maison d'Autriche tenait compte, comme d'habitude, de la diversité des Pays héréditaires et s'adaptait aux réactions de ses sujets – maintien du ghetto de Prague, suppression de celui de Vienne.
- 2) Les banquiers juifs sont protégés en fonction de leur compétence particulière dans l'administration financière, car les Habsbourg, moins fanatiques que leurs sujets, savent reconnaître les mérites où ils se trouvent.

Néanmoins le sort des Juifs établis à Vienne demeurait précaire à cause de l'opposition entre l'antisémitisme de la population viennoise, et les intérêts de la Maison d'Autriche. Les bourgeois et le clergé de la capitale étaient foncièrement hostiles aux Juifs qui n'ont trouvé de défenseurs que chez les aristocrates, surtout s'ils étaient d'origine étrangère à la Basse-Autriche.

Mais les Habsbourg de Vienne, qui, à l'exception de Marie-Thérèse, ne leur étaient pas foncièrement hostiles, avaient besoin de leurs compétences en matière financière, voire de leurs réseaux bancaires européens pour obtenir du crédit à court terme, dans la mesure où ils manquaient de liquidités au moment où ils en avaient un urgent besoin. C'est pourquoi leur attitude a oscillé du libéralisme dans la première moitié du XVIIe siècle au bannissement dans la seconde moitié de ce même siècle, mais l'empereur n'a pas tardé à trouver un compromis en accordant le statut privilégié de Juif de Cour à Samuel Oppenheimer. Quoi qu'il en soit, le sort des Juifs établis à Vienne demeurait précaire et n'avait rien de comparable à celui dont bénéficièrent leur coreligionnaires à l'époque des Lumières, ce qui montre une fois de plus les limites de l'autorité de Joseph II.

L'EFFORT DE CONVERSION DES JUIFS DE LA CONFÉDÉRATION POLONO-LITUANIENNE AU XVIIIE SIÈCLE

À TRAVERS LES ÉCRITS DE FRANCISZEK-ANTONY KOBIELSKI

DANIEL TOLLET

Depuis Paul de Tarse, le sentiment qu'il était nécessaire de convertir les juifs au christianisme taraude les chrétiens ; cette conversion est considérée comme la preuve tangible de la véracité du christianisme. À partir de là, les moyens pour convaincre les juifs de devenir chrétien varient à l'instar de Paul qui prônait la « conversion du cœur » ou de la méthode, plus contraignante, proposée par Augustin¹. À l'époque moderne, qui concerne notre étude, les juifs ont toujours regardé les missions de conversions comme des menaces sur l'indépendance de leur existence. Il est vrai, qu'au XVIIe siècle et dans la 1ère moitié du XVIIIe siècle, les synodes catholiques diocésains répétaient que les juifs n'étaient tolérés en Pologne que dans le but de les convertir². Pour protéger l'unité de leurs communautés – devoir prioritaire –, les juifs, suivant les prescriptions du *Talmud*, continuaient à considérer les convertis comme des juifs³ ; la tâche des convertisseurs n'était pas aisée.

La Confédération polono-lituanienne, formée en 1567 par l'Union de Lublin, était par nature un État pluri-ethnique qui héritait de systèmes politiques fondés sur la nécessaire tolérance religieuse entre les confessions chrétiennes latines, ainsi qu'avec les Arméniens⁴,

¹ Paul a consacré dans ses voyages apostoliques beaucoup d'efforts à la conversion des juifs ; les premiers vers lesquels il se tournait. Mais leur conversion devait être à la fois massive et nécessairement sincère (Rom., X, 8-9) parce qu'elle était une élection (Rom. XI, 1-8.). En ce qui concerne l'attitude d'Augustin, voir : « Contre les juifs », traduction de M. L'abbé AUBERT, dans *Oeuvres complètes de saint Augustin*, traduites pour la première fois en français, sous la direction de M. Raulx, Bar-Le-Duc, L. Guérin et Cie, éditeurs, 1869, t. 14, pp. 23-32.

² Wacław SMOLENSKI, *Stari i sprawa Żydów polskich w XVIII w.*, Warszawa, 1876, 95 p., p. 22.

³ Jakub GOLDBERG, « Żydowscy konwertyci w społeczeństwo staropolskie », dans *Spółeczeństwo staropolskie*, pod red. Andrzeja WYCZANSKIEGO, t. IV, 1986, pp. 195-248, voir p. 195.

⁴ Voir : Gregorio PETROWICZ, *La Chiesa armena in Polonia, 1350-1624*, Roma, 1971.

mais dont les sectes et les orthodoxes brutalement furent exclus à la fin du XVIe siècle par la Confédération de Varsovie (1572) et l'Union de Brest (1596). Quant aux juifs, ils bénéficiaient d'un régime d'autonomie très favorable⁵. Cependant, avec le mouvement de la Contre-Réforme, soutenu par le roi Sigismond III, puis les guerres du XVIIe siècle, les a-catholiques furent de plus en plus assimilés à des traîtres, alliés des envahisseurs suédois pour les réformés ou de l'ennemi russe pour les orthodoxes. Dès le règne de Jean-Casimir, le catholicisme devint « religion d'État⁶. »

Il ne suffisait cependant pas d'affirmer cette doctrine et, en 1650, le roi dut confirmer les droits des évêques orthodoxes de Przemyśl et de Chełm, Łuck et Witebsk⁷. L'intervention russe en Ukraine conduisit à l'accord de Perejasław, en 1654, qui divisa la hiérarchie orthodoxe entre ceux que les Russes contrôlaient et les autres (Biélorussie, Lwów, Łuck et Przemyśl). À la fin du XVIIe siècle, la situation à l'est, entre l'État et les orthodoxes, était entièrement dégradée ; le Traité d'Andrusowo (1667) faisait de la Russie le protecteur officiel des orthodoxes polonais⁸. D'autre part, le Traité de 1705, entre la Suède et les membres de la Confédération de Varsovie, prévoyait la confirmation des droits des protestants et leur non-comparution devant les tribunaux sous l'accusation d'arianisme. Ce texte – jamais appliqué – laissait le sentiment d'une collusion entre les a-catholiques et l'ennemi, en particulier, après l'échec de Stanislas Leszczyński et des Suédois à Poltava en 1709⁹. La Diète, dite muette, de 1717 ratifia le Traité de Varsovie mais en ne garantissant plus la paix entre les religions ni la protection judiciaire ; les temples construits avant 1674 furent déclarés illégaux. Les candidatures de réformés, à des fonctions publiques, ne furent admises que s'il n'y avait pas de candidat catholique¹⁰. L'évêque de Cujavie, Felician-Konstanty Szaniawski¹¹, proche collaborateur du roi, affirmait que celui-ci ne pouvait régner sur deux religions d'autant que le luthéranisme et le calvinisme étaient des intrus. Ce thème fut repris par le père Jan-Kazimierz Ancuta, dans son *Ius plenum religionis catholicae*, 1719¹², qui ajoutait qu'en matière publique, il ne pouvait y avoir plus que de la tolérance – et non de l'égalité – car les protestants étaient plus dangereux que les juifs et

⁵ Voir : Daniel TOLLET, *Histoire des juifs en Pologne du XVIe siècle à nos jours*, Paris, 1992, P.U.F., 320 p.

⁶ Wojciech KRIEGSEISEN, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między Reformacją a Oświeceniem*, Warszawa 2010, Semper, voir p. 619.

⁷ L. BIENKOWSKI, « Organizacja kościoła wschodniego w Polsce », dans *Kościół w Polsce*, t. II, pp. 849-850, Kraków, 1969.

⁸ P. WAWRZENIUK, *Confessional civilising in Ukraine. The bishop Iosif Shumlansky and the introduction of reforms in the diocese of Lviv, 1668-1708*, Huddinge, 2005, pp. 51-141. Et aussi, Zbigniew WÓJCIK, « The orthodox church and the Polish reason of state in the XVIIth century » dans *Nuovi studi storici*, 17, L'origine e lo sviluppo della cristianità slavo-bizantina, 1992, pp. 425-435.

⁹ Józef FELDMAN, *Sprawa dysydencka za Augusta II*, Kraków, 1924, 30 p., voir p. 5.

¹⁰ W. KRIEGSEISEN, *Stosunki wyznaniowe...*, op. cit., p. 655.

¹¹ F.-K. SZANIAWSKI (1688-1732) évêque de Cujavie-Poméranie puis de Cracovie, proche collaborateur du roi Auguste II, prêtre zélé. Voir : Piotr NITECKI, *Biskupi w Polsce, słownik biograficzny*, Warszawa, 1992, p. 199.

¹² Voir *Encyclopedia Katolicka*, Lublin, 1973, t. I, coll. 523, Jerzy-Kazimierz Ancuta (?-1737) et aussi : Voir S. ORGELBRAND, *Encyclopedia powszechnia*, Warszawa, 1898, t. I : J.-K. Ancuta a été suffragant de Wilno et prédicateur. Il est mort en 1737 avec le titre d'évêque Antypatrenski. Ennemis des dissidents, il a publié en 1719 : *Ius plenum religionis catholicae in regno Poloniae et M. Ducatu Lituaniae*. L'œuvre a été détruite par les dissidents, mais, en 1767, elle fut republiée par Léon PRUSZANOWSKI, en polonais, sous le titre : *Prawo zupełne wiary katolickiej w koronie i W. K. Lit.* Voir aussi ZALUSKI, *Dwa miecze*, 1731 et dans A. KRAUSHAR, *Sprawa Z. Unruha. Relacja zarliwosci* et Cracovie, Bibl. Czartoryski, Ms 205.

capables de convertir des catholiques. Tolérer les dissidents, c'était tolérer le mal, et de conclure que la « Liberté dorée » n'était pas compatible avec la pluralité religieuse¹³. Il faut cependant, noter que des catholiques s'opposèrent à la limitation des droits des dissidents. Parmi eux, l'évêque coadjuteur de Wilno, Maciej Ancuta¹⁴ qui estimait que les dissidents n'outrepassaient pas leurs droits. Pourtant, l'évolution était inéluctable : en 1733, les protestants furent empêchés de siéger à la Diète de convocation et de même, en 1736 à la Diète de pacification¹⁵.

Si l'on pouvait alors considérer que les protestants avaient disparus de la scène publique dans la Couronne, il n'en allait pas de même des orthodoxes en Lituanie et en Ukraine où l'uniatisme se latinisait après le synode, tenu en 1720, à Zamość. La Confédération n'était même pas, selon le souhait des catholiques « zélés », entièrement chrétienne : il subsistait des Tartares musulmans¹⁶, des karaïtes¹⁷ et de nombreuses communautés juives particulièrement nombreuses dans l'est de l'État. Ajoutons, qu'il semble qu'au XVIIIe siècle, les évangélistes aient obtenu de meilleurs résultats que les catholiques en matière de conversion¹⁸.

De longue date, des catholiques considéraient les juifs comme un danger pour les chrétiens. En 1621, Sebastian Sleszkowski avait publié à Braunberg (Braniewo), un ouvrage¹⁹ où il proposait la séparation géographique des juifs et des chrétiens, la destruction des livres juifs, la diminution de leurs droits, le tout dans le but de les obliger à se convertir. Il ajoutait à ces propositions l'obligation d'entendre des sermons hebdomadaires. Mais, ce ne fut qu'au XVIIIe siècle que ces arguments furent entendus et que l'on proposa de prononcer des sermons, non plus dans les églises, mais dans les synagogues. La lettre pastorale de Mgr Jan Skarbek, évêque suffragant de Lwów²⁰, rendue publique le 4 juin 1717²¹, reprit l'argumentaire de Sleszkowski : « Les juifs mènent les chrétiens à la ruine. Ils se multiplient malgré les décrets du Concile de Latran (III, can. 36), du Concile de Milan et les décrets pris en 1660 par Mgr Jan Tarnowski²², archevêque de Lwów, notre

¹³ Voir les instructions de la Diète de Sieradz du 25 VIII 1718 dans *Zbiory Akad. Umiejętności*, p. 116.

¹⁴ J. KOPIEC, « Konstanty Felicjan Szaniawski (1668-1732), mąż stanu za panowania Augusta II » dans *Rzeczpospolita wielu wyznań*, pp. 179-190. Maciej Ancuta (1650-1723), évêque coadjuteur de Wilno était le frère de Jerzy-Kazimierz Ancuta (1650-1737).

¹⁵ J. DYGALA, « Kwestia dysydencka w Rzeczypospolitej doby bezkrólewia 1733 roku » dans *Zapiski historyczne*, 62, 4, pp. 45-67 et W. WEINTRAUB, « Tolerancja i nie tolerancja w dawnej Polsce, H.H. Caroll-Najder », dans *Twórczość*, 28, 1972, 12 (329), pp. 72-88.

¹⁶ Voir : Jan TYSZKIEWICZ, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa, P.W.N., 1989, 343 p.

¹⁷ Voir : Stefan GAŚSIOROWSKI, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV-XVIII wieku*, Kraków-Budapest, 2008, Austeria, 538 p.

¹⁸ J. GOLDBERG, « Żydowskie konwertycje... », *op. cit.*, p. 200.

¹⁹ Sebastian SLESZKOWSKI (Slesciovius), *Odkrycie zdrajczych ceremonii, tajemnych rad, praktyk szkodliwych żydowskich* (la révélation des trahisons juives), en polonais, Braniewo, 1621, impr. G. SCHÖNFELS, voir chap. XXI & 24, et sur l'auteur, Roman POLLAK, *Nowy Korbut...*, t. 3 pp. 247-248.

²⁰ Jan Skarbek (1661-1733), évêque suffragant de Lwów (1696) puis archevêque de Lwów (1733). Il a étudié à Rome puis est devenu chanoine à Lwów. Il a veillé à la discipline au sein du clergé et à la construction de bâtiments religieux ainsi qu'aux finances de l'Église.

²¹ Kraków, A.M.K., *Edicta et mandata diocesis Cracoviensis* (1737-1772), ff° 39-43., texte en polonais.

²² Jan Tarnowski (?-1669), archevêque de Lwów (1654). Jeune, il avait été militaire puis il est devenu chanoine de Włocławek, Przemyśl, Varsovie, archidiacre de Cracovie. À Lwów, il a multiplié les œuvres caritatives, construit la résidence épiscopale de Stawczany et fut chargé par Jan-Kazimierz de ramener la paix après les révoltes de l'armée de 1662.

prédécesseur dont nous reprenons ces décrets à notre compte. » L'auteur trouvait à ces faits une explication : « Ils [Les juifs] s'emploient à détruire l'Église. Tout ceci n'est possible que grâce à des protections. » Dans sa lettre pastorale du 27 juin 1725, Mgr K.-F. Szaniawski, revenait sur cet aspect et accusait le Conseil de la ville de Tarnów, entre les mains des protestants qui tolèrent les activités des juifs : « En outre, au marché, les juifs incitent les gens à porter des phylactères ; c'est pour cette raison qu'il faut les éloigner.²³ »

Il apparaît donc que ce furent les évêques des régions orientales qui s'engagèrent dans l'action judéophobe. Changeant de tactique, Mgr Franciszek-Antoni Kobielski²⁴, qui administrait le diocèse de Volhynie, développa, dès 1739 et jusqu'à son décès en 1755, une importante activité missionnaire et littéraire pour la conversion. Le 10 mai 1741, il publiait une lettre pastorale destinée aux juifs²⁵. L'auteur, ayant rappelé que depuis 1740 ans, on souffrait de l'aveuglement des juifs et de l'endurcissement de leurs cœurs, appelait à la conversion des rabbins, du *kahal* et de tous les juifs, le plus rapidement possible, dans le ressort de son diocèse de Łuck et de Brest-Litowsk.

Cet appel prit la forme d'un sermon à lire et à afficher dans les synagogues ; une fois par trimestre, on exposerait aux juifs, dans le but de les aider à sortir du péché d'aveuglement qui provoque la colère divine, que leurs prophètes avaient annoncé la venue du Messie. Kobielski proposait en plus un catalogue de mesures coercitives tirées de l'arsenal classique de la littérature du genre.

Le premier souci était celui de la sécurité et de la prééminence des chrétiens. L'auteur rappelait aux juifs qu'ils ne devaient pas employer de chrétiens dans leurs maisons mais faire appel à des coreligionnaires pauvres. Inversement, ils ne pouvaient servir chez des chrétiens²⁶. Pour les voyages commerciaux près des frontières, les juifs devraient être

²³ Voir : *Żydzi w Polsce (1648-1772). Źródła*, opr. Adam KAZMIERCZYK, Kraków, 2001, doc. 21 p. 31. Jan Feliks Szaniawski (1673-1733) évêque de Chelm. Il organise, en 1703, une procession depuis Parczew où il part de la synagogue alors que les juifs de cette ville sont accusés d'avoir dévasté l'église de Wolhyn. Par ailleurs, il s'efforce de développer l'uniatisme. Voir : *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLVI/4, Warszawa-Kraków, 2010, pp. 631-633 et *Judaica Lublinensia. Materiały źródłowe do dziejów w księgach grodzkich lubelskich*, oprac. Henryk GMITEREK, Lublin, 2001.

²⁴ Franciszek-Antoni Kobielski (1679-1755), évêque de Kamieniec (1736) puis de Łuck et Brest-Litowsk (1739). Né dans une famille originaire de Radom et allié des Tarnowski ; il était le neveu du primat Antoni Szembek. Élève des piaristes, il a fait ses études de théologie à Rome d'où il revint sans titres mais avec une solide connaissance du latin, du français, de l'allemand, du droit canon et du droit national. Avec Szembek, il soutint les Wettin et ainsi devint chanoine à Cracovie (1709). Il fut député à plusieurs reprises et chargé de fonctions judiciaires. En 1725, il devint évêque de Cujavie-Poméranie et chanoine de Włocławek, en 1726. À partir de 1732, il fut nommé « résident » auprès du roi et est chargé des funérailles. Depuis 1735, il fut le chancelier de Marie-Josèphe, épouse d'Auguste III. En 1736, il reçut l'évêché de Kamieniec et résida à la Cour et siégea au Sénat. Il agrandit les revenus de son diocèse grâce à des biens offerts par la reine. Il a aussi effectué des visites dans les diocèses d'Ukraine. En 1736, F.-A. Kobielski finança l'édition des *Volumina legum* ; en 1739, il devint évêque de Łuck où, en 1749, il couronna l'image de la Vierge du couvent des dominicains et se montra très engagé dans le combat en faveur de l'Union de Brest. En 1748, à la Diète, il défendit les juifs contre les excès d'imposition. C'est alors qu'il développa l'action missionnaire du clergé parmi les juifs en les obligeant à écouter des sermons dans les synagogues. Ses *Lettres pastorales* furent publiées en 1742 et en 1744 puis 1751 à Lwów, ainsi que *Światło na oświecenie narodu niewiernego...* (Lwów, 1746) et des Oraisons funèbres, un *Proces tykający się Żydom*, en 1752 ainsi que *Wszystkiemu duchowienstwu zdrowie (okolnik względem żydów) w Torczyńie d. 9 lipca 1752* et les *Conciones ad ludaeos in maxima ipsorum celebritate solemnitate habitae*, Lwów, 1746. Voir : *Encyklopedia Katolicka*, Lublin, 2002, t. IX, col. 220-221.

²⁵ Voir le texte dans : *Żydzi w Polsce (1648-1772)...*, op. cit., pp. 53-54.

²⁶ On trouve cette mesure en V. L. 1538, f° 83, *De judaeis*.

accompagnés d'un transporteur chrétien qui surveillera leurs transactions et en référera au curé de sa paroisse. Kobielski réaffirmait que si l'Église tolérait les lieux de culte juifs existant, pour les réparer, il fallait son autorisation. Les juifs n'avaient pas le droit de processionner, ni d'ouvrir des lieux de culte ou des écoles privées ; ils ne devaient pas oublier qu'ils étaient en errance chez les chrétiens. Les enterrements juifs ne pouvaient se faire de jour. Les juifs ne pouvaient amener des chrétiens dans leurs cimetières, ni y chanter les premiers jours du mois ni même y déclamer. Lors des dimanches et jours de fêtes chrétiennes, les juifs n'avaient pas le droit de vendre de l'alcool ni de l'hydromel. Les juifs ne pouvaient inviter chez eux des chrétiens pour la fête de *Yom kippour* ni faire venir des enfants. Pendant les processions chrétiennes, les juifs devaient s'enfermer chez eux et ne pas regarder ce qu'ils ne considéraient pas comme saint. Chaque année, à Pâque, les juifs devaient remettre les registres de dénombrement de leur population ; on devait pouvoir contrôler qu'ils ne tenaient pas d'enfants chrétiens par la main, preuve d'une volonté d'assassinat.

Pour témoigner que la foi chrétienne domine, à Pâque et à Noël, les juifs donneront à l'Eglise un *kamien* de suif et un demi *kamien* de cire. Il leur était interdit de s'entretenir avec les convertis au christianisme et de chercher ainsi à les récupérer²⁷.

En matière économique, pour que les juifs ne gouvernent pas, il fallait les empêcher d'affermier les douanes et qu'ils cessent de corrompre les juges des tribunaux territoriaux (*grod*) et des tribunaux urbains²⁸. Les juifs ne pouvaient acheter de biens immobiliers appartenant à des chrétiens. Les dots des juives ne devaient pas servir à être prêtées à taux usuraire.

Enfin, en ce qui concerne le fonctionnement des communautés juives, les rabbins ne devaient pas demander d'argent à leurs pauvres à l'occasion des jugements ni collecter de l'argent pour le rabbinat. Il fallait surveiller l'enseignement talmudique et en éloigner les enfants car du *Talmud* provient la pauvreté des chrétiens. Les rabbins devront remettre le *Talmud* et les autres écrits juifs à nos curés ; la vente de ces ouvrages sera interdite. Kobielski terminait en citant le psaume de Jérémie, 17.18 : « Envoi sur eux des jours de colère afin qu'ils se convertissent craignant les pogroms. »

Comme on pouvait s'y attendre, ces arguments ne suscitèrent guère de conversions. Aussi, Kobielski se lança-t-il dans une laborieuse démonstration théologique intitulée : *Lumières pour éclairer le peuple infidèle...*, dédiée à Mikołaj-Ignacy Wyżycki, archevê-

²⁷ Selon la bulle de Paul III (1534-1549) [Bulle du 21-III-1542 : *Cupientes iudaeos*], les convertis conservent leurs biens ; ceux-ci leurs sont garantis et ils obtiennent des privilèges.

²⁸ La faute en incombe aux chrétiens. L'auteur cite David : « Béni celui qui n'accepte pas les dons pour enfoncer les innocents. » (Ps. 14(14), 5)

que de Lwów²⁹ et publiée dans cette ville en 1746³⁰. L'auteur, plus administrateur que théologien, pointe les faiblesses de son Église en matière de conversion et lance un appel au clergé pour qu'il aide à sauver les âmes des non-croyants et que soient formés de vrais pasteurs. Il présente ses arguments répartis en douze sermons dont le premier est une réponse aux objections juives sur la venue du Messie. Les juifs acceptent que la Lumière de Dieu illumine Jérusalem, mais refusent les prophéties selon lesquelles des étrangers la porteront, en dépit du psaume 50 de David qui les inviterait à la conversion. Sur-tout, ils refusent de voir les signes – il s'agit des miracles – qui montrent que le Christ est le messie, ce que déjà, Isaïe annonçait. Le Christ est donc *expectatio gentium* car il vient de la Judée et porte en lui le roi et le messie. Ces mots de Jacob ne peuvent pas s'appliquer à Nabuchodonosor car, à l'époque du Christ, il n'y avait plus de vrai roi ni de vrais prêtres et que seul le Christ, dont le pouvoir s'exerçait sur l'ensemble des juifs, en était l'héritier (en ligne féminine)³¹.

Au deuxième sermon, Kobielski tente de préciser la valeur respective des Testaments. Une prophétie de Jérémie (chap. 31) annonce la fin de la validité de l'Ancien Testament et la venue de temps nouveaux ; le message de l'Ancien Testament a été donné au Mont Sinäï, celui du Nouveau, sur la colline de Sion à Jérusalem. D'autres passages prophétiques montrent que, depuis longtemps, les juifs ont rompu leurs liens avec Dieu. Pourtant, si la venue du Christ marque le point final de l'Ancien Testament, Dieu lui a conservé sa valeur car il respecte ses préceptes moraux et juridiques et si l'on comprend Michée (chap. 4), il faut construire une Église pour tous les peuples et ce sur le Mont de Sion puisque c'est en ce lieu que le Christ a rendu la vue à l'aveugle montrant ainsi qu'il était le Messie³².

La progression se poursuit avec un troisième sermon³³ consacré à la nature du Christ. Ce dernier, né à Jérusalem, a en réalité toujours été sans avoir de père. Or, selon les juifs, Dieu, qui n'est pas né, serait d'une nature différente, mais remarque l'auteur, Adam ne naît pas alors qu'Abel naît et pourtant, l'un et l'autre sont de même nature bien que différents. Par ailleurs, les juifs s'inscrivent en faux à ce que Paul affirme : ce qui est saint

²⁹ Mikołaj Wyżycki (?-1757), archevêque métropolitain de Lwów depuis 1737, très présent dans son archidiocèse, créateur de paroisse et ayant accompli de nombreuses visites pastorales. Voir : P. NITECKI, *Biskupi kościoła...*, op. cit., p. 231.

³⁰ *Światło na oświecenie narodu niewiernego to jest kazania w synagogach żydowskie... oraz reflexye y list odpowiadający na pytania synagogi brodzkiej*, z rozkazu F.A. Kobielski, Lwów, druk S.J., 1746, in 4°. [Mikrofilm, Wwa, B.N. XVIII. 2. 6710]. Kobielski publia ces réflexions sous formes de traité conservés à la suite de l'ouvrage cité de la B.N. de Varsovie : *List Jaśnie W. Jmsci Xiędza biskupa Łuckiego y Brzeskiego, do starszych uczonych y całej synagogi Brodzkiej w Województwie Wołyńskim... z odpowiedzią na podane punkta Contra Propositiones na oświecenie niewiernych w Roku 1743, w miesiącu styczniu exposita*. Suivi de : *Reflexya z sumaryszem trzech czesci dowodow o Przysciu Messiasza*. On trouve les notes de travail de l'auteur dans ses papiers déposés à Cracovie, Archives de l'Académie polonaise des sciences (P.A.U.), Rkps 2347 : *Odpowiedz J.W. Kobielskiego, biskupa luckiego przeciwko Żydom*. (Pol., lat. XVIII w., 68 k.).

³¹ *Ibidem*, pp. 1-6.

³² *Ibidem*, pp. 13-20.

³³ *Ibidem*, pp. 25-43.

est de donner et non de recevoir. De fait, Dieu donne et le Christ prend (la vie), mais en réalité, le Christ ne prend rien puisqu'il a toujours eu.

La réflexion se poursuit dans un quatrième sermon³⁴ qui aurait pu également s'adresser aux orthodoxes sur le thème du *filioque* et qui témoigne de ce que Kobielski s'était adapté à la culture de l'est. Les juifs nient, écrit-il, que le Messie, envoyé de Dieu sur la Terre, ne peut être Dieu ; or, Dieu ne précède pas le Christ, il est la même chose. Et d'affirmer que la cause de la dispersion des juifs à travers le monde est leur refus de reconnaître le Christ comme Messie, du fait qu'ils l'ont tué après l'avoir insulté. Ils subissent donc la même peine que Caen pour l'assassinat d'Abel, car en refusant le Christ Dieu, ils se révèlent n'être que des athées.

Le cinquième sermon³⁵ est l'occasion pour l'auteur de reconnaître le peu d'impact de son discours sur les juifs ; il va donc ajouter des arguments. Ainsi, le prophète Michée (chap. 5e) a annoncé que le Messie naîtrait à Bethléem et qu'alors, une étoile illuminerait sa maison. Or, les sages des juifs ont dit qu'aucun prophète ne viendrait de Galilée – ce qui est faux car Deborah, Anna et Nahum en venaient. Or, le Christ n'est pas Galiléen mais Judéen puisque que, selon Michée, il est né à Bethléem en Judée ; en réalité, il y a deux lieux qui se nomment Bethléem : l'un en Galilée, évoqué par Zabulon, et l'autre en Judée où le Christ est né.

La réflexion se poursuit dans le sixième sermon³⁶ où l'auteur note que les juifs demandent pourquoi notre Messie s'appelle Christ et non Emmanuel ainsi que le prophète l'a nommé. En vérité, les deux noms conviennent : Jésus est celui qui a sauvé les hommes du péché et de Satan ; Emmanuel est de nature divine et signifie que le mot de Dieu s'est donné un corps. Kobielski rappelle qu'Isaïe (chap. 62) dit que le Messie portera un nom nouveau : ce nom est Jésus ; ce Jésus a vécu une année à Antioche avec ses disciples où il a formé avec eux le peuple chrétien (*Actes des Apôtres*, 11). L'auteur ajoute que Dieu a choisi de naître d'une femme et d'avoir Joseph pour père car s'il n'y avait eu que Marie, les juifs l'auraient lapidée.

En utilisant de manière embrouillée le registre messianique, Kobielski insiste, dans le sermon suivant³⁷, sur l'importance qu'il y a à choisir le christianisme et sur le fait que cette voie est un combat. Seule la foi chrétienne ouvre, selon lui, les portes du Ciel. Conformément à la prophétie de Zacharie (c. 9), le Christ est arrivé, sans éclat et sur un âne, à Jérusalem. Ceci peut paraître contraire à la prophétie de David (Ps. 44) annonçant qu'il viendra en armes et avec une armée et de là, les juifs concluent que le Christ n'est pas le Messie. En réalité, il y a bien eu un combat, mais un combat pour la foi, dans lequel le Christ a triomphé par le cœur ; il a combattu le monde, le diable et les péchés et

³⁴ *Ibidem*, pp. 45-55.

³⁵ *Ibidem*, pp. 56-68.

³⁶ *Ibidem*, pp. 69-80.

³⁷ *Ibidem*, pp. 82-94.

vaincu avec la croix. Un autre combat se livrera lors de son retour, au jour du Jugement Dernier contre Gog (l'antéchrist) et Magog (l'antéchrist armé). Or, les juifs – et pour cause – ne croient pas au combat contre l'antéchrist et notent que Paul et Salomon se contredisent sur ce point. Ils affirment que la prophétie de Daniel (Dn, 7 et *Commentaires* de Lactantius³⁸, lib 11, chap. 16) ne concerne pas le Christ³⁹. Pourtant, contrairement à la prophétie, le Christ a connu des débuts glorieux puisque des rois (mages) sont venus s'incliner devant lui.

Conscient de n'avoir pas été très clair, Kobielski se propose, dans un huitième sermon⁴⁰ de clarifier le point concernant touchant à la venue de l'antéchrist, car les juifs affirment qu'il ne viendra pas et que seul le Messie viendra. Or, Jean annonce la venue de nombreux antéchrists⁴¹. Avant la fin du monde, un seul antéchrist viendra qui règnera sur toute la Terre ; ce que l'apôtre Jean nomme les antéchrists, ce sont en réalité les hérétiques, tous ceux qui s'opposent au Christ. Le prophète David avait annoncé que les juifs ne reconnaîtraient pas le Christ pour Messie car leurs yeux sont ciliés et leur cœur fermé. Remarquons que si le peuple juif, lui ne pouvait pas comprendre la vérité, ses rabbins qui étaient intelligents, eux le pouvaient mais ne l'ont pas fait.

Il est donc grand temps d'ouvrir les yeux, ce à quoi invite le neuvième sermon⁴². Alors que les chrétiens [du moins l'auteur, D.T.] considèrent que le Christ a toujours été, les juifs se demandent si leur foi était bonne ; or, comme ils pensent qu'elle était bonne, ils ne voient pas pourquoi en changer ; d'autant que si les chrétiens disaient que l'Ancien Testament était mauvais, ils s'opposeraient alors aux prophéties de David (Ps. 75 : « Honorez Dieu en Judée et en Israël. ») Kobielski affirme que la foi en l'Ancienne Alliance était bonne, car elle contenait la promesse de la venue du Christ ; c'est seulement maintenant que la foi des juifs est mauvaise puisqu'ils ne reconnaissent pas le Christ (Jean, 1) ; c'est pourquoi les chrétiens s'efforcent de les convertir afin de les sauver.

En posant la question de savoir si les juifs de l'Ancien Testament étaient déjà, au moins depuis Moïse, des chrétiens, l'auteur s'aventure sur les chemins glissants de sa théologie. Adam, écrit-il, n'a-t-il pas eu en rêve le pressentiment de la venue du Christ comme le montre Cornélius Lapide⁴³ ? De même, Abraham a appelé à la venue du Christ et annoncé que les chrétiens resteront à ses côtés au moment de son martyre : les chrétiens

³⁸ Lucius Caecilius Firmianus Lactantius, auteur chrétien (ca. 240-ca. 320), conseiller en matière de politique religieuse de l'empereur Constantin Ier qui l'adopta comme fils.

³⁹ Selon cette prophétie, le lion c'est l'Afrique, l'ours, c'est la Perse, le lynx est le Royaume grec et le monstre féroce, le royaume de Rome qui va bientôt éclater en dix royaumes (d'où, selon saint Irénée, lib 5, ses dix cornes) ; ensuite, l'antéchrist viendra et tuera les chrétiens et ensuite viendra le Jugement Dernier.

⁴⁰ Odpowiedz J.W. Kobielskiego..., *op. cit.*, pp. 95-107.

⁴¹ Il faut se représenter que le temps qui va d'Adam à Moïse est une première étape ; la seconde va de Moïse au Christ et qu'après la venue du Christ, le temps s'écoule jusqu'à la fin du monde.

⁴² Odpowiedz J.W. Kobielskiego, ..., *op. cit.*, pp. 108-124.

⁴³ Voir : *Commentaire du chap. 2 de la Genèse* de Cornelius a Lapide (s.j., 1567-1637), élève des Jésuites de Maestricht, professeur d'Hébreu et de Bible à Louvain puis au Collège romain à Rome. Il était célèbre pour ses commentaires de Paul, des Psaumes et du livre de Job.

sont donc les fils d'Abraham. Cependant, les juifs, constatant qu'il n'y a pas une seule foi chrétienne mais plusieurs – en prenant en compte les arianistes, les luthériens, les calvinistes, les nestoriens – en tirent argument pour ne pas abandonner l'Ancien Testament et ce alors qu'ils sont aussi divisés entre les pharisiens, les saducéens, les esséniens, les karaïtes. Ils doivent réaliser que le catholicisme est la seule foi qui s'enracine dans l'Ancien Testament.

Le sermon suivant⁴⁴ est consacré à marteler cette dernière idée : le catholicisme est la seule foi qui existe depuis le Christ et elle durera éternellement. Pourtant, les chrétiens ne veulent forcer personne à la conversion (Matt., 16)⁴⁵ et ils annoncent clairement que si l'on se converti, le retour au judaïsme est interdit. Ils s'efforcent de bien accueillir les juifs et de les aimer afin qu'ils se convertissent ; ils acceptent même de commuer des peines de mort infligées à des juifs s'ils acceptent de se convertir. Le chapitre 12, art. 7, des Statuts du roi Sigismond-Auguste stipule que si un juif se convertit, lui et sa famille seront anoblis⁴⁶. Ceci car, pour la conversion des juifs il ne faut pas compter sur les miracles, aux quels ils ne croient pas, mais sur l'étude. Or, les juifs n'imaginent pas eux-mêmes leurs erreurs et peuvent continuer à y baigner pour l'éternité. Ce n'est donc ni de force, ni par hasard, ni par des miracles que Kobielski veut les conduire à la vérité chrétienne.

Puisque c'est par l'étude des textes bibliques que Kobielski veut convertir les juifs, en Homme des Lumières, il les invite, au onzième sermon⁴⁷, à réfléchir sur les textes des Ancien et Nouveau Testaments et sur les erreurs du *Talmud*. Il remarque que le mot Dieu est un pluriel en hébreu ; ce fait comme les prophéties prouvent que le Christ est Messie et Dieu à la fois. Par ailleurs, en se fondant sur la prophétie de Jacob (*Gen.* 49), les juifs prétendent que leur Royaume renaîtra et ne veulent pas voir que cela s'est déjà fait avec le Christ, né dans la famille de David. De plus, dans l'Évangile de Jean, l'ange Gabriel dit à Marie que la maison de Jacob sera restaurée : il s'agit là des païens qui seront réunis dans l'Église. A preuve, c'est l'annonce prophétique de la venue du Christ qui a déclenché le Massacre des innocents par Hérode.

Le *Talmud* contient des blasphèmes et des erreurs – aussi l'Église a-t-elle, à plusieurs reprises, ordonné son brûlement⁴⁸. Ainsi, lorsqu'il évoque Abraham, ou Lot, selon Tobie, on voit les anges manger ce qui pour des âmes est absurde. En se fondant sur les prophéties d'Isaïe, les juifs réfutent la venue du messie car, selon ce prophète, ils vivront éternellement après son retour. Or, ils ne comprennent pas qu'il s'agit là de la seconde venue du messie. De même, il est écrit que les Israélites se réjouiront. Mais, il y a deux types d'Israélites : ceux par le sang et ceux par le cœur. En transcrivant cela dans le *Tal-*

⁴⁴ Odpowiedz J.W. Kobielskiego, ..., *op. cit.*, pp.125-137.

⁴⁵ En Pologne, on obligeait les karaïtes et les Tartares à écouter les sermons des prêtres catholiques, mais on ne les obligeait pas à se convertir, de même qu'à Rome, où la présence des juifs aux sermons est obligatoire chaque semaine.

⁴⁶ Il s'agit des IIIe Statuts de Lituanie mais qui ne sont pas applicables dans la Couronne

⁴⁷ Odpowiedz J.W. Kobielskiego, ..., *op. cit.*, pp. 138-176.

⁴⁸ Le Sénat de Venise, en 1558, avait ordonné le brûlement du *Talmuds*, *ibidem*, p. 185.

mud, les rabbins, que l'auteur qualifie d'idiots, n'ont pas vu que les promesses n'étaient pas faites aux seuls juifs mais à tous.

Le douzième et dernier sermon⁴⁹ tire l'enseignement de trois ans d'efforts pour indiquer la voie de la vérité dans la foi chrétienne : dans quelques villes, certains juifs ont reconnu leur aveuglement mais trop peu.

Après avoir produit, à nouveau, les preuves de l'Unité divine en la Trinité, Kobielski en affirme l'universalité : même chez les Turcs, on note la présence de formules trinitaires. Puisque ces démonstrations ne suffisaient pas et parce que le *Talmud* enseignait les blasphèmes, l'évêque l'a fait interdire dans son diocèse⁵⁰. En effet, ce livre conseille aux juifs de nuire aux chrétiens, en particulier, de les ruiner dans les villes où des juifs sont installés ; il les incite à ne pas être honnêtes à l'égard des chrétiens. Il suggèrent aux juifs qu' en même temps qu'ils saluent les chrétiens, ils les vouent au diable. Le jour d'Aman, les juifs doivent émietter des aliments dans un récipient car les Royaumes chrétiens seront émiettés comme l'a été celui d'Aman. Trois fois par jour, les juifs doivent s'incliner en espérant que les hérétiques disciples du Nazaréen mourront. Les juifs maudissent ceux qui s'inclinent devant le Christ. Près des cimetières, ils réclament que les chrétiens finissent dévorés par les vers. Les juifs nomment le saint Sacrement, « pain sale ». Ils calomnient la Vierge. Ils nomment les apôtres « déracineurs » ; pour eux, les chapelles et les lieux de prières sont des lieux de blasphème. Ils ne respectent pas l'injonction divine d'aimer son prochain et vont jusqu'à s'incliner devant Caen. Aussi, sont-ils détestés de tous et ils ont même été expulsés de Moscou⁵¹.

Donc, des mesures – celles déjà avancées dans le texte du *Procès aux juifs* de 1741 – s'imposent contre les juifs qui sont pire que les païens. Kobielski reprenant des dispositions déjà anciennes⁵² souligne que les juifs ne doivent pas avoir d'intérêts commerciaux avec les chrétiens. Les juives ne doivent pas être nourrices chez les chrétiens. Tous doivent porter des vêtements distinctifs. Ils doivent se murer pendant les fêtes de Pâque. Ils ne doivent pas avoir de serviteurs chrétiens. Les convertis ne doivent plus dépendre des volontés de leur famille. Les chrétiens ne doivent pas participer aux fêtes juives. Les synagogues ne doivent pas être réparées sans autorisation. Les évêques doivent demander aux églises de leur dispenser la science.

⁴⁹ *Ibidem*, pp. 177-192.

⁵⁰ À l'instar du pape Jean XXII, pape d'Avignon (1316-1334), qui en 1320 ordonna de faire rechercher les exemplaires du *Talmud*, de les saisir et de les détruire et en 1322.

⁵¹ En effet, la tsarine Elisabeth 1ère Petrovna interdit la présence des juifs dans l'Empire et fit les fit expulser en 1742 à l'exception de ceux qui acceptèrent de se convertir.

⁵² « La nuisance des juifs est la raison pour laquelle ils n'ont pas de statut et qu'en 1531, Sigismond-Auguste a insisté pour qu'aucun honneur vous soit conféré et qu'on ne vous confie ni douane ni affermage. En 1562, puis en 1567, des dispositions ont été prises pour qu'ils n'aient pas le droit de pratiquer tous les commerces. En 1538, les marchés ruraux leur ont été fermés et en 1562, on leur a interdit d'employer des chrétiens et on a pris des mesures pour leur interdire de résider en Mazovie ; mesures confirmées en 1720. En 1717, sur les Terres de Varsovie où on leur a interdit l'affermage des auberges. En 1718, les juifs ont été expulsés des biens de Remblinko. Dans le territoire du diocèse de Kobielski, le *Talmud* est interdit et on a procédé à 12 expulsions de personnes qui ne rentreront qu'après s'être convertis au catholicisme », *ibidem*, pp. 191-192.

Kobielski, qui oeuvrait pour que la Confédération polono-lituanienne fût unie sous l'unique bannière du catholicisme romain, présentait sa démarche comme ayant pour objet la conversion des juifs par la persuasion dans son diocèse. Mais, constatant son échec en la matière, il en revint rapidement à proposer des mesures limitatives des droits des juifs car ceux-ci, surtout grâce aux libertés dont ils jouissaient, auraient été dangereux pour les chrétiens – évolution analogue à celle de Luther à partir de 1543. Dans cet esprit, Kobielski s'inscrit dans un courant où l'on trouve certains de ses collègues, tel l'évêque de Przemyśl, Wacław-Hieronim Sierakowski, auteur d'une lettre à la synagogue de Rzeszów en date du 24 septembre 1745⁵³, Mgr Andrzej-Stanisław Załuski⁵⁴, qui adressa à tous les prêtres du diocèse de Cracovie, une lettre en date du 12 février 1751 et enfin, Mgr Hieronim-Florian Radziwiłł, évêque de Luck et de Brest-Litowsk qui adressa, depuis Torczyń le

⁵³ Wacław Hieronim Sierakowski (1700-1780) évêque de Przemyśl puis archevêque de Lwów, a fait ses études à Cracovie puis son séminaire à Łowicz. Il fut aussi un proche du primat Szembek. Il suivit des études à Rome où il reçut le titre de docteur dans les deux droits. En 1726, il revint en Pologne et devint diacre à Cracovie sous l'évêque Felicjan Szaniawski qui le nomma auditeur au Tribunal épiscopal. En 1732, Sierakowski devint sénateur et rallia, en 1733, le parti de Stanisław Leszczyński ce qui lui valut quelques mois de prison en Russie puis un exil à Rome où il s'est rapproché de Josef-Andrzej Załuski, envoyé du roi Stanisław dans cette ville. De nouveau, en 1736, il rentra en Pologne et reconnu Auguste II et se rapprocha du P^{ce} A. Czartoryski, vojévode de Russie. En 1746, il obtint l'évêché de Przemyśl. Où il joua un rôle pastoral éminent pour l'entretien des églises, le niveau culturel des prêtres et l'ouverture de bibliothèques. Sierakowski militait pour que les uniates passent au rite latin. Son idéal politique était celui d'une société unie dans le catholicisme. Dans sa correspondance avec Rome, il regrette le nombre important des juifs présents dans son diocèse et interdit leurs nouvelles installations ainsi que celles des orthodoxes. Il milite pour la séparation des juifs et des chrétiens, ferme des synagogues et confisque des rouleaux de la Tora et même fait détruire l'école juive de Grodzisk. En 1744, un habitant d'un village proche de Przeworsk, Kocy, qui refuse de prononcer le nom du Christ est emprisonné à Jarosław et sera brûlé en 1746. Voir *P.S.B.*, t. XXXVII, Warszawa-Kraków, 1996-1997, pp. 306-307. On trouve le texte de sa lettre aux juifs de Rzeszów, dans *Żydzi w Polsce...*, *op. cit.*, pp. 63 sq.

⁵⁴ Andrzej-Stanisław Załuski (1695-1758) évêque de Cracovie (1747) a étudié à Rome puis est devenu chanoine de Cracovie, après de nombreuses fonctions, il fut grand chancelier de la Couronne (1735). C'était un protecteur des jésuites et partisan des réformes politiques en Pologne. Il fut le co-fondateur, avec son frère (Józef-Andrzej), d'une très grande bibliothèque. Le document est conservé à Cracovie, A.M.K., *Edicta et mandata diocesis Cracoviensis* (1737-1772), ff° 49-51. L'auteur écrit que le dévouement à la maison de Dieu est la cause de nos soucis car de plusieurs endroits on se plaint des juifs rusés et débauchés. Ils profanent en les volant les objets du culte et le Saint Sacrement. (ff°50) Dans 23 églises (dont la liste figure) on a eu à se plaindre des juifs et le clergé puis les autorités municipales ont mené des enquêtes ; il apparaît que la plupart des vols sont le fait des juifs qu'il convient de châtier. (ff°51) On répétera dans les communautés juives qu'il est interdit de voler des objets du culte et d'en faire le commerce. On rappellera aux juifs qu'ils ne peuvent protéger les voleurs. Les cimetières devront être fermés et gardés ; une garde sera constituée dans les paroisses afin de veiller sur les biens de l'Église. Ce message sera lu en chaire et affiché.

9 juillet 1752, une lettre à son clergé⁵⁵. On doit cependant noter que les arguments avancés par Kobielski pour convaincre les juifs de la véracité du christianisme, dans sa forme catholique, n'étaient pas de nature à emporter leur adhésion. D'une part, il s'appuyait souvent sur les Évangiles qui ne constituent pas une autorité pour les juifs. D'autre part, sa lecture des nombreuses prophéties de l'Ancien Testament conduisait dans tous les cas à y trouver l'annonce de la venue du Christ Messie ; or les juifs avaient des prophéties bibliques une toute autre lecture. Enfin, et cela marque les limites des Lumières catholiques de l'époque, s'appuyant sur l'étude de textes différemment interprétés par les uns et par les autres – selon qu'ils croyaient ou non aux miracles – il ne pouvait emporter l'adhésion de ceux qui n'y croyaient pas. Pour qu'ils se convertissent, il aurait fallu que « sans étude ni colère », les juifs rencontrent la foi chrétienne. Ceci tenait, comme l'avait bien vu saint Paul, de la Grâce, du miracle et non de l'analyse de texte. De la Grâce, c'est à dire, en dernière analyse, de la volonté divine.

⁵⁵ Hieronim-Florian Radziwiłł (1715-1760), l'un des plus riches magnats polonais. La lettre est conservée à Cracovie, A.M.K., Acta episcopalis, 79, ff° 36v-39. Il écrit :

« De nombreux propriétaires reconnaissent que les juifs sont nuisibles et décident de les mâter ; c'est le cas de J.W. J.M.C. Pan Stanisław Potocki, vojévode et général de la Terre de Kiew ou encore de J.O. Xsiqze J.M.C. Hieronym Radziwiłł, *Chorazy W. Lit.*, qui interdit, en 1752, aux chrétiens de rendre service aux juifs. Ceci en conformité avec les canons de l'Église.

Les gens d'Église devront donc veiller à l'application de ces décisions et établir la liste des méfaits des juifs en s'appuyant sur les textes des Conciles (Concile de Latran III, Can 26, de Milan I, de Trente, sess. 13 de Reform : cap. I, Synode de Gniezno, lib. 4 titt. : *de Judaeis*) et des Constitutions : celle de 1343, de Casimir-le-Grand interdisant aux juifs de tenir les douanes et les offices publics ; celle de 1538 interdisant les affermages et l'utilisation du service des chrétiens (sous peine de 100 *grzywien* d'amende et de prison) ; l'interdiction par le roi, en 1562, faite aux juifs de pénétrer dans les maisons des chrétiens et dans leurs bains. Ils se référeront aussi aux *Volumina legum*, aux actes des tribunaux des assesseurs du roi ... On en trouve encore, en 1663, sous Jean-Casimir.

Pourtant, les juifs afferment des biens et sont commissaires et secrétaires de l'approvisionnement, tenanciers d'auberges et emploient des chrétiens à leur service. Ils ne respectent pas les fêtes chrétiennes (l'Avant, Pâques...) et ils se promènent en habit chrétien. Devant les processions, ils ne ferment pas leurs maisons.

C'est la raison pour laquelle nous leur avons intenté un procès le 10 mai 174 ? [le dernier chiffre manque, D.T.], afin que l'honneur d'un État catholique ne soit pas touché. Cependant, si un chrétien en a vraiment besoin, il peut travailler pour un juif pendant un temps très court. Il peut lui vendre du bétail ou acheter des vêtements. Nous ne nous y sommes pas opposés dans la lettre adressée au Saint Père ; ce qui est interdit est ce qui est dangereux pour l'Église et l'État catholiques. Dans cet esprit, les prêtres devront travailler de concert avec les propriétaires. »

Manuscrits sélectionnés à partir de l'Index du *Katalog rękopisów Akademii umiejętności w Krakowie* zest. Jan CZUBEK, Kraków, 1906.

„MAGYAR IRODALOM FRANCIA SZÍVVEL”

A 18. SZÁZADI FRANCIAORSZÁGI MAGYAR EMIGRÁCIÓ IRODALMI TEVÉKENYSÉGE

TÓTH FERENC

Az újkori magyar politikai és katonai emigrációk nagyban hozzájárultak a huszár-ság európai elterjedéséhez. Huszáraink a legnagyobb sikert a korabeli francia királyi hadseregben aratták, ahol jelentős magyar hányadú huszárezredeket alkotva folyamatosan beépültek a francia társadalomba.¹ A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc bukása után számos kuruc vitéz keresett menedéket a Francia Királyság területén, ahol a hadsereg keretein belül tudták leginkább hasznosítani harci tapasztalataikat.² Ebben a tanulmányban felvázolom a franciaországi magyar emigrációhoz kapcsolódó képzetek kialakulásának történetét, megkülönböztetett figyelemmel a jelenség katonai és politikai dimenzióján felül annak művelődéstörténeti, nyelvi, irodalmi és viselkedéstörténeti aspektusaira.

E korban terjedt el Európában az a magyar stílusú harcászati taktika, amelyet más néven kisháborús taktikának is neveznek. A felvilágosodás korának katonai gondolkodói még sokat merítettek a klasszikus ókori szerzők (például: Polübiosz, Julius Caesar, Sallustius stb.) műveiből. Különösen a lovasság erőnyeit elemezve gyakran hívták fel a figyelmet az ókori ázsiai vagy afrikai lovasságok – mint például: a numid, szkíta, párthus, herul vagy hun lovasság – magas szintű harci értékeire. E katonai erények az ókor gondolkodói számára szorosan összefüggtek egy-egy adott közösség, nép vagy nemzet etnikai karakterével. Az újkori hadtudományi szerzők hasonló módon látták ezeket az összefüggéseket. Turpin de Crissé gróf³ híres hadászati munkájában a magyar lovasokat hun elődeikhez hasonlíttja:

¹ Bővebben: Tóth Ferenc 2000: *Ascension sociale et identité nationale, Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815)*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest.

² A leghíresebbekről lásd: Zachar József 1984: *Idegen hadakban*. Magvető, Budapest. /Nemzet és emlékezet./

³ A gróf életéről lásd: Tóth Ferenc 1997: A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézírata. *Fons*, 3, pp. 253–300.

„Úgy tűnik, hogy a magyarok, kik némely történész szerint a hunokkal azonosak, még mindig bírják azon őseik harcmódorát, akik Attila uralkodása idején letelepedtek Itáliában. Valóban, a legjobb könnyűcsapatokat a magyarokból alkotják, s tudjuk mily nagy szolgálatot tettek az utóbbi háborúk során: az uralkodók a magyarok mintájára alapítottak csapatokat, melyek akkor hasznosak voltak, de ma már nélkülözhetetlenek is.”⁴

A magyar huszárokról hasonló sztereotípiákat más korabeli francia szerző tollából is olvashatunk. A huszárokat egyébként két francia szóval is illették: az „hussard” és az „houssard” szavakkal. Az utóbbit a magyaréhoz közelebb eső kiejtése miatt feltételezhetően a magyar származású huszárok más nemzetiségűektől való megkülönböztetésére használták.⁵ E kis nyelvtörténeti emlék arról is tanúskodik, hogy a magyarok mellett szükségszerűen alkalmaztak más származású huszárokat is, elsősorban németeket. Kezdetben az utóbbiak száma annyira elenyésző lehetett, hogy az „hussard” és az „hongrois” (magyar) szavakat szinte szinonim értelemben használták. Ez az állapot feltehetőleg még a XVIII. század közepén is jellemző lehetett, hiszen Chabo de la Serre lovag az 1748-ban írt lovasságról szóló emlékiratában így mutatja be a huszárságot:

„Németországban ha huszárt mondunk, akkor magyart kell értenünk alatta, vagyis olyan lovast, aki annyira hozzászokott ehhez az állathoz, hogy el sem tudja képzelni az életét nélküle, és aki ehhez a harci kedvhez, még olyan tudást is ad, amellyel az állat mások előtt rejtett képességeit is felderíti.”⁶

A tapasztalok szerint a magyarok különösen értettek a lovakhoz és a könnyűlovas-harcmódorhoz, s ezt a francia katonai elit is elismerte. A kortársak még a németeket hasonlították gyakran hozzájuk. Turpin de Crissé gróf már idézett munkájában így írt e két nemzet könnyűlovas erényeiről:

„A magyarok és a németek higgadtabbak és megbízhatóbbak. Az előbbieket kétségkívül a legalkalmasabbak az összes nemzet közül e feladatra, a másodikat kis gyakorlással szintén alkalmassá válhatnak.”⁷

Hasonló érveléssel találkozunk Jeney Lajos Mihály *A portyázó...* című művében:

„A gyalogságot minden fajta nemzet alkothatja, bár a franciák és a liège-iek némi kedvezést érdemelnek jóakarataikra tekintettel. A lovasság azonban megkívánja, hogy itt – amennyire csak lehetséges – a lovakat természettől fogva kedvelő és a lovak táplálására, tisztán tartására különös képességgel megáldott ma-

⁴ Turpin de Crissé, *Lancelot* 1754: *Lancelot: Essai sur l'art de la guerre*. Paris, p. 149. (ford.: Tóth Ferenc)

⁵ Zachar József 1984: *op. cit.*, p. 113.

⁶ Service Historique de la Défense (SHD), série MR 1730 fol. 1181. (ford.: Tóth Ferenc) Lásd e kéziratról: Tóth Ferenc 2002: Magyar huszárok francia szemmel. Egy XVIII. századi francia hadászati kézirat magyar vonatkozásai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2002. június, 115/2, pp. 420–436.

⁷ Turpin de Crissé, *Lancelot* 1754: *op. cit.*, p. 177.

gyarokat és németeket fogadjunk fel. Mindezt Európa más népei csak hosszú szoktatás után képesek csinálni.”⁸

Turpin de Crissé egy másik, kéziratban maradt művében, amelyet teljes egészében a huszároknak szentelt, e két nemzet más erényeit is felvillantja: „*A francia katona bátor és intelligens, de ha szabad megjegyeznem, a magyar és a német ravaszabb és nagyobb elővigyázattal vonul.*”⁹

Amint láthatjuk, a csel, a ravaszság, a hidegvér a kisháborús taktika alapvető elemeit képezték, és fontos szerepet játszottak a magyarság pozitív megítélésében. Hogy miért jellemezték ilyen speciális tulajdonságok a magyar harcosokat, arra két magyarázatot kaphatunk a korabeli szakirodalomból: egyrészt a magyarok hun-szkíta őseitől eredeztették e tulajdonságokat, másrészt pedig a magyarok török ellen vívott háborúi tapasztalatának tulajdonították a jellegzetes portyázó harcmódot.¹⁰ Később a magyarok kizárólagosságának elve folyamatosan kiszorult a szakirodalomból. A Montesquieu és Szász Móríc által népszerűsített modern nemzeti alapon szervezett hadsereg eszméje lassan háttérbe szorította az olyan karakteresen nemzeti jellegű egységeket, mint a huszárezredek.¹¹ Egy névtelen porosz katonai szakíró a lovasságról a 18. század második felében írt kéziratában már így nyilatkozik erről a témáról:

„Hajdanában azt hitték, hogy jó huszár csak magyarokból válhat, eközben a tapasztalat bebizonyította, hogy ez tévedés. A poroszok között csak kevés vagy alig volt belőlük és mégis kitartó felkészítéssel kiképezhetünk mindenkit mindenféle gyakorlatra vagy a kívánt képességet, feltéve, hogy nem kívánunk többet tőlük, mint amennyire az ember képes.”¹²

A magyar könnyűlovasság, a huszárság csaknem valamennyi európai hadseregben megjelent ebben a korban. A császári hadseregben a 17. század végén már több huszárezred is volt, s a francia királyi hadseregben éppen ezek ellensúlyozására hoztak létre hasonló egységeket elsősorban a Franciaországba menekült magyar emigránsokból. A huszárság meghonosodásának kezdeti nehézségei után az első állandó huszárezredet 1720-ban alapította Berceányi László gróf, aki maga is harcolt a Rákóczi-szabadságharcban. Ezt követően a huszárezredek száma folyamatosan növekedett egészen a forradalomig, amikor tizenkettő huszárezredet tartottak számon.

⁸ Jeney Lajos Mihály 1986: *A portyázó, avagy a kisháború sikerrel való megvívásának mestersége korunk géniusza szerint* (Hága, 1759). Magvető, Budapest, p. 62. (ford.: Zachar József) / Magyar Hírmondó./

⁹ Bibliothèque de l’Arsenal, Ms 4077 Observations sur le service des hussards et troupes légères 53. (ford.: Tóth Ferenc)

¹⁰ A témáról bővebben: Tóth Ferenc 2000: *op. cit.*

¹¹ Corvisier, André 1962: *L’armée française de la fin du XVIIe siècle au ministère de Choiseul*. Le soldat, Paris, p. 127.

¹² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Gall. 11 Remarques sur la Cavalerie par Mr de W. General Major de Cavalerie au Service du Roi, et de la Republique de Pologne, Aide de champ de sa Majesté et chevalier de l’ordre de Prusse (XVIIIe siècle) fol. 6. (ford. Tóth Ferenc)

A huszárezredekben tehát kezdetektől fogva előnyben részesítették a magyarokat és németeket. A század első felében párhuzamosan hoztak létre jellegzetesen magyar – mint például a Berchény, Esterhazy, Pollereczky – vagy német többségű – mint a Raugrave és Beausobre – huszárezredek. Az előbbiekben a kuruc érzelmű magyar tisztikar vezetése alatt főleg a császári hadseregből dezertált magyar vagy más kelet-közép-európai nemzetiségű katonák szolgáltak, az utóbbiak Franciaország német anyanyelvű tartományaiból (Elzász-Lotharingia) vagy a szomszédos rajnai német kisállamokból toboroztak katonákat. A lengyel örökösödési háború folyamán igen gyakorivá vált az osztrák hadakban szolgáló magyar huszárok átpártolása a francia király seregeiben harcoló honfitársaikhoz. A osztrák örökösödési háború során pedig tömegével érkeztek magyar dezertőrök a Rajnán túlról. A magyar huszárok átállásának csak az 1756-ban megkötött osztrák–francia szövetségi szerződés vetett véget, melynek értelmében megszűnt a dezertálási lehetőség. A Rákóczi-szabadságharc hagyományait ápoló magyar jellegű huszárezredek hamarosan német anyanyelvű újonccal töltötték fel, így azok hamar elnémetesedtek. A magyarok aránya a század hetvenes és nyolcvanas éveiben már csupán egy-két százalék volt ezekben az alakulatokban.¹³ Hasonlóan a svájci ezredekhez, itt is szigorúan ügyeltek arra, hogy a huszárezredek idegen jellege megmaradjon. A tisztikar egy része egészen a forradalomig magyar, illetve magyar származású maradt.¹⁴

Megtalálható közöttük a magyar nemesség színe-virága: a Bercsényi, Dessewffy, Esterházy, Kisfaludy stb. családok tagjai. A francia katonai nemesség viszonylag gyorsan befogadta a magyar nemességet, elsősorban házasságok révén. Turpin de Crissé gróf már említett kéziratában felvázolt egy érdekes lehetőséget a huszárezredek magyar jellegének megtartására. Szerinte nem fontos a huszárság egészét magyarokból kiállítani, elég a magyar, illetve magyar származású nemesekből álló tisztikart Franciaországban letelepíteni, francia nemeslányokkal összeházasítani és nemzetségük kontinuitását biztosítani. Azt gondolta, hogy ez a „magyar módra, de francia szívvel” harcoló magyar származású nemesi tisztikar a kovász szerepét töltené be az újoncok magyar típusú harcmodorra való beoltására.¹⁵

Kezdetben – részben a törökországi magyar emigránsok között végzett toborzótutak sikerének és a nagy számú magyar dezertőrnek köszönhetően – a magyarok aránya a franciaországi huszárezredekben jelentős maradt a XVIII. század első felében. Később, különösen az 1756-os ún. diplomáciai forradalom után helyüket az elzásziak, lotharingiaiak és franciák vették át. Ugyanakkor a magyar származású katonai elit egészen a forradalomig megőrizte magas pozícióit a huszárezredek vezetésében. Ezen elit néhány neves tagját a francia diplomácia keleti színterein is alkalmazták. Az Oszmán Birodalom terüle-

¹³ SHD, série 8Yc, p. 4, 6, 10 és 19.

¹⁴ Példaként az Esterházy huszárezred 1784-ből ránk maradt mustrajegyzékének adatait említem (*Bibliothèque Mazarine*, Ms. 2863). Vö.: Tóth Ferenc 2000: *op. cit.*, p. 342.

¹⁵ Bibliothèque de l'Arsenal, Ms. 4077 Observations sur le service des hussards et troupes légères 54–56. (ford.: Tóth Ferenc)

tén francia szolgálatban tevékenykedő magyar ügynökök közül a leghíresebbek Tóth András és később fia, a híres François de Tott voltak. Tóth András a Rákóczi-szabadságharc bukása után huszártisztként és keleti diplomataként szolgált a francia királynak. François fia szintén e két pályán jeleskedett, emellett szépirodaként és orientalistaként is számon tartja az utókor. Több sikeres diplomáciai kiküldetést hajtott végre elsősorban az Oszmán Birodalom területén. Nevéhez fűződik a Dardanellák és a Boszporusz megerősítése, a török tüzérség reformja és egy francia egyiptomi katonai expedíció terve is. Élményeit nagy sikerű visszaemlékezéseiben (*Mémoires sur les Turcs et les Tartares*) foglalta össze, amely több nyelven számos kiadást is megért.¹⁶

François baron de Tott, más néven Tóth Ferenc báró élete emlékiratainak hajdani sikerre ellenére mindig is az újkori diplomáciatörténet rejtélyes, homályos fejezete volt. Egyrészt életpályája már zseni ifjúságától kezdve a korabeli titkos diplomácia keretein belül formálódott. Másrészt, mint korának több hasonló kozmopolita történelmi egyénisége, a nemzeti történetírások mostohagyermekévé vált. Emiatt még a hiteles életrajzhoz szükséges történeti források feldolgozása sem történt meg. Egyébként pedig az utókor igen változatos és gyakran anakronisztikus képet őriz róla. Egyszer mint gátlástalan sarlatán, máskor pedig mint felvilágosult filozófus jelenik meg. A gyarmatosítást hirdető eszméit is gyakran bírálják, nem beszélve arról a hálátlan történelmi szerepéről, amelyet a hanyatló Oszmán Birodalom védelmében játszott. Édesapja, Tóth András, a Rákóczi-szabadságharc bukása után emigrációba kényszerült és így jutott el Franciaországba. François de Tott 1733. augusztus 17-én született a franciaországi La Ferté-sous-Jouarre mellett található Chamigny községben. Édesanyja, Marie Ernestine de Pesselier, egy helyi nemesi családból származott, melynek legismertebb tagja Charles-Étienne de Pesselier (1712–1763) közigazdász és író volt. A csupán kilencéves François 1742-ben lépett be kornétásként a francia Bercsényi huszárezredbe. Részt vett az osztrák örökösödési háború hadjárataiban és a lawfeldi csatában (1747) megsebesült. A fiatal huszártisztet ígéretes képességeinek köszönhetően a francia kormány apjával együtt Konstantinápolyba küldi, hogy megtanulja a török nyelvet és megismerje az ország szokásait.

A konstantinápolyi pérai tolmácsképző iskola (*école des jeunes de langue*) 1669 óta létezett, és a francia diplomácia számos neves tolmácsdinasztiája és orientalistája, tudósa szerzte meg itt nyelvtudását. A fiatal de Tott is itt készülődött folytatni apja pályáját, valamint szolgálni a franciaországi és a törökországi magyar emigrációk érdekét. Ezek a tanulóévek alapvetően meghatározták a fiatal diplomata későbbi karrierjét. Élményeit az

¹⁶ Legismertebb magyar életrajza: Palóczy Edgár 1916: *Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője*. Budapest. Életéhez lásd még: Dehérian, Henri 1923: La mission du baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du khan de Crimée de 1767 à 1769, *Revue de l'histoire des colonies françaises*, 11, pp. 1–32; Farnaud Christophe 1988: *Culture et politique : la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776–1779)*. Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de Jean Meyer, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV); Font-Reaulx, Anne de 1964: Présence française dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle : le baron de Tott (1733–1793). *Thèse soutenue en 1969 à l'Ecole des Chartes*, Marseille, pp. 65–69; Tóth Ferenc 2001: Egy tarcsafürdői emlék. Báró Tóth Ferenc (1733–1793) élete és munkássága. *Vasi Szemle*, LV/1. (Szombathely), pp. 31–42.; Zachar József 1984b: Der Weg des französischen Generals ungarischer Abstammung François Baron de Tott (1733–1793) von Paris nach Bad Tatzmannsdorf. 17. *Österreichischer Historikertag*, Eisenstadt, pp. 193–195.

emlékiratai első könyvében örökítette meg. Tanulóévei után 1763-ban visszatért Franciaországba, ahol diplomáciai pályáját szerette volna megalapozni. A nagy lehetőség 1767-ban jött el, amikor a Krímbe küldték egy orosz–török konfliktus előkészítése céljából. Küldetését sikeresen végrehajtotta, és részt vett a tatár kán 1768–69-es hadjáratában, amelyről érzékletes képet adott visszaemlékezései második könyvében. Ezt követően Konstantinápolyba ment, ahol kitüntette magát a védelem megszervezésében. Miután hősieken megvédte a Dardanellák tengerszorosát Orlov admirális támadásával szemben, Tott az oszmán tüzérség modernizációjára kapott megbízást. Szervezett egy francia mintájú gyorstüzelésű hadtestet (az ún. szüratcsikat). Az általa alapított ágyúöntöde épülete ma is áll Isztambulban. Élete e korszakának részletes leírása alkotja emlékiratainak harmadik könyvét. Utolsó diplomáciai megbízására 1776–77-ben került sor, amikor kinevezték a földközi-tengeri francia kereskedelmi kirendeltségek ellenőrének, és ezzel egy időben fontos titkos küldetést is vállalt az Egyiptom elfoglalását előkészítő haditerv elkészítésére.

Hazaérkezése után egy minden részletében kidolgozott haditervet nyújtott be az udvarnak. Az egyiptomi expedíció érdekében tett erőfeszítései, amelyek még a király érdeklődését is felkeltették, sajnos nem gyakoroltak külösebb hatást az amerikai háborúra özpontosító francia külügyminiszterre, Vergennes grófra. Hivatalos beadványai így jó ideig – legalábbis Napóleon 1798-as expedíciójáig – jórészt papíron maradtak. Utazása történetét emlékiratainak negyedik könyvében tette közzé. Terveinek megghiúsulását követően visszavonult a diplomáciai pályáról, és főleg emlékiratain dolgozott, amelyek első kiadása 1784-ben látott napvilágot Amszterdamban. A mű nagy sikert aratott, több kiadást megélt, és négy nyelvre lefordították. 1785-ben az északi Douai városka katonai kormányzójává nevezték ki, és ettől fogva végérvényesen eltávolodott a politikai élettől. A forradalom idején egy lázadás vetett véget uralmának 1790-ben, s csak ezt követően vonult emigrációba a hajdani híres diplomata. Több országban is megfordult, míg újra el nem jutott ősei földjére, Magyarországra. Élete utolsó éveit így Magyarországon, Tarcsafürdőn (ma Bad Tatzmannsdorf Burgenlandban) élhette, gróf Batthyány Tódor vendégeként. A falu lakosai a gyakran furcsa fényekkel járó kísérleteket végző tudós báró házát „Boszorkányház”-nak (*Hexenhaus*) keresztelték át. 1793 októberében bekövetkezett halála után vendéglátója a kísérleti eszközöket a szombathelyi királyi katolikus gimnáziumnak adományozta, megteremtve ezzel annak első természettudományi szertárát. A község lakossága 1972 júliusában jelképes sírt állított a híres halott emlékére a tarcsafürdői temetőben.

A másik jelentős emlékiratíró Esterházy Bálint László, franciául Ladislas Valentin Esterhazy volt. Esterházy Bálint László életét elég jól ismerjük, jórészt már megjelentetett emlékiratai és vázlatos életrajzai alapján.¹⁷ Nagyapja, Esterházy Antal (1676–1722) II. Rákóczi Ferenc generálisaként követte a bujdosó fejedelmet a törökországi emigrációba. Az ő fia,

¹⁷ *Mémoires du Cte Valentin Esterhazy avec une introduction et des notes par Ernest Daudet*, 1905. Plon-Nourrit, Paris; *Zachar József* 1984: *op. cit.*, pp. 432–444; *Franjou, Edmond* 1975: *Le comte Valentin Esterhazy, seigneur de La Celle-Saint-Cyr, confident de Marie-Antoinette*. Auxerre.

Esterházy Bálint József (1705–1743) 1721-ben lépett a francia királyi hadsereg szolgálatába, a Bercsényi László vezénylete alá tartozó huszárezredbe. Hamarosan saját huszárezredet alapított, majd 1740-ben megnősült. Felesége a dél-franciaországi Languedoc tartomány egyik ősi nemes családjából származó Philippine de Nougarede de La Garde lett. Esterházy Bálint László 1740. november 2-án született a Cévennes-hegységben található Le Vigan városkában.¹⁸ Édesapja 1743-ban bekövetkezett halálával a fiatal gyermek Bercsényi László gróf gyámsága alá került, aki fiaként nevelte az árvát. Esterházy Bálint László memoárjaiban így emlékezik vissza nevelőapjára:

„...a családomról mindig elismeréssel beszélt nekem, és örömét fejezte ki, hogy annak egy leszármazottját örökbe fogadhatta. Engemet mindig csak fiamnak¹⁹ szólított és elvárta, hogy én is atyámuramnak nevezzem.”²⁰

Katonai pályáját a hétéves háború idején kezdte a francia királyi hadsereg Bercsényi huszárezredében. Részt vett a németországi nagy hadműveletekben, és 1761-ben – huszonegy éves korában – alezredesi rangra emelték.²¹ Nem sokkal ezután, 1764-ben engedélyt kapott egy saját nevét viselő huszárezred megalapítására. Tehetségének és társadalmi pozíciójának köszönhetően több diplomáciai misszióval is megbízták, elsősorban Közép-Európában, illetve Angliában. 1770-ben őt bízták meg, hogy Bécsben átadja a trónörökös, a későbbi XVI. Lajos király képmását Mária Antoinette-nek.²² Hamarosan sikerült elnyernie a későbbi francia királyné rokonszevét és bizalmát, aki még Mária Terézia királynő tiltakozása ellenére is elhalmozta kegyeivel.²³ Az 1775-ös népi mozgalmak (ún. „lisztháború”) idején huszárezredének élén kiemelkedő szerepet játszott a rend helyreállításában a Francia Királyság Brie tartományában.²⁴ 1780-ban tábornokká, majd egy év múlva Rocroy katonai kormányzójává nevezték ki.²⁵

Ekkor házasodott meg. Felesége a svájci származású, dúsgazdag Hallweyl gróf nála jóval fiatalabb leánya lett.²⁶ Érdemei elismerésül 1787-ben kinevezték az akkor alapított Katonai Tanács egyik tagjának.²⁷ Meredeken fölfelé ívelő pályáját a francia forradalom eseményei törték derékba. Külföldi száműzetésbe kényszerült, majd a francia politikai emigráció vezető köreiből kapott diplomáciai megbízást Oroszországban. D’Artois grófja küldöttjeként az emigráns francia hercegek képviselőjét látta el II. Katalin cárnő

¹⁸ Archives Municipales du Vigan, série GG 17 fol. 23.; Országos Levéltár (Budapest) P 186 3. csomó. Az Esterházy család francia ágára vonatkozó iratok.

¹⁹ Az aláhúzott szavak az eredeti francia szövegben is magyarul vannak. (ford. Tóth Ferenc)

²⁰ *Mémoires...*1905: *op. cit.*, p. 17.

²¹ Zachar József 1984: *op. cit.*, p. 434.

²² *Op. cit.*, p. 437.

²³ Bővebben: Franjou, Edmond 1975: *op. cit.*

²⁴ *Mémoires...*1905: *op. cit.*, pp. 169–171.

²⁵ *Bibliothèque Mazarine* (Paris), série Ms. 2863 *État du régiment de hussards Esterhazy, dressé en 1781 et mis à jour jusqu'en 1784*, fol. 2.

²⁶ *Mémoires ...*1905: *op. cit.*, pp. 192–195.

²⁷ *Bombelles, Marquis de* 1982: *Journal*. Tome II. Genève, p. 186.

szentpétervári udvarában. A cárnő elhalmozta kegyeivel, és megajándékozta egy kis birtokkal is a korábban Orszországhoz csatolt lengyelországi területen. Esterházy ide telepítette családját is, bízva az európai politikai helyzet kedvezőbb változásaiban. Esterházy élénken érdeklődött magyar felmenőinek történelme iránt, és ezt a magyar nemzeti öntudata szerves részének tartotta. Fia számára saját maga írt egy francia nyelvű kis történelmi jegyzetet *Abregé chronologique des Rois d'Hongrie* [A magyar királyok rövid kronológiája] címmel, amelyet szintén az említett kézírathagyatékban őriznek a Newberry Library-ben.²⁸

A század történetének ismeretében megállapítható az is, hogy a magyar emigráció egy hanyatló korszakban csatlakozott a francia monarchiához. Beilleszkedése hosszú távon nem nyújthatott perspektívát. Rövid távon azonban a szédületes katonai karrierék és a társadalmi felemelkedés olyan példáit láthatjuk, amelyek szükségessé teszik az *ancien régime* társadalmi dinamikájának, mobilitásának és nem utolsósorban integrálóképességének fokozottabb elismerését. Összegzésképpen megállapítható, hogy a magyar emigráció irodalmi sikerének a kulcsa éppen abban rejlett, hogy a Francia Monarchia számára mint magyarok voltak fontosak. Ennek köszönhetően maradt fenn erős magyarságtudatuk is. A legfigyelemreméltóbb jelenség a kétféle nemzeti identitás természetes együttélése és egymást kiegészítő jellege.

²⁸ Newberry Library, Case MS 5002 Pt. 5 v. 2 *Mélanges*.

NEMESEDŐ VÁROSI KÖVETEK A FRANCIA ÉS NAPÓLEONI HÁBORÚK MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSEIN, 1790–1812

PÁLMÁNY BÉLA

A Magyar Királyság 1848 előtti társadalmában a negyedik rendet a szabad királyi és bányavárosok alkották. Az egyes városok polgárai kollektíven élveztek nemesi kiváltságokat, de függetlenek voltak a nemesség vármegyéinek joghatóságától és királyi birtokként a tárnoki, illetve személynöki bíróságok alá tartoztak. Közjogi állásukat a kortárs Decsy Sámuel 1796-ban kiadott, máig forrásértékű Magyar Almanak-jában így írta le:

„Így neveztetnek azok a’ nevezetes városak, a’melylyek a’ Vármegyéknek jurisdictiója, az az hatalma alól ki vétettek, egyenesen a’ Királytól függenek, ennenk adódnak, ’s ezen okon a Szent Korona tulajdonainak ... neveztetnek. Az Országnak negyedik rendű Karjaihoz tartoznak, követeket küldenek az Ország Gyűlléseire, jus gladiummal (pallósjoggal PB) birnak, az az magok halálra sententziázhattyk (ítélhetik PB), ’s az alól fel is óldozhattyk a’ halált érdemlő bűnösöket. Némelly Városoknak szép jószágaik, faluik és majorjaik vagynak, minden Kir. Városoknak lakosaik hasonlók a’ nemesekhez, és valamint ezeknek, úgy amazoknak is minden rendbeli polgári hivataloknak viselésére jussok vagyon. Különös tanácsok vagyon, mellynek fejei a város bírāja és a’ polgár mester, és valamint ezeket, úgy a’ tanácsnak tagjait is a’ polgárok szokták választani.

Szám szerint 43 illetén Kir. és Szabad Városok vagynak Magyar Országban, mellyek két rendre osztattatnak fel. Az elsőbb rendbeliek azok, a’ mellyek a’ törvényes dolgokban a’ várai bírákról a Kir. Tárnok Mesterre, erről a Királyi, erről pedig a Septemvirális Táblákra idézhetik el vesztett pereiket; a másik rendbeliek pedig a’ királyi személyt viselő itflő mesterre (ad personalem praesentiae regiae) apellálhatnak... és már innen fellyebb apellálni nem lehet... hanemha (...) újjabb engedelmet nyerénd az alperes a’ Királytól.

Az elsőbb rendbeli Kir. Szabad Városok ezek: Bártfa, Buda, Debreczen, Eperjes, Győr, Kassa, Kis-Martón, Komárom, Korpona, Kőszeg, Modor, Nagy-Szombath, Pest, Poson, Sopron, Szakólcza, Szatmár-Németi, Szöged, Temesvár, Új-Vidék és Zombor. Az utolsóbb rendbeliek: Bakabánya, Bazing, Béla-Bánya, Besztercze-Bánya, Breznó-Bánya, Esztergom, Felső-Bánya, Késmárk, Körmöcz-Bánya, Libet-Bánya, Lőcse, Nagybánya,

Pécs, Ruszt, (Kis)Szeben, Székesfejervár, Selmezbánya, Szent-György, Szent-Mária (Szabadka PB), Trencsén, Új-Bánya és Zólyom.”¹

A városok legfőbb privilégiumuknak azt tekintették, hogy az 1445:1 tc. értelmében az uralkodók meghívták követeiket az országgyűlésekre, ahol az 1608-ban kialakított szervezeti és üléselési rendszer szerint 1848-ig az alsótáblán bírtak ülés és szavazati joggal.

Bár a török Budáról kiűzése után a vármegyei rendek még elérték, hogy a király ne szaporítsa a kiváltságos városokat (1687:17. tc.), az 1711. évi szatmári béke után az újranevesített Szeged, Debrecen és Szatmárnémeti immár a karok és rendek kérésére nyerte vissza ősi privilégiumait, illetve kapott újakat (1715:37., 107., 108., 109. tc.).

Emellett Horvátországban Alsó- és Felső Körös városokat egyesítették (1715:127., 1723:95., 1751:57. tc.), Zengg városát pedig megerősítették jogaiban és meghívták a diétákra illetve a tartományi gyűlésekre (1715:128. tc., 1741:56. tc.).²

Mária Terézia korában Győr, Komárom és az újraterleptett Újvidék, illetve Zombor mezővárosok emelkedtek törvénybe iktatva a városok rendjébe (1751:27.).³ Így az 1714. évi diétára még 39 város küldött egy vagy két követet, 1751-ben már 44.⁴

Miután 25 év szünettel, 1790-ben II. Lipót újra összehívta a diétát, Temes, Torontál és Krassó vármegyék visszacsatolása mellett (1790:28. tc.) Temesvár, Szabadka, Károlyváros és Pozsega városok királyi kiváltságai is törvénybe lettek iktatva. (1791:30. tc.) és újra napirendre került Zengg városa katonai hatóság alól való kivétele (1790:60. és 1802:11. tc.).⁵

Fiume és a Magyar Tenger mellék terület közjogi helyzete a történelem sodrában változatosan alakult. Mária Terézia Fiumét 1779-ben emelte szabad kereskedelmi és kikötővárosi rangra és csatolta Magyarországhoz. Mindezt az 1790:61. tc. megerősítette úgy, hogy a szomszédos, Horvátországhoz tartozó Buccari várost és Porto Ré kikötőt is megerősítette kiváltságaiban. Fiume kormányzója a felsőtáblán, a város követei pedig az 1807:4. tc. szerint az alsótáblán kaptak helyet, míg Buccari az 1807:27. tc. alapján szerezte meg a diétai ülési jogot. A két tengeri város követei először az 1808. évi országgyűlésen jelentek meg – az 1811/12. évi diétán már nem, mivel a Napóleon által diktált 1809. évi schönbrunni békeszerződés értelmében az osztrák Trieszttel együtt a francia fennhatóság alatt egyesült Illír Tartományok részeivé váltak.⁶

Az 1790 és 1812 között Pozsonyba, illetve Budára összehívott 8 diétán összesen 41 magyarországi sz. kir. város 274 követe, továbbá 8 horvátországi város 46 ablegátusa jelent meg egy vagy több alkalommal. (Selmezbánya a vele összeépült Bélabányával közös követet küldött, míg Felsőbánya nem város, hanem csak kiváltságos bányamezőváros –

¹ Decsy Sámuel 1796, p. 268, 269.

² CJH 1657–1740, 1740–1835

³ CJH 1740–1835

⁴ Szijártó M. István 2005, p. 446.

⁵ CHJ 1740–1835

⁶ Benkő Andrea (szerk.) 2009, p. 25; CJH 1740–1835.

oppidum privilegiatum – volt és a püspöki székhely Péccsel együtt 1848-ig nem kaptak meghívást!)

Az alábbiakban az ő személyi adattárukból teszünk közzé egy részt a prozopográfia szabályai szerint. Jelen szűk terjedelmi keretek kényszere miatt e kötet szerkesztői kérésére és tanácsára rövidítést kell alkalmaznunk. Egyrészt a névcikkekben a legfőbb élet-, tanulmányi és hivatalviselési adatokra összpontosítunk, e szigorú szabályok szerint zárt összetételű rendi csoport társadalmi jellemzőinek rövid bemutatására törekedve.⁷ Másrészt itt és most a követeknek csak egy részét mutathatjuk be. A kiválasztásnak két kritériumát állapítottuk meg. Egyfelől a nagyon sokrétű adatgyűjtési munka jelen stádiumában a horvátországi városok követeire csak az 1797–1811 közötti zágrábi kalendáriumok archontológiai adatait tudtuk feltárni, horvát levéltárakban végzendő kutatásra még nem volt módunk, így róluk a nevükön túl egyelőre kevés ismerttel bírunk és így kihagyjuk őket a névtárból. Másfelől nem helyi alapon (kiválasztva 3-4 várost), hanem tematikus rendező elv alapján választottuk ki a személyeket, mégpedig Borsi-Kálmán Béla javaslatára a „nemesedő polgárokat” – azokat a követeket, akiknek apjuk már az ő életükben, vagy ők maguknak szereztek címerlevelet. Ez kétségtelenül egy igen fontos korabeli társadalmi jelenség – amint arról alább még szólnunk.

Ugyanakkor a nemesi rendi és vallási hovatartozásra, továbbá a jogi és ügyvédi képzettségre számításokat eredetileg a 274 városi követre nézve végeztük el, ezen szociológiailag fontos adatokat kíváncsúnak tartjuk már most közzétenni. Reméljük, a közeljövőben megjelenhet a teljes személyi adattár, tartalmazva a folytatódó forrásfeltárás legújabb adatait is.

A névcikkek első része a genealógiai és a rendi hovatartozási adatokat tartalmazza. Szándékunk, hogy három nemzedék – szülők, testvérek, nejek és gyermekek életadatait feltárjuk. Ez azonban felettébb nehéz feladat, mivel a polgárság családtörténete nálunk mindmáig sokkal kevésbé feltárt, mint a jelesebb birtokos köznemeseké, és a mágnásoké. Így az esetek többségében aprólékos anyakönyvi alapkutatásra van szükség, amit lakhelyünkön Pestre és Budára, ezen kívül a mormon egyház által a világhálóra feltett és ott is Magyarországon csak a születésekre vonatkozó (sok-sok kiolvasási hibával közölt) adatokra tudtuk feldolgozni mostanáig. Itt a legjobban a szlovákiai anyakönyvek kutathatók.⁸ A kutatás befejezetlensége okán és a nagy terjedelmi igény miatt a testvérekre és gyermekekre 3 fő felett csak a számszerű utalást és a legidősb, illetve legifjabb családtag születési évét adjuk meg.

Most térjünk rá a fentebbi „rendező elv” történelmi kori érvényesülésére!

A negyedik rendet, a polgárságot e korban már sok esetben a harmadik rendbe – a köznemességbe – tartozó személyek képviselték az országgyűléseken. A „nemesedő

⁷ Bővebben: Pálmány Béla 2013.

⁸ <https://familysearch.org/search/collection> Continental Europe – Hungary, illetve Slovakia.

polgár” – Borsi-Kálmán Béla találó kifejezésével⁹ – az 1790–1848 közti kései rendiség és korai polgárosodás korszakának egyik fontos társadalmi jellemzője volt például a Bánságban, ahol jómódú polgárcsaládok tucatjai sikerrel törekedtek nemesi címerlevelet szerezni a királytól, így emelve rangjukat, presztízszüket. Ez a jelenség országos volt.

A 274 városi ablegátus közül a gazdag genealógiai szakirodalom és a *Királyi Könyvek*¹⁰ bejegyzéseinek átnézése alapján 77 (28,10%) főről állapítható meg, hogy 73 régi nemesi család sarja volt. Ám még izgalmasabb jelenség, hogy további 30 (10,95%) követ élete során nemesedett meg. Vagy apjával és testvéreivel együtt, vagy ő maga – és vele együtt neje s gyermekei – tanúsított olyan érdemeket, amelyeket a királyok és főhivatalaik – az esetek túlnyomó részében nem csekély összegű birtokvásárlással egybekötve – nemesi címerlevéllel jutalmaztak. Az armális kihirdetésével a polgárok egyúttal a várost körülölelő nemesi vármegye rendjeinek is a tagjaivá váltak.

Érdekes megtudni: a jutalmazottak milyen érdemeire hivatkoztak a bécsi M. Kir. Udv. Kancellárián kiállított nemesítő és címeradományozó oklevelek? A *Királyi Könyvek* a MOL és az Arcanum által keresőmutatóval elkészített és kiadott CD-ROM jóvoltából ma már otthon is böngészhetők.¹¹ Végignézve a címerlevelek latin szövegeit a cím- és rangnyerők királyok által elismert érdemeként néhány esetben csak az ország, a Szt. Korona és az uralkodóház iránti hűséget említik, többnyire azonban ismertetik az alattvalók addigi katonai és polgári tisztségeit is, sőt, néhányszor az ősök nemzedékeinek érdemeire is utalnak.

A 25 év mellőzés után 1790-ben újra majd 1811-ig a háborúk miatt 7 ízben összehívott diéták városi ablegátusai közül a rendi alkotmány megerősítése jeleként 18 személy és családja már 1790 és 1792 között nemesítve lett, további 3 fő 1793–1800, újabb 3 pedig 1800–1812 között. A kegyes uralkodó által tekintetbe vett érdemek között a leggyakoribb a háborúk során a hadsereget ellátó kereskedelembe való jelentékeny részvétel volt. (Lásd az adattárat!)

A nemesedők lakhelyét is érdemes összesíteni. 1790–1812 között Pest és Pozsony már nem szerepel, Buda főváros is csak 3 nemességszerzőt adott – ellenben Újvidék 5, Zombor 4, Szabadka 3, Temesvár pedig – a patinás Nagyszombathoz, Besztercebányához hasonlóan 2–2 családot. Ezen időszak tehát a terményekben gazdag bácskai városok patríciusainak rendi felemelkedését mutatja.

A nemzetségileg, vallásilag sokszínű városok követválasztó testületeinek számos helyen szigorúan betartott hagyományként őrzött szokásjoga volt, hogy két a diétákra küldött ablegátusok közül az egyik a katolikus, a másik az evangélikus polgárokat képviselte. Jól ismert e gyakorlat Pozsony és Sopron valamint a nagyobb bányavárosok esetében, de

⁹ Borsi-Kálmán Béla 2002.

¹⁰ A *Királyi Könyvek 1526–1867* (Illéssy János – Pettkó Béla 1895)

¹¹ *Libri Regii – Királyi Könyvek 1526–1918*; Arcanum – MOL CD ROM

az is tudott, hogy a városok e téren a vármegyéket vették példának. *Kecskeméti Károly* ezért is hangsúlyozza mindig a követek vallásának tisztázását és összesítését.

A vallási hovatartozás e korbeli jelentőségét aligha lehet túlhangsúlyozni az egyéni életutak vizsgálatánál is. Döntő szerepet játszott a házasságok kötésénél, meghatározta a beiskolázásokat és igen sokszor a választott tisztségekbe kerülést is.

Milyen volt a negyedik rend diétai követi karának a felekezeti összetétele? Az anyakönyvi és könyvészeti források alapos feltárása dacára a 274 ablegátus közül 24 (8,8%) személynek eddig nem sikerült megállapítanunk a vallását. A 250 forrásilag igazolható esetből 160 (64%) a római, további egy fő (0,4%) a görög katolikus, 58 követ (23,2%) az evangélikus hitet vallotta, csupán 18 személy (7,2%) volt református, 13 (5,2%) pedig görög ortodox. Nem meglepő, hogy a reformátusok Debrecent, Nagybányát és Szatmárnémetit, egy esetben Komáromot, a görögök pedig a bácskai és bántági városokat (Szabadka, Temesvár, Újvidék, Zombor) képviselték. (A továbbiak az adattárban olvashatók.)

A városok követeinek iskolázottsága annak dacára is lényeges, vizsgálandó szempont, hogy politikai súlyuk, befolyásuk – hasonlóan az egyházi rend kanonokjaihoz és apátjaihoz – jelentéktelen volt a diétákon. Az ablegátusokat a magisztrátus – városi tanács – tagjai közül választották, így képzettségük szintje inkább azt jelzi, mennyire volt szempont egy-egy városban a középfokúnál magasabb – bölcsészeti illetve jogi – végzettség a helyi vezetésben, főleg a bírák és a polgármesterek választásakor. A pesti Királyi Táblán az országos ügyvédi vizsgák és az eskü letétele jelentette a legmagasabb szintet, ezt 24-en teljesítették, további 10 fő megkezdte itt gyakornokságát mint esküdt jegyző (*juratus notarius*), de záróvizsgát nem tett. Jogi tanulmányokat tucatnyi felsőfokú tanintézetben lehetett folytatni. A bécsi egyetemen nem végzett leendő városi követ, a Nagyszombatban majd Budán, utóbb Pesten működő magyar királyi egyetemről a források zömének megsemmisülése miatt teljes kép nem kapható, csak a szegedi Kraller Miklós és a szabadkai Markovich Mátyás jogi doktorátusának (JUDr) van nyoma. A királyi akadémiákon, líceumokban jogot hallgatók a pozsonyi, a nagyváradi és egri intézményekről vannak kiadva, jómagunk a győri és a kassai akadémiák anyakönyveit néztük át,¹² de a híres evangélikus líceumokét (Eperjes, Lőcse, Sopron) még nem. Így találtunk további 16 városi követté vált juristát. Végül 7 ablegátus városi főügyészi állást töltött be, ennek alapján jogot kellett végeznie – lakhelye alapján főleg a pesti egyetemen. Összesen tehát legalább 59 (21,5%) jogász képzettségű követ képviselte a városokat a diétákon. (Az adattár még kiegészíthető.)

Végül tanulságos a követek által betöltött városi tisztségek vizsgálata is – még ha e téren Buda, Pest, Sopron és Szeged archontológiáin¹³ túl csak az 1811/12. évi diéta névjegyzéke és az 1796. évi kalendárium (nem teljes) címtára áll is rendelkezésünkre, továbbá

¹² Itt köszönöm meg Heilauf Zsuzsannának a kassai jezsuita püspöki egyetem, 1777 után kir. akadémia, továbbá Varga Juliannának a győri kir. akadémia anyakönyvei szkennelt anyagának a rendelkezésünkre bocsátását.

¹³ *Illyefalvi Lajos – Pallos Jenő* é. n.; *Házi Jenő* 1982.

a felvidéki anyakönyveket lehetett átböngésznünk. Körülbelül 45 személy tisztségei így ismeretlenek maradtak. Mivel a követeket a városi tanács szinte mindig a tagjai közül választotta, a belső tanácsstagok közül került ki a küldött (Kivételt 3 városi szószóló [néptribun], mint a külső tanács vezetője jelentett.) A legmagasabb tisztség a városi (fő)bíróké volt. A 274 követ közül pályája során erre legalább 102 követ lett megválasztva – úgyhogy többségük időközönként polgármesteri tiszteket is betöltött. További 12 követnek csak a polgármesteri tisztségére került elő adat. A 32 (fő)jegyző követ a hivatali írásbeliségben, a 16 városkapitány jogban való jártassága miatt lett megválasztva a diétai képviselőre. Az élethossziglan szóló városi tanácsosság tekintélyét jelzi, hogy rangban a jegyzőnél magasabb tisztségnek számított és 62 szenátor lett megválasztva. Végül kivételes esetek, hogy Spányi András pesti ügyvédet Trencsén városa kétszer is delegálta, a nemességet szerző Veszeloovszky Pál zólyomi bányakamarai tanácsos pedig alighanem nem volt városi tanácsos.

A városok belső ügyeit a M. Kir. Udv. Kamara és a M. Kir. Helytartótanács (HTT) szigorúan felügyelte és apró ügyek tömegében is utasításokkal intézte. A városok magisztrátusainak és vezetőinek – bíró, polgármester, főjegyző stb. – saját hatásköre ismerten csekély volt- ellentétben a vármegyékével.

A HTT Urbéri Ügyosztálya (Departamentum Civitatense) 1791–1810 közötti évekből megmaradt mutatókönyveiben a követté vált városi tisztviselők számos személyi ügyének – tisztújítások, fizetés, nyugdíj, ellene és általa tett panaszok, feljelentések, királyi biztosi vizsgálatok stb. – van nyoma.¹⁴ Az indexek tömören, jogászai pontossággal mutatják be ezek tárgyát, jellegét, főbb szereplőit. Aki vállalja a további kutatást, a jelzetek alapján megkísérelheti! Feltűnő, hogy Buda fővárosban illetve a nemesedési szempontból kiemelkedő 4 bácsi és temesi városban (Szabadka, Temesvár, Újvidék, Zombor) milyen éles személyi ellentétek feszültek egyes vezetők illetve a belső és külső tanács, sőt a polgárok és vezetőik között is. (Lásd 2., 3., 4., 6., 8., 11., 13., 18., 19., 22., 24. névcikkek.)

A diétán a városi követek szinte csak a kerületi üléseken és akkor is a rendjüket érintő jogállási, sérelmi, kereskedelmi, bányászati és adózási ügyekben hallathatták hangjukat. A vármegyék követei rendszeresen szemükre vetették, hogy nem önállóak igazgatásukban, tisztségviselőik megválasztásában, ezért néha még a szavazati jogukat is kétségbe vonták. A Helytartótanács Városi ügyosztályához érkezett felterjesztések tárgyai valóban bizonyítják, hogy a városi vezetők karrierjét a tanácsos és magasabb tisztségi jelöltségtől a testületek, neves vagy névtelen panaszok, vádak elbírálásán át a lemondatásig, nyugdíjazásig a felsőbb dikasztériumok döntései és csak kevésbé a városi testületek szavazásai határozták meg.

A legnagyobb politikai megtiszteltetésnek az számított, hogy a törvényileg megválasztott diétai küldöttségekbe, bizottságokba néhány városi követ is bekerült. Így már az 1790/91. évi 67. tc. által a „közpolitika és bírósági ügyek kidolgozására” – vagyis a „re-

¹⁴ OL C49 Dep. Civit. 1790–1810.

formmunkálatokra” – választott 9 bizottságban is 14 ablegátus képviselte a városokat. A legtöbbször a pesti Boráros Jánosra esett a választás, aki 1791-ben, majd 1802-ben és 1804-ben összesen 4 testület tagja is lett. (A szakirodalom szerint „görög” eredetű volt, de a Csallóközben eme ősi, ám paraszti életet élő nemes családnak sok tagja élt.) Nevét ma is egy pesti tér őrzi és méltán mondható a korszak legtekintélyesebb városi politikusaának.¹⁵

Nemesedő polgárok

1) **Athanaszievich Eftim, *valliapaji/Atanasijević Jeftim*** – Újvidék sz. kir. város követe az 1808. ogy.-en

(†1812 k.) A. Eftim újvidéki tanácsos, *neje* Jankovich Pelágia, *gyerm.* Tódor (*Újvidék, 1786), Eufémia, Katalin, Alka, Makrena, Anna címerlevele: Bécs, 1792. VII. 26., *valliapaji* előneve: Bécs, 1804. II. 10. *Nejét*, 6 *gyerm.* lásd előbb.

ÉRDEMEI A bölcsészet elvégzése után szülővárosában vál. községi tag, majd városi kamarás, végül tanácsos. A török háború alatt városi kapitány lett, 1792: a pécsi tanker. g. ort. nemzeti iskolák felügyelője. *Kir. Könyvek LVII. 209, LXII. 700-703.*

BIRTOKAI 1809. IV. 28.: kir. adomány Valiapaj (Krassó m.) községre 25403 Ft inscriptio-ért.

KÖZPÁLYÁJA 1792, 1809: városi tanácsos. 1803, 1806: városi bíró, a g. ort. népiskolák ig-ja, 1808, 1811: városi tanácsos, ua. *Schem. Litter. Budae 1803, 1806, 1808, 1811.*

2) **Balásy Ferenc Xavér Ágost, *belváthai*** – Buda sz. kir. város követe az 1805. ogy.-en

(Buda-Vár, 1748. VIII. 25.) B. Ágoston budai bíró, *neje* Herselli Mária-Anna, *gyerm.* Ferenc Xavér, Alajos, József, Ágost, Ignác, Mária-Borbála, Mária-Anna, Klára, Mária-Terézia címerlevele: Bécs, 1765. X. 8. *Apja* Ágoston (*Selmebcánya- †1769) Buda város polgára lett: 1749. I. 27., az 1764/65. ogy.-en városa követe, 1765-69: városi főbíró, *anyja* Herselli Mária Anna, 9 *testv.* *1747-63. *Nejei* 1) Czillik Mária Viktória (*Buda-Felső-Viziváros, 1755. IV. 6.), 2) özv.-e ns. Kemniczer Terézia (1789-Buda, 1837. III. 21.), 12 *gyerm.* *1778-94. <https://familysearch.org> *Hungary R. kat.; Kir. Könyvek XLVII. 449-451.*

ÉRDEMEI Ősük 1683: Bécs török ostrománál harcolt, a nagypapa Hont vm.-nél szolgált. A ns.-ség szerző apa több mint 30 évig Buda város jegyzője majd tanácsosa, végül bírja, hűségét bizonyította az ország, a korona és a császári ház iránt.

TANULMÁNYAI 1762: a jezsuita rend tagja lett, 1769: a bécsi Pazmaneum rhetor. o. diákja.

¹⁵ Lásd Katona Csaba (é. n.) Boráros Jánosról szóló írását.

KÖZPÁLYÁJA 1773: a szerzetesrend eltörlése után rhetor. tanár Komáromban. 1777. VII. 7.: Buda város polgára lett, 1778: uo. tvsz.-i aljegyző, 1780: főjegyző, 1790: városi tanácsos lett, 1790: üdvözölte a Budára visszahozott Szt. Koronát. 1795-97: városi bíró, 1795: Kalmárfy Ignác volt bíró és Laszlovszky József rögvest panaszt tettek ellene. 1808: polgármester, Schaufelmacher József panaszát követelése ellene a HTT előtt. 1800-28: polgármester, kir. udvarnok, állását elvesztette. *Szinnyei MIÉM; Schmall, Adalékok Bp. tört.; OL C49 HTT Dep. Civit. 1795: 227/4, 75.; 1808: 284., 1809: 69.*

3) **Czvetkovich Pál/Cvetković, Pavel** – Temesvár sz. kir. város követe az 1796., 1802. ogy.-en

(†1808 után) Cz. P. és János (*neje* Osztóits Anna, *gyerm.* Zsófia) címerlevele: Tournay, 1794. V. 26. 1797: *testv.* János temesvári főjegyző. Nőtlen.

ÉRDEMEI Temesvár város al-, majd főjegyzője, másfél évig ügyésze. G. ort. *Kir. Könyvek LVIII. 107.* www.banaterro.eu

KÖZPÁLYÁJA 1784, 1787: aljegyző, a városi tanács mb. helyi hírlap cenzora, 1794: városi jegyző, ellene Radocsay János ügyész panaszkodott, 1795: hiv.-ból elmozdítása ügye a HTT elé terjesztve, 1799: br. Splényi József vizsgálóbiztos az ir.-at beterjesztette a HTT-nél, 1802. XI. 9.: Temes vm. esküdtje, kir. ember. 1804: Pokomándy Tamás panaszát ellene felterjesztve a HTT-hoz. 1808: hiv.-ból elmozdított jegyző, vitája Radocsay Jánossal a HTT elé került.

OL C49 HTT Dep. Civit. 1794: 37/2, 18, 214/12, 1795 214/12, 1799: 98/2, 3, 5, 9, 11, 12. 1804: 216/1, 2.; 1808: 266.; Berkeszi István, A temesvári könyvnyomdászat

4) **Fratricsevic Fülöp/Fratričević, Filip** – Zombor sz. kir. város követe az 1792. ogy.-en

(*1750 előtt-†1816 után) F. Jakab zombori polgár, *neje* Margetics Katalin *gyerm.* Fülöp (*neje* Mathievics Katalin *gyerm.* István, Pál, Ignác, János, Antal, Katalin), Mihály (*nejei* 1/ Kulics Anna, *gyerm.* Jozefa, Mária, 2/ Mamusics Magdolna *gyerm.* Magdolna), Péter (*neje* Latinovits Thaddea, *gyerm.* Márton), Antal, Mária, Katalin, Magdolna, Rozália ns.-sége s címerlevele: Tergesti, 1791. VII. 14. *Szüleit, testv.* lásd előbb és alább. *Neje* Mathievich Katalin, 6 *gyerm.* *1773-87. R. kat. család.

ÉRDEMEIK A ns.-ség szerző Jakab *apja* János a tiszai kerületben katona volt, Jakab 46 évig, a mostani török háborúig katona, legid. fia, Fülöp Zombor sz. kir. város tanácsosa. *Kir. Könyvek LV. 678.*

KÖZPÁLYÁJA 1791: városi tanácsos, 1792. V. 20. megjelent az ogy.-en, 1793: volt városi számvevő (perceptor) 1804: többek elmarasztalását kérték a HTT előtt, 1803, 1808, 1811: városi tanácsos, népiskola ig, Bács vm. táblabírája, 1815, 1816: városi bíró, ua. <http://szijarto.web.elte.hu>; *OL C49 HTT Dep. Civit. 1793: 252/1-2, 1804: 163/1, 2.; Schem. Litter. Budae 1811, 1815.*

5) **Fratricsevics Pál Fratričević, Pavel** – Zombor sz. kir. város követe az 1807. ogy.-en (Zombor, 1781-Zombor, 1850. VII. 2.) *Apja* Fülöp, *anyját*, *testv.* lásd fentebb. Nőtlen. R. kat.

TANULMÁNYAI 1800/801: II. évf. jogász a győri kir. akad.-án.

GyVL Győri kir. akad. anykv.

6) **Glabits Károly** – Besztercebánya sz. kir. bányaváros követe az 1790/91., 1792., 1796., 1802. ogy.-en

(Besztercebánya, 1739. XI. 23.-Besztercebánya, 1806. V. 22.) G. János Károly besztercebányai városi tanácsos és főjegyző, *neje* Kreutzer Erzsébet, *gyerm.* József-Mátyás, János-Károly, Éva-Katalin, Anna-Mária címerlevele: Pozsony, 1802. V. 21. *Apja* János Mátyás cs. kir. gy. szds., *anyja* Hanzely Katalin Orsolya. *Nejei* 1) Ertzl Anna Mária, esk. Besztercebánya, 1767. IX. 21., 2) özv.-e Kreuzer Mária Erzsébet esk. Besztercebánya, 1771. IV. 28., 7 *gyerm.* *1769-84. R. kat. család. <https://familysearch.org> Slovakia, R. kat. anykv. Besztercebánya; *Kir. Könyvek LX. 705-708.*

ÉRDEMEI 35 éven át különböző hiv.-okban szolgált, kir. kegyből városi tanácsos és nemzeti iskolák ig.

KÖZPÁLYÁJA 1768: városi al-, majd főjegyző, 1781-88: a kir. bányabíróság ülnöke, a nemzeti iskolák ig.-ja. 1790. VI. 6., 1792. V. 20.: megjelent az ogy.-en. 1792: városi főjegyző, hiv.-ból elmozdítását kérte a vál. község. 1802. ogy.-en utóda Kellner József, 1804: városi tanácsos ny.-a (jubilatío). <http://szijarto.web.elte.hu> OL C49 HTT Dep. Civit. 1792: 29/78, 89, 101.; 1804: 2/102.

7) **Hulényi Mátyás** – Újbánya sz. kir. bányaváros követe az 1796., 1805., 1807., 1808., 1811/12., 1825/27., 1830., 1832/36. ogy.-en

(*176?-†1847 után) lásd *Reformkori alman. XIX/102.* H. Mátyás Újbánya város tanácsosa és főjegyzője, *testv.* János Nyitra vm. írnoka címerlevele: Bécs, 1802. VIII. 27. *Testv.* János (*1777 k. – *neje* Vavrovits Anna) jogász, urad. számvevő (lakhelye: Vittenc), Nős, *gyerm.* János Péter (*1813 – *neje* Schweiczner Anna) jogász, HTT tisztv. R. kat. család. *Kir. Könyvek LX 753-756.*

ÉRDEMEIK Mátyás Újbánya városi tanácsosa és jegyzője, János Nyitra vm. írnoka kitűnően végzik munkájukat és a hazának is hasznos polgárai, bizonyították hűségüket a Szent Koronához.

KÖZPÁLYÁJA 1802-1847: városi tanácsos, főjegyző ill. főügyész.

8) **Kalmárffy (1790-ig Kramerlauf) Ignác** Buda sz. kir. város követe az 1796., 1802., 1807., 1808., 1811/12. ogy.-en

(Buda, 1753. VIII. 7.-Buda, 1823. XII. 13.) Kramerlauff Ignác budai bíró, *neje* ns. Reinprecht Katalin, *gyerm.* Szerafina-Konstancia, Eulalia-Anna, Alojzia-Vilma névváltoztatása

Kalmárffyra és címerlevele: Pozsony, 1790. XI. 18. *Apja Ignác* Buda város polgára lett: 1757. XII. 12., városi ügyész, tanácsos, *testv.* Veronika (*férje Laszlovszky József* lásd alább). *Neje* lásd előbb, *gyerm.* a) Szerafina (*férje* br. Wimmer József), b) Alojzia (*1786 – *férje* br. Csollich Márkus), c) Eulalia (*férje* Pongrácz János). *Kir. Könyvek LV. 191.; Nagy Iván, M. családok VI.; OSZK Gyászjel.*

ÉRDEMEI: *Apja* ügyész, ő tárnokszéki jegyzője majd városi bíró.

TANULMÁNYAI Bécsben, majd 2 évig Nagyszombatban jogot tanult. Ügyvédi vizsga: Pest, 1776. VI. 1. *OL O78 Protocol.*

KÖZPÁLYÁJA 1782. IV. 29. :Buda főváros polgára lett, 1782-87: Buda tvsz.-i aljegyzője, gr. *Niczky Kristóf tárnokmester* magántitkára, majd tárnokszéki jegyző. 1789: rsz. városi tanácsos, 1790. V. 15.-1795, 1797-1823. XII. 23.: városi bíró, a „polgári katonaság” par.-a.

1795: Laszlovszky Józseffel rögvest panaszt tett Balásy Ferenc budai bíró ellen. 1804: Kron Ignác polgár panasszal élt ellene a HTT-nál, elmarasztalva. 1808:4. tc. az egy. bandériumokat rendező biz. tagja, 1808:7. tc.: 2000 Ft ajánlatot tett a Ludovika akad.-ra. 1809: a *Lipót rend* lovagja lett. *PPS vm.* táblabírája. 1820: nagy szerepe volt a Szt. János kórház majd 1822: a zugligeti kápolna létesítésében.

Pallós-Ilyefalvi, Pest és Buda polgárai; Schmall, Adalékok Bp. tört.-hez, Veres M, A tárnoki szék; OL C49 HTT Dep. Civit. 1795: 227/4, 75., 1804: 163/1,, 2., 245/1, 2. CJH 1740-1835. [http://hu.wikipedia.org/wiki/Kramerlauf_\(Kalm%C3%A1rffy\)_Ign%C3%A1c](http://hu.wikipedia.org/wiki/Kramerlauf_(Kalm%C3%A1rffy)_Ign%C3%A1c) (letöltés: 2013. V. 21.)

9) Khorherr Domokos – Székesfehérvár sz. kir. város követe az 1796. egy.-en

(*173?–†1812 k.) K. János Ferenc Xavér, *gyerm.* Kristóf, Ignác, Ferenc, Károly, Domokos, Zsigmond címerlevele: Bécs, 1741. I. 2. *Apját, testv.* lásd előbb és Mária Terézia (*1731) *Anyja* Terézia, *neje* Anna, *gyerm.* Ferenc Xavér Antal (*1780). *Kir. Könyvek XXXIX/497; <https://familysearch.org>. Hungary*

ÉRDEMEI Az ország, a Szt. Korona és a császári ház iránti hűségét számos helyen, időben és alkalommal bizonyította.

KÖZPÁLYÁJA 1796: városkapitány, 1807: h. polgármester, 1803, 1806, 1808, 1811: városi tanácsos, a népiskolák ig.-ja. *Schem. Litter. Budae 1803, 1806, 1811*

10) Kleinrath Károly/Karl – Ruszt sz. kir. város követe az 1790/91., 1792. egy.-en

(*1738 k.) K. Károly, *testv.* János-Teofil (*gyerm.* Károly 1796: Sopron vm. aladószedő, Eleonóra *1770 k. – *férje* ns. Lang Zakariás /Bazin/) címerlevele: Firenze, 1791. V. 23. *Testv.* János Teofil/Johann Gottlieb (*1740 – *neje* Krupattin Vilma/Wilhelmina) 1764/65. egy.-en Ruszt város követe, *Kir. Könyvek, LV 603. <http://www.ortsfamilienbuecher.de/famreport.php?ofb=boesing&ID=I11394&nachname=VON+KLEINRATH&lang=hu>*

ÉRDEMEIK A család két évszázada ad városi tanácsosokat. Károly városi bíró majd tanácsos, János Teofil aljegyző majd városi adószedő és kamarás.

KÖZPÁLYÁJA 1790. VI. 6., 1792. V. 20. megjelent az egy.-en. <http://szijarto.web.elte.hu>

11) **Koppauer Ignác** – Temesvár sz. kir. város követe az 1790/91., 1792., 1802., 1805., 1808. ogy.-en

(1760-Pozsony, 1808. IX. 28.) KI Temesvár város bírása címerlevele: Bécs, 1790. XII. 16.

Érdemei A porosz háborúban mint lovas hdgy., majd Pest város kancelláriáján, végül Temesvár város bírájaként a porosz majd török háborúk alatt hűségesen szolgált. *Neje* Keszler Zsuzsa, (†Temesvár, 1808. XI.) *gyerm.* a) Zsuzsanna (1801-1887 – *férje* Dessewffy Antal temesi alispán, b) Amália (1805-1876 – *férje* Gosztonyi Alajos), c) NN. R. kat. család. *Kir. Könyvek LV. 374.*; <https://familysearch.org>. *Slovakia R. kat. Pozsony Szt. Márton dóm. Szluha, Sáros Turóc vm. ns. cs. (Dessewffy); Szluha, Vas vm. ns. cs. I. (Gosztonyi VII)*

KÖZPÁLYÁJA 1789-1808: közmegelegedésre polgármester, 1790. VI. 6., 1792. V. 20.: megjelent az ogy.-en, 1808: az ogy.-en halt meg. <http://szijarto.web.elte.hu>; http://www.nyugati jelen.com/riport/regi_idok_regi_nagy_szerelmek.php (letöltés 2013. V. 19.)

1809: a néhai városi bíró Fabrika külvárosban tett korcsmáltatási rendelkezései miatti sérelem a HTT előtt. *OL C49 HTT Dep. Civit. 1809: 144.*

12) **Kraller Miklós** – Szeged sz. kir. város követe az 1808. ogy.-en

(Szeged, 1778. XI. 24.-Szeged, 1838. XII. 12.) K János és Antal (*neje* Mercz Erzsébet, fiai Miklós, János) szegedi polgárok címerlevele: Bécs, 1795. VIII. 13. *Apja* Antal, *anyja* Mercz Erzsébet. *Neje* Koller Anna, *gyerm.* a) Emilia (*1805 – *férje* Barnfeind Ferdinánd szószóló), b) János Tamás (*1807). R. kat. család. *Kir. Könyvek LVIII. 678-684.*; <https://familysearch.org> *Hungary R. kat.; OSZK Gyászjel.*

ÉRDEMEIK Miklós a szegedi polgárok szószólója, *testv.* Antal városi adószedő, több évig közmegelegedésre végezte munkáját, az utóbbi török háború alatt hadi élelmezési és szállítási biztos, a francia háborúban a remonda lovakkal, az újoncozással és pénzfelajánlásokkal foglalkozva tanúsította hűségét.

TANULMÁNYAI 1801: ügyvédi és JUDr vizsgát tett a pesti kir. egyetemen. *Szinnyei, MIÉM*

KÖZPÁLYÁJA városi tanácsos, több vm. táblabírája, az alsóvárosi pusztán rideg marha és juhtenyésztő. *Reizner János, Szeged tört.*

13) **Laszlovszky József** – Buda sz. kir. város követe az 1790/91., 1792. ogy.-en

(Oszlány, Bars m. 1737. X. 7.-Buda, 1818. XI. 20.) L. József budai polgár, *neje* Kramerlauf Veronika, *gyerm.* József, Ferenc-Szeráf, János-Nepomuk, Ferdinánd, Borbála, Magdolna címerlevele: Bécs, 1791. I. 3. *Apja* István, *anyja* N Mária. *Nejei* 1) Zsuzsanna, 2) Kramerlauff/Kalmárfy Veronika (1751-Buda, 1824. II. 8.), 9 *gyerm.* *1773-1803 lásd *Reformkori alman. XIV/39.*; *Nagy Iván, M. családok VII.*

ÉRDEMEI Budai tanulmányai után ügyvéd lett, 26 évig Buda város ügyésze majd jegyző majd tanácsos. *Kir. Könyvek LV. 226.*;

BIRTOKAI 1791: Buda egyik leggazdagabb polgára, immár mint ns. megvásárolta a hatalmas [zugligeti Laszlovszky-majort](#), [Pócsmegyer](#) és [Szigetmonostor](#) birtokrátait, haszonbérbe vette a fővárosi vámjogot.

KÖZPÁLYÁJA 1766: Buda város ügyésze. 1770. II. 6: uo. városi polgár lett, városi ügyész, 1780: uo. tvsz.-i tanácsos-jegyző, 1782: uo. tanácsos lett, 1790. VI. 6., 1792. V. 20. megjelent az egy.-en, 1790: uo. polgármester, 1792-95: uo. városbíró, PPS vm. táblabírája, 1795-1800: uo. polgármester. 1795: Kalmárfy Ignáccal rögvest panaszt tett Balásy Ferenc bíró ellen. 1799: a budavári Városházán felállította az ország első könyomdáját. 1808. VIII. 6.: Pest város polgára lett, háztul.

Schmall, Adalékok Bp. tört.; Pallós-Illlyefalvi, Pest Buda polgárai; Budapest Lexikon, 1993. 22.; Kőszeghi Sándor, Ns. cs.-ok Pest vm.-ben, Bp., 1899. 209. OL C49 HTT Dep. Civit. 1795: 227/4, 75., [http://hu.wikipedia.org/wiki/Laszlovszky_J%C3%B3zsef_\(1737%E2%80%931818\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Laszlovszky_J%C3%B3zsef_(1737%E2%80%931818))

14) **Margalits János Bertalan** – Buda sz. kir. város követe az 1790/91., 1792. egy.-en

(Pest, Belváros, 1748. VIII. 24.-Buda-Vár, 1795. VI. 11.) M. János pesti tanácsos, *neje* Rötth Zsófia, *gyerm.* Antal, György, János, Janka, Terézia címerlevele: Bécs, 1751. VIII. 9. *Apja* János, *anyja* Rötth Zsófia, 3 *testv.* *1736-43. *Neje* Csepreghy Rozália, 5 *gyerm.* *Szentendre 1781-90.

ÉRDEMEI Az ország, a Szt. Korona és a császári ház iránti hűségét számos helyen, időben és alkalommal bizonyította. *Kir. Könyvek LV. 194-196.*

TANULMÁNYAI 1758-65: diák a pesti piar. gimn.-ban. *MPRKL Pesti piar. anykv.*

KÖZPÁLYÁJA 1778. V, 10.: városi polgár lett, PPS vm. alszolgabíró, 1789: uo. főszolgabíró, Buda város tanácsosa, 1789-90: uo. városi bíró. 1790. V. 15.: uo. polgármester. 1790. VI. 6., 1792. V. 20. megjelent az egy.-en, 1790. X. 5. az egy. ig. ügyi és btk. biz. tagja, 1791. III. 12. és 1790:67. tc. az egy. közpol. rsz. biz. tagja.

Borovszky, PPSK vm. II.; Nagy Iván, M. családok VII.; Schmall, Adalékok Bp. tört.; <http://szijarto.web.elte.hu>; CHJ 1740-1835.

15) **Marlok Imre** – Nagyszombat sz. kir. város követe az 1805., 1807., 1808. egy.-en

(Nagyszombat, 1751. XI. 24.-Nagyszombat, 1811. IX. 30.) M Károly nagyszombati polgár, *gyerm.* Imre, Zsuzsanna, Erzsébet, Terézia, Anna, Mária, Klára címerlevele: Bécs, 1760. XI. 25. *Apja* János-Károly, *anyja* Újvendéghy Anna Mária, esk. Nagyszombat, 1730. VII. 9., 6 *testv.* *1731-44. R. kat. család. *Kir. Könyvek, XLV. 540.*

ÉRDEMEI Mária Terézia szerint a család az ország, a Szt. Korona és a császári ház iránti hűségét számos helyen, időben és alkalommal bizonyította. *Testv.* Mihály ns.-sége: Pozsony, 1751. VII. 16., ill. Klára (*férje* Mazur János városi ügyész ns.-sége: Bécs, 1790. XII. 13.)

KÖZPÁLYÁJA 1785, 1789: városi jegyző, 1792: városi tanácsos, 1793: városi kapitány, panaszt tett a HTT felé. 1808, 1811: uo. tanácsos, népiskola ig.

OL C49 HTT Dep. Civit. 1792: 67/8., 1793: 379/2.; Schem. Litter. Budae 1808, 1811.

16) **Mártonyi (Martony) Bertalan** – Sopron sz. kir. város követe az 1790/91., 1792. egy.-en

(Sopron, 1737. IX. 2.-t 1808 után) Mártony Bertalan soproni ügyvéd, *neje* Ottinger Eleonóra, *gyerm.* József, Rozina-Dorottya címerlevele: Bécs, 1790. XII. 20. *Apja* Boldizsár városi majoros, *anyja* Heimbeck Terézia (végrend.: 1762), 5 *testv.* *1735-50. *Neje* lásd előbb, *gyerm.* a) József (*1770), b) Rozina-Dorottya. R. kat. család.

ÉRDEMEI 28 éve áll közszolgálatban, előbb ügyvéd, majd városi bíró majd polgármester. *Kir. Könyvek LV. 350.;* <https://familysearch.org> Hungary

KÖZPÁLYÁJA Ügyvéd. 1766. IV. 2.: városi polgár lett. 1780: belső tanácsos, 1783-90: városbíró, 1790-92: polgármester, 1790. VI. 6., 1792. V. 20. megjelent az egy.-en, 1790: 67. tc.: az egy. jogügyi rsz. biz. tagja. 1792. VI. 17.: az egy. hadisegély felosztó biz. tagja. 1794, 1796: városi tanácsos, 1802-803: polgármester, 1805. IX. 26.-1808. VIII. 17.: újra városbíró.

Házi, Soproni polgárok 7743.; Decsy M. Almanak 1794, 1796; http://szijarto.web.elte.hu; CJH 1740-1835. Hárs József, Tűzvész Sopronban 1808.

17) **Mihailovics Miklós/Mihajlović, Nikola** – Zombor sz. kir. város követe az 1796. egy.-en

(*?-t?) Néhai M. Sándor özv.-e Raskovich Julianna, *gyerm.* János, Miklós, Péter címerlevele: Bécs, 1792. VI. 20.

ÉRDEMEI Kereskedő, társával, az újvidéki Stanissavlevits Demeterrel a török háborúban terményeket szállított. *Apja* Sándor/Aleksander (†1791 előtt), *anyja, testv.* lásd előbb. *Szluha M., Bács Bodrog vm. ns. cs.; Kir. Könyvek LVI. 120-126.*

18) **Nikolich Emánuel/Nikolić** – Újvidék sz. kir. város követe az 1802., 1807. egy.-en

(*174?-†1807 után) NE újvidéki polgármester, *neje* Raskovich Erzsébet, *gyerm.* Tamás, Mihály, Zsuzsanna, Anna, Anasztázia címerlevele: Bécs, 1791. II. 7.

ÉRDEMEI 26 éve visel városi tiszteket: adószedő, kamarás, szószóló, tanácsos, polgármester, a mostani török háborúban készséges terményszállító. *Kir. Könyvek LV. 528.*

KÖZPÁLYÁJA 1793: polgármester, panaszt tett ellene Gartsevits Jakab. *OL C49 HTT Dep. Civit. 1793: 297/2, 4.*

19) **Osztoits János/Ostoić, Jovan** – Újvidék sz. kir. város követe az 1790/91., 1811/12. egy.-en

(*?-t?) O. Vazul/Balázs újvidéki polgár, *neje* Chrisztics Mária, *gyerm.* János (*neje* Dimovics Anna *gyerm.* Vazul, Mária), Péter, György, Erzsébet, Anna ns.-sége: Bécs, 1791.

III. 7. O. János újvidéki tanácsos, *testv.* Péter újvidéki városi pénztárnok és György kir. adománya Nagy- és Kis-Schemlök (Temes m.) birtokokra 60423 Ft becsárért, továbbá *nagy- és kisschemlöki* előnevük: Bécs, 1802. XII. 9. *Apja* Vazul/Balázs, *anyja*, *testv.* lásd fentebb, *neje* Dimovics Anna, *gyerm.* a) Vazul, b) Mária

ÉRDEMEIK Vazul 1738 óta katona, a péteváradi sáncoknál, a mostani török háborúban terményeket szállított, munkát is végzett, gyermekei köz- és magán hivatalokat viselnek. *Kir. Könyvek LV. 738., LX. 869-871.*

KÖZPÁLYÁJA 1790: városi tanácsos, 1790. VI. 6.: megjelent az egy.-en. 1799: ua., panaszt tett Pausz József ellen, míg Markovics Axente panaszokat nyújtott be ellene és leváltását kérte. 1802: ua., a szerémi g. ort. püspökség ügyésze, Szerém vm. táblabírája, 1811: ua., 1812.2. tc.: 100 Ft ajánlatot tett a Ludovika akad.-ra. <http://szijarto.web.elte.hu>, OL C49 HTT Dep. Civit. 1799: 16/1, 6, 18, 20., 27, 32.; CJH 1740-1835

20) **Osztoits Joachim/ Ostoić**, – Újvidék sz. kir. város követe az 1792. egy.-en

(*?-t?) O. Joachim újvidéki tanácsos, *neje* Panin Anna, *gyerm.* Mária, címerlevele: Bécs, 1792. VII. 26.

ÉRDEMEI Szükséges tanulmányait befejezve városi kancellista, majd számvevő, majd jkv. vezető, végül városi tanácsos, a szegényintézet kezelője lett. *Kir. Könyvek LVI. 459.*

KÖZPÁLYÁJA 1792. V. 20. megjelent az egy.-en. <http://szijarto.web.elte.hu>

21) **Parcsetich Antal** – Szabadka sz. kir. város követe az 1792. egy.-en

(Zombor, 1752. V. 29.-Pécsvárad, 1807. VII. 7.) P. János, György, Antal, Miklós, József és családjaik (Antal *neje* Vojnits Johanna, *gyerm.* Ignác) címerlevele: Pozsony, 1790. XI. 18. *Apja* Miklós Zombor város tanácsosa, *anyja* Bosnyákovics-Frankovics Katalin, 5 *testv.* *Neje bajsai* Vojnits Johanna (Szabadka, 1762-Szabadka, 1827. XII. 20.), *gyerm.* Ignác (1780-1858 – *nejei* 1/ kecsai Dellimanics Franciska, 2/ Szagmesiter Jozefa). *Szluha, Bács Bodrog vm. ns. cs.*

ÉRDEMEIK A család a XVII. sz. végén Dalmáciából költözött be, nemzedékeken át katonai szolgálatban tűntek ki, a zombori katonai sáncoknál telepedtek le. Miklós visszatérve Bács megyébe előbb a katonai sáncoknál, a nemzeti milíciában szolgált, majd a sz. kir. városi szabadságjogok megszerzésén fáradozott. Ennek elnyerése (1751) után minden igyekezete a nép összhangba hozatalára és a város szabályozására irányult, több évig bíró, majd haláláig tanácsos volt. Fia, Antal ügyvéd lett, majd városi főjegyző, 1778/79: Bécsben küldöttként sokat fáradozott a sz. kir. városi jogok elnyerésért, majd a város bírája lett. 15 éve – a török háborúk nehéz körülményei között is – a király és a köz javára hasznosan és kitartóan dolgozik. *Kir. Könyvek LV. 29-35.*

KÖZPÁLYÁJA Ügyvéd, városi főjegyző majd bíró. 1792. V. 20.: megjelent az egy.-en, 1794: városi bíró, óvta a tanácsosokat a jakobinus mozg.-ba került Szecsenácz Ádámmal való barátkozástól. 1796: városi bíró, Bács vm. táblabíró. Később a bellyei alapítványi urad.

ig-ja. <http://szijarto.web.elte.hu>; Benda Kálmán, *A m. jakob. ir. II. 360.*; Decsy, M. *Almanak 1796.*

22) **Pausz József** – Újvidék sz. kir. város követe az 1792., 1796., 1807., 1808. ogy.-en

(*?-†?) PJ újvidéki főbíró, *neje* Radoicsics Zsuzsanna, *gyerm.* István (*1786 k. - Krassó vm. főbírája), József, Gusztáv-Adolf, Mária ns.-sége, *ohaba-lungai* előneve s címerlevele: Bécs, 1810. VIII. 10. *Nejét, gyermek.* lásd előbb.

ÉRDEMEI 25 évig városi főjegyző majd tanácsos, végül főbíró, a török majd a francia háborúkban az újoncállításnál és a hadi élelmezésnél szolgált. *Kir. Könyvek LXII. 1094.*; <http://web.t-online.hu/edesemil/pauszweblap/pausz.html>

KÖZPÁLYÁJA Városi főjegyző majd főbíró. 1792. V. 20. megjelent az ogy.-en, 1799: Osztoics János tanácsos keresete alól felmenteni kérte magát a HTT-nál. 1807. Szaky István követeléseire ellene a HTT előtt, 1810: városi bírónak kinevezése ügye a HTT előtt. <http://szijarto.web.elte.hu>. OL C49 HTT Dep. Cívít. 1799: 16/1, 6.; 1807. 327/2, 4.; 1810: /18.

23) **Pierstl* Mátyás** – Korpona sz. kir. város követe az 1790/91., 1792., 1796., 1802., 1805., 1808. ogy.-en (*Hibásan: **Pürschel**)

(*1754 k.-†1815 után) id. PM Korpona sz. kir. város jegyzője, *gyerm.* József, Mária címerlevele: Pozsony, 1741. X. 8. *Apja* id. Mátyás (1709-Korpona, 1766. II. 4.) 1766: Korpona város tanácsosa s főjegyzője, az esztergomi főszékeskáptalan és több urad. ügyésze, Zólyom és Hont vm. táblabírája, kinek *nejei* 1) Majthényi Ágnes (1708-Korpona, 1749. VII. 2.), 2) *anyja* Lipthay Terézia, 11 *testv.* *1739-65.

ÉRDEMEI Az ország, a Szt. Korona és a császári ház iránti hűségét számos helyen, időben és alkalommal bizonyította.

Kir. Könyvek XXXIX. 144.; <https://familysearch.org/Slovakia/R.kat.Korpona>

KÖZPÁLYÁJA 1792. IX. 15-1796: városi főbíró. 1790. VI. 6., 1792. V. 20.: megjelent az ogy.-en. *Matunák, Korpona bírái*, <http://szijarto.web.elte.hu>

24) **Popovich Eftim** (1791-től **Papházy**) – Zombor sz. kir. város követe az 1790/91. ogy.-en

(*173?-†?) P. Eptimius Zombor város bírája, *neje* Kirkovits Erzsébet, *gyerm.* Áron (*neje* Damaskin Anna), János (*neje* Kirovits Erzsébet, *gyerm.* Eftim), György, Miklós, Pulcheria, Zsófia, Katalin ns.-sége s névváltoztatása Papházyra: Prága, 1791. IX. 9.

ÉRDEMEI Őseit és apját követve katona volt a török és bajor háborúkban, 30 éven át városi tanácsos majd bíró, ogy.-i követ. *Kir. Könyvek LVI. 85., Szluha, Bács Bodrog vm. ns. cs.*

KÖZPÁLYÁJA 1790. VI. 6.: megjelent az ogy.-en. 1791: ns.-séget kért a HTT útján, 1791: városbíró, a r. kat. egyházközség panasszal, 1793: Bíró Lipót és Brandeker Simon tanácsosok, ill. Pruzsinszky András polgár vádakkal illette. 1804: városi bíró, Mrazovics Ábrahám-

mal és Fratricsievics Fülöppel vádaskodtak ellenük. <http://szijarto.web.elte.hu>; OL C49 HTT Dep. Civit. 1791: 51/4., 1793: 2/7, 12, 13, 19, 22, 64/4., 1804: 163/1, 2.

25) **Popovits János/Popović** – Szabadka sz. kir. város követe az 1802. ogy.-en

(*?-t?) P. János szabadkai városi tanácsos, *neje* Nicolits Anna, *gyerm.* István, Katalin, Terézia, Zsuzsanna címerlevele: Bécs, 1792. VII. 26. *Neje, gyermek.* lásd előbb.

ÉRDEMEI Mint tanácsos békében s háborúban hűségesen szolgálta a Szt. Koronát s a kir.-t. *Kir. Könyvek LVI.* 533.

KÖZPÁLYÁJA 1792, 1796, 1802: ügyvéd és városi tanácsos. *Decsy M. Almanak 1796.*

26) **Putnik István/Stjipan** – Zombor sz. kir. város követe az 1802. ogy.-en

(*175?-t?) Putnik másként Meneskovics István zombori polgár, ny. szószóló, *neje* Hajagos Terézia, *gyerm.* Antal, József, István, Anna, Terézia címerlevele: Bécs, 1791. I. 3. *Apja* Antal, *neje* lásd előbb, *gyerm.* a) Antal (*1779) jogász, b) József (*1782) bölcsész a győri kir. akad.-án. *Ns., r. kat. család.*

ÉRDEMEI *Apja* Antal 16 évig városi tanácsos, ő 14 éven át városi alügyész majd árvagyám majd szószóló. *Kir. Könyvek LV.* 205.

KÖZPÁLYÁJA 1776: városi alügyész, majd árvagyám, majd szószóló.

27) **Schultz* Antal (Barnabás)** – Körmöcbánya sz. kir. bányaváros követe az 1792., 1796.*, 1802., 1807., 1811/12. ogy.-en (*Hibásan: Schuler)

(Körmöcbánya, 1750. VI. 11.-Körmöcbánya, 1819. X. 29.) *Id. Sch. János és fiai: ifj. János Keresztély, Antal (fia Antal), Mihály, Ignác és Péter címerlevele: Pozsony, 1790. XI. 18.*

Apja János (1720-Körmöcbánya, 1791. III. 21.) városi tanácsos, kinek 1) *neje* Katalin, 2) Martha (*Bécs), 9 testv. *1742-60. *Neje* ns. Benkó Jozefa, *gyerm.* a) Ferenc Zsigmond (1802-1810), b) József Félix (*1804), c) Zsigmond Pál (*1805.) *R. kat. család*

ÉRDEMEIK Az apa 50 éven át szolgálta a kir.-t mint városi tanácsos, bíró és polgármester, a városi népiskolák ig.-ja, a körmöcbányai kir. pénzverő kamara tanácsosa, a bányabírói hiv. ülnöke. *Gyerm.* közül 2 katona lett, egyik a porosz háborúban meghalt, János Keresztély 4 éven túl a magyar-erdélyi kir. Kancellárián udv. ágens volt. majd városi számvevő, és bányabíróági ülnök. *Kir. Könyvek LV. 70.-74.* <https://familysearch.org> *Slovakia*

KÖZPÁLYÁJA 1792. V. 20. megjelent az ogy.-en. 1802: városi bíró, vm. táblabíró. <http://szijarto.web.elte.hu>

28) **Szmitsek József/Smiček, Jozef** – Eperjes sz. kir. város követe az 1790/91., 1792., 1796. ogy.-en

(1733-Pozsony, 1796. XI. 30.) Sz. József, *testv.* Sándor címerlevele: Bécs, 1792. VII. 26. *Neje* 1) Kádas Zsuzsanna esk. Eperjes, 1762. I. 1., 2) Rotter Anna Mária esk. Eperjes, 1763.

VII. 26., *gyerm.* a) József Ignác (*1772), b) Jakab Fülöp Antal (*1773), c) Mária Jozefa (*1774) R. kat. család. <https://familysearch.org> *Slovakia R. kat. Pozsony; Kir. Könyvek LVI. 132.*

ÉRDEMEIK József 1769 óta városi főbíró, Sándor a haza hasznos polgára.

KÖZPÁLYÁJA 1769-96: városi főbíró, 1790. VI. 6., 1792. V. 20. megjelent az ogy.-en. 1791. III. 12. ill. 1790:67. tc.: az ogy. adóügyi rsz. biz. tagja; 1792. VI. 17.: az ogy. hadisegély felosztó biz. tagja. <http://szijarto.web.elte.hu>; *CJH 1740–1835.*

29) **Sztrakoniczky László** – Zólyom sz. kir. bányaváros követe az 1790/91. ogy.-en

(1741-Zólyom, 1801. VI. 21.) Sz. András, *neje* Fábry Anna, *gyerm.* József, László, Mária, Anna címerlevele: Pozsony, 1741. X. 28. *Apja* András, *anyja*, *testv.* lásd fentebb. *Nejei* 1) Babulik Jozefa Magdolna (Korpona, 1750. IV. 11.-Zólyom, 1785. VIII. 15.), 2) Huszár Anna Mária (1759-Zólyom, 1789. V. 30.), 3) *micsinyei* Beniczky Terézia, 6 *gyerm.* *1769-93. *Kir. Könyvek XXXIX. 156-157*; <https://familysearch.org> *Slovakia R. kat. Zólyom*

ÉRDEMEI Az apa számos helyen, időben és alkalommal bizonyította az ország, a Szt. Korona és a császári ház iránti hűségét.

KÖZPÁLYÁJA 1769: Zólyom vm. ügyésze, 1773: városi tanácsos, 1790. VI. 6. megjelent az ogy.-en, 1793, 1801: városi főbíró, Zólyom vm. táblabírája. <http://szijarto.web.elte.hu>

30) **Veszeloyszky Pál** – Zólyom sz. kir. bányaváros követe az 1796., 1802. ogy.-en

(Zólyom, 1758. X. 23.-Zólyom, 1813. X. 6.) V. Pál zólyomi tanácsos, *neje* Hubka Rebeka, *gyerm.* János, Mária, Franciska címerlevele: Bécs, 1790. XII. 13. *Apja* Pál (1734-Zólyom, 1799. IV. 30.), *anyja* N Franciska (1734-Zólyom, 1804. X. 5.), *testv.* Antal (1756-1758) *Neje* Hubka Rebeka, 7 *gyerm.* *1783-94. R. kat. család. *Kir. Könyvek LV. 343.* <https://familysearch.org> *Slovakia R. kat. Zólyom*

ÉRDEMEI Ősei Árva és Liptó m.-ékben községeket alapítottak, Zólyom várában letelepülve gazd., számvevői tiszteket töltöttek be, a török háborúban az újoncozásban, termény-kezelésben dolgoztak.

KÖZPÁLYÁJA 1806, 1813: cs. kir. bányatanácsos, a főbányakamaragrófi hiv. ea.-ja, gazd. és erdőprefektus, több vm. táblabírája.

Források

Levéltárak

GyVL Győr Megyei Jogú Város Levéltára

Győri kir. akad. anykv. – Győr Város Levéltára Kir. tanfelügyelőség ir. (VIII. 1.)

OL Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár

Helytartótanácsi Levéltár M. Kir. Helytartótanács

C49 HTT Dep. Civit. – Departamentum Civitatense (Városi ügyosztály) 1783–1848 (Filmtár 20558–20562 d. Fennmaradt 1791–1795., 1799., 1804–1810. évi mutatókönyvek - kútfő/tétel)

Bírósági Levéltárak Kúriai Lt. – Személynöki Lt.

O78 Protocollum – Ügyvédvizsga jkv.-ek. (Protocollum neo-censuratorum advocatorum) 1771–1847.

MPRKL Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára (Budapest)

Pesti piar. gimn. anykv. III. 12. A pesti piarista gimnázium anyakönyvei 1780–1848

Könyvtári gyűjtemények

OGyK Országgyűlési Könyvtár – Magyar Parlamenti Gyűjtemény

Az 1790–1812 közötti országgyűlések résztvevőinek névjegyzékei a korabeli naplókban (jegyzőkönyvekben) jelentek meg, és feltüntették valamennyi követ, távol levő főrendi tagot képviselő személy nevét és küldőjét. A városi követeket is tartalmazó eme jegyzékekre a szövegben külön nem hivatkozunk. Alább a naplókötet, majd benne a névjegyzék rövidített címét adjuk meg, lehetőleg magyarul.

1790/91. ogy. - Naponként való jegyzései az ... 1790/91. évi .. Magyar Ország Gyűlésének

Lajstroma A Magyar ország... 1790/91. évi ... Ország Gyűlésében...megjelentek(nek)

1792. ogy. - Diarium Comitiorum Regni Hungariae... Anni 1792. indictorum. Budae, 1792.

Series Statuum et Ordinum Regni Hungariae, qui ad Comititia... Anni 1792... comparuerunt.

1796. ogy. - Naponként való jegyzései az 1796-dik esztendőben ... rendeltt, Magyar Ország Gyűlésének...Posony, (1796) Lajstroma A Magyar ország... Statusai és Rendeinek kik, az 1796. évi ... Ország Gyűlésében...megjelentek.

1802. ogy. - Naponként való jegyzései az 1802-dik esztendőben... rendeltt ... Magyar Ország Gyűlésének... Posony, 1802. – Lajstroma A Magyar ország... Statusai és rendeinek, kik 1802. esztendőben ... Ország Gyűlésében... megjelentek

1805. ogy. - Naponként való jegyzései az 1805-dik esztendőben rendeltt... Magyar Ország Gyűlésének... Posonyban, (1805) - Lajstroma A Magyar ország... Statusai és

- Rendeinek a'kik, az 1805-dik esztendőben ... rendeltt ... Ország Gyűlésében...
megjelentek.
1807. ogy. - Felséges Első Ferentz ... koronás királyától ... 1807-dik esztendőben ... rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Jegyzőkönyve... Pesten, 1807. - - Lajstroma A Magyar ország... Statusai és Rendeinek, kik, az 1807. esztendőben rendeltetett... Ország Gyűlésében... megjelentek.
1808. ogy. - Felséges Első Ferentz ... koronás királyától .. 1808-dik esztendőben ... rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Jegyzőkönyve... Posonyban, 1808. - - Lajstroma A Magyar ország... Statusai és Rendeinek, kik, az 1808. esztendőben rendeltetett... Ország Gyűlésében... megjelentek.
- 1811/12. ogy. - Felséges Első Ferentz ... koronás Királyától ... 1811-dik esztendőben... rendeltetett Magyar Ország' Gyűlésének Jegyző Könyve Pozsonyban (1812) - Lajstroma A' Magyar-Ország ... Státussainak, és Rendeinek, kik ... 1811-dik Esztendőben ... rendeltetett Ország Gyűlésére megjelentek.

OSZK (Országos Széchényi Könyvtár)

Gyászjel. – Gyászjelentések gyűjteménye. A világhálón (index is): <http://www.rakovszky.net>

Könyvek

- Benda Kálmán 1957: *A magyar jakobinusok iratai I–III.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Andrea (szerk.) 2009: *Fiume magyar emlékezete – Skultéty Csaba gyűjteménye.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- Berkesi István 1900: *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története..* Temesvár, <http://mek.oszk.hu/10300/10311/10311.htm>.
- Borovszky Samu (szerk.) 1910–1911/1990: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye.* I–II. Országos Monografia Társaság, Budapest. (Hasonmás: Dóvin Művészeti Kft., Budapest, 1990.)
- Borsi-Kálmán Béla 2002: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár.* Írások a „nemesi polgárisodás” témaköréből. Jelenkor, Pécs.
- Márkus Dezső (szerk.) 1901: *1740–1835. évi törvényczikkek.* Franklin-Társulat, Budapest. /Corpus Juris Hungarici-Magyar Törvénytar Milleniumi Emlékiadás./ A világhálón: *Ezer év törvényei*, <http://1000ev.hu/>.
- Decsy Sámuel 1793–1795: *Magyar Almanak 1794. 1795. és 1796. esztendőre.* Három kötet. D. D. S. által, Bécs, 1793–1795. /Historiai s statisztikai évkönyv./ In: *Orvostörténeti Közlemények*, 1991–1992, pp. 133–140., 137–147.

- Habermann Gusztáv 1992: *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéből*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XIX. Csongrád Megyei Levéltár, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
- Hárs József é. n.: *Tűzvész a franciák árnyékában*. (Az 1808. július 19–22–24-i soproni tűzvészek története.) Szülőföldünk pályázat, 2007. <http://harsjozsef.wahavi.hu>
- Házi Jenő 1982: *Soproni polgárcsaládok 1535–1848*. 1–2. köt. Akadémiai kiadó, Budapest, 1082 p. http://epa.oszk.hu/02100/02120/00022/pdf/ORSZ_BPTM_TBM_22_624.pdf
- Illyefalvi Lajos – Pallos Jenő é. n.: *Pest és Buda polgárok jogot nyert lakosai. 1686–1848*. Budapest.
- Illéssy János – Pettkó Béla 1895: *A Királyi Könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemeség, cím, czímer, előnév és honosság-adományozásoknak 1527–1867*. Magyar Országos Levéltár, Budapest. (Reprint: Heraldika, Budapest, 1998.) [Tárgy és névmutató *Libri Regii – Királyi Könyvek 1526–1918*. Arcanum – MOL (A Királyi Könyvek I–LXXIII. k. (1526–1918) szkennelt, színes másolatai név-, hely- minősítés jegyzékkel.)
- Katona Csaba é. n.: *Boráros János a pesti várospolitikában*. <http://www.scribd.com/doc/47885759/Boraros-Janos-a-pesti-varospolitikaban>
- Matunák Mihály 1898: *Korpona szabad királyi város bírái és polgármesterei 1266–1898*. Ipolyság.
- Nagy Iván 1857–1865: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. és Pótlékkötet (1868). Pest. (Hasonmás kiad. Helikon 1987; CD változata: Tyekvicska Árpád (szerk.): *Nagy Iván emlékezete*. Balassagyarmat, 2000. 203 p. Arcanum PC CD-Rom; a világhálón: <http://mek.oszk.hu/09300/09379/pdf/>)
- Pálmány Béla 2011: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*. 1–2. köt. Argumentum Kiadó – Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2619 p.
- Pálmány Béla 2013: Új módszerek, új lehetőségek. *Turul*, 2. sz. (megj. alatt).
- Reizner János 1896/2001: *Szeged története*. I.: A legrégibb időtől a XVIII. század végéig, II.: A XVIII. század végétől az 1879. évi árvízig. Historiaantik Könyvesház Kiadó, Budapest; a világhálón <http://www.bibl.u-szeged.hu/reizner/>
- Schem. Litter. Budae 1803–1825: *Schematismus litteratus sive nomina eorum qui rem scholasticam per Regum Hungariae et Provincias eidem adnexas procurant*. Anno (1803–1825) Budae elé kötve: *Calendarium in usum utriusque ecclesiae...* Budae, 1803–1825
- Schmall Lajos 1899: *Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez*. I–II. Budapest.
- Szijártó M. István 2005: *A diéta -A magyar rendek és az országgyűlés 1708-1792*. Osiris, Budapest, 614 p.

- Szinnyei József 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. A–Zs. Budapest. (Hasonmás kiadás: Budapest, 1980–1981.; a világhálón <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>)
- Szluha Márton 2002: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*. Heraldika, Budapest, 460 p.
- Szluha Márton 2008: *Sáros Turóc vármegye nemes családjai* (Felvidéki nemes családok II.). Heraldika, Budapest, 887 p.
- Szluha Márton 2012: *Vas vármegye nemes családjai*. I–II. Heraldika, Budapest.

Világhálón elérhető adatbázisok (letöltés: 2013. IV–VII. hó)

- <http://www.banaterra.eu> Projekt Ratsko Románia Egyesület – BANATerra Encyclopaedia – A Bánság enciklopédiája (*Híres bánságiak, Bánsági nemes családok.*)
- <http://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html> Szijártó M. István honlapja. *Diaeta*. A 18. századi magyar országgyűlések történetét kutató csoport honlapja. Adatbázis.
- A mormon egyház világméretű anyakönyvi gyűjteményeiből Magyarország és Szlovákia:* <https://familysearch.org/search/collection> – Continental Europe; <https://familysearch.org> Hungary Catholic Church Records 1636–1895 = Hungary R. kat.
- Reformed Church Christenings 1624–1895 = Hungary Ref.* <https://familysearch.org> Slovakia Church and Synagogue Books 1590–1910, Evangelical, Roman Catholic Slovakia Ág. ev., ill. R. kat. (böngészés 2,4 millió felvételen + helységnév + keresztelés, esketés, temetés)

VÁRMEGYEI TISZTÚJÍTÁSOK, KÖVETVÁLASZTÁSOK ÉS KATONAI SEGÉDLET A REFORMKORI MAGYARORSZÁGON

PAJKOSSY GÁBOR

Ki ne olvasta volna a konzervatív Kőcserepy-párt és a Szentirmay Rudolf és Kárpáthy Zoltán vezette liberálisok közötti fordultatos választási tusa leírását, vagy az ifjú Baradlay Ödön és Rideghváry, a megyei adminisztrátor drámai összecsapásának keretét adó viharos megyegyűlés bemutatását? A viharos megyei közgyűlések, követválasztások leírása Jókainak egyik kedves témája volt, amelyhez a reformkorban játszódó regényeiben újra és újra visszatért. Ezekben fikció és történeti mintaként valóban megtörtént események keverednek. Mint Varga János feltárta, az író talán legismertebb regényében megtörtént eseményekre alapozva, ténylegesen élt személyek élete egy-egy epizódjából összegyűrt fiktív személyek szerepeltetésével formálta meg a cselekményt. A regénybeli megyegyűlés történeti mintájául Bihar vármegye 1845. decemberi, négynapos, végül véres erőszakba torkolló gyűlése szolgált – ám a regényíró az eseménysort egy napba sűrítette, a véres küzdelemnek pedig, az adminisztrátor által kivezényeltetett katonaság beavatkozása helyett, mint ahogyan a valóságos nagyváradi gyűlésen történt – és amiként erről Horváth Mihály is beszámolt –, Baradlay határozott fellépése vet véget.¹ A regényben utalás történik „a szomszéd kaszárnya udvarán lábhoz tett fegyverrel” álló „egy zászlóalj [!] katonaságra” – hátha a megyei karhatalom, a mindenholnan összegyűjtött és felfegyverzett hajdúk, pandúrok, csendbiztosok nem lesznek elegendőek az ellenzék legyűréséhez. Ettől az epizódtól eltekintve azonban Jókai reformkori tematikájú regényeiből valamilyen okból általában hiányzik a vármegyei gyűléseken, főleg a tisztújító és követválasztó gyűléseken a reformkorban mind gyakrabban a rend fenntartása végett a főispán, a megyei adminisztrátor vagy az alispán kérésére felvonuló katonaság megjelenítése. Sőt, az író egy kései regényének „A Tuhutum megyei követválasztás” című fejezetében egyenesen ezt írta: „Semmiféle fegyveres erő nem lá-

¹ Varga János 1964, pp. 614–620.; Horváth Mihály 1886, III., p. 78.

batlankodott a választási harctéren. Az volt ám az igazi szabadság! Nem úgy mint most [ti. az 1880-as években], hogy előre kirendelik a katonaságot, s erőhatalommal rekesztik el egymástól a két ellentábort. »Romlásnak indult hajdan erős magyar!«²

Hogy a katonaság a valóságban mennyire ott „lábatlankodott”, a reformkor kutatói számára jól ismert tény, még ha a kérdéskör részletes feltárása és átfogó feldolgozása várat is magára. Közel két évtizeddel ezelőtt Molnár András a katonai karhatalom alkalmazásának előtörténetére is kitérve mutatta be az adminisztrátori rendszer bevezetése során, 1845 júniusában kiadott helytartótanácsi rendelet fogadtatását és következményeit – a rendeletet, amely a közgyűléséből a főispán, az adminisztrátor vagy az alispán jogkörébe utalta a karhatalom kirendelésének kezdeményezését, az utolsó rendi országgyűlés választmányja súlyos sérelemnek minősítette.³ Molnár tanulmánya elsősorban a vonatkozó Zala megyei levéltári források és a korabeli sajtó anyagának vizsgálatára támaszkodott. Az alábbi közlemény egy más jellegű forráscsoportnak, a magyarországi főhadparancsnokság elnöki iratainak – a legkevésbé sem teljes – kiaknázásán alapul: mindössze egy kutatás első eredményeiről számol be, mindenekelőtt azzal a céllal, hogy ráirányítsa a figyelmet egy, a kutatók által eddig szinte teljesen figyelmen kívül forrásanyagra.

„Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy nincs a hadügynek olyan ága, amelyre a több mint ezer iratfolyóméternyi levéltártestben ne találna a kutató adatot – írta a főhadparancsnokság iratanyagának legjobb ismerője. – De bőséges forrásanyagot kínálnak a csomók az időszak [ti. az 1740 és 1882 közötti időszak] gazdaság-, jog-, kultúrtörténésze számára is.”⁴ Ezen belül a tíz iratfolyóméter terjedelmű elnöki (és elnöki titkos) iratanyag joggal tarthat igényt a politika- és a politikaikultúra-történet művelőjének figyelmére is. Hogy csak egy példát említsünk: az állag fontos és csak részben kiaknázott iratokat tartalmaz Lovassy László és társai, Kossuth vagy Táncsics letartóztatására és fogva tartására vonatkozóan.⁵

Kutatásomat eredetileg azzal a céllal kezdtem meg, hogy feltárjam a Lederer Ignác báró magyarországi főhadparancsnok (1832–1848) által irányított titkos információs hálózat működését és megvizsgáljam az ennek során keletkezett, az ország politikai életére vonatkozó jelentéseit. Lederer ugyanis ismételten felszólította a hadosztály- és a várparancsnokságokon keresztül a dandár-, ezred- és főhadfogadó parancsnokokat, hogy – szigorú titoktartás mellett – állandóan jelentsenek „von allen Ereignissen, welche sich in den Komitaten bei Kongregationen und anderer Gelegenheit ergeben, und auf das Militair oder den Staat Bezug nehmen”.⁶ A főhadparancsnok az ennek nyomán beérkező jelentések, továbbá néhány, egy titkos alapból fizetett ügynökének tudósításai alapján

² Jókai Mór 1885/1968, I., p. 94.

³ Molnár András 1994a.

⁴ Szíjj Jolán 1994, p. 57.

⁵ Az idevágó iratanyagot elsőként Markó Árpád (1928) hasznosította. A kormányzati „terrorizmus” politikája áldozatainak börtöntapasztalataival készülő tanulmányomban foglalkozom.

⁶ Az idézet: HL I. 1/I. 1834:21. A Zala vármegye 1834. szeptember eleji közgyűléséről beszámoló Horváth főhadnagy ennek megfelelően így fejezte be jelentését: „Außer diesem ist nichts abgehandelt worden, was gegen den Staat oder auf das Militair einen Bezug hätte...” (HL I. 1/I. 1834: 226.)

rendszeresen jelentéseket küldött Bécsbe a Haditanács elnökének – ezek közül a legfontosabbakat azután befoglalták az ún. magyar-erdélyi információs bizottság által összeállított és a birodalom legfőbb döntéshozói számára néhány példányban litografált jegyzőkönyvekbe is.⁷ A megyegyűléseken megjelenő katonatisztek – ha azokon egyáltalán megjelentek – korántsem az elvárt rendszerességgel jelentettek. Lederer például megismételt felszólítása ellenére sem kapott jelentést az 1836. júniusi véres szabolcsi tisztújítás lefolyásáról, amely pedig Bécset – anélkül hogy kivizsgáltatta volna a történeteket – a vármegyék egész sorának tiltakozását kiváltó tisztújítási rendelet kibocsátására készítette.⁸ A végül beérkező jelentések forrásértéke is nagyban elmarad a kamarai ügyészek vagy a Polizeihofstelle elnöke, Sedlnitzky magyarországi ügynökei által írott jelentésektől. Mindenképpen megérdemlik azonban figyelmünket azok a jelentések, amelyekben a vármegyék megkeresésére a gyűlések körüli rend fenntartásához esetenként katonai segédletet nyújtó egységek parancsnokai és közvetlen feletteseik számoltak be tevékenységükről a főhadparancsnoknak. E jelentések átvizsgálására ösztönzött a reformkori vármegyei választások története kutatásának a legutóbbi években történt – elsősorban Dombovári Ádámnak köszönhető – fellendülése is.

Dombovári az 1830 és 1844 közötti megyei választásokkal és szabályozásukkal foglalkozó – egyelőre kéziratban lévő – disszertációjában, alapvetően a polgári hatóságok iratanyagára támaszkodva rendkívül részletesen dokumentálta, miként harapózott el, a politikai pártok kialakulásával párhuzamosan, a választásokon mind inkább az erőszak.⁹ A szerző egyebek között idézte Zsedényi Ede, az 1843/44-es országgyűlés tekintélyes és igen jól tájékozott konzervatív követe 1844. január elején tett kijelentését, amely szerint a választási tusák során „a múlt éven át” 143 ember vesztette életét.¹⁰ (Az állítást a követársak nem vitatták; természetesen további vizsgálatot igényel, hogy az tényleg megfellelt-e a valóságnak.)

A reformkori Magyar Királyság 52 vármegyéjében elvileg háromévente került sor a vármegyei tisztikar megújítására, és az ekkor már valóban háromévente összehívott országgyűlés előtt, 49 vármegyében a két követ megválasztására – a három horvát megyét a horvát tartománygyűlés által választott két követ képviselte. Mind a tisztújításra, mind a követválasztásra a megyeszékhelyen (általában a vármegyeházban, a gyűlésteremben, illetve a vármegyeház udvarán, tehát egyetlen központi helyen, nem pedig decentralizált szavazókörokkben) került sor, a választás vagy közfelkiáltással, vagy egyenkénti szavazással folyt le. A Magyar Királyságban Fényes Elek egykorú adatai alapján összesen mintegy 150 ezerre tehetjük azok számát, akik választójoggal rendelkeztek. Választójoguk alapve-

⁷ A birodalmi vezetés hírek iránti igényét kielégítő különböző hálózatokról összefoglalóan lásd *Pajkossy Gábor* 2004.

⁸ HL I. 1/I. 1836: 114., 117.; *Dombovári* 2010, pp. 76–86.

⁹ *Dombovári Gábor* 2011. (A disszertációt annak egyik bírálójaként volt alkalmam olvasni.)

¹⁰ *Dombovári* 2011, p. 338. Szerző Zsedényi kijelentését a kerületi ülés Kovács Ferenc által „rekonstruált” naplója alapján idézte; a közönség Szepes megye követének felszólalását – ha nem is a szónok nevével együtt – „valós időben” is megismerhette: *Pesti Hírlap*, 318. sz., 1844. január 18. Országgyűlés. CXXX. kerületi ülés január 9-én.

tően a felnőtt nemes férfiaknak volt (de megyénként eltért, hogy ki számított annak); választhattak a nemes özvegyek is (de ők e jogukat csak megbízottakon keresztül gyakorolhatták); továbbá a katolikus papok, egy-egy megyében a görögkeleti és protestáns lelkészek, illetve az 1840-as évek második felében, ugyancsak egy-egy megyében a honoráciorok is. A választójogosultak száma (ahogy a nemesség létszáma is) megyénként rendkívüli mértékben eltért egymástól: az a nagy és népes Biharban a tízezret is meghaladta, számos megyében több ezerre rúgott, néhány másik megyében viszont csak néhány százat tett ki, Mosonban pedig talán a százat sem érte el.¹¹

A közelet átformálódásával, a politikai pártok megjelenésével a megyei közgyűléseken, különösen pedig a választásokon a választójogosultak közül egyre többen és többen vettek részt. Zalában, ha igaz, a híres 1843. augusztusi (a háziadó nemesi fizetését elfogadó) közgyűlésre hatezren vonultak fel (többen tehát, mint amennyi a megyeszékhely lakossága volt), 1847 őszén a Pest megyei nevezetes választáson több mint 4200-an, Biharban több mint 5300-an adták le a voksukat, de számos megyében is ezres nagyságrendű volt a választásokra felvonultak száma.¹² A választók mozgósítása mind kiterjedtebb szervezést és mind nagyobb anyagi ráfordításokat igényelt. Egy-egy megyében a választók egy része többnapos járőrföldre lakott a választás színhelyétől, gondoskodni kellett odaszállításukról, úti és a megyeszékhelyen való szállásukról, étetésükről, itatásukról. Mind természetesebbé és elfogadottabbá vált a „voksdíjak” elvárása és nyújtása is. Varga János és Molnár András kutatásai szerint egy-egy választás alkalmával jó néhány megyében az egymással rivalizáló pártok megközelítőleg vagy annyit, vagy egyenesen többet költöttek a választási győzelem megszerzése érdekében, mint amennyi egy-egy megye tisztikárának és az alárendelt apparátusnak az egész évi fizetése volt.¹³

A már-már hadműveletekre emlékeztető módon szervezetten, szekerek tucatjain vagy százain, külön-külön a választás színhelyére szállított és a választáson külön-külön felvonultatott választói táborok rendszerint felfegyverkezve, a nemeseket megillető karddal, de legalábbis ölmosbottal, fokossal, „kis fejszével” vagy bicskával jelentek meg, amelyek egyszerre voltak önvédelmi és támadó eszközök. E körülmények között szinte minden választás magában hordozta a tömeges erőszak lehetőségét, amit csak fokozott az, hogy maga a szavazás is hosszú órákat (akár közel egy teljes napot!) vehetett igénybe. A holmi dulakodáson, „öklözésen”, birkózáson túlmenő erőszak megakadályo-

¹¹ Fényes Elek adatai szerint a Magyar Királyság területén élő nemesség összlétszáma a Partiumot és a Déli Határörvidéket is beleértve 1846-ban 617,8 ezer fő, azok nélkül 594,8 ezer volt (Fényes 1847, I. pp. 20–23.) E létszámot a statisztikus minden bizonnyal az egyes megyékben elkészített legfrissebb (1845-ös) választói névjegyzékek adatai alapján számította ki. Fényes összesen 15 vármegye esetében a nemesség összlétszáma mellett közölte a szavazók (egy-egy esetben a családfejek/családok) számát is: ebből tíz megye esetében az összlétszámot a szavazók számának pontosan négyszeresében, három esetben közel négyszeresében állapította meg, míg Zala esetében 5-ös, Biharéban 3-as szorzót alkalmazott. Bihar és Moson adatai: Fényes Elek 1847, II., p. 387., 12.

¹² Pesti Hírlap, 977. sz., 1847. november 2. (Bihar); 968. sz., 1847. október 17. (Pest).

¹³ Varga 1980–1981, II., p. 180.; Molnár 2011, p. 708–710.; Palugyay Imre 1844–1848, III., pp. 33–34. és IV., pp. 140–141. között közölt táblázatos kimutatások alapján.

zására elvileg a vármegyei rendfenntartó közegek lettek volna hivatottak. A vármegyei huszárok, hajdúk és pandúrok létszáma azonban a kortárs Palugyay Imre némileg hiányos adatai szerint országosan alig haladta meg a háromezret,¹⁴ az olyan nagy megyékben is, mint Zala vagy Bihar, csak 116-ra, illetve 146-ra rúgott – ám a létszám jelentős részét kitevő pandúrok elsődleges feladata a bűnüldözés volt. E körülmények között a vármegye vezetésének a választások rendjének biztosítása érdekében adott esetben nem igen maradt más választása, mint hogy katonai segédletért az országban állomásozó katonasághoz forduljon.

A Magyar Királyságban, állandóan változó összetételben és létszámban, a vármegyei rendfenntartó erőkénél nagyságrenddel nagyobb létszámú, több tízezer – 1838 nyarán csaknem 48 ezer főnyi – katonaságot állomásoztattak: kisebb létszámú gyalogságot, de nagyobb létszámú lovasságot, mint amekkorát az ország kiállított. Összetételüket, létszámukat és diszlokációjukat két időpontban is ismerjük. 1838 nyarán (a Déli Határörvidék nélküli) Magyar Királyság területén összesen 182 gyalogos és 100 lovas század (továbbá 11 tüzér és 6 vadász század) állomásozott. 1848. február végén (a Magyar Királyság 43 megyéjére kiterjedő hatáskörrel rendelkező) magyarországi főhadparancsnokság területén 143 gyalogos, 62 lovas (és 11 tüzér) századot vettek számba. Míg 1838-ban a gyalogos századok közül 122, a lovas századok közül 24¼ volt magyarországi kiegészítésű, 1848-ban 95, illetve 8.¹⁵ Más szóval ez azt jelentette, hogy az országban állomásozó gyalogság többsége mindkét időpontban magyarországi volt (és 1838-ban a „magyar” ezredek legénységének többsége is az országban szolgált), a Magyarországon elhelyezett lovas századok (vértések, dragonyosok, könnyűlovasok/„svalizsérek”, dzsidások/„ulánusok”) nagy többsége viszont idegenből került ide, míg a huszárok nagy többsége az országon kívül állomásozott.

A katonaság a civil lakossággal szemben elvileg csak a polgári hatóságok, a Kancellária, a Helytartótanács, a vármegyei tisztikar (illetve 1845 júniusától, a főispán-helyettes) megkeresésére, azok intézkedéseinek végrehajtása végett járhatott el, azokhoz nyújthatott segédletet. Ennek megfelelően részt vett az 1831-es észak-magyarországi parasztfelkelés leverésében, az 1830-as évek elején a felkelés után ide menekült lengyel tisztek őrizetbe vételében, segédletet adott Lovassyék, majd Kossuth a kormányzat által elhatározott és a vármegyei hatóságok megkerülésével, a királyi jogügy-igazgatóság ügyészei által végrehajtott letartóztatásához, a vármegyék megkeresésére segítséget nyújtott a betyárbandák (pl. Sobriék) felszámolásához vagy egy-egy renitens jobbágyközség engedelmességre kényszerítéséhez. Katonai segédlet nyújtására került sor királyi biztosok kiküldetésének támogatására is. Vay Ábrahám, az 1839-es tolnai választásokkal kapcsolatos zavargások kivizsgálására kiküldött biztos Dombóvári Ádám által is ismertetett működésének támogatására például az év júniusában–júliusában egészen rendkívüli erőket,

¹⁴ Palugyay 1844–1848, III–IV., i. h.

¹⁵ Ogy. írások 1839. I. 19. sz., Mell. Rv–Ur. Az 5/-hoz tartozott rekesztvény, IV. szám alatt; Urbán Aladár 1963, p. 169.

hat század gyalogságot, egy fél üteget és négy század lovasságot vontak össze Szekszárdon és Hőgyészen.¹⁶ Eddigi tapasztalataim alapján úgy látom, pusztán a kutatott állag alapján nem mutathatjuk be megnyugtató módon, hogy a vizsgált időszakban hol, hány-szor, milyen erővel és milyen eredménnyel került sor a vármegyei tisztikar, illetve az adminisztrátor megkeresésére vármegyei választások alkalmából katonai segédlet nyújtására. A kutatás jelen stádiumában ugyanis úgy tűnik, hogy az alárendelt katonai hatóságok – a megyegyűlésekre „megfigyelőként” kiküldött tisztekhez hasonlóan inkább a fegyver, mint a toll emberei lévén – a határozott és többször is megismételt utasítás ellenére sem dokumentálták megfelelően ilyen irányú tevékenységüket. Az iratanyagban 1843-ból például összesen öt, 1847-ből pedig hét megye tisztújító, illetve követválasztó gyűlésével kapcsolatban találhatunk katonai segédlet nyújtására vonatkozó jelentéseket, holott arra ennél bizonyosan többször került sor.

Mindazonáltal e jelentésekből megtudható, hogy az egyes gyűlések rendjének biztosítására a vármegyei tisztikar, illetve az adminisztrátor többnyire egy vagy két, a környéken állomásozó lovas század, néha gyalogság kivezénylését kérte. A kivezényelt katonai erő segítségével – a felvonultatott választói hadak közé „falképzőleg állított”, élő kordonnal való elválasztásával – pedig sikerült megakadályozni, hogy azok a választás – vagy szavazás – folyamán vagy még a megyeszékhelyen összeverekedjenek, bár azt nem, hogy, mint például Zalában az 1843. augusztus végi, említett megyegyűlésről hazatérőben összecsapjanak. Festetics Leó adminisztrátor ezért is kérhette az 1847. júniusi tisztújítást megelőzően, hogy az Egerszegre vezénylendő két dzsidás század mellett egy harmadik a Tapolcát és a megyeszékhelyet összekötő országúton őrzátozzék – és így sikerült is a rendbontást megakadályozni.¹⁷ A kutatás jelen stádiumában úgy tűnik, hogy megyei választásokkal kapcsolatos jelentős mértékű erőszakra elsősorban ott került sor, ahol a megyei tisztikar, a főispán vagy az adminisztrátor nem vagy csak késve kért a rend fenntartása, illetve helyreállítása végett katonai segédletet. Ugyanakkor a katonaság megjelenését a választások színhelyén ellenzéki körökben, különösen 1845 júniusát követően a választási szabadság korlátozásaként értékelték, és tiltakoztak ellene, azaz a katonai jelenlét a feszültségek csillapítása helyett inkább annak erősödéséhez vezetett. A feszültségeket csak fokozta, hogy – a Magyarországon állomásoztatott katonaság, kivált a lovasság összetételéből következően – az adminisztrátorok az ellenzék által eleve törvénytelennek tekintett intézkedéseinek végrehajtásában szinte mindig „idegen katonaság”, „német lovas katonaság” segédkezett – az utolsó rendi országgyűlés már említett sérelmi választmánya nem is mulasztotta el, hogy erre a körülményre rámutasson.¹⁸

Az átnézett forrásanyag ugyanakkor bőséges alkalmat nyújt a kutatónak arra, hogy megismerkedjék az abból adódó problémákkal, hogy a választásokra egy-egy helyre

¹⁶ HL I. 1/I. 1839: 107., 108., 110. stb., 135., 136.

¹⁷ Molnár 1994b, p. 160. (Vö. HL I. 1/I. 1847: 183., 191. is.)

¹⁸ Molnár 1994a, p. 87.

koncentráltan került sor, ahol ennek megfelelően nagy tömegek gyűltek össze, a rend fenntartására hivatott katonaságot, különösen az arra leginkább alkalmas lovasságot viszont alapvetően dekoncentráltan, a falvakban és mezővárosokban, a jobbágyoknál helyezték el. Pécssett például – itt volt az 52. gyalogezred hadfogadó parancsnoksága – 1848 januárjában csak 40 közlegényt (nyilván már egyenruhába öltöztetett újoncot) tudtak volna biztosítani a tisztújítás rendjének biztosítására. Elegendő volt azonban az idő arra, hogy a közelben elszállásolt vértess ezred Pécsváradon székelő parancsnokához forduljanak, aki azután egy századot vezényelt a baranyai megyeszékhelyre. A gyalogosokat a vármegyeház udvarán, a vértesséket az előtt állították fel az ellenzéki és a konzervatív párti választók egymástól való elválasztására; a szavazás végül 19 (!) óra hosszat tartott, de rendbontás nélkül ért véget.¹⁹

Következő két példánk még világosabban érzékelteti a korabeli katonatartási és diszlokációs rendszer sajátosságaiból, egyben a kommunikációs nehézségekből fakadó problémákat. A tolnai főispán az 1839. június 17-i közgyűlés délelőttjén azzal kért azonnali segítséget a legközelebbi ezredparancsnoktól, hogy „pillanatnyilag felkelés zajlik, és a vármegyeház épülete ostrom alatt áll”. A vármegyei hajdúval küldött üzenet azonban csak kilenc óra múlva, este 7-kor érte el a Schwarzenberg dzsidás ezred Pécsváradon székelő parancsnokát. Az ezred nyolc százada három vármegye – Baranya, Somogy és Tolna – területén, összesen 23 helységben (többnyire mezővárosokban) volt elhelyezve, általában szárnyanként, illetve szakaszonként (fél, illetve negyedszázadonként). Az ezredes rögvest mozgósította Bonyhádon, illetve Mohács környékén elhelyezett erőit, majd maga is Szekszárdra indult, hogy aztán éjfél körül, másfél órára a tolnai megyeszékhelytől értesüljön arról, hogy a beavatkozásra immár nincs szükség.²⁰ Az 1839. novemberi zempléni botrányos tisztújításon, amelyet Erdmann Gyula kutatásai alapján ismerünk, Siskovics József nem volt hajlandó jelölni az ellenzék vezetőjét, ennek nyomán dulakodásra került sor, melynek során az adminisztrátort is elverték.²¹ Ennek ellenére csak később folyamodtak a rend helyreállítása végett katonai segédletért. A csekély létszámú – „gyenge” – sátoraljaújhelyi gyalogos század őrzőbe fogott ugyan, de nem tudta megakadályozni, hogy a megyeszékhelyen halálos végű összecsapások történjenek. A megyében ekkor a Hohenzollern könnyűlovas ezred (azaz „német lovasság”) két és fél százada volt elhelyezve (az ezred teljes állománya hat megye területén, összesen 26 helységben volt, jellemzően). Az ezred Sárospatakon elszállásolt parancsnoka a történetek után figyelmeztette Lederert: a várhatóan kiküldendő királyi biztos (akit ki is küldtek) csalódní fog, ha azt hiszi, egy egész újhelyi századra és a pataki lovassági törzsre támaszkodhat: a legközelebb-

¹⁹ Hl. I. 1/I. 1848: 22., 29.

²⁰ Hl. I. 1/I. 1839: 99. Lásd még a 15. jegyzetben elsőként említett dokumentumot.

²¹ Erdmann Gyula 1975, p. 255., Kossuth Lajos 1989, p. 635.

bi lovasszázadok Terebesen, Nagymihályon, Tarcalon és Göncön vannak elszállásolva, négy, hat, hét osztrák mérföldre – azaz 30, 45 és 53 kilométerre.²²

Források és hivatkozások

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

I./I. K. k. Generalcommando in Ungarn. Praesidiale

Nyomtatott források

Fényes Elek 1847: *Magyarország leírása*. I–II. Pest.

Jókai Mór 1885/1968: *A kiskirályok*. I–II. S. a. r. Oltványi Ambrus, Újházy Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest. /Jókai Mór összes művei. Regények 48–49./

Kossuth Lajos 1989: *Kossuth Lajos iratai 1837. május–1840. december. Hűtlenségi per, fogság, útkeresés*. (S. a. r. Pajkossy Gábor.) Akadémiai Kiadó, Budapest. /Magyarország újabb kori történetének forrásai. Kossuth Lajos összes munkái VII./

Markó Árpád 1928: Kossuth fogsága. *Napkelet*, 6. évf., pp. 721–737., 822–839.

Ogy. írások 1839. I: *Felséges első Ferdinánd [királytól] Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének írásai*. I. Pozsony.

Palugyay Imre 1844–1848: *Megye-rendszer hajdan s most*. I–IV. Pest.

Irodalom

Dombovári Ádám 2010: Kísérletek a választási kicsapongások megfékezésére Magyarországon, 1836–1840. *Levéltári Közlemények*, 81. évf., 1. sz., pp. 75–139.

Dombovári Ádám 2011: *Megyei választások és szabályozásuk, 1830–1844*. Doktori értekezés, kézirat. ELTE BTK Történelmi Intézet Szekfű Gyula Könyvtára, Budapest.

Erdmann Gyula 1975: Lónyay Gábor és a zempléni ellenzék. 1830–1840. Bölcsészdoktori értekezés, kézirat. ELTE Könyvtára, Budapest.

Horváth Mihály 1886: *Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823–1848*. Harmadik kiadás. Ráth Mór, Budapest.

Molnár András 1994a: Katonai karhatalom a reformkori megyegyűléseken. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. évf., 3. sz., pp. 75–87.

Molnár András 1994b: Zala megye politikai viszonyai az 1840-es évek második felében. Festetics Leó főispáni helyettes jelentései és emlékirata. In: *Zalai történelmi tanulmányok*, Zalaegerszeg. /Zalai Gyűjtemény 35./

²² HL I. 1/I. 1839:212. Lásd még a 15. jegyzetben elsőként említett dokumentumot.

- Molnár András 2011: Deák Ferenc követté választásának ára. Kortesköltségek Zala megyében 1843-ban. *Századok*, 145. évf., 3. sz., pp. 689–710.
- Pajkossy Gábor 2004: A titkosrendőrség Magyarországon 1848 előtt. In: *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál Judit, Sipos Gábor. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, pp. 338–344.
- Szijj Jolán 1994: 75 éves a Hadtörténelmi Levéltár. *Levéltári Szemle*, 44. évf., 1. sz., pp. 54–61.
- Urbán Aladár 1963: A magyarországi osztrák hadszervezet és a hazánkban állomásozó katonaság 1848 áprilisában. *Hadtörténelmi Közlemények*, Ú. f. 10., 2. sz., pp. 145–169.
- Varga János 1964: „A kőszívű ember fiai”-nak történeti mintái és forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 68. évf., 5–6. sz., pp. 614–642.
- Varga János 1980–1981: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843). In: *Somogy Megye Múltjából*. Levéltári évkönyv. Kaposvár, 11. köt., pp. 177–243., 12. köt., pp. 155–194.

A KOLLEKTÍV ERŐSZAK HADTÖRTÉNETÉHEZ, AVAGY „ZSIDÓRABLÁS” NÁDASON 1848. ÁPRILIS 19–20-ÁN

MISKOLCZY AMBRUS

// Kísértet járja be Európát – a kommunizmus kísértete” – hangzik a Kommunista Kiáltvány híres kezdőmondata. De emellett a kísértet mellett megjelent egy másik: az antiszemitizmusé. A Népek Tavaszán Strasbourgtól Bukarestig zsidóellenes zavargásokra került sor. Ezek kísértetiesen hasonlítanak egymásra, ugyanakkor mindegyiknek megvan a maga egyedi jellege. Visszataszító történetek, de amíg a kollektív erőszak napirenden van, tanulságosak is, van valami pikáns aktualitásuk, és kemény mementót jelentenek, persze csak akkor, ha szerencsénk van, és elég információ maradt az életszerű rekonstrukcióhoz. A legjobb információ mindig a tettesek vallomásai, amelyeket akkor mondtak el, amikor a hatóságok felelősségre vonták őket. A legjobb elemzés az elbeszélés. És minél kisebb egy helység, annál részletesebbek és konkrétabbak a vallomások, és annál teljesebb az elbeszélés. Szomorú, de Pozsonynádas így vonult be a történelembe.¹ Itt április 19-én, éppen akkor, mint Pesten rendeztek – korabeli kifejezéssel élve – zsidórablást, és öt nappal korábban, mint Pozsonyban.² Ugyanakkor a város még februárban és márciusban – már is kétszer – elől járt a maga kraváljaival, ami nyilván hatott a nádasiakra.

¹ A nádasi fejlemények kivizsgálásának anyaga a pozsonyi megyei levéltárban található: SOBA, Zupa Bratislavka 1. ZB Varia II.

² Miskolczy Ambrus 2005: „...és a föld megnyílt alattunk”. Zsidókravál Pozsonyban 1848. április 23–24-én. In: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Kalligram, Pozsony, pp. 360–400.

Közhangulat és konfliktusok Nádason

Anádasaik vigyázó szemeiket a koronázó városra vetették, mint a zsidóellenesség fő fészke. Nyelvi különbségek nem jelentettek akadályt. Nadas tiszta szlovák falu volt, Pozsony pedig zömében német lakosságú város. Miután a megyei hatóságok letartóztatták a falu katolikus papját, Laucsik Mihályt,³ akkor ő 1848. május 24-én így válaszolt arra a kérdésre, hogy „Ki lázította fel a népet zsidók ellen?”:

„Tavaszi kezdetétől, mindenfelé keringett azon hír »zsidó do Amszterdamu« [zsidók menjetek Amszterdamba] mit nádasiak is fuvarozáskor Pozsonban, Nagyszombatban, Holicson hallották, s itthon rebesgették. Növekedett e hír, s nép előtt valószínű látszott nagyszombati, pozsoni és szenicei zsidók elleni demonstrációk által, melyek a nádasi eseményt megelőzték és nádasi lakosok nyugodt kedélyeit felingerelték.”⁴

Így a „rablásról” – hangoztatta a plébános 1849 márciusában rendezett perében a védő – „már több hetek óta keringett a hír, hogy a zsidók lakásaikból Amszterdamba kergettetni fognak”. A helyi általános zsidó–nem zsidó feszültségnek sajátos színezetet adott az, hogy az uradalom által alkalmazott zsidó sebész, Heller Lázár – vagy ahogy a vallomásokban nevezik: Höller – s a papok között olyannyira elmérgeződött a viszony, hogy a szomszédos Szomolány plébánosával és káplánjával április 12-én össze is verekedett a falu határában. Ez lett aztán a *casus belli*, és aztán később úgy emlékeztek a helyi harcosok, hogy a zsidó megverte a lelkészeket. Készülődtek is a háborúra, és a háborús hangulatban minden kis gesztusnak, elejtett megjegyzésnek üzenetértéke volt. Biztatásnak hatott, hogy Szrnka Márton április 18-án olyasmit mondott a fenekedő legényeknek: „csak vigan”. A helyi plébános pedig, ha nem is valamiféle játékmester pózában tetszelgett, úgy fontoskodott, mint aki tud valamit. Amikor – hogy megint kortárs kifejezéssel éljünk – a zenebona előtti napon Tauber Izsák zsidó bíró baljós sejtelmekkel eltelve a plébánosnál járt, már – az 1848. május 18-án kezdett kihallgatások jegyzőkönyve szerint – jelezte, hogy „a zsidók veszélben vannak”, és arra intette, hogy „Höllert távoztassuk el”. Ezt a zsidók egymás között meghányták-vetették, és másnap több községbelivel elmentek a paphoz bocsánatot kérni; „erre – vallotta Tauber Izsák – azt felelte plébános úr, hogy ez nem elég, ügyekezzünk rajta, hogy Höller Nádasról elmenjen, különben rosszul lesz velünk, mert a szomolányi papokban az egész papság lett sértve, mondván hogy még ünnepek előtt jövő keddig történjék ez, mert ünnepek után a nép fel fog lázadni”. Egy hét múlva – nyilván látva a nyomozás komolyságát – a zsidó bíró még „bővítette” a fentieket:

³ Bár „hóseink” nevét anyanyelvükön kellene írni, a korabeli forrásokban használt magyar nyelvű alakot használjuk.

⁴ Az irat külzetén: „Ernyedetlen Nyilatkozat feleletül: nádasi lelkészt terhelő vádokra”.

„Mikor én a zsidó község öregebbjeivel délután a plébános úrnál voltam, azt mondtuk neki, mikép mi nemcsak nem helyeseljük Hellernek tettjét, sőt azt rosszaljuk, s azért jöttünk a plébános urat megkövetni, mely alkalommal a plébános úr még ezeket is mondotta, hogy ha most ünnepek nem volnának [tudniillik nagyhét] a nép már fellázadt volna, de jövő kedden vége leszen az ünnepeknek, s akkor a nép fel fog lázadni, úgy szinte ezeket is mondotta, hogy ha a főbíró elégtételt nem [vesz] a szomolányi eseményről, akkor ők magok vesznek elégtételt, mi igen könnyű lesz, mert hogy akkor a plébános a néppel kihajtatja Nádasról Hellert.”

Ebben a légkörben már csak az igazság bajnoka hiányzott, aki nem is váratott magára. A szomszédos falu, Nestih egyik szabója, Martinkovits (ragadványnevéen: Czihák) Mátyás elhozta azt a munkát, amelyet rendelték tőle, pénzét elitta, majd az utcán zsidó gyerekekkel szólalkozott össze, az egyiket meg is verte, mire az egyik szülő nekirontott, és bár a papnak sikerült rávenni a távozásra, megint csak a kocsmáig jutott, ahol néhány bogárnalegénnyel kifőzték a támadás tervét, és miután megverték Hellert, azt kiabálva, hogy „éljen a szabadság”, a falu népe nekilátott a rablásnak és fosztogatásnak, rombolásnak és pusztításnak, lakóházakból és a zsinagógából elvitték, amit tudtak, miközben ittak és ittak. Amikor aztán kijózanodtak, már csak „elfogadható” magyarázatot kellett kitalálni. Hiszen okkal számítottak hatósági vizsgálatokra.

Az első hivatalos állásfoglalás „közmegegyezés” alapján

Aprilis 24-e után a járási főbíró, Buzinkay Ignác – akinek zsidó bérlő által lakott házát is megrongálták – egyik beosztottját kiküldte, hogy vizsgálja ki a történeteket. Csefalvay József, a nagyszombati püspöki helytartóság képviselőivel kiszállt, meghallgatta a papot, a kasznárt és még „többeket”, és megtudta – mint április 25-i jelentésében írta:

„...az itteni zavaroknak kezdete abból eredett, hogy Nádason lakó Heller Lázár sebész [z]sidó, a szomolányi lelkészeket segédjével együtt kő dobásokkal, és mocskoló szavakkal, sőt a káplánt haján fogva földhöz rántással illette – ezt egy paraszt látván, híre futamodott, hogy a zsidók vakmerősége már annyira terjedt, hogy még a plébánosaikat is verésekkel illetni merészkednek, ennek következtiben Szomolányról által jött bizonyos Marinkovics másképp Czihák nevű nestithi szabó részeg fővel a zsidók ellen lármázni kezdett, egy zsidó ház előtt, mire zsidó Dusinszki Jakab házából ki futván egyenesen ezen embernek nékie ment, és verni kezdte, hozzá csatolta magát még ifjú Samek Gáspár zsidó, s együtt verték a fenn-nevezett szabót, még akkor is, midőn a helybeli lelkész közibek jöven őket dorgálta”.

Közbevetve hadd jelezzük: ez a verekedés is fontos mozzanat. Laucsik Mihály 1848. május 24-i, az őt illető vádakra összeállított védiratában is alaposan kitért rá. Szerinte Martinkovics, miután kalodába akarták zárni a bírakkal, megígérte, hogy „békés úton távozni akar”. És ekkor: „Éppen midőn Martinkovics távozó félben volt, Dusinszky nevű

zsidó boltjából reá rohan, nyakon ragadja, és háromszor egymásután sokak előtt pofon üti.” A nádasi hősök 1849. évi perében Laucsik Mihály védője – nyilván védence elbeszélései alapján – alaposan kitért a pofozkodásra:

„A rablás, melyről már több hetek óta keringett a hír, hogy a zsidók lakásaikból Amszterdamba kergettetni fognak, aképp kezdődött, hogy 1848-ik évi április 19-én Martinkovics Mátyás Czipák nestichi szabómester kézmunkát hozott, [és megrendelőinél] egy kendőbe takart jókora követ mutogatott zsebjeiből, hogy még azon nap kővel meg veri a zsidókat, mert igen haragszik reájok, minthogy a nádasi zsidó seborvos Heller botrányosan megverte a szomolányi lelkészeket. Munkájáért készpénzt kapván, annak egy részét a faluban elitta, azután félittasan az utcán alá és fel járkált, zsidó gyermekek rá kiáltoztak »ez ám az Úr« ő pedig feleletül fenyegetőzék, »zsidók Amsterdamba«, gyermekekkel verekedni kezdett, kiknek védelmükre, midőn öregebb zsidók jöttek volna, a verekedés és vérengzés elkezdődött délutáni 4 órákor plébániának általellenében. Amint ez a helybeli lelkésznek értésére esett, azonnal személyesen megjelent az utcán és a verekedőket lecsendesítette, a verekedő zsidókat megintette, Martinkovicsot pedig kalodába záratni parancsolta, eközben már megveresült egy zsidó, Jankesz, bősziúten boltjából kirohánván, Martinkovicsot számosak előtt három pofonütéssel illette.”

Csefalvay jelentése szerint a szegény szabót már előbb helybenhagyták, mielőtt a plébános a tetthelyre ért volna. Az emlékezet munkája némileg átalakította a pofonok sorrendjét? Vagy Csefalvay szemei előtt összemosódtak az információk? Vagy úgy vélte: a feszült hangulatban mindegy volt, ki mikor ütött? Következtetése – hogy ott folytassuk jelentését, ahol félbeszakították – erre utal:

„Innét történt az egész zenebona Nádason! a miről a főbíró úr már a tudósítását bé adta – s a mostani körülmények közt, a választmányi határozat mellé csatolt ministerialis körlevél tartalmánál fogva is csak azt tenni legtanácsosabb a mi a többségnél a csendet fenntartja, s illetőleg helyreállítja.”

A többség akarata döntött:

„A zsidókat találván kezdő bűnösöknek, legelőször is a helyben talált Dusinszki Jakab zsidót, mint verekedőt, azonnal elfogattuk jószerivel, és vásra verve Pozsonyba felkésértettük, által adván ötöt két, a község birája és község többi tagjai által kijelölt egyéneknek, Kurinecz Mártony és Pergkó János felelőségekre ki jelentvén nékiek, hogy Heller Lázárt és Samek Gáspár zsidókat, kik e megyéből ellillantottak, a vármegye által körözten, megtalálások után szinte Pozsonyba szállítandókat!”

Most már csak a békecsinálás maradt hátra. Ez is meglett: „Midőn ezeket nyilvánítottuk volna a Nádasi Községnek, teljes megnyugvással ígérték, hogy ezentúl a legnagyobb csendességbe fognak tartózkodni, s semmiféle kihágásokat nem elkövetni, a többi zsidókat békével túrni.”

Ebből az előadásból is az tetszik ki, ami a vizsgálódók és ítélezők egy részét mindig is vezette: a nádas *krawall* valamiféleképpen az úgynevezett zsidó szemtelenség következménye. (Ez az antiszemita világnézetben jelentős szerepet játszó képzet, dolgozatunkban ezt a képzetet jellemző terminus technicus is.)

Csefalvay uram azonban pontosan tudhatta, hogy nem ilyen egyszerű, ami történt. Jobbnak látta hát távozni a nagyszombati járásból. Jelentése végén közölte is, hogy visszavonul csallóközi birtokára: „magamat ott lakónak nyilvánítottam, és e Nádas zavarok lecsendesítését szerencsésen véghez vevém”. Miután pedig ímígyen méltatta saját érdekeit, jelezte, hogy „a nagyszombati járásban minden odébbi hivatalos foglalatosságtól magamat felmentetni kérem, lévén e járásban igen számos sokkal tekintélyesebb tagok [vannak]”.

Tauber Izsák, amikor június 5-én az alispántól kérte, hogy Dusinszkit bocsássák szabadon, vagy legalábbis enyhítsenek fogva tartásának körülményein – óvatosan cáfolta a – közforgalomnak örvendő – zsidó szemtelenség tézisé:

„Folyó évi April hó 19-én Nádas helységben néhány egyének izgatására az egész izraelita népen elkövetett égbekiáltó rablás és üldözés következtében Tekintetes Csefalay József s nagyszombati egyházi helytartó urak a hely színére kimenvén, miután a járásbeli főbíró úr háza is megtámadtatva s lerombolva lett, hogy a zajongás s folyvást rabolni vágyó nádas népe dűhe lecsillapíttassék, keblünkéből Dusinszky Jakab izraelita azért, mivel megtámadtatásakor magát védni akarván, bizonyos rablót arcon csapott, befogatva s megyei börtönbe átszállítatva lőn.”

(Egyébként jótállás mellett szabadlábba is helyezték.)

„A zsidó szemtelenség” tézise és valósága

A tetthelyen nem a „zsidó szemtelenség” határozta meg a légkört. Amikor Molnár Zsigmond, Pozsony megyei esküdt is felkereste a falut, hogy a bírótól megtudja, kik voltak a lázítók, egyik ittás helybeli, Hettes István kertelés nélkül közölte édes anyanyelvén: „baszom én a te commissarius lelkedet, te jöttél ide zsidókat védelmezni, takarodj tüstént haza, mert megmutatom neked az utat, merre kell menned”. És hiába fenyegette a jegyző kalodával: „Majd adok én neki kalodát, de ütöm őt tüstént, ha haza nem takarodik” – hangzott a válasz, a megyei esküdt június 18-i jelentése szerint, amelyet az időközben már alapos kivizsgálást végző bizottság elnökéhez, Tarnóczy Kázmérhez intézett. Molnár Zsigmond egyébként már május 19-én a nádas vizsgálat alkalmával felfedte a kormánybiztos előtt a „zsidó szemtelenség” másik arcát:

„Ápril 12-én Höller, nádas sebész este gyertya világnál véresen hozzám jöven, ama panasszal, hogy a szomolányi lelkészek ötet útközben, amint Szomolányból Nádasra ment, megverték és vérezték, alig mondta el az esetet, utána jött a szomolányi plébános és káplány úr Höller ellen, azért, hogy őket megbecstelenítette, velök verekedett, sőt a plébános urat kővel megdobta, elégtételt kérvén, s pedig hogy ötet kalodába csukasson, és 24 botütéssel megfenyítsen. Erre a Höller azt válaszolá, hogyan kívánhatja ezt a plébános úr, hiszen most is ittas, erre a plébános Höllert hajánál megfogván, őt megrázva, sőt botot is kezébe vevén, azzal verni készülte, én azonban ezt meggátoltam, mondván a plébános úrnak, hogy az én házomba ezt nem engedem, és Höllert további civakodás elkerülése végett haza utasítottam, plébános úrnak pedig, miután a Höller ellen elégtételt nem adhattam, mivel az én hatalmamba nem is állott, azt a tanácsot adtam, hogy ha magát sértve lenni érzi, fő bíró úrhoz menjen. A nádas rablás napján reggel Tauber Izsák, nádas zsidók bírása hozzám jöven, azt jelenté, hogy a nádas plébános azt mondta volna neki, hogy ha Höller Szent György napig ki nem takarodik, akkor a plébános az egész zsidó községért jót nem áll, erre én azt feleltem, hogy azt nem hihetem, egyébkint, hogy az eránt mindjárt másnap a plébánossal beszélni fogok.”

Tauber Izsák ezt így adta elő a vizsgálóbizottságnak mint legelső vallomástevő:

„Ápril hó 18-án kedden, úgymint a kérdéses esetet [mármint a rablást] megelőzőtt napon magányosan lévén a plébános úrral egy magány dologban, a plébános urat kertbe találtam öccsével és Kotely úrral, félre vezetvén engem plébános úr, bizodalmasan arról értesített, hogy a zsidók veszélybe vannak, arra intvén, hogy Höller zsidót távoztassuk el, mert arra haragszik a nép azért, hogy a szomolányi papokat megtámadta, emiatt én összehivattam azonnal a zsidó községet, és értesítettem ötöt a pap beszédjéről; végzésünk következtében hozzája [mentünk] még aznap délután Aleman József, Bosan Márk, Szidón Jónás és bocsánatot kértünk tőle Höller miatt, mire azt felelte a plébános úr, hogy ez nem elég, ügykezzünk rajta, hogy Höller Nádasról elmenjen, különben rosszul lesz velünk, mert a szomolányi papokban az egész papság lett sértve, mondván hogy még ünnepek előtt jövő keddig történjék ez, mert ünnepek után a nép fel fog lázadni, mi arra ajánlkoztunk, hogy Höllert ki fogjuk törölni községünk tagjai sorából, erre azt felelte, hogy Valentovits úrral [fogunk még vele is találkozni] ezeránt fog tanácskozni, s azután következő nap, azaz szerdán 12 órákor meg fogja nekem mondani, mely időben mulhatlanul megjelenjek nála, én aznap reggel Szomolányba mentem azon szándékkal, hogy kiengeszteljem a papokat, a szomolányi pap megnyugtatót engem és küldött társaimat, mondván, hogy ő sem akarja, hogy Höller elmenjen, mert szükséges, hogy pere miatt itt legyen, minek következtében megkértem őt, hogy levelet adjon nekem a nádas paphoz, mit ő meg is tett, mely levelet Aleman s a többiek jelenlétében a nádas plébános úrnak még aznap által is adtam, mire a plébános úr egyebet semmit sem felelt, mint »jól van«.”

A szomolányi papok, Kovács József plébános és káplánja, Jelinek Ferenc valóban perre készültek, és maga Heller is. Mindhárom sérült láttelepet készítettett. Először Heller fordult chirurgushoz, aki még aznap, április 14-én papírra vetette mondanivalóját. Pontosabban Hellert a chirurgus a már többször említett Molnár megyei esküdt kérésére vizsgálta meg. Jellemző, hogy a káplánt és plébánost csak 16-án és 17-én vette szemügyre

egy másik sebész, aki „az orvosi jegyzőkönyvet” csak 20-án vetette papírra. A következtetés: a szomolányi papok kezdetben talán nem is tartották fontosnak az orvosi vizsgálatot, csak azután fordultak orvoshoz, hogy ellenfelük ezt megtette. A sérülések némileg árulkodnak arról, hogy mi is történhetett a Nádas–Szomolány félüton. Heller bal szeme körül liláskék folt, bal lábán horzsolás, a vélemény szerint ezek könnyű sérülések, amelyeket már-már véletlenül szenvedett el: „nem szándékosan” mérték rá az ütések. „Nézetem szerint – szól a láttelep – az egész ezért inkább a dulakodás során talán a káplán úr által kifejtett védekezésnek tulajdonítható, vagy annak, hogy Heller úr valami éles vagy kemény tárgynak, mint egy pipaszárnak ütközött.” Valószínű, hogy a nem éppen anyagi szelídségűnek tűnő papok – miután összeszólalkoztak Hellerrel – egy kicsit meg akarták rázni „a zsidót”, aki viszont visszaütött, és még egy kövel is odasuhintott utánuk. Erre vall, hogy a káplán hátán egy kék folt éktelenkedett, jobb kezének középső ujjja megroppant, bal lábán is egy rúgás hagyhatott nyomot. „Súlyos sebek” – de alighanem nagyobb volt a lelki megrázkódtatás: „A káplán úr hiába próbálta meg ismételt elmondani a tényállást, állandóan félbe kellett szakítania, nehéz fájdalom gyötörte. Úgy vélte, ájulás környékezi, friss levegőre vágyott és félrebeszélt.” A plébánost – a lila folt után ítélve – bal csípőjén érhetette kő. A káplán aztán a történetekről „*conscientiosa et circumstantialis descriptio*”-t vetett papírra, amely azonban inkább további – számunkra ismeretlen – részletekre hívja fel a figyelmet. Mert megtudjuk, hogy a gyakorta Szomolányba járó nádas zsidó sebész a hatóságánál is nagyon csúnyán (*turpissime*) nyilatkozott a papok ellen, becsületükbe gázolt, és orvosi titkokat fedett fel, de végül nem tudjuk meg, hogy mik voltak ezek a borzasztó dolgok. Mindenesetre a plébános perbe akarta fogni, mire valahogy megbékéltek, és a bocsánat fejében megfogadta: „Istenre, akasszanak fel, ha még valamit hallanak rólam.” Csakhogy nemsokára Heller – aki kompromisszumképtelen, nehéz vagy inkább szókimondó embernek tűnik – azt terjesztette, hogy a káplán már áttért a lutheránus vallásra. Április 12-én a verekedés úgy kezdődött, hogy a káplán Hellernek szemrehányást tett, mire ez „kurafi, tolvaj, hazug”-nak nevezte, és megfenyegette, hogy feljeleníti a vikáriusnál. Hiába fordította a káplán és aztán a plébános németről szlovákra a szót, udvariasságra intve a kurafizó sebészt, aki felkapott egy nagy botot, és a plébánosra támadt, de ő kifacsarta a kezéből, mire a káplánt rántotta le a földre, a plébános viszont üstökön ragadta a sebészt, aki véres fejjel megszaladt, és kellő távolságra fojtatták a szópárbajt, amire az tett pontot, hogy a magányos hős követ ragadott, és megdobálta a túlerőt. Így mentek-mendegéltek, amíg a paplakhoz nem értek, ahol amikor a plébános megfenyegette a felbőszült sebészt, az megint békét akart kötni, de már nem lehetett stb. stb.

Heller Lázár május második felében tett vallomása jól kiegészíti a fentebbieket:

„Ápril 17-én estve felé én Szomolányról Nádasra menvén, az úton elejben jött a szomolányi lelkész és káplán, megállítván engem a káplán mindenféle rút gúnyszavakkal illetett, azt adván okul, hogy én a nádas káplán

előtt hazugnak neveztem, miután csufolt szavait visszatöröltem volna, kezében lévő hosszú pipa szárral arczon ütött, és megvéresített, megragadott azután engem mind a kettő, úgy hogy kezeikből nagy nehezen kibontakozhattam, éppen ekkor nádasi Sperka nevű ember jött felénk, kit a papok megállítván, reá parancsoltak, hogy engem ragadjon meg, de ez nekik engedelmeskedni nem akarván, útját folytatta; mielőtt tőlük kiszabadulhattam volna, a lelkész hajamnál fogva megragadott, és kezemből kirántott pálcámmal néhány-szor megütött, ezután kiszabadultam, és egyenesen Szomolányba vissza vevén utamat, hogy panaszomat ez iránt ott lévő esküdt úrnak jelenthessem, a papok mintegy fél óráig üldöztek engem még utamban is, miért is kövekkel dobáltak, mire én is követ fogván, a lelkész urat megdobtam, beérvén Szomolányba, egyenesen az esküdt úrhoz mentem, alighogy esetemet elmondtam nekik, bejöttek utánam a szobába a papok is, és engem mindjárt »kujon, tolvaj, gazember« szavakkal illettek, sőt plébános hajamnál fogva mindkét kezével megragadott, és megrántott, botot is keresvén a szobában, mivel megverjen, meg is vert volna, ha esküdt úr őt le nem tartoztatja, azt kívánták az esküdt úrtól, hogy engem kalodába tétessen, és rám 25 botot csapasson”.

Valószínű, nemcsak ezen vallomás második – az esküdt jelentéséből is ismert – része hiteles, hanem az összetűzés leírása is, bár a sértett sebész saját hőstetteiről szűkszavúban nyilatkozott. Sperka József tűnik a legbölcsebbnek. Nem értett semmit a civakodók német vitájából. Nem engedelmeskedett a papi parancsnak, és amikor visszanézett, csak azt látta a sötétben, hogy Heller a káplánt az árokba dobta, és amikor a plébános oda-szaladt, a seborvos már a szántóföldekre futott, és csak a plébános – nyilván szlovák – méltatlankodását hallotta: „megütöttelek én, hogy kővel dobálozz reám”. Heller szerencséjére erről nemcsak a falusiak, hanem a megyei közigazgatás emberei is tudomást szereztek. És így maradt a törvény útja. A szomolányi plébános tartotta magát a törvényes formákhoz. Nem is vonták felelősségre. A nádasi paphoz intézett levélben jelezte, hogy a védelmet kérő nádasi zsidó közösség kérését elfogadta, jelezve: „nehogy az ártatlanok a bűnös mellett tegyenek vallomást”; ugyanakkor a kérdéses levél azon felszólítása, hogy a dolgot úgy intézze, ha az alispán nem szolgáltat elégtételt, csak a bűnös, mármint Heller részesüljön büntetésben – *rem ita disponere: ut solum modo nocens puniatur* –, meglehetősen kétértelmű formula, a kollektív megtorlás valamiféle elfogadásaként is értelmezhető. Igaz, csak egyetlen ember ellen, akitől már a legrosszabbaktól tartó közösség is szabadulni akart. De ilyen árnyalatok nem izgatták a neoabszolutizmus alatt sem a nádasi „zsidórablás” ügyében vizsgálódó hatóságokat. Annál is kevésbé, mert 1849 októberében a szomolányi pap nyilatkozatban is jelezte, hogy a nádasi plébánossal a zsidókról nem beszélt soha, figyelmeztető levelét, amelyből idéztünk, úgy írta, ahogy a nádasi zsidók kérték.

A felelősség súlya Laucsik Mihály nádasi papra nehezedett, annál is inkább, mert a nagyszombati vikárius április 24-én a tudomására hozta, hogy minden erejével a béke és nyugalom helyreállítására törekedjék, és a legkisebb gondatlanságért is ő a felelős.

A nádas plébános felelőssége

A Tarnóczy-féle bizottság keményen felelősségre vonta Laucsik Mihály nádas papot, akinek nem maradt más, mint a közhangulatra hivatkozni és magyarázkodni. A hatóságokat viszont nem a hangulat érdekelte, hanem a tények. A magántulajdon megsértését és a közrend megzavarását akarták büntetni, miközben szigorukat még az is befolyásolta, hogy a nádas káplán, Viktorin József (helyesen: Josef Viktorín) a szlovák nemzeti mozgalom odaadó híve volt, és ekkor már a magyar kormányzat a pánszlávnak tekintett mozgalmat igyekezett felszámolni.⁵ De az sem volt mentő körülmény, hogy Laucsik Mihály a kormányzati politikát nemzeti alapon nem bírálta. Május 24-én, amikor már letartóztatták, hangsúlyozta, hogy a jobbágyfelszabadítást kimondó országgyűlés feloszlása után hálát mondott „a nyert szabadságról”, kiemelve

„...hogy hálával tartozunk, mindazok éránt, kik értök áldoztak, sőt ha nemesen viselendik magukat, még több jóban is részesülhetnek, p.o. remélhető, hogy jövő nemzet gyűlés irtványokról, regáliákról s.a.t. intézkedend, előadtam, milly háladatlanok azok, kik nem méltatva annyi áldozatot, volt földes uraik ellen föllázadni merészelnék.”

Természetes és érthető, hogy Laucsik Mihály körömszakadtáig tagadta azt, hogy a falu népét tüzelte volna a zsidók ellen. Csak azt akarta elérni – nyilatkozott 1848. május 24-én –, hogy Heller Lázárnak az uradalom – a korlátkői Windischgrätz-uradalom – mondjon fel. Úgy tűnik, amikor Martinkovics szabómester „és zsidók között vérengző verekedés április 19. délután 4 órájában kiütött”, megrettent az elharapózó konfliktus lehetőségétől. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a részeg szabót kalodába akarta záratni. És abban sem, hogy amikor Martinkovicsot megpofozták, akkor ugyancsak Laucsik védirta szerint a „nádasiai sokan, főképp falu bírái igen megütköztek e zsidó merészségén, s gondolhatni: mily vérengzés következhetett volna innen!” Sajnos nem tudjuk, miket beszéltek. Dusinszki Jakab szerint, miután Martinkovics mester a gyerekekkel hadakozott, őt is megütötte; ekkor jött a békecsináló plébános, aki következetesen úgy nyilatkozott, hogy három pofont adott a hirtelen előugró boltos, aki annyira nem volt agresszív, de ártatlan sem, mert amikor a lelkész megdorgálta a részeg szabót,

⁵ Steier Lajos 1937: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, p. 92., 184. Nemzeti elkötelezettségét bemutatja Helena Rusnáková 2012: *J. K. Viktorin viharos élete*. Matica slovenská helyi szervezete, Érsekújvár. Elérhető: <http://archeologia.hu/content/archeologia/93/j-k-viktorin-viharos-elete.pdf>. „Ebben az időszakban Jozef Viktorin már ismert volt mint [a] szlovák nemzet határozott és buzgó fia. A hatóság figyelmét nem kerülték el Viktorin gyakori utazásai Lubokára (Hlboké) és Pozsonyba. 1848 áprilisában eljött az alkalom, hogy eljárást indítsanak ellene. Nádason zsidók elleni zavargások törtek ki, s Viktorin is azok közé tartozott, akiket bűnösnek tartottak a megmozdulások miatt” (op. cit., p. 22.). Viktorin 1866-ban Visegrádon lett plébános, és az ő kezdeményezésére indult el a visegrádi vár szakszerű feltárása.

„...én [mármint Dusinszki] látván, hogy Czihák a lelkész előtt feltett süveggel állott, hozzá mentem, és az mondván neki: »hát még fellebbvalód előtt sem veszed le a sapkádat«, ezt fejéről leütöttem, arra szétoszoltunk, de félóra múlva már nekem és más zsidóknak is beverte Czihák az ablakokat.”

Egyébként a rablást kezdeményező szabó vallomásában maga sem szólt három pofonról, csak egyről: „Jankesz zsidó engem felpofozott azért, hogy plébános úr előtt kalapomat le nem vettem.” Tehát a plébánosi tekintély hívatlan képviselőjének tenyere nemcsak a fejfedőt érte...

Az eddigi vallomások tanulsága az, hogy a mondottakból nem lehet – mint valami széttört korsó darabjaiból – összerakni az eredetit, avagy rekonstruálni, hogy mi is történt pontosan. A vallomásokból feltároló érvelés, a legitimáció technikája annál érdekesebb. Nem lehet tudni pontosan, hogy a tetthelyen mit is mondtak a dráma szereplői, de azt lehet érezni és érzékeltetni, hogy milyen volt a hangulat, mi vezetett egyént és tömeget. Lehet, hogy nem azt mondta a plébános, amit a zsidórablás hősei hallottak, de vallomásaik arra utalnak, hogy mi kellett nekik ahhoz, hogy meginduljanak, maguk mögött érezve a nyáj pásztorát is. A Heller–Kovács–Jelinek-verekezés jelentése vagy üzenete szimbolikus. Azt jelezte, hogy kié a helyi informális hatalom. A nádas papok ezt pontosan érzékelték. Tudták, a tűzzel játszanak, ha a falut heccelik. Viszont saját tekintélyükből veszítenek, ha nem próbálják meg a renitens sebészt eltávolítani, és nem szidják a zsidókat, ahogy azt elvárják tőlük. A zsidóellenesség hangadói a falu világának felső és középrétegéhez tartoztak, mint a kasznár és a bíró. A kezdeményező hősök pedig kézművesek vagy inkább félparasztok: a szabó és a bognárlegények, valamint a kasznár gulyása és a plébános kocsisa. És elengedhetetlenül kellett az egészhez az ital, mint szándékerősítő drog, és az éjszaka sötétje.

Laucsik Mihály április 19-én 4 óra tájban az ominózus verekezés után rávette a neki vadult szabómestert a távozásra. Fél hétkor átment a templomba gyóntatni. De, mint védiratában kifejtette: „Kihallgatás közben hallottam künn lármát és ablak törést, mire híveimet elbocsájtván, ijedten haza szaladtam, vigasztalásul szegény anyámnak, kit szorongatási közt már félholtnak találni véltem.” A helyzetfelismerés tökéletes, a hazamene-külés is jellemző. Annak jelzése is, hogy amikor Tauber Izsák „rendelést” kért „a lázadás meggátlására”, akkor: „tüstént feleletül adtam, de miután részeg tömegnek moralizálni úgyis haszontalan”, a jegyzőért és bíróért küldött, és aztán átadta magát a kollektív delírium önkívületi állapotának. Nem is tagadta, amikor így forgatta a szót:

„Miután azonban 10 óra tájban sem sikerült volna a helybeli bírának a dühöngő és részeg lázadókat iszonyú rombolástól és rablástól visszatartoztatni, akkor rettegés és félelem okozta lázba estem, lázomat növelte szegény anyám rimánkodása, minnek következtében szorult szívvel és kábult fővel, tartván attól nehogy házamra is törjenek – mert részeg ember mindenre képes – szegény vagy nem szegény, de megvallanom s leplezetlenül nyilvánítanom szükség – majd fél órúltén házam előtti padra ültem, s illy magam kívüli állapo-

tomban: mit cselekedtem, nevettem, sírtam-e- vagy talán józan elveimmel ellenkezőt is beszéltem? Soha sem tudom, vissza többé nem emlékszem – mert magamon kívül voltam.”

Így aztán nem tudja, hogy olykor nevetgélve biztatta-e, vagy sem az éjszaka hőseit, hogy raboljanak, igyanak, semmisítsék meg az egyik hitelező pénztárkönyvét:

„...len dobre nech vibiju – elvették a Marek naplóját? – nem gondoltam, hogy ennyire fog menni, hogy csak menjen – csak vigyetek, mert ha nem viszen egy, viszen más – te György már Kassánál betörtök a rablók isznak, menj oda te is tegyed azt, mit mások tesznek. [A vallomásokból kiemelt] ezen mondatok, mind egy rovat alá tartoznak, mind 10 és 11 óra közt éjjel történtek, sem nemmel, sem igennel nem válaszolhatom.”

Azt persze határozottan tagadta, hogy a bűneset előtt ilyesmire utaló kijelentéseket tett volna, elutasítva az egyik valló kijelentését: „a pap most prédikál, előbb engedett és parancsolt rabolni”. Például: „A plébános úr kocsisától és mestersegédétől hallottam – valotta Drobny József –, hogy urától meg van engedve a zsidókat kiűzni,” és ezt a kocsis először tagadta, majd megerősítette. Mégis úgy tűnik, a plébános kifejezetten nem buzdított, bűne, hogy ellene sem tett semmit, semlegeskedésben tetszelgett, miközben tetszett neki a zsidóellenes hangulat elharapózása, annál is inkább, mert adósságai is voltak. Emellett még némileg intrikus természete is lehetett, mert még virágvasárnap belekeveredett a kasznár és szakácsnője viszályába. Valentovics Ferenc kasznár furfangos módon járt el. Meg akart szabadulni szakácsnőjétől, egyik rokonát, Kotely Ferencet kérte fel, hogy mondjon fel neki. Ez pedig azon ürüggyel, hogy nem tud szlovákul, a papot kérte fel, beszéljen a kocsisával, adjon neki egy pohár bort, és kérje meg egy kis szívességre: este lepedőben ijessze meg a huszonéves leányzót. A lelkes kocsis túlteljesítette a feladatot, megleste a lányt a pataknál, többször fejbe vágta egy bottal, és vízbe nyomogatta a fejét, míg a postakocsisok megjelenésére el nem illant. Amikor a plébánoshoz ment panaszsra, az bölcsen hallgatott. A kasznár pedig „azt felelte – a szakácsnő vallomása szerint – hogy ő rajtam nem segíthet, mert most olyan idő van, hogy semmi urak nincsenek, akik parancsolnának, most csak úgy van »diko skoho, ten stoho« [aki bírja, marja]”.

Nacionalizmus és banditizmus

Tökéletes helyzetjellemezést adott a kasznár, aki tagadta is természetesen a történeteket. A zsidórablás hősei a leszámolások és személyes megtorlások napjává tették nagyhét szerdáját. Az egésznek helyi kereteken túlmutató tragikomikus jelleget kölcsönöz a nacionalizmus és banditizmus összefonódása. Jól mutatja ezt Viktorin József példája. A káplánt ugyanis nemcsak mint a rablásra és zsidóüldözésre felbujtó kis sunyit ismerjük meg, hanem mint a Népek Tavaszának eszményi alakját is. A nemzeti retorika színeiben pom-

pázó vallomásos levelet írt Esztergomban tanuló barátjának, Csulen Mártonnak, amelyből egykorú fordításban a legszebb részlet a kezdet:

„Felvirradt az idő, hogy a szlávok valahára egyet értsenek! Felvirradt az idő, hogy egymáshoz ragaszkodjanak, és egymásfelől tudjanak, hogy közölünk senki el ne vesszen, hanem inkább összeolvadjunk, s így egynek szavára az egész nyáj figyeljen!”

A Népek Tavaszának csodálatos szabadságvágya tör elő, amikor a költőt idézte:

„Ej öcsém, van ez szabadság, mikor az ember alig lehet, már is el akarják fogni –
jól éneklé Hadkovicz [= Andrej Sládkovič]:
Álhatatos elme – beteg test,
a szláv rab – szabad ember.
E névnek érdemtelen népe.”

Maga a levél egyébként keserű beszámoló arról, hogy „megyebeli magyar uraink” miként léptek fel a szlovák nemzeti mozgalom ellen. Elfogták a május 10-i nyitrai szlovák gyűlés szervezőit, és „csak alkalmat kerestek, hogy engem is befoghassanak”, Hurbant is el akarták fogni, de elmenekült Galíciába vagy Prágába, és „mivel ő többé magánosan vissza nem jön, hanem csak 10 000 emberrel, s akkor jaj valakinek!”

A kihallgatás során Viktorin József, bár nem árult el többet, mint amit – egyébként befejezetlen – levelében írt, „nyilatkozványában” öntudatosan válaszolt a kérdésre: „Kit ismernék én a pánszlávok közül? mi a céljuk? eszközeik? és segéd forrásaik?”:

„Hogy ezekre valamit válaszolni lehessen, szükség tudni, mi értetődik itt a pánszláv név alatt? Ha a pánszláv nevezet annyit tesz, mint: szeretni tulajdon anyai nyelvét, ennek művelődésén iparkodni, ahol lehet, s a hazai törvények sérelme nélkül történhető nyilvánosságba is azt hozni törekedni, továbbá más ugyanazon törzshöz tartozó nemzetekhez különös testvéri vonzalommal viseltetni, anélkül hogy azoknak politikai állások megváltoztatására csak legkisebb tekintet is legyen, hanem az egész vonzalom literatúra és nemzeti származás határai között maradjon – ha mondom ezt teszi a pánszláv nevezet, akkor én nem vagyok képes a pánszlávokat előszámolni, mivel minden miveltebb szláv annak lenne keresztelendő. Ha azonban a pánszláv nevezetnek már értelme »hazaárulás«, akkor feleletem egészen más színt ölt magára. Legbuzgóbb szlávok s emiatt Magyarországon leginkább rossz hírben álló egyéneket, akikkel ismerős vagyok: Stur Lajos és Hurban József. De vajon ezekről lehetne-e azt mondani, hogy ők hazaárulók volnának, én legalább nem akarnék reá esküdni. Lehet, ő nekik van bűnös tervök, de én részemről arról mit sem tudok, annál fogva vétek nélkül nem is bizonyíthat[ó]m. Amit ők előttem valaha beszéltek, az mind törvényes út volt, s abban összepontosult, hogy minden módon azon kell törekednünk, miszerint tót nyelvünk tót vármegyékbe tanácskozási nyelvül behozassék, országgyűlésre mennél számosabb szláv érzelmű egyének küldessenek, hogy így majd az ország nemzeti államu[n]kat törvényileg ismerje el. Innen már világos a cél s az eszköz.”

Arra a kérdésre, hogy „általában az egész pánszláv mozgalmakról milyen tudomásom”, már-már elméleti igénnyel válaszolt:

„Én az egész szláv mozgalmakat természetes kifolyásainak tartom azon nyomorult, rossz helyzetnek, melyben a szláv törzsök leginkább sínlődtek. Mivel pedig jelenleg olyan időket élünk amidőn mindenki kér, keres, szabadság után kiterjeszti kezeit, nem lehet csodálni, ha a szlávság szinte hátrább maradni nem akar. Azonban az ilyen mozgásoknak a törvény határain belül maradniok kell, s úgy gondolom, hogy a nagy szláv tömeg csak így működni szándékozik. Ezt annál inkább állíthatom, mivel tudom, hogy a szláv törzsök jámborok s a trónon ülők iránt igen engedelmesek. Mivel ilyen nagy mozgalmakban találtnak, akik nem a legjobb szellemtől áthatvák, onnan van, hogy a szlávok között is vannak hitbuzgók, akik talán vétkes eszközökhöz folyamodni készek. Hogy ilyenek a nagy szláv tömegben találtnak s találtnak, ezt valamint tagadni volna balgaság; úgy más részről igen vétkes volna állítani, hogy mindenki, aki vagy a szláv irodalommal foglalkozik, vagy másképpen a szláv nép érdekei mellett felszólani veszedelmes iránya miatt vádolandó volna.”

Ugyanakkor a túlélést célzó megalkuvás ösztöne is dolgozott az okos hitvallástevőben. Viktorin ugyanis szánta-bánta, hogy Hurbannal kapcsolatba került. Tagadta, hogy politikai mozgalmakban részt vett volna,

„...s a politikával összefüggő agitációt a tótoknál nem helyeslettem. Erről szóljanak tetteim, kérdeztessék az a nép, amelynek körében működtem. Sőt a nagyszombati kerületi helyettes Vibér József önagysága előtt, jóval az előtt, minek előtte Hurban az agitáció terére lépett volna, kinyilatkoztattam, hogy én észre vevén Hurbannál valami politikai irányt, azonnal magányosságomba visszahúzni magamat s agitációjáról tudni semmit sem akarok. Ugyanezt nyilvánítottam plébános úr előtt is több ízben, és eszerint cselekedtem is. Az én meggyőződésem az, hogy a magyarhoni tótoknak Magyarország határain belül Nemzeti Újságja szerint »szláv ugyan soha, de mennyországok igen is lehet«.”⁶

Azt viszont nem bocsátotta meg a pesti lutheránus lelkésznek, Ján Kollárnak, aki nagy eposzában, a *Dicsőség leányában* a pokolban helyezte el a magyarokat, amikor 1848 őszén Jelasics megindult a magyar főváros ellen, hogy részt vett a városvédő közmunkákban.⁷

Ezek után felvetődik e kérdés: vajon nem akart még Viktorin József bosszút állni a zsidókon az önmegtagadásért is? Hiszen Heller Lázár nemcsak azt terjesztette róla, hogy átment a lutheránus vallásra, de Hurbannal való kapcsolatairól is beszélt. A maga módján emelkedett, ám frusztrált nacionalizmus és a banditizmus valamiféle vadházasságra léptek. Viktorin már akkor némileg önkívületi állapotban volt, amikor sérüléseit az orvosnak mutogatta. A nádasi zenebona pedig talán tetszett is neki. Nem gyulladt be a fejlemények

⁶ Jozef Viktorin levelét és „nyilatkozványát” közli: Daniel Rapant 1937: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I.2. Matica slovenská, Martine, pp. 249–255.

⁷ Steier Lajos 1937: *op. cit.*, I. p. 18.

hírére, mint főnöke. Jobban is kellett mosakodnia, amikor a vallomásokból feléje toluló vádakra „nyilatkozványt” kellett tennie.

Visszaütötte azt, hogy Szrnka Márton bíró szerint „én mondtam a nádasi zsidó rablás közben ezen szavakat: djabli jejich matéri, len ich dobre vibit [hogya az ördög vinné el!].” Hangsúlyozta, hogy erre nincs tanú, de az óvatosság kedvéért hozzátette, hogy ha mondtott volna is ilyesmit, akkor sem lett volna hatása: „De különben is ha igazságos volna, semmi nyoma nem lenne, minthogy a bíró szavai szerént a rablás közepén történt volna, amikor ilyeneknek már nem volt többé befolyások.”

Viktorin észrevétele arra, hogy Krotky Károly jegyző szerint azt mondta, hogy „éjjel a zsidókat ki fogják rabolni”, csak az lehetett:

„Mikor Czihák a kocsmába ment s a bognár legényeket itatta, akkor már beszéltek az emberek, hogy este Hellert meg akarják verni, ha tehát én a fennebbi szavakat mondtam volna a jegyzőnek, semmi újat nem mondtam volna neki. Ellenben én úgy emlékszem, hogy éppen a jegyző nekem kedveskedett azon újsággal, hogy Czihák és a legények Hellerre készülnek.”

Azon vallomásokra, amelyek szerint „én ostobáknak neveztem a nádasiakat, hogy a Hellert meg nem verik”, a mentség:

„Igaz, hogy beszéltem ezen emberek előtt többi között a zsidókról is, különösen Heller esetéről is, s ezen szavakkal rekesztém be beszédemet: valóban a nádasi emberek jószágának lehet tulajdonítani, hogy Hellert azon botrányos tettéért meg nem verék. Lehet azonban, hogy ostobáknak is neveztem a nádasiakat (...), de bizonyára nem azon értelemben, amint azt azon emberek felfogták.”

Azt is természetesen tagadta, hogy ő parancsolta volna meg a plébános kocsisának Heller megverését. Viszont önmagáért beszél védelmi „nyilatkozványának” a kocsisra árulkodó passzusa:

„Beszélt ő ugyanis egyszer konyhában, hogy a nádasiak reá akarják tolni, de hogy ő bizony ki fogja vallani mindent, s én erre azt mondtam neki: »Bolond! hiszen avval magadon nem segítsz, ha mindjárt másokat bajba is kevered.« Hogy pedig magamat nem értettem azok alatt, akiket bajba keveredhet, világos, mivel reám nem is volt mi mondani valója”.

Csak „tréfából” kért szűrt a kocsistól, a vádlók szerint viszont azért, hogy kényelme-
sebben szemlélődjön. Egyébként: „nekem az érintett zsidóüldözésre semmi befolyásom
nem volt”. Legfeljebb még annyi, hogy amikor a nádasi fogadós legénye kérdezte: „mi
lesz ebből?”, akkor „ő arra csak mosolygott”. Az egyik esküdt pedig

„...az egész rablás alatt egész éjjel 11 óráig lelkész káplánnal együtt a plébánia előtt ültek, egy szót [sem] szóltak, még a bírónak sem mondta, hogy a verekedést gátolja, holott ez szoros kötelességük lett volna, mert én esküdtt lévén, ha a lelkész úr nekünk meghagyta volna, hogy ne engedjünk rabolni, bizonyosan megtettük volna kötelességünket.”

Persze azért ez így nem egészen igaz. Olykor megszólalt, méghozzá a helység bírójától megkérdezte: „Mi történik oda fenn? Mire én [mármint a bíró] azt feleltem, hogy rosszul megy a dolog, a zsidókat rabolják, a káplány úr azt viszonzta: »csak egyéb baj ne történjék«.” Ugyanis a vallomásokból kiderül: a plébános – és nyilván hű segédje is – tűzvészről tartott. Ez elmaradt. A papok nyugodtan szemlélődhettek. Az egyik juhász, aki éppen a lopott portékát vitte haza, emlékezett, amint

„...kint a padon ült a lelkész és káplán, a lelkész kérdezte tőlem, hol rabolnak már? én azt feleltem Kassánál már a pincét is feltörték, a lelkész erre nevetett, nemsokára ismét kimentem, a pap urak pedig még ott ültek, én Marcsához mentem és az ott lévőeknek megmondtam: »hej be örvend ennek a rombolásnak a mi urunk, csak jól kell reájuk menni«.”

A fosztogatók „jó munkát” végeztek. És olyan jól belejöttek, hogy néhányan átmentek a szomszédos Binóczra, és ott folytatták. Nádason a károsultak bejelentése szerint 24 411 váltó forintnyi kárt okoztak, és aztán gyorsan visszaadtak 1571 forint értékű árut. 45 családot és a zsinagógát károsítottak meg. A különböző kártételek összege 10 forinttól 3700 forintig terjedt. A zsinagógában 1600 forintra becsült kárt okoztak. Érdekes, hogy Heller Lázár nem tett kárbejelentést. Egyébként a kárbejelentések némi képet adnak arról, hogy mi lehetett egy akkori kiskereskedő háztartásában és árukészletében. A fosztogatók ugyanis mindent vittek, amit tudtak: ruhaneműt, gabonaféléket, házi felszerelést, szerszámokat. A vagyonszerzés mohóságát ugyanakkor a rombolás szenvedélye egészítette ki, mert volt, aki csak tört és zúzott, és ivott... A Tarnóczy-féle kivizsgálás során 23 embert tartóztattak le, köztük a két papot is. Egy ember megszökött, hármat jóállás mellett szabadon engedtek, néhányan pedig még a vizsgálat előtt elmenekültek. 1848 novemberében aztán megindult a per. A nádasiaknak nem csak azért kellett felelniük, ami falujukban történt. Miután áprilisban karhatalom hiányában az azonnali megtorlás elmaradt, a falu Pozsony városa zsidóellenes csoportjai számára csak biztatással szolgált. Nádas csak falusi előjátéka lett az urbánus zavargásnak. Az időszak és a forrástól függően általános modellbe illeszkedik.

A nagyhét szimbolikus idő, hiszen a Feltámadással új korszak kezdődött az emberiség történetében. A forradalmi mozgalmak ezt akarták a felvilágosodás szellemében kiteljesíteni a Népek Tavaszán. A zsidókravall vulkányszerű jelenségnek tűnik. Régóta élő különböző előítéletekhez, sérelmekhez, presztízs- és kompenzációs igényekhez kapcsolódó szenvedélyek szabadultak el. De ehhez a különböző társadalmi helyzetű és státuszú ele-

mek cinkoskodásának – mosolygásban, vigyorgásban, rábólintásban, kétértelmű szavakban kifejezésre juttatott – összjátéka is kellett, és a rablók mentségére legyen mondva, be is kellett rúgniuk, hogy erkölcsi gátlásaikat levetkezhessék. És ilyenkor még élesebben vetődik fel a józanok felelőssége. A bűnözés klasszikus modellje a *Karamazov család*ban tárul fel. A regény az emberiség nagy családjának drámáját nyújtja, felvetve a kérdést: miként lehet a bűnt megelőzni, terjedésének elejét venni? Megválaszolhatatlan kérdés? Freud keserűen állapította meg, hogy Dosztojevszkijből az emberiség prófétája lehetett volna, de csak nacionalista lett. 1848 a nacionalista forradalmak éve, de még némileg a kozmopolita nacionalizmusoké, olyanoké, amelyek a maguk partikularizmusát az univerzalizmussal is egyeztetni próbálták. A zsidókravallok úgy is tekinthetők, mint – Ortega y Gasset kifejezésével élve – „a tömegek lázadásának” egyik formája. Messziről a „tömeg mindenki, aki, akár jó, akár rossz értelemben, még önmaga sem hivatkozik bizonyos sajátos okokra, amikor önmagát értékeli, hanem »olyan, mint a világ« és mégsem szűkül, hanem kitűnően érzi magát olyannak, mint a többiek”⁸ – mint Pozsonynádason a rablásban. Csakhogy itt közelről láthatunk embereket, akik tömegakcióba szerveződnek, maguk is érezve, hogy tetteik ellentmondanak a nyilvánosan vallott értékeknek, és ilyenkor még élesebben vetődik fel az általános kérdés: miért nem lehetett másként, ami megtörtént? Nagyon másként!

⁸ José Ortega y Gasset 1938: *A tömegek lázadása*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, p. 11.

LÖW LIPÓT EGY ELFELEDETT CIKKE

KOMORÓCZY GÉZA

Kecskeméti Károly, akinek 80. születésnapját ünnepeljük, és aki anyai ágon Löw Lipótnak, kiról a jelen írás szól, az ükunokája, benne a család nemes hagyományában: Kecskeméti professzor és nemzetközi hatáskörű levéltáros nagyszerű liberalizmus-könyve (*Magyar liberalizmus, 1790–1848*, 2008) széles történeti összefüggéseiben tárgyalja a zsidók emancipációjának ügyét: a történeti körülményeket, amelyek felvetették a politikai-filozófiai és politikai vitákat, melyek e tárgyban Magyarországon folytak, s az országgyűlési vitákat és a törvényhozást, melyek során bizonyos előrehaladás történt, de maradéktalan megoldás nem jött létre. Könyvének hősei a magyar liberális politikusok. Kellő figyelmet szentel a zsidó törekvéseknek is, amelyek főként az országgyűléshez vagy a nádorhoz időről időre benyújtott folyamodványokban fogalmazódtak meg.

A reformkor utolsó évtizedének centralista politikusai politikai eszközökkel harcoltak liberális eszményeik megvalósításáért, mondhatni, belül a nemesi, rendi alkotmányosság sáncain, a publicisztikában, az 1843/44. évi országgyűlés ellenzékeként. A zsidók részéről ellenben mindvégig *up-the-hill* harc folyt az emancipációért. Talán egyetlen olyan pillanat volt az egész történetben, amikor egy liberális politikus és egy zsidó személyiség egyenlő esélyekkel találkozott egymással, hogy emancipációs programjukat megfogalmazzák. Ezt az esélyt Kossuth Lajos teremtette meg, a *Pesti Hírlap* szerkesztője, a lap hasábjain. A zsidó személyiség, aki kiállt vitázni a politikailag is nagy befolyású szerkesztővel, Löw Leopold / Löw Lipót (1811–1875) volt, fiatal nagykanizsai rabbi, aki német lapokban akkor már néhány év óta cikkezett a magyarországi zsidók történetéről és helyzetéről, de országos politikai fórumon, amit Kossuth lapja jelentett, és magyar nyelvű írásban, akkor lépett fel először.

Fábián Gábor (1795–1877) – ügyvéd, országgyűlési képviselő, a M. Tud. Akadémia rendes tagja, Tocqueville művének magyar fordítója (*A demokrácia Amerikában* 1841–

1843) – a *Pesti Hírlap*-ban közölt eredeti cikkével („Zsidó-emancipatio”, 1844. május 5.) Kossuth ugyanabban a lapszámban vitába bocsátkozott. Ezután jelent meg Löw cikke („Nyílt levél a zsidó-emancipatio ügyében”, 1844. június 2.), amelyre Fábíán válaszolt („Löw Lipót Nyílt levelére”), majd egy újabb cikk Löwtől is („Még néhány szó »A zsidók erkölcstelensége« s a zsidók polgárosítása fölött”, 1844. július 25.). Löw cikkeit Kossuth, láthatóan aktivista szerkesztő, lapalji jegyzetekben heves hangú, vitázó kommentárokkal látta el. Határozottan kiállt az emancipáció mellett, de szükségesnek tartotta, hogy ennek érdekében a zsidók maguk változtassanak hagyományos szokásaikon, azaz mint politikus feltételeket szabott számukra. Hangsúlyozni kell, hogy az egymással vitázó felek, Fábíán, Kossuth, Löw, mind a liberális térfélen álltak, a vita a zsidók emancipációja körül nem arról folyt, hogy igen-e, vagy nem, hanem arról, miképp.

A vita nem befolyásolta a nagypolitikát: az 1843/44. évi országgyűlésben nem mozdult előre az emancipáció ügye.

Éppen egy évvel első cikke után Löw újabb cikket küldött be a *Pesti Hírlap*nak („A zsidókérdés a jog, a lelkiismeret-szabadság, a józan politica és a nemzetgazdászati szempontjából”). Időközben Szalay László (1813–1864) vette át a lap szerkesztését. Löw cikke két részletben jelent meg (1845. május 29. és 30.). Szalay nem fűzött megjegyzéseket Löw cikkéhez. Csengery Antal (1822–1880), a segédszerkesztő, aki egy hónappal később átvette Szalaytól a szerkesztést, s akinek egy korábbi cikkéről, ha A. / Agricola vele azonos, Löw bírálatot mondott: Csengery szintén nem.

Löw Lipót 1845. évi cikke feledésbe merült, vagy – ha analitikusan akarunk fogalmazni – nem keltette fel az utókor figyelmét, a történész kutatók hiába lapozzák könyvtárban vagy tekergetik mikrofilmen a *Pesti Hírlap*ot. Löw sem vette fel a maga által összeállított gyűjteményekbe, mint ahogy az előző kettőt sem. A *Történelmi és vallástudományi értekezések* (1861) önálló tanulmány az emancipációról, megtoldva, második kiadásban, az 1807. évi párizsi Sanhedrin dokumentumainak fordításával, amelyet Löw korábban már megjelentetett (1848). A kötet félreismerhetetlenül kapcsolódik azokhoz a reménykedésekhez, amelyek 1861-ben a választások és az országgyűlés gerjesztett, Löw azt remélte, hogy egyszerre lesz megvalósítható a köz és a zsinagóga reformja, ezért az 1845-ben írt cikket nem újraközölte, inkább felfrissítette, átfogalmazta az ott előadott gondolatokat. Másik kötete, a *Zsinagógai beszédek* (1870) pedig csak prédikációkat tartalmazott. Fia, Löw Immanuel mellőzte a *Pesti Hírlap*ban megjelent cikkeket a *Gesammelte Schriften* (1889–1900) általa szerkesztett köteteiben, igaz, ezek a német nyelvű írásokra összpontosítottak, de az 1845-ös cikket mellőzte az ott közölt bibliográfiában is, holott a „Nyílt levél” és a magyar prédikációk benne vannak. Az ok talán abban keresendő, hogy az 1867:XVII. tc. törvénybe foglalta az emancipációt, s ezután Löw Immanuel nem tarthatta szükségesnek, hogy az akkor már emigrációban élő Kossuthtal folytatott vitákat akár csak közvetve is emlékezetben tartsa. Annál meglepőbb azonban, hogy az újabb gyűjtemények napjainkban is figyelmen kívül hagyták az 1845. évi cikket. A Löw

Lipót beszédei (1999) szintén csak a prédikációkat gyűjtötte egybe, de a *Zsidó reformkor* (2000) közli a „Nyílt levél...” – az első *Pesti Hírlap*-cikk – szövegét, pedig helye lett volna benne Löw további két cikkének is. „A zsidókérdés”-t Hidvégi Máté aprólékos adat- és reprint-tára (*Löw Lipót főrabbi élete*, 2011) sem említi. Nem tudok újabb lenyomatáról, és nem láttam idézve sem. Öniróniával kell megjegyeznem, hogy én magam a közelmúltban egy forrásgyűjteményben („*Nekem itt zsidónak kell lenni*”, 2013) közöltem két kis részletét (pp. 586–588, no. 126/c), de címét a tartalomjegyzékből fatális véletlen folytán kifelejtettem.

Löw e cikke már az alcíméből („Toldalék a pesti hírlap zsidócikkeihez”) láthatóan is utóhang, utóirat az előző évi vitához. Ez már nem vitacikk: pozitív kifejtése az egyelőre elmaradt emancipáció melletti érveknek, elméleti igénnyel, hivatkozással a külföldi helyzetre, külföldi szerzők nézeteire.

A cikk már azért is különösen fontos, mert Löw meglehetősen nyíltsággal fogalmazza meg nézeteit – a jogi és társadalmi emancipáción túl, amely kérdésekkel már korábban ő is, mások is sokat foglalkoztak – a nemzetgazdaságról.

A cikk, melynek első három részét a *Pesti Hírlap* 1845. május 29-i, csütörtöki száma közölte, abból indul ki, hogy a közfelfogás szerint a zsidók polgárosítását („emancipatio”) az emberiség („humanitas”) kívánja meg. Ez a gondolat a felvilágosodás korának öröksége, Löw azonban „az irgalom szelíd érzelmét” nem találja elegendőnek ahhoz, hogy a társadalom egy része lemondjon előjogairól, azaz a számára törvény által rögzített jogokat kiterjessze azokra a csoportokra is, amelyek e jogokban nem részesülnek. Négy más okot hoz fel emellett, hogy a jogkiterjesztés az egész társadalom érdeke: a jog, a lelkiismereti szabadság, a politikai érdek és a gazdasági racionalitás.

A jogi elv, amelyre Löw cikkének I. részében („A jog”) hivatkozik, a kötelességek és jogok egyenlősége. E résznek mindjárt az első mondatában Deák Ferencet idézi, az 1840-es évek országgyűlési liberális ellenzékének programját megfogalmazó híres Követjelentést (amelyre majd még többször – és máshol is – hivatkozik). A társadalom által egyénekre vagy csoportokra rótt terheknek arányban kell lenniük a jogokkal, amelyekkel ezen egyének vagy csoportok bírnak. A zsidók esetében, mondja Deák és Löw, nem ez a helyzet. A letelepedés a cikk idején az 1840:XXIX. tc. alapján már megoldódott, Löw innen továbblépve, a cikkben – anélkül, hogy egyenesen kimondaná – egyenlőnek tekint minden embert, jogtalannak tekinti a középkori és minden változás mellett továbbra is fennmaradt állapotot, hogy a zsidók létfenntartási lehetőségei és általában a társadalmi cselekvésben való részvételük valamely felsőbb hatalom által adott engedélytől (amit a *privilegium* jelent) függ. Még általánosabban, érvelését arra alapozza, hogy a jogrend szerinti egyenlőség mindenkit megillet, velünk született, elvitathatatlan és csorbíthatatlan

emberi jog; ezt fejezi ki az első bibliai mottó (Deut. 1,17), nem függhet születéstől, örökölt kiváltságoktól. Ez szolgálja a társadalom, „a nemzet” javát, mint az I. rész másik, szintén bibliai mottója (Prov. 14,34) mondja. A jogi elv alapján nem vitatható, hogy a zsidóknak ugyanazok a jogok járnak (járnának), mint amelyekkel bárki más bír. Ez nemcsak a zsidók emancipációját jelenti: implicite jelenti a nemesi előjogok megszüntetését is. Löw a polgári társadalom liberális eszményét vallja és hirdeti.

A II. részben Löw a „lelkiismeret” szabadságát vizsgálja. Mottói itt a Biblia és Vörösmarty „Pázmán” című epigrammája, második változatában (1833). A lelkiismereti vagy gondolati szabadságot semmi hatalom nem korlátozhatja, de Löw magától értetődőnek tartja a vallás – a vallásgyakorlás – szabadságát is, „világi hatalom büntető keze” ezt nem érintheti. Bibliai idézete, Míka próféta egy mondata, az egyházak, vallási közösségek (*kol-ha-ammim*, „minden nép”) egymáséitól különböző szertartásainak, hagyományainak, életmódjának („az ő istenük”) teljes szabadságát jelenti ki. S éppen ez az, mondja Löw, amit a zsidók nem kapnak meg. Sőt, teszi hozzá, „a hit borzasztó elnyomását” gyakran „magok a liberalisok” sem veszik észre, nem tartják szem előtt, hogy – ismét egy bibliai hivatkozás (Prov. 20,10) nem lehet kétféle mértékkel mérni. Értsd: megengedni, hogy az egyik vallás hívei a saját szokásaik szerint éljenek, s ugyanezt megtiltani a másoknak. Ez utóbbi mondat az én megfogalmazásom, s azért írom így, hogy egyértelműen jelezzem: Löw finom formában, tapintatosan, de visszatér az egy évvel korábban Kossuthal folytatott vita legfőbb pontjára.

Előbb azonban tesz egy őszintén elismerő gesztust Kossuthnak: nyugtázza, dicséri és hosszan idézi a *Pesti Hírlap* szerkesztőjének egy 1843-ban írt cikkét, „időszaki sajtónk mezején majdnem ritka tünemény”, amely cikkben Kossuth „a nemes lelkesedés szép órájában” üdvözölte „a pesti zsidó-fiataltságot mesterségek tanulására buzdító egyesület” megalakulását. Kossuth, ebben a cikkében: „A polgári jogok osztogatásánál nem kérdendik azt, hogy istenünket melyik templomban imádjuk?!”

Ezután Löw, nem említve, hogy egy évvel korábbi vitájukról van szó, kitér a Kossuth és közte végbement szópárbaj legkényesebb mozzanatára, a zsidó étkezési előírásokra (*kasrut*). Kossuth a Fábian cikkéhez fűzött szerkesztői jegyzetében a zsidók nép voltát hangsúlyozta, Löw azonban elutasította azt a tételt, hogy a zsidók, korukban, külön nép volnának, és a nép fogalmát mint vallási előírások és hagyományok együttesét értelmezte.

Kossuth: „Ha minket kérdene valaki, mi által készíthetik elé magok a zsidók leghathatósabban teljes emancipációjokat? azt felelnők: alkalmas reformok által. (...) Nézzék végig, mi vallásukban valóságos dogma, s annak megfelelő szentesített rituale; – mi viszont vallásos szabály színébe öltöztetett politicai institutio, mely Mózesztől, a nagy statusférfiútól

bölcs rendelet lehetett, de melyhezi ragaszkodás, keresztény statusokban, csak a polgárok többi osztályaival egybeforrásuknak állja útját; – törüljék ki ezeket hitágazataik közül: és eszközlék, hogy külön vallásfelekezet lesznek, de megszűnnek lenni külön nép; s leteték a socialis egybeforradás szikla sarkkövét, melyen (...) felemelkedendik political teljes emancipatiojok épülete is, az emberiség s lelkiismeret szent szabadsága közös istenének dicsőségére.”

Löw: „Nem hallgathatom el csudálkozásomat, hogy a zsidó népiség réme magát a liberális magyar státusférfiút is tévedésbe hozhatá. (...) A mostani zsidók nem különös nép (political értelemben), hanem csupán *vallásos felekezet*. (...) Nem tagadhatni, hogy az ételekről törvények egészen s minden tekintetben ártatlanok, és hogy tökéletesen közömbös lehet a státusnak, ha vajon a zsidó eszik-e disznóhúst vagy sem? Vagy gondolná-e Ön, hogy p. o. (Moses) Mendelssohn nem volna-e méltó a polgári jogra, mivel disznóhúst sohasem evett, s hogy az aljas pesti hajhász e jogra méltóbb, mivel sódart eszik? Mit a státus részben kívánhat, egyedül az lehet, hogy minden collisió esetében a polgári kötelesség – minden kivétel nélkül – teljesíttessék; és hogy az a zsidók részéről valóban történik, p. o. a katonáknál, eléggé tudva van.” – Nem véletlen Löwnél a dőlt betű a magyar jelzőben Kossuth neve előtt: a magyarok is nép, mi kifogás lehet az ellen, ha a zsidó az volna?, de nem az, political értelemben, mondja Löw, biztosan nem, azaz politikailag nem különül el a magyaroktól, akik között él.

Kossuth (lapalji jegyzetben): „Ez tökéletesen igaz. De már az, hogy a zsidó vallás szoros követői vallásuk tanaihoz tartozónak vélik ama hajdan political, most pedig – mint minap mondók – a socialis térre átvitt institutiót, hogy más vallású polgártársaikkal egy sőt, egy kenyeret nem ehetnek, egy bort nem ihatnak, egy asztalnál nem ülhetnek, egy edényt nem használhatnak, – hogy ez s ehhez hasonló a különböző vallásfelekezetek socialis egybeforradását gátolják, s hogy addig, míg ezeket s ezekhez hasonlókat nem csak a műveltebbek gyakorlata (kiket azért hitsorsosaik rossz zsidóknak tartanak), hanem ünnepélyes egyházi hitvallomás a zsidó vallás lényegéhez nem tartozóknak ki nem jelent, a zsidók socialiter emancipálva nem lesznek, ha mindjárt politikailag százszor emancipáltatnak is: azt tagadni csakugyan bajos, – valamint azt is, hogy a socialis (jól megértsük: socialis, s nem political) emancipationak ezen s hasonló gátjait nem a törvényhozás, nem a kormány, hanem csak magok a zsidók háríthatják el.” – Kossuth 1844-ben majdhogynem sértő volt a lapjában közölt cikk szerzője iránt: „Nagyon különös, hogy egy ily tudós fő, mint a fentebbi sorok írója, sem képes valódi értelmét felfogni az általunk írottaknak.”

Löw egy évvel később nem viszonzta az akár gorombának is nevezhető megjegyzést. Amikor fejtegetéseiben rátér az étkezési szokásokra, nem említi, hogy Kossuthnak válaszol: „(...) a lelkiismeret szabadságához az is tartozik, hogy mindenki, ki vallásának asketikáját tartani akarja, saját tetszése szerint ehessék s ihassék.” Végő aduként arra hivatkozik, hogy az „asztalbéli választófal” maguk a zsidók között is fennáll, például Pes-

ten, ahol a vendégségbe meghívott rabbi e tekintetben szigorúbb, mint „derék s mívelt házigazdája”. Mondjuk, a nagykereskedők; Széchenyi, Naplója szerint, többször ebédelt Wodianer Móriccal, a Lánchídról tárgyalva, de Löw Lipót apósa, Schwab Löw pesti rabbi nemigen ült volna le vele egy asztalhoz.

A cikk III., „A józan politica” címmel felülírt része élén a mottó Hósea próféta (10,12), aki az igazság magjának elhintésére buzdít, és Deák, itt is a Követjelentés: „A szabadság, megosztva, becsében nem vesz, sőt erejében nyer, s biztosságában nevededik.” Hasonló érvekkel él Löw is, hivatkozva külföldi – porosz, francia, angol – példákra, melyek mind azt mutatják, hogy „a zsidók, mielőtt a polgári élet határába lépnek be, nem maradnak hátra, sőt polgári erények által tüntet(ik) ki magukat...”

A *Pesti Hírlap* következő, ma így mondanánk: hétfői számában (1845. május 30., péntek) megjelent IV. (sorszámozás nélküli) rész, „Nemzetgazdaság” címmel, alighanem a legfontosabb az egész cikkben. Érvelése látványos újdonságot jelent a zsidók emancipációja körül folyó vitákban. Löwnak itt is megvannak a találó idézetei. A Bibliából: „Az egyiket (ti. a zsidókat) tedd a másikkal (ti. a jog birtokában lévő magyarokhoz), hogy beteljesedjék a szám (értse: teljes legyen a nemzet)” (Prov. 7,27). És Kölcsey epigrammája: „(..) forrj egybe, magyar nép.”

A zsidók emancipációja melletti érvelést Löw azzal a megállapítással kezdi, hogy korábban „a nemzeti jólétet ígérő gazdasági tekinteteknek” nagyobb a vonzerejük, mint a tisztán erkölcsi megfontolásoknak.

Löw tájékozottnak mutatkozik a korszak nagy vitájában, mely közgazdasági téren két elméleti és politikai irányzat között folyt. Az egyik elméletet már évtizedekkel korábban Adam Smith (1723–1790) fejtette ki, és az 1840-es években kissé lenézőleg mint elavultról beszéltek róla. A német Friedrich List (1789–1846) elmélete éppen akkoriban volt terjedőben. Az angol (skót) közgazdász szerint a szabad vállalkozás, verseny, az egyéni kezdeményezés, kockázat és teljesítmény viszi előre a gazdaságot, a társadalmat. A gazdasági életet országhatárok nem korlátozhatják. A szabályozást egy „láthatatlan kéz” (az egyetemes szabad piac) végzi. List ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a gazdaság kerete a nemzet, a nemzeti állam, s a nemzeti gazdaság fejlődését az államnak is védenie kell (adókkal stb.), segítenie, a vállalkozásokba be kell avatkoznia. List 1844-ben Magyarországon is járt, tanai gyorsan népszerűvé váltak, hatást gyakoroltak a centralistákra. Személyi kötődésektől függetlenül, világos, hogy a két befolyásos közgazdasági elmélet közül az egyik az angol világkapitalizmus, a másik a széttagoltsággal küzdő, az integrációt próbál-

gató németországi helyzet magyarázata. Löw a cikkben óvatos megfogalmazásban, de egyértelműen Smith elmélete mellett foglal állást, ez nyújtana a legtöbb lehetőséget a tevékeny, vállalkozó szellemű zsidók számára a gazdasági megerősödéshez és társadalmi felemelkedéshez. Nem említi a Védegyletet, amelyet az országgyűlés az előző év októberében hozott létre, s amelynek igazgatója Kossuth volt. Bizonyos, hogy Löw nem volt híve a korlátozó nemzeti gazdaságpolitikának.

A nemzet gazdagsága, érvel egészen Smith szellemében, (a) nem a pénztől vagy az ingatlan birtoktól függ, hanem a munkára alkalmazható emberi erő és tehetség nagyságától, ezen erők szabad fejlődésétől, ezért kívánatos a meglévő erők szabad „mozdulása”. Miért kellene a meglévő emberi erőt – akár „különös antipathiából” – kizárni, értsd: megakadályozni a zsidókat, akik itt élnek, hogy szabadon tevékenykedjenek? (b) Azok, akik előtt a „nemzetgazdaság elemei nem ismeretlenek”, tudják, hogy a gazdasági élet három fő tényezője a mezőgazdaság, a gyáripár és a kereskedelem. „Nincs ország, hol a földművelés s az ipar virágoznának kereskedelem nélkül.” A magyar zsidók éppen azért érdemelnek jobb sorsot, mert kereskednek. (c) Más országokban a zsidók beengedése a mezőgazdaságba lendületet adott a termelésnek. Velence térségében mocsarakat szárártattak ki; „nem remélhetni-e (...) a magyar pusztákra nézve” is, hogy „a jóságok gazdasági mivolta megjobbul a zsidók kezelése által”? És (d) különösen kívánatos a zsidók jogosítása „a honi ipar érdekében” (ezért is tulajdonított Löw jelentőséget annak, hogy Kossuth üdvözölte a fentebb említett egyesület megalakulását). „A sorompók, melyek a zsidók előtt állnak, iparbeli vállalataikat százféleképpen gátolják.” Például hozza fel, hogy a zsidó vállalkozók nem tarthatnak keresztény alkalmazottakat. (Az 1840:XXIX. tc. megengedi, hogy a zsidók „kereskedést és mesterségeket akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is űzhetnek”, 2. §; értsd: csak „vallásukbeli legények” alkalmazása mellett.)

Löw nemcsak a zsidókat mint társadalmi csoportot: a sokuk által gyakorolt foglalkozást: a kereskedelmet is emancipálni akarta. Nem sokkal később a szóban forgó cikk után mondta prédikációjában: „(...) korunkban csaknem általános a meggyőződés, hogy a kereskedelem szinte úgy, mint a földművelés és az ipar, a nemzetgazdaságnak alapjául szolgál, és a becsülettel szinte úgy összefér, mint bármely hivatás” (*Jeremiás prófétának négy alapszabálya a valódi hazafiságról*, 1847).

Figyelmet érdemel Löw olvasottsága. Egyrészt, szakirodalmi hivatkozásai és tájékozottsága a politikai irodalomban. Másrészt, és kivált, magyar költői idézetei. Itt Kölcsey, Vörösmarty, más írásaiban Berzsenyi is. Korábban az egyetlen rabbi Magyarországon, aki nemcsak hogy magyarul ír – ez néhány évtizede, ha nem is általános volt, de már terjedőben a rabbik körében –, de ismeri a korszak jelentős költőit, az új kiadásokat. „Nem

vagyok született magyar, s csupán csak irodalmi úton jutottam a magyar nyelv használatához” – írta prédikációban önmagáról ugyanabban az időben (*Jesájás, korunk tanítója*, 1845). Irodalmi úton: értsük szó szerint, azaz látszik, hogy nemcsak a lapokat olvasta, de költők köteteit is, ami még Mendelssohn után is ritkaság volt, német rabbiknál is. Lehet, hogy voltak segítői szövege csiszolásában, de cikkeit, prédikációit maga írta magyarul, s fordított is magyarra (a Sanhedrin dokumentumait, 1848). Erőteljes, választékos, gazdag nyelve mérhető kortársai, Deák, Eötvös József, Szalay, Csengery értekező prózájához.

Löw Lipót cikke felépítésében hasonlít prédikációihoz, s általában a zsidó hitszónoklat egyik elterjedt alaptípusához, csupán értelemszerűen itt nincs előima és utóima. Mottói anticipálják az értekező részt, amely utóbbi nem exegézis ugyan, mégis a mottó kifejtése a tárgyhoz illő stílusban. Különbség a prédikációkhoz képest, hogy második mottóként három ízben kortárs, abban a korban már klasszikusnak számító szerzőket idéz. Deák Ferenc, közülük a politikus, elfogulatlan, rendíthetetlen híve volt a zsidók emancipációjának, mint ahogy politikai szereplésének későbbi szakaszában az állam és az egyházak elválasztásának, kiállt az orthodox zsidók önálló szervezetének elismerése mellett is. Deák egyike azoknak, akik a legtöbbet tették a zsidók jogi státusának megszilárdításáért; ezt Löw, aki az 1839/40. évi országgyűlés munkáját nyomon követte, felismerte, és a centralisták közül, gondolom, szíve legelsősorban őhozzá húzott. Cikkének érdemi része is Deáktól vett idézettel zárul, ez fő mondanivalója: „A szorgalomnak két hatalmas rugója van: szabadság és tulajdon.”

A fenti oldalakat bevezetésnek szántam Löw Lipót cikkéhez. Magát a cikket nagyjából betűhíven közlöm, leszámítva a nyilvánvaló sajtóhibák javítását, a nyomdai helyesírás és némely esetben az archaikus írásmód egyszerűsítését (a' helyett a, 's helyett s, illetve mely helyett mely stb.).

Függelék

„A zsidókérdés a jog, a lelkiismeret-szabadság, a józan politica és a nemzetgazdászat szempontjából
(Toldalék a pesti hírlap zsidócikkeihez)”

Pesti Hírlap, 1845, Első félév, no. 476 (1845. május 29.), pp. 349–350; no. 477 (1845. május 30.), p. 355.

„A humanitas, mely fölszabadítja a feketéket az angol gyarmatokban, hazánkban a zsidók emancipációját hozta szőnyegre.” E szavak bevezetésül szolgáltak tisztelt A. úrnak, a zsidóügyről jóakaratilag értekezőnek,¹ s ugyane szavakat, vagy hasonlókat, az emancipatio barátaitól hallani már többször volt szerencsénk, s úgy tetszik, miszerint sokan, kik a zsidók állapotjának javítását őszintén ohajtják, a humanitas szempontját az egyetlen szempontnak tekintik, melyhez képest a zsidók polgárosítása ajánlható. Azonban, mindazon tisztelet és köszönet mellett, mellyel ezen emberbaráti nézetet méltányolni tudom, szabad legyen megjegyeznem, miként először a humanitas szelíd érzelmének alig leendő annyi hatálya, hogy a törvényhozás e durva csomóját gyakorlatilag megoldaná, s miként másodszor a humanitasrai hivatkozás által elméletileg korántsem merítetik ki e kérdés.

Tudjuk ugyanis, hogy az emberek nem ritkán képesek emberiség érzeményéből segíteni, jót tenni, alamizsnát adni s túrni más gondolkozásúakat; de igen ritka olyatén példa, hogy a társaság egyik része saját előjogát feláldozván a társaság másik részét e joggal felruházná s magához fölemelné, ha a humanitas indokán kívül más rugók nem hatnak az akaratra, s más körülmények nem okozzák az áldozat hozatalát. Senki sem fogja tagadni, miszerint a magyar nemesség a humanitasérti lelkesedésre nagy mértékben képes, s mégsem kötelezé még magát az adóra tiszta s pusztá humanitasból, hogy ti. a misera contribuens plebs² sorsa megkönnyebbüljön! Vagy az angol parlament, midőn a catholicusokat emancipálta: vallyon csupán csak a humanitas szelid sugalmát követte-e? – Én részemről nem sokat várnék a magyar zsidók számára a jövődőtől, ha polgárosításunknak más pártfogója nem volna, mint a humanitas, melyet sokan az irgalommal, a kegyelemmel identificálnak, s mely magában, ha más tényezőkkel nem állott frigyben, nagyobbyszerű törvényhozási rendszabályokat még nem hívott életbe. De hála Istennek! nemcsak a humanitas igényli a zsidók honosítását, a dolognak még más oldalai vannak, melyekre az olvasót újra figyelmeztetni hasznosnak tartom. Küzd ti. az emancipatio mellett a jog, a lelkiismeret szabadsága, a józan politica s a nemzetgazdászat.

¹ Lásd „Pesti Hírlap” 459d. szám. [L. L.] * – A cikk III. részének végén kiderül, hogy A. annyi, mint Agricola; azonosítatlan írói álnév, talán br. Eötvös József, esetleg Csengery Antalé. – Gábori Kovács József, „»Írói dicsőséget nem kerestem.« (Anonimitás és a szerzői attribúció lehetőségei a centralista Pesti Hírlapban)”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 113, no. 5 (2009), pp. 539–574.

² Lat. „nyomorult adófizető nép”.

I. A jog.

A jog az Istené.
(Mózes V. 1,17).

Az igazság felmagasztal nemzetet.
Salamon (Példab. 14,34).

A magyar zsidók – Deák Ferenc szerint – „a közállománynak terheiből minden polgárok között legtöbbet viselnek” (Követjelentés³ 12. lap), polgári tartozásait tehát teljes mértékben teljesítik, s ennek következtében nem volna-e igazságos, hogy a kötelesség teljesítésének a jogbani részesülés feleljen meg? Hiszen Kölcsey Ferenc szerint „jog és kötelesség egymástól soha el nem választhatók”! (Munkái II. 198. lap). Vagy talán nem ismeri meg a magyar szabadelvűség lelkes apostolának e szavait, melyekre a szabadelvű törekvések lényegesebb része támaszkodik? – Vagy talán azt vetendik ellenem, hogy én „abstract elveket” teljesíteni törekedtem? De íme! ezen abstract elv a civilisált világban már meg van testesítve, mert széles e világon, Magyarországon kívül, csak egyetlenegy alkotmányos ország sincsen, hol zsidók laknak, s nem volnának polgárosítva! Némely országokban egynéhány politikai jogok kedvezéseit nem élvezik még; de a polgárjogot csupán csak az alkotmányos Magyarország tagadja meg zsidó lakosától. – Gondolom, hogy a magyar haladók jól ismerik Welckert,⁴ – de talán azt nem olvasták mindnyájan, hogy a német liberalismus ezen bajnoka múlt februariusban – midőn a badeni országgyűlésen arról volt szó, hogy a zsidó polgárok minden politikai jogokkal ruháztassanak fel, – a következő szavakat intézett törvényhozó társaihoz: „Uraim, míg mi németek ezen jogtalanságot tűrjük (a politikai jogokat a zsidóktól megtagadván), magunk nem vagyunk méltók a szabadságra!”

Ezeket előrebocsátván, meg kell vallanom, miként kissé meglepetve voltam, hogy tisztelt A. úr a százezrek ellen gyakorolt igazságtalanságot nem vevén tekintetbe, félénk kímélettel okoskodik, s azt mondja, miszerint a mívelt és jó erkölcsű zsidótól „minden jogot megtagadni, mellyel minden keresztyén, habár a műveltség, az erkölcstelenség legalacsonyabb fokán áll is, fel van ruházva, ez barbárság, ez hiba.” De kérem, – barbár intézkedések magában a szabad Angliában is találkoznak, s hibák otthonosok minden emberi egyesületben, minden társadalomban! S azért jobb volna talán a dolgot illő nevével megbélyegezni, mondván: a mívelt s jó erkölcsű zsidótól tagadni a jogot, mellyel a legmíveltebb és erkölcstelenebb keresztyén fel van ruházva, ez ferdeség és fonákság; zsidótól tagadni jogot, melyben hozzá hasonló jellemű keresztyén részesül, ez igazságtalanság

³ Deák Ferenc, Zala vármegye országgyűlési követének jelentése (1840. július 27.).

⁴ Karl Theodor Welcker (1790–1869) német jogász, egyetemi tanár, liberális politikus, Baden Nagyhercegség parlamentje (*Landtag*) második kamarájának (alsóház) tagja (1831–1851).

s jogtalanság; s hogy efelől napilapilag értekezni és vitázni még nem szükségtelen, – ez neme a barbárságnak, ez fájdalmas hiba.

II. A lelkiismeret szabadsága.

Minden népek az ő istenük nevében járjanak!

Mikeás (4,5).

Pázmán, tiszta valóságnak hallója egekben,

Megtért térítő állok az isten előtt.

S hirdetek új tudományt, oh halld, vedd szívre magyar nép:

„Legszentebb vallás a haza s emberiség.”

Vörösmarty (Nemz. kiad. 117. lap)⁵

Miben áll a lelkiismeret szabadsága? – Nyilvánosan nem abban, hogy mindenkinek vallásbeli dolgokról saját nézetei, eszméi s érzelmei lehessenek; mert olyan szabadság a megtagadás s korlátozás tárgyává sohasem válhatik, a tiszta gondolat semmi hatalom által meg nem szoríthatatván. Ha a lelkiismeret-szabadságról értekezünk, gyakorlati értelemben vesszük e szót, jelentvén ez által az egyén azon szabadságát, miszerint az istenség iránti viszonyát saját hite s meggyőződése szerint fejezheti ki, s örök boldogságát saját útján keresheti, anélkül, hogy a világi hatalom büntető keze alá vétetnék, míg a törvényt meg nem sérti. Mai nap a lelkiismeret szabadsága in thesi meg is ismertetik mindenkitől, és in praxi gyakrabban s terjedelmesebben alkalmaztatik, mint a tudatlanság s túlbuzgóság múlt koraiban; s fájdalom! csupán csak a zsidókra nézve magok a liberalisok gyakran nem veszik észre a hit borzasztó elnyomását, nem tartván mindig szem előtt Salamon szavait: kétféle font és kétféle mérték, – mind a kettő utálatos isten előtt (Példab. 20,10). S valóban! időszaki sajtónk mezején majdnem ritka tünemények közé tartozik, hogy Kossuth Lajos, a „pesti zsidó-fiataltságot mesterségek tanulására buzdító egyesület”-ről szólván, nemes lelkesedés szép órájában következő szavakra fakadt: „Nem lehet ezen értesítést (az említett egyesület felől) közölnünk anélkül, hogy a leírt egyesület keletkezése iránt legszívesb örömünket ki ne jelentsük, s valóban igen-igen szomorú s az emberi érzelmeket nem legszebb fénybe állító jelenetnek vennők, ha azok, kik a zsidóknak polgárjogosítása ellen ekkorig mindig azt szerették felhozni, hogy a zsidó sem földművelésre, sem mesterségekre nem hajlandó, most viszont azzal állnának elő, hogy még a mesterségekből is ki akarnak a zsidók másokat szorítani!! – Azon lelkes, buzgó

⁵ Löw Vörösmarty epigrammájának második változatát (1833) idézi; az elsőben (1830) még más volt a záró sor: „Testvérek vagytok, bűnös az, aki gyűlöl.” – Hargittay Emil, „Egy vers vagy kettő? Vörösmarty Mihály: Pázmán”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 111, no. 4–5 (2007), pp. 418–420. – Kiadás: *Vörösmarty Mihály*[y] munkái, Első kötet (Pesten: Trattner-Károlyi, 1833).

férfiak, kik az egyesületet alakíták, ily felkárógások által ne hagyják magokat elkedvetleníteni, s ne kételkedjenek, hogy midőn oda munkálnak, miszerint hitsorsosaik a polgári foglalatosságokba vegyülés által a társasággal, melyben élnek, egybevegyüljenek, hathatós lépést tettek ama minden jók által óhajtott időszak felé, melyben a polgári jogok osztogatásánál nem kérdendik azt, hogy istenüket melyik templomban imádjuk?!” – (Pesti Hírlap 1843. 93. lap)

Nem lehet nem említenem, hogy a lelkiismeret szabadságához az is tartozik, hogy mindenki, ki vallásának asketikáját tartani akarja, saját tetszése szerint ehessék s ihassék. Senki sem fogja azon katolikust rossz polgárnak nevezni, ki pénteken nem akar részeseülni protestans barátja húsos ebédében; senki sem fogja a görög nem egyesült vallásút a polgárjogból kizárni akarni, mivel egyházának rendeleteit követvén, az év egy részén keresztül nem lehet más keresztyének asztaltársa; s csupán csak a zsidóban ütköznek meg, hogy nem mindent eszik, nem mindent iszik! Igen helyesen nyilatkozott e tekintetben egy pap a dániai országgyűlésen, s nem mulaszthatom el idézni következő szavait: „Mondták, a zsidók nem akarnak velünk enni. Valljon az is szolgálhat okul egy ember kirekesztésére, mert ő inkább saját fazekából eszik? Nagy neveletlenségnek tartom valakire rátukmálni akarni étkeket, melyeket ki nem állhat. S minthogy mi dániaiak régóta szeretjük a füstölt szalonnát, örülnünk kellene, hogy a zsidók nem esznek velünk! A rendek gyűlésében különben is nem szükséges enni, hanem szólni s működni, és a comisarius lakomájától elmaradhatnak, ha az étkek rosszak, vagy pedig a borral tarthatnak. De házában szabad legyen mindenkinek saját szakácskönyvét követni. Így ismerek egy jogászt, ki soha puddingot nem eszik, s mégis titkos jogtanácsossá lett. Továbbá, ha a zsidók velünk nem akarnak enni, annál inkább esznek sokan közülünk velök. Most panaszkodunk, miszerint ők nem mindent esznek velünk; ha azt cselekednék pedig, csakhamar kiáltanók, miszerint mindent elesznek előlünk.” (Grün die Judenfrage 94. lap.⁶)

Egyébiránt az „asztalbeli választófal” nem csak zsidók és keresztyének között, hanem magok a zsidók között is létezik; mert bizony! tetemes a pesti zsidóház száma, hol a legfelvilágosodottabb rabbi, ha mindjárt a derék s mívelt házigazdával legbarátságosabb lábon áll, nem ebédelhetne anélkül, hogy compromittálná magát s hivatalát; jeleül s bizonyítványul, hogy a visszavonulás az asztaltól nem a más vallásúak elleni megvetésen alapul, mit sokan, a régi asketikai hagyományokat félreértvén, állítanak s ismételni meg nem szűnnek.

⁶ Karl Theodor Ferdinand Grün (1817–1887), írói álnevéen Ernst von der Haide, német újságíró, radikális baloldali politikus. Könyve: *Die Judenfrage*. Gegen Bruno Bauer (Darmstadt: Carl W. Leske, 1844). – Említendő, hogy Bruno Bauer zsidókat illető nézeteit ugyanabban az időben Karl Marx is bírálta, Grün és az ő véleménye azonban nem találkoztak; Marx más kérdésekben élesen polemizált Grünnel. Grün kapcsolatban állt a zsidó népi öntudatot hirdető Moses Hess-szel, illetve a német szocialista mozgalom számos alakjával.

III. A józan politika.

Az igazság magvát hintsétek és szeretetet aratandatok.
Hoseás (10,12).

A szabadság megosztva becsében nem veszt, sőt erejében nyer s biztosságában nevededik.
Deák Ferenc (Követj. 46. lap).

„**A** honnak hazafit kell adni, hol csak lakosai vannak”, úgy mond Jósika (*Vázolatok*⁷ 62. lap); s ahol a bölcs tanácsnak zsidókrai alkalmaztatása oly világos, hogy hosszabb fejtegetést éppen nem kíván. Nem akarom ugyan állítani, miszerint Magyarország zsidó lakosainak a hazafiság idegen érzelmű volna; vannak kétségen kívül olyanok, – s a fiatalabbak közt számosak – kik a honért s a honi érdekért őszintén buzognak; de bizonyára! a hazaszeretet lángja egészen másképpen hevítné a jogított s becsült honpolgár szívét, mint a türelmi adót fizető lealacsonyított lakosét. A külföld példája azt teljesen s tökéletesen bebizonyítja; mert midőn az orosz zsidók minden kitelhető úton s módon elkerülni törekednek a katonaszolgálatot, a porosz zsidó községek hallván, hogy a kormány őket dispensálni akarja a katonaságtól, – egyelkülönleg folyamodtak a királyhoz a tervezett rendszabály ellen, mely „a zsidó polgároknak legszentebb kötelességét – a honvédelem teljesítését gátolná, s azokat becsúsztatná.” Ugyanaz bebizonyul mindenhol: Franciaországban a nép zsidókat választ törvényhozó képviselőül, azoknak hazafiságáról meggyőződve lévén; Angliában maga a toryminisztérium tanúsítja, hogy a zsidók eddigi polgári s politikai jogaikkal annyi méltósággal éltek, hogy a tökéletes emancipációt megérdemlik; s kik a német lapokat olvassák, kétségen kívül tudják, hogy a legnevezetesebb porosz városok petitió útján kívánják zsidó polgártársaik teljes emancipációját. Ezen szembetűnő tettek világosan tanúsítják, hogy a zsidók, mihelyt a polgári élet határába lépnek be, nem maradnak hátra, sőt polgári erények által tüntetvén ki magokat, további jogosításukra utat készíteni tudnak s iparkodnak.

Tudom ugyan, hogy publicistáink a magyar zsidókat rosszabbaknak tartják a külföldiekénél; de mely joggal s micsoda oknál fogva teszik azt? – nem tudom. Úgy tetszik, hogy vizsgálat nélkül szoktak e felett bíraskodni. Maga az alaposságot szerető Fényes következő módon nyilatkozik: „Figyelembe kell vennünk, miszerint a francia zsidó felszabadítása alkalmával pallérozottabb a mai magyar zsidónál” (Stat. 18. §.). De kérem, honnan meríté a derék író ezen állítmányát? Hiszen a zsidó franciák az ellenkezőt tanúsítják, mondván: „Il est reconnu, que la liberté est venue alors surprendre nos pères, qui n’y étaient nullement préparés. S’il est vrai, qu’ils n’ont pas abusé de cette liberté, et que, pleins de reconnaissance, ils s’y sont entièrement dévoués, il est vrai aussi, que l’époque était peu favorable pour les améliorations indispensables, pour l’émancipation intérieure.

⁷ Jósika Miklós, *Vázolatok* (Kolozsvártt: Tilsch és Fia tulajdona, 1835).

Au milieu des graves préoccupations du temps, et en présence d’une génération, qui avait vieilli sous un autre régime, en était Français de la révolution et Israélite du moyen-âge.”⁸

Ha pedig mindamellett azt állítaná valaki, hogy más alkotmányos országokban a zsidók emancipációja, hazafiságot s honszeretetet elterjesztvén, s számos szíveket a honért lelkesítvén, józan és bölcs politica szüleményének tartandó, s mégis Magyarországon nem volna tanácsos – én erre nem akarok felelni; de feleljen, kérem, Agricola úr! (Vége a jövő számban.)

Lőv Leopold.⁹

[IV.] A nemzetgazdász.

Lásd! Ezt találtam, úgymond a prédikátor, az egyiket tedd a másikhoz, hogy beteljesedjék a szám
Salamon (Préd. 7,27)

Nemzeti fény a cél. Hogy elérd, forrj egybe magyar nép.
Kölcsey (Munkái I. 146. lap)¹⁰

Gondolom, hogy valamint kortársaink általánosan, szinte úgy különösen honfitársaink nagy részére nemzeti jólétet ígérő gazdasági tekinteteknek erősebb hatálya legyen, mint a humanitas tiszta erkölcsi vonzalmának. Minden korszaknak ugyanis saját eszméje legyen, melyért hevül, melyet követ, melyre irányozza működéseit s törekvéseit. A tizenötödik században az utazások s a felfedezések váltak uralkodó vezéreszmékké. A tizenhatodik században a vallás mozdította a szellemeket s az erőket. A tizennyolcadikban, főképp második felében, az értelem felvilágosodása s a világpolgárság voltak a jelszavak, melyeket tudósok s tudatlanok forgattak szájukban. Századunk emberei a nemzetiség zászlója alatt seregelnék össze, „anyagi jólét” a felirat, mely a zászlón fénylik arany betűkben, s ipar a varázsszó, mely mozdítja a lelkeket s a kezeket, – mely Orpheus lantjaként éltet lehel a holt agyagba, a sziklákba. A kor iparbeli irányának befolyása nemcsak az anyagi, hanem a szellemi productio terén is nyilatkozik; mert nem egyéb, mint ezen irány, kiterjedtebb olvasó körökre számítva, hozza létre azon könyvkereskedés s könyv-

⁸ Megismert dolog, hogy a szabadság meglepé akkor (1789) atyáinkat, kik semmiképp sem valának reá előkészülve. Ha igaz, miszerint ők vissza nem éltek e szabadsággal, s hogy háladatossággal telve, tökéletesen arra szentelék magokat, igaz az is, miképp kevésbé kedvező vala a korszak az elkerülhetlen javításokra, a belső emancipációra. Közepében a kor mély elfogultságainak és jelenlétében egy nemzedéknek, mely más kormány alatt öregedett, valának ők a forradalom franciai és a középkor izraelitái (*Archives Israélites de France*, 1843, 3. lap). [L. L. ford.]

⁹ A név a lapban sajtóhibával.

¹⁰ „Versenyemlékek”, VII. (1833).

csinálás közti coalitiót, s ennek következtében előmozdítja az irodalmi gyors fabricatiót s gyors consumtiót, mely egészen megfelel az anyagi ipar mozgalmának. S hogy korunk nemzeti iparhozi ragaszkodása erősebb, mint humanitasérti lelkesedése, bebizonyul a győzelem által, melyet Liszt¹¹ rendszere Smith Ádámé¹² felül vív ki magának, ámbár ez utolsónak tanai inkább egyeznek meg a tiszta humanitassal, mint az elsőbbikéi. –

Ezeket tekintetbe vévén, gondolom, miként cél- s korszerű volna, ha egy megismert nemzetgazda saját tudományának szempontjából alapos és részrehajlatlan vizsgálat alá venné a zsidóügyet, miáltal világossá válnék, valljon kedvező-e a kor iránya a magyar zsidók emancipációjának vagy további kirekesztésének. A híres Liszt ezen ügyről bírálatát sokak talán nem tarthatnák competensnek, úgy okoskodván, miszerint e nemzetgazdának, mint északamerikai polgárnak, már ex principio kell szavaznia minden hit elnyomása ellen. De talán szíveskedendik érdemes s tudós hazánkfia, tisztelt Trefort A.¹³ úr azt józan s érett véleményadására méltányolni. Én csak következőt megjegyezni bátorodom.

a) Ha igaz s kétségbe nem vonható, miszerint sem a pénztől, sem a fekvő birtoktól, hanem a productio, emberi erők öszvegétől s azoknak célszerű alkalmazásától függ egy nemzet gazdagsága: akkor világos, hogy valamennyi nemzet annál gazdagabb, minél nagyobbak a munkára alkalmaztatható erők s tehetségek, s minél szabadabban fejlődhetnek ezen erők a munkásság terén. S ebből kiviláglik, hogy egész néposztály tehetségeinek használatát korlátozván a nemzet, saját erejét meggyengíti, és saját fejleményének vet gátot. Az (anyagi s szellemi) erők felette dús bőségéről hazánkban éppen szó sem lehet; annál kívánatosb tehát, hogy a létező erők szabadon mozdhassanak s használtathassanak. Mit gondolnánk azon gazdáról, kinek minden gyermekei munkájára s működő közbejárására szüksége volna, s mégis – legyen gyengeségből, rossz kedvből vagy különös antipathiából – azoknak részét, s pedig nem a legrestebbeket, kizárná a munkától?

b) De azt mondják, hogy a zsidó néposztály nem productiv, hanem csak kereskedő, s ennek következtében a közjót nem mozdítja elő, s azért jogot nem érdemel még. De meg kell vallanom, miszerint én, ha magamnak nem volna alkalmam ezen ellenvetést táblabíráktól is hallanom, nem hittem volna, hogy korunkban még ennyi megvetéssel szólhat valaki a kereskedésről! – Mert ki előtt a nemzetgazdaszat elemei nem ismeretlenek, tudja, miszerint földművelés, gyártás és kereskedés a nemzeti vagyon három fő

¹¹ (Georg / Daniel) Friedrich List / Liszt (1789–1846) német közgazdász. Híres műve: *Das natürliche System der politischen Ökonomie* (Stuttgart: Cotta, 1841).

¹² Adam Smith (1723–1790) angliai (skót) közgazdász. Híres műve: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (London: W. Strahan and T. Cadell, in the Strand, MDCCCLXXVI [1776]).

¹³ Trefort Ágoston (1817–1888) ügyvéd, centralista politikus, br. Eötvös József barátja és kultuszminiszterként utódja (1872–1888). – Löw Lipót később élesen bírálta egy akadémiai előadását, amelyben Trefort az ország társadalmát négy osztályra tagolta: parasztok, urak, kézművesek és zsidók, s azt mondta, hogy a zsidóság egy rétege rossz tulajdonságainál fogva káros hatással van a népre (Löw, *Ben Chananja*, V, 1862, pp. 425–430 = *Ges. Schriften*, IV, pp. 481–495).

tényezője, s miszerint ez utolsó által mind a productio, mind a consumtio előmozdítatik. Az iparüzlet s a tőzslet magasb fejleménye a földművelést feltételezik, s erre nézve az ipar s a kereskedés a culturának ifjabb ágaiul tekintendők. De egyszersmind ezek mind a hárman ugyanazon törzsök sarjadékai, melyek együtt nőnek, s további fejleményre nedvet s táplálatot visznek egymáshoz, s azért nincs ország, hol a földművelés s az ipar virágoznának kereskedés virágzása nélkül. Ha tehát a dolgot elfogultság nélkül tekintjük, talán abban meg fogunk egyezni, hogy a magyar zsidók jobb sorsot érdemelnek, nem „quoique”, hanem „parceque”¹⁴ kereskednek.

- c) Azonkívül meg kell emlékeznünk, miszerint a zsidóknak a földművelődéstől visszatarthatása a középkori keresztyén törvényhozáson alapul, s azon országokban, hol a középkor hagyományai ifjúi pietással nem ápoltatnak többé, ott a zsidók szorgalma a földművelés előmozdítására is szolgál. Nyilvános s hivatalos közlések szerint a zsidók birtokképesége Poroszországban igen üdvös befolyást gyakorol, ami jelesen porosz Szileziában mutatkozik, hol a nemes jószágok a zsidók birtokába jöhetvén, szembetűnőleg emelkedtek fel árukra nézve. Vannak is példák, hogy a jószágok gazdasági mivolta megjobbul a zsidók kezelése által; úgy Velence tájában posványok kiszárítása által tüntették ki magokat a zsidók. – S nem remélhetni e hasonló befolyást a magyar pusztákra nézve? –
- d) A zsidók jogosítása főképp kívánatos a honi ipar érdekében. Hogy „a status belső üzletének szabadnak kell lennie”; hogy „minden kézműnek, az ipar minden ágának nyitva kell lennie azoknak, kik beleállani akarnak”; – ezen elv már számtalanszor mondatott és mondatik. De ki fogja tagadni, hogy a sorompók, melyek a zsidók előtt állanak, iparbeli vállalataikat százféleképpen gátolják? Feltehetni, úgy vélekedem, hogy ismeretesek efféle példák e lapok tisztelt olvasói előtt; nem is szükséges talán említenem például, miszerint ezelőtt négy hónappal itteni hitrokonaim egyike bőrcserzést állítani szándékozott, s csupán csak ügyvédének intése, hogy a zsidóknak keresztyénlegények segedelmével nem szabad munkálni, arra bírta a vagyonos kereskedőt, hogy elálljon tervének valószínűségétől.

Talán nem hibázok, igénytelenül állítván, hogy megérkezett már az idő, hogy teljes figyelemre méltattassanak Deák Ferenc szavai: „A szorgalomnak két hatalmas rugója van: szabadság és tulajdon” (Követj. 46. lap).

¹⁴ Francia; értsd: „nem »annak ellenére«, hanem »épp azért, mert...«”.

E nyomós szavakra ügyelvén, abban találja a nemzetgazdaság feladását, hogy e rugók a legtágasabb téren működhessenek, s hogy sokáig ne tartson többé az anomál állapot, melynek következtében a hon lakosinak ötvenedik része¹⁵ a törvény által gátoltatik anyagi és szellemi erőinek szabad kifejlődésében s a hazának virágoztatásárai fordításában. De meg fog szűnni ezen állapot akkor, mikor az alkotmányos Magyarország, valamint más kérdésekre, szinte úgy a zsidókérdésre nézve az európai s amerikai alkotmányos világ irányában nem maradand hátra. – Nagykanizsán. – Löw Leopold.

¹⁵ Azaz 2%. Ez megfelel a statisztikai adatoknak.

DOKUMENTUMOK A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ STATISZTIKA ÉS A MAKÓI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETÉHEZ*

TURÁN TAMÁS

A Magyar Zsidó Levéltárban található egy néhány lapos irat, amely a „Statistikai adatok a Makói izr. hitközség és a többi Csanád Megyében levő hitközségekről” címet viseli. Az irat (amelynek említésével eddig nem találkoztam a szakirodalomban, és amelyet a rövidség kedvéért „makói iratként” fogok említeni) jellegét tekintve eléggé különleges, és a statisztikai adatokon túlmenően is szolgál néhány eddig ismeretlen adattal a makói zsidóság történetét illetően. Az alábbiakban ezt a dokumentumot közöljük, a hátterét megvilágító néhány dokumentummal együtt.

A makói irat

Az irat négy pontba szedve ad információkat a makói hitközség múltjáról és jelenéről. Szó esik (1) a hitközség történetéről és közigazgatási feladatairól, tagjai számáról és foglalkozás szerinti megoszlásukról, valamint a magyar nyelvhasználat állásáról; (2) a hitközség iskolaügyeiről; (3) jótékonyági intézményeiről; (4) a hitközséghez tartozó fiók-hitközségekről. Első olvasásra látszik, hogy az irat az 1860-as éveknél nem korábbi származik – pontos dátum azonban nincs rajta, ahogyan címzés, aláírás sem. Egyfajta fogalmazványról van szó, amellyel kapcsolatban biztonsággal nem lehet megállapítani, hogy írójának (vagy íróinak) mi volt a célja vele, hogy belső vagy külső kezdeményezésre készült-e, alapjául szolgált-e egy a hitközség berkeiből származó és és ténylegesen elkül-

* Jelen dolgozat témája szorosan kapcsolódik Löw Lipót (1811–1875) szegedi, valamint Kecskeméti Ármin (1874–1944) makói („neológ”) főrabbi pályájához és munkásságához, akiknek leszármazottaihoz többretű – mindenekelőtt baráti – kapcsolatok fűznek engem és családomat. Tisztelettel nyújtom át e cikket a Kecskeméti Károlyt ünneplő kötet számára.

dött dokumentumnak, és ha igen, akkor önállóan került-e kiküldésre vagy valamiféle memorandum mellékleteként.

Mindenekelőtt tehát azt kell tisztázni: mikor keletkezhetett a dokumentum, és mi lehetett a funkciója?

Az irat egy helyén a „f. é.” (folyó év) kifejezés át van húzva, és az „1861^{iki}” kifejezésre van javítva. A következő lapon is a „f. é.” kifejezés utal egy eseményre, amelyről tudjuk, hogy 1861-ben történt – bár itt nem szerepel a fenti dátumpontosító javítás. Egy másik helyen a hitközség rabbija, Slomo Zalman Ullmann (Ullmann Salamon), aki 1863. január elsején halt meg, még hivatalban lévő vallási vezetőként van említve. Másutt az 1857-ben (valószínű februárban) alakult helyi kaszinó mint „hat éve fennálló” említődik. Ezen adatok nem hozhatók egykönnyen közös nevezőre, de bizonyosnak látszik, hogy az irat 1861–62-ből származik. Megírásának kezdete és vége, vagy első fogalmazványa és utolsó javításai között hónapok, de – elvben – akár majdnem két év is eltelhetett.

A jelzett időszakra esett egy ígéretes, országos népszámlálási kezdeményezés, amely az adatokat a hitfelekezetek apparátusától próbálta beszerezni. Úgy véljük, hogy a makói irat ehhez a tervhez – amelyről alább részletesebben is szólnunk – kapcsolódik, ennek tanúja és terméke. Az érdekes – és kevésbé ismert – adatgyűjtés iratanyagának egy része fennmaradt, köztük a zsidóság körében végzett adatfelvételt érintő négy levél is. Alább ezeket is közzétesszük, remélve, hogy előmozdíthatjuk további idevágó, még lappangó iratok felszínre kerülését is.

Az 1860-as népszámlálási kezdeményezés

A kutatás előtt nem teljesen ismeretlenek az említett kezdeményezéssel kapcsolatban alább közölt dokumentumok. Bár maguk az iratok korábban nem lettek közzéadva, a népszámlálási kezdeményezés történetét 75 évvel ezelőtt már ismertette dióhéjban Groszmann Zsigmond rabbi (1880–1945), a 19. századi magyar – és azon belül a pesti – zsidóság történetének jeles kutatója a négy irat közül ama három alapján, amelyek ma a Magyar Zsidó Levéltárban találhatók.¹ Az iratok önmagukért beszélnek, tartalmukat nem szükséges itt összefoglalni, de a kezdeményezés hátterét és előtörténetét illetően érdemes kiegészíteni a Groszmann által közölteket.

A kezdeményezés a Magyar Tudományos Akadémia kebelében 1860-ban létrejött Statisztikai Bizottságtól (eredeti nevén: Statistikai Bizottmány) eredt.² A bizottság nem közigazgatási, hanem felekezeti szervek révén – megfogalmazásukban: „magánúton” –

¹ Groszmann Zsigmond 1938, pp. 42–43. A szerző első lábjegyzetéből (p. 43.) megtudjuk, hogy „az adatok [azaz Groszmann cikkének összes lényeges adata – T.T.] a pesti rabbiság irattárában fellelt jegyzőkönyvekből és iratokból vannak merítve.” A szerző már jóval korábban érintette a témát – még rövidebben, de nyilván ugyanezen iratok ismeretében, vö. Groszmann 1917, p. 51.

² Toldy Ferenc 1981, Lencsés Ákos – Rózsa Dávid 2012 (további irodalommal), valamint Kovacsics József 1957, pp. 35–37. és a korábbi összeírásokról uó 1963, pp. 7–15.

tervezte lebonyolítani az adatgyűjtést, minimális költséggel.³ A népszámlálási kezdeményezés 1860 augusztusában körlevéllel fordult a felekezeti elöljáróságokhoz, statisztikai adatokat kérve tőlük. Ugyanazon év novemberében egy újabb körlevélben a vallásfelekezetek lelkészeit kérték föl egy szűkebb körű adatszolgáltatásra a saját működési területüket illetően, nemcsak a saját, de – az adatok több forrásból való ellenőrzését elősegítendő – a többi felekezethez, így a zsidósághoz tartozókra nézve is.⁴ A második körlevél részét képező egyszerű kérdőív mindössze az egyes felekezetekhez tartozók számát és anyanyelvük szerinti megoszlásukat tudakolta („miféle ajkúak?”) az adott felekezeti-szervezeti egységen, illetve az illető lelkész működési körén belül.⁵ Az utóbbi, anyanyelvvel kapcsolatos kérdésből az „izraeliták (...) úgy is jobbára a többség népiségéhez szítván”, ki lettek hagyva.⁶

A népszámlálás bevallott célja elsőrendűen az volt, hogy a magyar hatóságok saját kútforrásaikból jussanak hiteles adatokhoz a nemzetiségi – korabeli szóhasználattal: a „népiségi” – kérdést illetően (az anyanyelvet használva döntő kritériumnak⁷), kiegészítések ezen a téren az 1857-es bécsi állami-közigazgatási népszámlálás adatait, kontrollálják azokat,⁸ hogy ilyen módon korlátozzák az adatokkal való külső politikai manipuláció lehetőségét.

Ezek a célok sajátosan egybecsengtek a magyar zsidóság emancipációra és asszimilációra törekvő részének érdekeivel és céljaival. E rétegek politikailag aktív elitje szintén hiteles adatokkal akarta megtámogatni a maga politikai (az emancipációért folytatott) küzdelmét – dokumentálandó a zsidóság asszimiláció iránti elkötelezettségét és a magyarosodásban elért eredményeit –, továbbá ilyen módon is fel akarta venni a harcot az emancipációellenes propagandával.⁹ A zsidóság belső és külső politikai érdekegyeztetéseit erősen megkérdőjelezte és hátráltatta a bárminemű országos szervezettség hiánya. Az 1868–69-es ún. zsidó kongresszus is részben ezt a helyzetet kívánta orvosolni, de utána is még hosszú ideig semmilyen zsidó (vagy nem-zsidó) szervnek nem voltak megközelítőleg pontos adatai sem arról, hogy Magyarországon hol, milyen izraelita hitközségek és intézmények működnek. Ezért is volt kudarcra ítélve a pesti hitközség kísérlete 1861. április közepén egy reprezentatív országos gyűlés összehívására bizonyos, az

³ A következőkhöz lásd Konek Sándor 1861, pp. 3–17.

⁴ „A népszámlálás ügyében szétküldött körlevél”, *Statisztikai Közlemények*, 1. köt. (1861), pp. 17–21.

⁵ *Op. cit.*, p. 19, 21.

⁶ Konek 1961, p. 14. Az idézett megjegyzés valószínű arra céloz, hogy bár az „izraeliták” jelentős részének az adott korban nem magyar az anyanyelve, mégsem alkotnak önálló nemzetiséget, és ami a nemzetiségekhez való viszonyukat illeti, közismerten az „államalkotó” magyarsághoz igazodnak, velük tartanak, és nyelvükben is magyarosodnak.

⁷ „A népszámlálás ügyében...”, p. 18.

⁸ Az 1857-es népszámláláshoz lásd Kovacsics 1963, pp. 11–14.

⁹ Érdemes megjegyezni, hogy a zsidóság konzervatívabb – a 19. századtól „ortodoxnak” nevezett – köreiben (és persze nem csak ott) az összeírások és statisztikák rossz asszociációkat keltenek és – vallási okok miatt is – gyakran ellenállást váltanak ki az ókortól fogva. Említést tettem erről egy korábbi cikkemben (*Turán Tamás* 1993, pp. 73–74.). Felderítésre vár, hogy volt-e visszhangja a különféle célú modern kori helyi, megyei és országos összeírásoknak a magyarországi zsidó vallásjogi kazuisztikai (ún. responsum-)irodalomban.

emancipációs küzdelemmel összefüggő politikai lépések tárgyában. Löw Lipót már a gyűlés résztvevőjeként bírálta ezt a szervezést, két héttel később pedig éles kritikával jegyezte meg saját lapjában, hogy a pesti – amúgy hegemoniára törekvő – hitközség még egy hiteles lista összeállítására sem volt képes a magyar hitközségekről, és ezért fordulhatott elő, hogy sok hitközség meghívást sem kapott a gyűlésre, amelyen végül is az izraelita hitközségeknek csak egy töredéke képviseltette magát. Löw éppen ezért szorgalmazta, hogy a pesti hitközség támogassa a Tudományos Akadémia törekvését az ország zsidó lakosságának adatfelvételére, és ennek alapján tegyen javaslatot valamilyen reprezentatív országos koordinációs fórum vagy szerv felállítására.¹⁰

Az ország területét lefedő zsidó hitközségi szervezet, felekezeti apparátus híján az akadémiai népszámlálás a zsidókra vonatkozó adatok összeszedését is az egyéb felekezetek lelkeszeitől várta.¹¹ Amikor az 1860-ban alakult Izraelita Magyar Egylet (az 1844-ben Pesten alakult Magyarító Egylet utóda) tudomást szerzett az Akadémia népszámlálási kezdeményezéséről, vezetői lelkesen ajánlották föl segítségüket a népszámlálás lebonyolítását illetően a zsidóság körében.¹² Mezei Mór, az egylet titkára az alábbi szavakkal korteskedik a statisztikai adatfelvétel mellett:

„Ezen adatok által különösen két előítélet cáfoltatnék meg véglegesen, mindkettő hatalmas érv elleneink kezében. Első az, hogy az izraeliták e hazában csak a kereskedés könnyű foglalkozásaiban élnek, de sem a földművelés, sem a nehezebb mesterségekre sem nem képesek, sem nem hajlandók. Másik az, hogy az izraeliták magyarok lenni nem akarnak, s e hazában a német elemet képviselik.”¹³

Az Akadémia vezetői örömmel fogadták a felajánlott segítséget, amely csak gazdagíthatta és még többoldalúan ellenőrizhetővé tette a zsidóságra vonatkozó, a nem zsidó felekezeti körökből származó információkat.

Az Egylet által kiküldött körlevélre azonban csak kevés helyről küldték be az adatokat. A népszámlálási kezdeményezés a tervezett úton-módon kivitelezhetetlennek és irreálisnak bizonyult – a zsidóságon belül éppúgy, mint összességében, országosan. Az Izraelita Magyar Egylet titkári jelentése sajnálkozva kénytelen megállapítani 1862-ben, hogy az egylet azon év nyaráig a 133 hitközségnek szétküldött kérdőívre mindössze 16 hitközségtől kapta meg a kért adatokat, továbbá, hogy „24 megyéből pedig még csak a hitközségek számát és neveit sem tudhattuk meg, illető körlevelünk válasz nélkül hagyatván”.¹⁴ Az Egylet egy évvel később is csak 23 hitközségtől beérkezett adatokról tud beszámolni (lásd az alább közölt IV. sz. dokumentumot). Az Egylet és az Akadémia ezek után sem adta fel

¹⁰ Leopold Löw 1861, p. 162; [Leopold Löw] 1861.

¹¹ „A népszámlálás ügyében...”, p. 19; Konek 1961, p. 13.

¹² Az Egylet vezető személyiségei közül jó néhányan – mint például Pollák Henrik, Rózsay József, Mezei Mór – később az emancipációs küzdelemnek, az 1868–69-es kongresszusnak és a neológ zsidó hitközségnek is korifeusai lettek.

¹³ Magyar Izraelita, 1861, 1 (jún. 13.), p. 187.

¹⁴ Magyar Izraelita, 1862, 2 (jún. 27.), p. 215.

a reményt (utóbbit illetően ld. V.), de további hitközségek adatszolgáltatásáról a továbbiakban már közvetett tudomásunk sincs.

Ami a statisztikai kísérleteket illeti a magyar zsidóság köreiben általánosságban, említést érdemel, hogy ilyenek már jóval korábban is jelentkeztek, az emancipációs és asszimilációs törekvésekkel karöltve. Úgy tűnik, úttörő szerepet játszott ebben is – mint a magyar zsidó közélet és tudományosság annyi más területén – Löw Lipót. Egy 1845-ben publikált cikkében adatokat közöl (javarészt Fényes Elek nyomán és rá hivatkozva) a magyarországi zsidó népesség demográfiájáról, a hitközségek számáról, iskolaügyéről, valamint – adatok nélkül – a zsidók által űzött foglalkozásokról. Adatainál érdekesebb a jelen összefüggésben az, hogy cikke végén felhívást intéz a hitközségi előjárókhoz, rabbikhoz, tanárokhöz és orvosokhoz, hogy küldjék be számára a hitközségükre – a lélekszámról, a foglalkozási viszonyokra stb. – vonatkozó adatokat, hogy a következő évben megjeleníthesse ezeket az ország összes hitközségeire és azok intézményeire vonatkozóan.¹⁵ Feltehetően ez volt az első országos méretű, zsidó körökből kiindult statisztikai kezdeményezés Magyarországon. A jelek szerint ez is hamvába holt, Löw nem publikált később idevágó adatokat. A magyar zsidó statisztika másik élharcosa Pollák Henrik orvos (1821–1894)¹⁶ volt – akinek feltehetően abban is volt valami szerepe, hogy unokaöccse és nevelt fia, Körösi (/Körösi/Körösy) József (1844–1906)¹⁷ a magyar statisztikai „szakma” egyik kiemelt alakjává vált, és akinek művei a magyar zsidóság történeti statisztikájában is fontos források.¹⁸

A makói irat és a népszámlálási kezdeményezés kapcsolata

Az Izraelita Magyar Egylet, a maga politikai céljainak megfelelően kitágítva az akadémiai adatgyűjtő kérdőív tudatosan szűkre szabott spektrumát (valamint a felkérendő közreműködők körét), az 1861 májusában szétküldött körlevelében (II.) az iskolaügyre és a jótékonyági intézményekre, továbbá az adott hitközségek vonzásköréhez tartozó szórványokra és fiók-hitközségekre vonatkozó adatokat is kéri a nagyobb hitközségektől. A „nemzetiségi” (nyelvi), illetve az „életmódra” (foglalkozásra) vonatkozó adatok fontos-

¹⁵ Löw 1845, p. 56.

¹⁶ Pollák Henrik 1848. Pollák is sajnálattal kellett konstatálja (*op. cit.*, p. 110), hogy az adatszolgáltatás ügyében megkeresett hitközségeknek csak egy része küldte be az adatokat a kért formában. Pollákról lásd *Magyar Zsidó Lexikon*, 1929, p. 714, *Kecskeméti Ármán* 1894; lásd továbbá a II. sz. dokumentumot, amely említi Pollákot.

¹⁷ Körösy Ferenc 1984, p. 200.; Szalay Márta – Nemes Erzsébet 2006.

¹⁸ Az 1857^{ik} évbéli Pesti Népszámlálás Eredményei. 1870-ben újból földolgozta Körösi József, sz. k. Pest városa statisztikai hivatalának igazgatója (Körösi 1870). Ez a mű kor, vallás, családi állapot és foglalkozás szerinti adatokat közöl; a zsidósággal a 88–115. táblázatok foglalkoznak. Pollák Henrik egyébként egy Moses Montefiore-hez írt levelében említi röviden a Magyar Izraelita Egylet zsidó népszámlálási erőfeszítését. A levél a haifai egyetemen a Körösy-hagyatékban található – köszönöm Michael K. Silbernek, hogy felhívta rá a figyelmemet. (Pollák és Montefiore kapcsolatához lásd Kecskeméti 1894, p. 222.) A magyar zsidó statisztikához lásd még: *Magyar Zsidó Lexikon*, pp. 553–564: „Magyarországi zsidóság statisztikája” (a „Magyarország zsidósága” szócikken belül).

ságára is felhívja a figyelmet – ha ez nem is fogalmazódik meg konkrét kérdés formájában. A makói irat ki is tér az összes fent említett adatmezőre, köztük – hangsúlyosan – a magyar nyelvhasználat előretörésére és a foglalkozási viszonyokra. Mindezek alátámasztani látszanak azt a feltételezést, hogy a makói irat és az Izraelita Magyar Egylet körlevele között van valamiféle közvetlen összefüggés. Az 1860-as évek elejének emancipáció- és magyarosodás-párti zsidó sajtójában – különösen a *Magyar Izraelita*ban – gyakoriak a hasonló tematikájú, sokszor statisztikai adatokban is gazdag hitközségi körképek és helyzetjelentések.¹⁹ Ezen hitközségi jelentések közül a – mi makói iratunkhoz hasonló – szélesebb perspektívájúak és adatgazdagabbak a későbbi zsidó helytörténet-írás és a hitközségi monográfiák előzményeinek, kezdeményeinek tekinthetők.²⁰

A fent említett öt dokumentumot kronológiai rendben közöljük, betűhíven, megőrizve az eredeti központosítást is. A II. és III. dokumentum több lapból áll, ezek sorszáma szögletes zárójelben van jelezve. Néhány egyszerű szómagyarázatot, illetve rövidítés-magyarázatot szintén szögletes zárójelben iktatunk a szövegbe. A III. dokumentum sok javítást tartalmaz, a többi kevesebbet – alább csak a javítások utáni szöveget reprodukáljuk.

I.

[A Magyar Tudományos Akadémia levele az Izraelita Magyar Egylet elnökéhez,
1861. április 11. Magyar Zsidó Levéltár IX–3]

Tekintetes Elnök Ur!

A magyar tud. Akadémia statisztikai bizottsága egy új népszámlálást tervezett, melynek végrehajtására az egyházi organumokat kérte fel. Hazánk izraelita lakosaira nézve a bizottság nem tudta, kihez forduljon, kinek küldje az összeírási táblázatokat, hogy ezek az egyes községi előjárók és illetőleg lelkészek kezébe jussanak s azután leendő betöltésük után egybegyűjtve visszaküldessenek.

Tehát a keresztyén lelkészeket kérte fel, hogy ezek a hivataluk körében élő izraelitákat is számba vegyék. De most tudomásunkra esett, hogy a Magyar izraelita egylet a bizottságnak segédkezet akar nyújtani, hogy nevezetesen az egylet a rovatos táblázatok szétküldését s azoknak, ha majdan betöltve leendnek, egybegyűjtését is magára fogja vállalni. Örömmel ragadjuk meg az alkalmat, s köszönettel fogadjuk az Egylet közbenjárását s ezennel 600 táblázatot küldünk Tekintetes Uraságodnak azon kéréssel, szíveskedjék, a mennyiben lehetséges, úgy intéz-

¹⁹ Lásd pl. „Aradi zsidó ügyek”, *Magyar Izraelita*, 1862, márc. 7., p. 83., márc. 14, 91–92., márc. 21, pp. 99. továbbá J. J. Rosenmeyer (sátoraljaújhelyi tanár), 1860, 3., Nov. 1, pp. 561–568. Ezek a fajta közlemények különösen az iskolaügyről szólnak behatóan. Kérdéses, hogy az Izraelita Magyar Egylet felhívásának-körlevelének volt-e valamilyen katalizáló szerepe ennek a sajtó-műfajnak az elterjedésében, és ha igen, milyen.

²⁰ A hitközségek és hitközségi intézmények, egyletek kutatásának fontosságára Löw Lipót már 1862-ben felhívta a figyelmet, vö. Barabás Györgyi 2007, pp. 8–9. Egy 1861. nov. 20-án kelt helytartótanácsi körrendelet írta elő a magyarországi egyletek összeírását (*op. cit.*, Bevezetés, p. X.)

kedni, hogy a táblázatok egy egy példánya kitöltés végett a magyar birodalomban létező minden izraelita lelkész kezéhez jusson. A lelkész urak sziveskedjenek községek tagjainak létszámát, úgy mint azt a folyó évi marcius 31^{dikén} létezettnek tudják, lelkiismeretesen bejegyezni, egyszerűsmind azt is kitenni, hogy közülök körülbelül hányan tudnak magyarul, végre az 1860^{diki} anyakönyvekből vett sommás kimutatást is az illető rovatba kitenni. Ha a létező községek számához képest a 600 példány nem volna elegendő, sziveskedjék arról tudósítani, s a még netalán megkívántató példányokkal azonnal szolgálni fogunk.

Fogadja kegyed legőszintébb becsülésem kifejezését.
Pest 11. Apri. 1861²¹

II.

[Az Izraelita Magyar Egylet körlevele „a nagyobb izraelita hitközségekhez”,
1861. május 6. Magyar Zsidó Levéltár IX–3]

[1] Körlevél

A nagyobb izraelita hitközségekhez

Az egész művelt világ által lényeges fontosságú s legközvetlenebb hasznosságú tudománynak ismertetik el a Statistika; – mert ez adja az alapot, melyre a törvényhozás épít, ez adja kezébe az anyagi feltételeket melyekhez az elméletnek idomulnia kell.

Honunk e tekintetben hiteles adatok hiányában lévén, az ügyet a magyar tudós Akadémia karolta fel, s az adatok begyűjtése kivált az anyakönyvekből kivenet megküldése végett különösen a lelkészekhez fordult, egyenlő készséget reményelve, egyenlő támogatásra várva minden hitfelekezetről.

Szeretett hitsorsosainkra nézve a magyar tudós Akadémia felszólítására a közbenjárást az „Izraelita Magyar Egylet” vállalta el.²²

Kedves kötelességet teljesítünk tehát, midőn ez alkalomból először lépünk a hazai hitközségekkel hivatalos érintkezésbe, s ez ügyet, mint legbuzgóbb pártfogásukra annyira méltót, szívökre kötni bátor kodunk.

Édes hazánk ügye mindnyájunk ügye, s így csak honfikötelességünket fogjuk teljesíteni, ha e közérdekhez teljes buzgalom munkásságunkkal mi is hozzájárulunk.

Hosszasan szólnánk az ügy fontosságáról, ha meggyőződve nem volnánk [2] hogy a hazafiaság mindnyájunknál egymagában elegendő indok leszen.

Egy pár érvet azonban, külön felekezeti, – zsidó magyar – szempontunkból is felhozunk.

²¹ A levélen nincs aláírás.

²² Az Akadémia levele (l. dokumentum) alapján úgy tűnik, hogy nem az Akadémia kereste meg az Izraelita Magyar Egyletet, hanem utóbbi ajánlkozott a feladat végrehajtására.

Hitfelekezetünk Európában létének története mutatja, hogy ügyünk a humanitás, a műveltséggel haladt mindig egyaránt. Csak magunk ügyének használandunk tehát, midőn azon intézet [azaz: az Akadémia] érdekeit mozdítandjuk elő, mely a magyar hazában a műveltségnek, értelmiségnek zászlóvivője.

Közvetlen is kíváncsi rá, nézve hogy a magunkra vonatkozó statisztikai adatokat mi magunk gyűjtjük össze, hogy bebizonyítsuk, miként számunknál fogva is a nemzet egyik igen jelentékeny tényezőjét képezzük, s hogy megmutassuk téves voltát azon előítéleteknek, melyek nemzetiségi és életmód általi elszigetelést vetnek szemünkre, – meggondolva különösen azt, hogy a ránk vonatkozó adatoknak idegenek általi összeállításánál, a rosszakarat egyik másik helyen ügyünk lényeges kárára szerepelhetne.

Tisztán tudományos, – az egyesekre, mint az összességre nézve egyaránt üdvös cél tehát az, mi végett Önökhöz fordulunk, – s ha az Izraelita Magyar Egylet közbenjárásában elegendő biztosítékot Önök nem találnának, legyen akkor a Magyar tudós [3] Akademia neve keze annak, hogy itt semminemű más mellékcél szóban nem forog.

Mi úgy a hazai közérdeknek, mint hitfelekezetünk igényeinek szemmel tartásával az ügyet fontosságához mért buzgalommal karoljuk fel, s az idevágó munkálatok eszközzése végett egy állandó bizottságot rendeltünk ki, melynek névsorát, hogy az is célunk tisztaságának tanuja legyen, ide igtatjuk:

A bizottság tagjai: Bachrach Miksa, Barnay Ignatz, Dux Adolf, Freibauer Ede, Gottesmann Miklós, Dr. Goldstein Simon, Herzl Tivadar, Dr. Hirschler Ignátz, Kern Jakab, Mezei Mór, Moskovitz Lajos, Dr. Pollák Henrik, Rózsásy József, Dr. Schoenberg Armin, Strasser Alajos, Tachauer Károly, Wahrmann Mór, és Dr. Weisz Márk urak.

Ezuttal tehát az első lépést teendők, felkérjük a t.c. nagyobb hitközségeket, hogy a megyékben létező községeknek teljes névsorát, úgy a tisztelendő rabbik vagy más az anyakönyvek vezetésével megbízott egyének neveit velünk közölni, s egyszersmind azon érdemduz hazafiakat megnevezni szíveskedjenek, kiknek befolyását támogatását ügyünk számára megnyerni kíváncsi volna. [4] Ha magok a t.c. községek a megyei kisebb községeknél közbenjárást elvállalni szívesek leendnek, úgy ezáltal minket, s mindazokat, kik az ügy által érdekelvők igazán lekötözendik; – s mi ez esetben válaszuk vételével a kitöltendő mintázatokat azonnal leküldendjük.

Különösen lekötöztetnénk, ha a t.c. községek már eleve is a megyékben létező iskolai és jótékonyági intézetekre vonatkozó hiteles adatokat nekünk megküldenék. –

Az ég áldását esdve megkezdett munkánkra, hazafias üdvözlötünket küldjük szeretett hitrokonainknak

Pesten 1861^{ik} évi Majus 6^{kán}

Az Izraelita Magyar Egylet
Dr. Rózsay József s.k.
elnök
Mezei Mór s.k.
titkár

III.

[A makói izraelita hitközség fogalmazványa a hitközség statisztikai adatairól, intézményei történetéről, fiókhitközségeiről, 1861–1862. Magyar Zsidó Levéltár X–59]

[1] Statisztikai adatok

a Makói izr. hitközség
és a többi Csanád
Megyében levő hit-
községekről

[2] Statisztikai adatok

A Csanád megyei hitközségekről

1. A Csanád megyében kebelezett Makó városában fenálló 1740^{ik} év körül keletkezett, 1850^{ik} évig a püspöki uradalommal való külön szerződés folytán, minden úrbéri szolgálattól megváltott, a kuriának egy nemét képező területen lakó, saját birákkal ellátott, önálló adóközséget képező, de 1851^{ik} év óta a városi hatóságnak alárendelt izraelita hitközségben jelenleg mintegy 210 önálló családfő s mintegy 1200 lélek van. A lakosok nagyobb része kereskedésből él; van köztük két orvostanár, 1. sebész, 30 földműves, 49 kézműves (u. m. sárgaréz-arany- s ezüstműves, bádogos, üveges, pék, timár, pipakészítő, szabó, cipész, asztalos, gombkötő, kőmetsző, írhás sat.). Mintegy két harmada a községnek három utcában saját házaiban, a többi a városban elszórtan szinte [azaz: szintén] saját házaiban lakik. Az izraelita lakosok mindnyájan, az új nemzedék kivétel nélkül és kiválólag [azaz: kiváltképpen] magyarul beszélnek. A hitközségnek saját, szép és tágas ima háza 1800^{ik} évben épült. A hitközségnek vallási dolgokban főnöke, a már az 1826^{ik} év óta itten hivataloskodó, mint tudós talmudista híres főrabbi, Ullmann Salamon Úr.²³

Ezen hitközségben az anyakönyvek a nevezett főrabbi Úr által 1833^{ik} évben német nyelven kezdetek meg. Az 1834^{ik} évben a nemes megye azoknak magyar nyelven vezetését elrendelvé, a főrabbi Urtól elvétette és Schvaiczter Fabián akkori községi jegyzőre²⁴ bízta. Ez 1856^{ik} év végéig [3] a legnagyobb pontossággal vezette őket magyar nyelven, míg halála után az akkor fenállott cs. k. [= császári és királyi] Békes–Csanádi megyei hatóság felterjesztése folytán a cs. k. Nagyvárad Helytartósági osztály azokat az alantabb felsorolt fiókközségek anyakönyveivel egyesítve, Steinhardt Márk igazgató főtanító és hitközségi jegyzőnek adatta át, ki által a ka-

²³ Magyar Zsidó Lexikon, p. 924; Kecskeméti 1929, pp. 40, 48–55; Mose A. Z. Künstlicher 1993, pp. 375–377. A rabbi 1863. jan. 1-jei esti elhunytáról szóló másnapról keltezett rövid hitközségi gyászjelentést közli a Magyar Izraelita, 1863, 3., p. 24. Sírkövének szövegét közli Schlesinger Lipót, 1898, p. 36.

²⁴ Schvaiczterre nézve lásd Kecskeméti 1929, pp. 10, 13–16, 20–21.

pott utasítás folytán 1860. évi November elsejéig német nyelven, de azóta magyar nyelven vezetnek.²⁵

Hitközségünk tagjai a város keresztyén lakosaival testvéries békében élnek, azoktól soha semmiféle üldözést nem szenvedtek²⁶ és a már hat év óta fenálló casino részvényeseinek sőt előjáróinak egy részét képezik.²⁷ Közülük három a megyei bizottmány, és 4. a város képviselői testületnek volt tagjai.

E község hajdan nagyobb jelentőségű vala, miután Békés megyének déli, Csongrád megyének keleti és nyugoti részében és egész Torontál megyében egyetlen egy izraelita község sem állott fenn, és a helységekben elszórtan lakó izraeliták az ünnepeket Makón ülték meg, és a makói izr. község fentartásához járultak. Jelenleg csak a közelfekvő Földéák helységben lakó 6 családfő (20 lélekkel) tekintetik ezen község tagjainak.²⁸

2. A makói izr. hitközségben fenáll egy rendezett, a nyilvánossági joggal bíró, 4 fi- és 2 leányosztályból álló, egy igazgató főtanító, 4 tanító és 2 tanítónővel ellátott, jelenleg 169 fi- és 108 leány-tanonctól látogatott főtanoda, melynek fentartása évenként 3200 o. é. [= osztárrá értékű] forintba kerül. Ezen költségek a befolyó tanpénzekből szereztetnek, a hiány a község pénztárából pótoltatik. 1861^{iki29} Majushó elseje óta a város közpénztárából egy rendes évenkénti 315 osztr. ért. [4] forintnyi járulék utalványoztatott az izr. főtanoda fentartására. A szegényebb sorsu szülék gyermekei tandíj mentesen vétetnek fel és a „Thalmud Thora” egylet pénztárából ruhával, tankönyvekkel és szerekkel ellátatnak. Jelenleg 61 díjmentes tanonc van. A tanodai helyiség az izr. község tulajdonához tartozó emeletes házban van, és 6 ujjonon és célszerűen bebutorozott és tanszerekkel bőven ellátott tanteremből áll.

1851^{ik} évig a községben egy ugynevezett normális iskola állott fenn egy tanítóval. A gyermekek ezt vagy épen nem, vagy legjobb esetben naponként egy óráig látogatták, minthogy egyébként magány tanítók által tanítottak. 1851^{ik} évi November hóban egy három osztályu rendes tanoda nyitattott meg, mely 1854.-ben egy négy osztályu, de három tanítóval ellátott tanodává alakítottatott át, és a kormány által a törvényesen szervezett főtanodák sorába iktattott. Mindedig azonban a leányok minden rendes oktatás hiányában valának, csak 1860 évi Májushóban nyitattott meg a 2 leány-osztály. A két leányosztályban már megnyitásakor, a 3. és

²⁵ Az 1860-ban kiadott császári, ún. „októberi diploma” a közigazgatásban és az oktatásban visszaállította jogaiba a magyar nyelv használatát.

A magyarországi zsidó anyakönyvezés történetét illetően lásd *Frojimovics Kinga* 2007, pp. 14–17.

²⁶ Schlesinger Lipót (1898, pp. 37–38.) szájhagyomány alapján leír egy esetet 1779-ből: a helyi zsidó közösség egy tagja, aki „midőn több zsidó házalótársával fuvarosokkal találkozott és az ezek által megkezdett verekedésben egy fuvaros megöletett, többi hitsorsosát megmentendő, magára vette a gyilkosságot”, és kivégezték. A szerző és a sírkő általa közölt szövege (...שהיה מוסר נפשו על קדוש השם...) vértanúnak, mártírnak nevezi az elítéltet. Az ügy pontos körülményeit nem ismerjük. Mose A. Z. Künstlicher „vérvádként” (עלילת דם) említi az esetet (nem világos, minek alapján) a makói ortodox zsidóságról (elsősorban vallástudósairól) írt cikkében: „קהילת מאקאווע ורבייה”, *Ha-Modia*, 5743 [1982–83], Kiszlev 17. (A cikk második része az egy héttel későbbi lapszámban található.)

²⁷ A makói kaszinó 1857-ben (talán februárban) alakult. A témához általánosságban lásd *Michael K. Silber* 1992.

²⁸ Szórványról van szó, amelynek tehát nincsenek saját intézményei – a közösségi istentisztelethez szükséges quorum (*minjan*: tíz felnőtt, zsidó férfi) híján még saját imahelye sem.

²⁹ Eredetileg: „F. é.” [= Folyó év] – ez lett javítva „1861^{iki}”-re.

4. fi-osztályban azonban f. é. Májushón hozatott be a magyar nyelv mint rendes tannyelv,³⁰ kivéve a Szentírásbani tanításnál mely azon oknál fogva, hogy tökéletes a tanodai használatra alkalmas magyarra fordított biblia nincs,³¹ még mindég német nyelven folyik.

A tanoda a helybeli r. katolikus plébános s kerületi tanodai felügyelő úrnak alá van rendelve, ki azonban annak igazgatását az igazgató főtanítóra bízta.³²

3. A makói izr. hitközségben következő jótékonyági [5] intézetek állnak fenn:³³

- a) A temetkezési egylet חברה קדישא, mely 1748^{ik} évben alapított, ³⁴ jelenleg 138 tagot számlál, három házzal s szép alapítványokkal bir.
- b) A betegeket ápoló egylet חברה בקור חולים, mely hat év óta az előbbivel egyesített, s üdvösen működik.
- c) A Thalmud Thora egylet, melynek jótékony működése a szegény tanoncoknak ruházattal, tankönyvekkel és egyéb tan- és írószerekkel való ellátásában áll.
- d) A szegényeket segélyező egylet חברה משכיל אל דל mely 1840. évben keletkezett, 80 tagot számlál s melynek feladata: szegény iparosok, földmivelők és kereskedőknek részletkinti lefizetésre pénz-előlegezéseket nyújtani és így szorultság esetében rajtuk segíteni.
- e) Az irgalmas testvérek egylete חברה לב טוב mely 1857. évi Julius hó 22^{én} alakított, jelenleg 51 tagot számlál és melynek feladata koros s szegény tudósokat segélyezni, s azokat a nyilvános közsegélyezésnek igénybevételétől megkímélni.

4. Csanád megyében következő makói anyaközséghez tartozó fiókközségek vannak:

- a) Nagylak, mely az 1857 évi összeírás szerint 34 családot, 155 lélekkel, számlál; van imaháza és 2. osztályu rendes néptanodája egy tanítóval.
- b) Sajtény, 24 család és 75 lélekkel, saját imaházzal, tanoda nélkül.
- c) Palota 15 család és 46 lélekkel saját imaházzal
- d) Apátfalva 15 család és 48 lélekkel } egy községet képeznek,
- e) Magyar Csanád 5 család 16 lélekkel } az imaház Apátfalván van
- [6] f) Batonya 40 család, 128 lélekkel, saját imaházzal és rendezett néptanodával. Ide tartoznak a közellévő falvakon és pusztákon lakó izraeliták is, összesen 44 család, 182 lélekkel.

Az 1846^{ik} évben keletkezett tóth-komlói fiókközség miután a lefolyt utóbbi években Békes és Csanád megyék egyesítve valának, és T. Komlós a batonyai kerülethez tartozott a makói izr.

³⁰ „A hitközség 1861. ápr. 26-án elhatározza, hogy iskolájában bevezeti a magyar tanítási nyelvet” – *Kecskeméti* 1929, p. 55.

³¹ Az Izraelita Magyar Egylet Löw Lipót buzdítására és irányításával 1862-től foglalkozott a héber Biblia zsidó tudósoktól származó teljes magyar fordításának elkészítésével, de ez a cél csak évtizedekkel később valósult meg – lásd *Groszmann* 1938, pp. 41–42.

³² „1863 ápr. 26-i kormányrendelet felmentette a katolikus papságot a zsidó iskolák felügyeletétől” – *Groszmann* 1938, p. 58. A makói zsidó iskolaügyre nézve lásd *Schlesinger* 1896.

³³ A „Magyarország különböző egyletei” c. korabeli kimutatás (*Hunfalvy* 1862), amely „a Magyarországon 1862-ben létezett különböző egyletekről hivatalos adatokból van összeállítva”, Makón nem tud zsidó egyletekről, más városokból azonban számos zsidó egyletet említ.

³⁴ A legrégebb makói egyesület – lásd *Tóth Ferenc* 2004, p. 304. A temetkezési egylet első alapszabálya 1748-ban készült el, és *Kecskeméti* (1929, p. 6) is ezt adja meg az egylet alapításának dátumául. Voltak, akik az előző évre datálták az egylet megalakítását – lehet, hogy az egylet valamilyen értelemben már akkor megalakult; vö. *Schlesinger*, 1898, p. 6.

anyaközséghez csatoltatott; most azonban ezen helység Békés megyéhez visszakebeleztetvén, nincs még megállapítva, hogy hitközségi tekintetben a község hová tartozzék. Van itt 17. család 86. lélekkel, saját imaházzal és rendezetlen néptanodával.

IV.

[Az Izraelita Magyar Egylet levele a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségéhez,
1863. június 11. MTA Régi Akadémiai Levéltár, RAL 232/1983]

vettem július 13^{án} 1863

Tekintetes Elnökség!

Azon megtisztelő bizalomnak, melyben a tettes [azaz: tekintetes] Akademia szerény egyletünket részesíté, midőn a magyarországi hitsorsosinkra vonatkozó statisztikai adatok gyűjtésével, 1861. év április hó 11^{én} kelt becses levelével, épen ezt bízta meg, – egyletünk minden tőle kitelhető úton módon megfelelni iparkodott.

Ha azonban az azon megtisztelő megbízás ótai folytonos igyekezetünk eredményeként eddigelé csak a tisztelettel idemellékelt 23 hazai hitközségre és fiókjaira vonatkozó, pontosan összeállított statisztikai adatokat mutathatjuk be a tettes Akademiának, az azon nehézségekben gyökeredzik, mikkel a statisztikai adatok gyűjtése egyáltalában jár.³⁵

Mindazáltal hiszszük, sőt meg is vagyunk róla győződve, hogy további lelkiismeretes és erélyes fáradozásaink – különösen a viszonyok kedvezőbbre fordultával – sikerdúsabbak lesznek; egyúttal azon kecsegtető reményünknek adván kifejezést, hogy rövid időn ismét szerencsénk leend a tettes Akademiának több rendbeli statisztikai adatokat előterjeszthetni, maradunk

hazafiui tisztelettel

A magyar tudományos Akademia tekintetes Elnökségének.

Pest, 1863. év június hó 11^{én}

kész köteles szolgálai

Az „Izraelita Magyar Egylet”.

Dr. Rózsay József³⁶

elnök

Décsey Zsigmond

titkár

³⁵ A levél mellékleteinek – a beküldött hitközségi adatoknak – a holléte egyelőre ismeretlen. Ezúton köszönöm Mázi Béla (MTA Régi Akadémiai Levéltár) ezzel kapcsolatos felvilágosításait.

³⁶ Rózsay József (1835–1885) orvos, 1864-ben az MTA tagjává választották; lásd *Magyar Zsidó Lexikon*, p. 757.

V.

[Gróf Dessewffy Emilnek, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének levele az Izraelita Magyar Egyletnek, 1863. júl. 13. Magyar Zsidó Levéltár IX–3]

Tisztelt egylet!

A statisztikai bizottság a Magyar tud. Akademiának átküldött rovatos tabellákat, melyekben a honunkbeli izraeliták létszáma községenként, s egyszersmind a házasságok, születések és halálozások viszonyai ki vannak mutatva, a f. évi júl. 9-kén tartott gyűlésén megvizsgálta s az azokban foglalt hiteles adatokat céljainak megfelelőeknek találta. De ezen adatok egybeállításához és közléséhez csak akkor foghat, ha a kimutatások majd az összes izraelita községek részéről érkezendnek be. Midőn tehát ezennel a tisztelt egyletnek eddigi buzgó fáradozásaiért köszönetünket mondjuk, egyúttal arra is fölkérjük, szíveskedjék közbenjárását folytatni, a még hátralevő izraelita községektől is az óhajtott adatokat begyűjteni s azokat annak idején tudományos feldolgozás végett az Akademiának megküldeni.

Pest 1863. júl. 13-kán.

Tisztelettel

Gr. Dessewffy Emil³⁷
a magy. Akadémia Elnöke

(Az irat hátoldalán: 1863. év július 22. választmányi ülés jegyzőkönyvének 2. sz. melléklete)

Irodalom

„A népszámlálás ügyében szétküldött körlevél”, *Statisztikai Közlemények*, 1861, 1. köt., pp. 17–21.

Barabás Györgyi 2007: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok alapszabályai*. (Magyar Zsidó Levéltári Repertórium II.; szerk. Komoróczy Géza.) MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.

Frojimovics Kinga 2007: *Magyarországi zsidó anyakönyvek 1760-tól napjainkig*. Hazai levéltárak és irattárak. (Magyar Zsidó Levéltári Repertórium III.) MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.

Groszmann Zsigmond 1917: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870)*. Történelmi tanulmány. Egyenlőség, Budapest.

Groszmann Zsigmond 1938: Az izraelita Magyar Egylet törekvései. *Libanon*, III. évf., 3. sz., pp. 39–43.

³⁷ Gróf Dessewffy Emil (1814–1866) 1860–66 között az Akadémia Statisztikai Bizottságának is elnöke volt.

Hunfalvy János (szerk.) 1862: Magyarország különböző egyletei. *Statistikai Közlemények*, 3. köt., pp. 246–269.

Kecskeméti Ármin 1894: Dr. Pollák Henrik, 1821–1894. *Magyar Zsidó Szemle*, 11. évf., pp. 217–224.

Kecskeméti Ármin 1929: *A Csanádmegyei zsidók története*. Nagy Gy. és Társa, Makó.

Konek Sándor 1861: A Statistikai Bizottság által megindított népszámlálás. *Statistikai Közlemények*, 1. köt., pp. 3–17.

Kovacsics József 1957: Bevezetés a történeti statisztika forrásainak tanulmányozásába. In: uő (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, pp. 5–50.

Kovacsics József 1963: Bevezetés a történeti demográfia forrásainak tanulmányozásába. In: uő (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, pp. 3–43.

Kőrösy Ferenc 1984: *A Kőrösy család és a vele kapcsolt családok*. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtények évkönyve, 1983/84. Budapest, pp. 200–218.

Körösi József 1870: *1857dik évbéli Pesti Népszámlálás Eredményei*. I–II. köt. Pest.

Künstlicher, Mose A. Z. 1993: *החזתם סופר ובני דורו. אישים בתשובות החתם סופר*. Bnei-Brak.

Lencsés Ákos – Rózsa Dávid 2012: Iratok az MTA Statisztikai Bizottságának első évtizedéből. *Statisztikai Szemle*, 90. évf., pp. 188–205.

[Leopold Löw] 1861: Inland. [Hír-rovat; 1861. ápr. 18-ról datált hír]. *Ben Chananja*, 4. évf., Nr. 16, (19. Apr.), p. 144.

Löw, Leopold 1845: Versuch einer Statistik der Israeliten in Ungarn. *Jahrbuch für Israeliten* 4 (auf das Jahr 5606 / 1845–1846) (hrsg. Isidor Busch; Wien, 1845), pp. 45–56.

Löw, Leopold 1861: Die Hegemonie der jüd. Gemeinden in Ungarn. *Ben Chananja*, 4. évf., Nr. 18 (3. Mai), pp. 160–162.

Magyar Zsidó Lexikon. Szerk. Ujvári Péter. Budapest, 1929.
<http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/>

Pollák Henrik 1848: Adatok a magyar izraeliták statistikájához. In: *Első magyar zsidó nap-tár és évkönyv 1848-ik szökőévre*. Pest, pp. 105–142.

Rosenmeyer, J. J. 1860: Statistische Notizen über die Juden in Ungarn. *Ben-Chananja*, 3. évf. Nov. 1, pp. 561–568.

Schlesinger Lipót 1896: A makói izr. hitk. tanügyének története. In: Barna Jónás – Csukási Fülöp (szerk.): *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*. I–II. köt. Országos Izraelita Tanító Egyesület, Budapest, 1896, I. köt., pp. 298–313.

Schlesinger Lipót 1898: *A makói Chevra Kadisa ובי' דיקי מאקא קדשא דגיה' ובי' דיקי מאקא קדשא דגיה' története, 1747–1897*. Neumann J. kiadása, Makó.

Silber, Michael K. 1992: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkor-ban. A „kaszinók”*. Századok, 126, pp. 113–141.

- Szalay Márta – Nemes Erzsébet 2006: *Kőrösy József (1844–1906) műveinek válogatott bibliográfiája.*: KSH Könyvtár és Levéltár, Budapest.
- Toldy Ferenc 1861: Előszó. *Statistikai Közlemények*, 1. köt., pp. I–IV.
- Tóth Ferenc (szerk.) 2004: *Makó története 1920-tól 1944-ig*. Makó monográfiája, 6. K. n., Makó.
- Turán Tamás 1993: Minden zsidó címe. *Budapesti Könyvszemle*, 1. sz., pp. 70–74.

„...HOVÁ JUTOTTUNK, MIDŐN EGY CONSERVATIV ÉS KATH. SZERKESZTŐT ILYEN ZSIDÓÜGYI CIKKÉRT ELÍTÉLNEK”

LONKAY ANTAL ÉS AZ IDŐK TANÚJA SAJTÓPERE 1863-BAN*

DEÁK ÁGNES

Joggal állapította meg Kecskeméti Károly egyik tanulmányában, hogy miközben a magyarországi antiszemitizmus történetére vonatkozóan bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, homályzónak is bőven akadnak, például a zsidók és nem zsidók közötti viszony, a mindennapi együttélés története.¹ A modern antiszemitizmus története az 1880-as évektől valóban már jó néhány könyv és tanulmány témáját alkotta, annak a megelőző évtizedekre nyúló előtörténete azonban inkább csak mozaikosan ismert még, homályban maradt pontokba e területen is beleütközhetünk.

A történeti irodalom már rámutatott arra, hogy az 1850-es évek jogfosztó évei után 1859-től a bécsi kormányzat fokozatosan érvénytelenítette a zsidóságot hátrányosan érintő, 1849 után életbe léptetett intézkedéseket, a legfontosabb lépés 1860 elején a földbirtokszerzés jogának újra megadása volt. Az októberi diploma kibocsátása s a magyarországi politikai élet újjáéledése után a zsidó emancipáció ügye ismét az érdeklődés előterébe került: az asszimiláció és emancipáció hívei és ellenfelei újra színre léptek a politikai sajtóban éppúgy, mint a közélet más terein.² Az 1861 áprilisában összeült országgyűlésen többen sürgették a zsidók jogegyenlősítését, s az országgyűlés Tisza Kálmán határozati javaslatából elfogadta a „vallásfelekezetek közötti polgári és politikai teljes jogegyenlőséget”, kiterjesztve azt az izraelitákra is. Ugyanakkor az országgyűlés által választott bizottság kidolgozott törvényjavaslata „csak egy bizonyos zsidótörvényfélét ter-

* A tanulmány az OTKA K 83777. sz. „A Schmerling provizórium története” című kutatási program keretében készült.

¹ Kecskeméti Károly 2006, p. 120.

² Vö. Zsoldos Jenő 1948, pp. 125–127.; Dr. Groszmann Zsigmond 1917, pp.18–25.; Dr. Csetényi Imre 1941, p. 85.; Szabad György 1967, pp. 359–368.; Gyurgyák János 2001, pp. 55–61.

vezett, mely kapcsolatba van hozva a lakhatási jog törvényével”.³ A szakirodalomban csak „Károlyi-féle konferenciának” nevezett, Károlyi Ede gróf által kezdeményezett 1861. áprilisi tanácskozás némileg megvilágítja ennek hátterét. Itt ugyanis az emancipáció feltételekhez kötésének gondolata merült fel („némely vallási törvény megreformálása, a zsidók előzetes kulturális kiművelése, intelligenciájuk szerint való osztályozása és a bevándorlás korlátozása”), mégpedig állítólag az ott részt vevő zsidó részvevők által is támogatva.⁴ Az országgyűlés feloszlata és az uralkodó által 1861. november 5-én bevezetett rendeleti kormányzás, az ún. Schmerling-provizórium éveinek sajtójából már jobbra az emancipációt támogató hangokat tartotta fontosnak a kortárs emlékezet („A sajtó túlnyomó része barátságosan tárgyalta ügyünket és hathatósan támogatta törekvéseinket.”⁵), ahogy a történeti irodalom is: „A hatvanas évek sajtójának hangja jóval nagyobb rokonérzéssel fordul a zsidóság felé, mint az októberi diploma kiadása előtti sajtó” – írja Csetényi Imre.⁶ Kivételként megemlíti a konzervatív *Pesti Hírnököt*, amely ugyan nem agitált az emancipáció ellen, „rejtett, vagy nem is rejtett célásaival azonban az antisemita hang meghonosítója”. Emellett a „klerikális irány lapjára” tér ki (tévesen a *Magyar Sajtó*val azonosítva azt, a dualizmus éveiben megjelenő *Magyar Állam* elődje azonban az *Idők Tanúja* című lap volt), mely véleménye szerint „a zsidósággal szemben tartózkodó hangot használ, erősebb hangot nem üt meg”.⁷ Más forrásokból azonban tudjuk, hogy például az évtized kalendáriumirodalmában is fel-feltűntek az antiszemita hangok, Medve Imre (alias Tatár Péter) írásaiban mutatja ezt be a tőkés fejlődést helytelenítő kontextus elemeként Kovács István Gábor.⁸

Az 1869-ben az *Idők Tanúja* és a *Pesti Hírnök* egybeolvadása nyomán létrejött *Magyar Állam* a dualizmus évtizedeiben a modern politikai antiszemitizmus egyik legelszántabb zászlóvivője volt; most vizsgáljuk meg az *Idők Tanúját*, hogy valóban „tartózkodó hangot használt”-e.

Lonkay Antal, a kor ismert újságírója 1860 elején indította útjára ezt a lapot, melyben a katolicizmus érdekeinek képviseletét hirdette. Politikai tekintetben a magyar konzervatívok programja jegyében egyszerre érvelt a birodalmi centralizációt megtestesítő 1861. februári pátenst és a magyar liberálisoknak az 1848. áprilisi törvények legitimitását hirdető álláspontja ellen.⁹ A lap példányszáma 1862-ben 950 körül mozgott, Joseph Worafka

³ Groszmann 1917: *op. cit.*, pp. 24–25.; Csetényi 1942–1945, pp. 101.; Szabad 1967: *op. cit.*, pp. 509–510.

⁴ Groszmann 1917: *op. cit.*, p. 23.

⁵ Mezei Mór 1918, pp. 27–28.

⁶ Csetényi 1942–1945: *op. cit.*, p. 98.; vö. Groszmann 1917: *op. cit.*, pp. 26–27., 47–48.

⁷ Csetényi 1942–1945: *op. cit.*, pp. 98–99. Említést tesz még *A Hon* egyik cikkéről is, mint amely „egy-két vágást azért tesz a zsidóság ellen.” Példaként a lap 1863. április 15-i számát említi, amelyben egy izraelita táncitanító magyar nyelvű hirdetésében található nyelvhelyességi hibákon évődik (*ibid.* 99.). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a lap másik példaként Buday József színházigazgató színházi hirdetését is megemlíttette, érvelése tehát nem kifejezetten a zsidóság magyarságának kérdését célozta. (Ujdonságok c. rovat, *A Hon*, 1. évf., 85. sz., 1863. ápr. 15.)

⁸ Kovács I. Gábor 1989, pp. 198–201.

⁹ Lonkayról lásd: *Magyar Állam*, 29. évf., 200–8848. sz., 1888. aug. 30.; Szinnyei József 1900, pp. 364–1367.; Császtvay Tünde 1998, pp. 51–58.; a lapról lásd: Buzinkay Géza 1985, pp. 402–404.

pesti rendőrigazgató elsősorban Lonkay „lanyha serénységére és csekélyebb képességére” hivatkozva (amihez majd éppen a későbbiekben tárgyalt konfliktusok nyomán a „tapintatlanság” vádját is társította) úgy látta, nemigen tud ezen az olvasói körön kívül terjeszkedni.¹⁰ Nem lett igaza, a példányszám 1865 végéig mérsékelt, de kitartó emelkedést mutatott, 1865 végén 1450-re sikerült azt feltornászni.¹¹

Közismert tény, hogy a lap ellen többször is folyt sajtóeljárás, már 1860 augusztusában több lapszámot lefoglalt a rendőrigazgatóság, októberben azonban felmentették a vádak alól a szerkesztőt; 1864-ben szintén eljárás indult két munkatárs ellen.¹² A provizórium szigorú sajtó-ellenőrzési szabályainak felügyeletével megbízott hatóságokkal, köztük a sajtóperekben ezekben az években ítélkező hadbíróságokkal, mégis a legsúlyosabb konfliktusra 1863-ban került sor, amikor a lap 55. és 57. számában megjelent vezércikkek miatt Lonkayt elmarasztalták. Mindez ideig azonban ismeretlen maradt, hogy az elítéléséhez elsősorban nem ez a két közlemény, hanem egy az izraeliták ellen „izgató” cikk tervezett megjelentetése vezetett.

Lonkaynak ekkorra már bizonyos rutinja kialakulhatott a provizórium hatóságaival történő kisebb-nagyobb összetűzések kezelésében. 1862. január elején Forgách Antal gróf magyar kancellár utasította a helytartótanács élén kiterjedt jogkörrel álló Pálffy Mór gróf altábornagy helytartót, hogy kezdjen vizsgálatot, mivel a lapban „(G-ó)” szignóval megjelenő bécsi levelezések olyan tudósításokat tartalmaznak, melyek közlése csak „a hivatalos titok nyilván megszegése által lehetséges”. Láthatóan a január 3-i számban megjelent levél háborította fel a kancellárt, az ugyanis közölte: az uralkodó elrendelte, hogy a kinevezési javaslatokat, különösen a „javadalmas” és tekintélyes pozíciókra a döntés előtt a kancellária hetenkénti hivatalos üléseiben meg kell tárgyalni, s csak a tanácsosok által egyhangúlag támogatott személyi javaslatokat terjessze fel Forgách, bár ahhoz saját megjegyzéseit hozzáfűzheti (korábban, tette hozzá a tudósító, a javaslatokat a kancellár egyszemélyben készítette és terjesztette elő). Forgách „azonnal” tudni akarta, kitől származnak az információk, s arra az esetre is rendelkezett, ha Lonkay megtagadná ennek közlését: „Nagyméltóságodnak bölcs tapintatára bízván, hogy e részbeni eljárásának vagy nyomban eszközöndő házkutatás vagy pedig a kérdéses hírlapnak azonnali betiltása által érvényt szerezzen”. Távirati úton rejtjelezve kért mielőbbi értesítést. Pálffy azonban csak részsikerről számolhatott be január 7-én: Lonkay ugyanis nem fedte fel levelezőjének kilétét, kérte, hogy szüntessék meg a vizsgálatot, ő viszont megígéri, hogy minden további érintkezést megszakít ezzel a személlyel. A házkutatás azután félsikerrel járt, megtalálták három magyar nyelvű tudósítás, illetve levél kéziratát, köztük a január

¹⁰ „die wenige Rührigkeit und mindere Befähigung”, „Taktlosigkeit”. „Charakteristik der im Solar Jahre 1862 in Pest-Ofner Polizei-Rayon erschienenen periodischen Druckschriften. Worafka aláírásával, Pest, 1863. jan. 15. MOL D 191 1652.IV.B.1863.; Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1864. jan. 17. Melléklet.

¹¹ Vö. MOL D 185 1862:956., 1863:112., 1864:564., 1864:1015., 1864:1366., 1865:75., 1865:1336.

¹² Dr. Sziklay Sándor 1899, p. 9., 30.

3-án közöltét is, de láthatóan azokból nem derült ki szerzőjük kiléte.¹³ Ezt követően mindezen a bécsi tudósításokat már egy más szignóval jelzett szerző készítette, de formális eljárás nem indult a lap vagy szerkesztője ellen.

Pálffy helytartótartó néhány hónapon belül már másfajta kivetnivalót talált a lapban. 1862 nyarán úgy nyilatkozott, az eltért a korábbi „kormányérmű iránytól”. Pálffy Scitovszky János esztergomi érsekhez fordult, hogy az a szerkesztőt „utasítani s rábírní méltóztassék, hogy ezen veszedelmes irányt kerülve, az előtte éppúgy, mint minden jó érmű, gondolkodású ember előtt könnyen felismerhető helyes útra visszatérni saját s a haza érdekében törekedjék”. Scitovszky udvarias levélben válaszolt, az egyház érdekeit védő lap egyszerű olvasójának nevezte magát, tagadva, hogy bármiféle befolyást tudna gyakorolni a lap irányvonalára, s egy szóval sem ígért közbenjárást. Nem tudjuk, végül tett-e bármiféle lépést.¹⁴

Bár a szerkesztő feje felett gyülekeztek a fellegek, a következő év tavaszáig zavartalanul megjelenhetett a lap. Ám 1863. március elején Pálffy felhívta Worafka figyelmét arra, hogy a lap 53. számában az „Alter ego” szignójú szerző kormányhivatalnokokat gyanúsítgat, ami okot ad hivatalos eljárás indítására, s tudja meg a szerző nevét. Lonkay azonban ez alkalommal sem volt hajlandó felfedni levelezője kilétét, s a szerkesztőségben tartott házkutatás alkalmával nem sikerült megtalálni a cikk kéziratát. Az írás azt a javaslatot tárgyalta, hogy a katolikus papokat mentsék fel a gazdálkodás alól, s a papi javakat adják inkább bérbe. Így a földek, írja, „némely haszonleső zsidók kezére jutnának, vég nélküli ízetlenségekre nyitnatnék tágas út”. Majd azzal folytatja, hogy panaszok hangoznak el egyes világi tisztviselők ellen, akik miközben „a kath. lelkész évi járandóságai esztendőig hevernek künn nagyrészt ellenszegülő zsidóknál, kik kath. alapú birtokokat vásároltak össze potom áron; míg a kath. ker. tisztviselő (ilyesmi nem rég történt) személyesen faluról falura szedte be a zsidó rabbinus évi illetékeit. Sőt tanúi voltunk, mint szedettek be a tulcsigázott korcsmai adósságok is, míg a szegény lelkész maig is hasztalan várja a törvényes assistentiát. Erre kellene hivatalos figyelmet fordítani.”¹⁵

Az eredménytelen házkutatás után alig egy nappal a pesti katonai kerületi város- és várparancsnokság értesítette Pálffyt és Worafkát, hogy hadbírószági vizsgálatot indítanak a lap két másik cikke ellen. Az 55. számban „Az erdélyi kérdés” című írásban, az 57. számban pedig a „Bécs, márc. 10.” jelzésű vezércikkben véltek izgatást felfedezni. Az előbbi Magyarország és Erdély unióját „jogilag bevégzett ténynek” nevezi, s kijelenti, hogy az

¹³ „(G-ó)” 1862: „Bécs, jan. 2-án”. *Idők Tanúja*, 3. évf., 2–601. sz., jan. 3.; Forgách levélfogalmazványa Pálffynak, Bécs, 1862. jan. 4. MOL D 186 M. kir. udvari kancellária, elnöki titkos iratok 1861:1.; Pálffy jelentése Forgáchnak, Buda, 1862. febr. 7. MOL D 186 1862:3. (A levéltári forrásokból származó idézeteket modernizált helyesírással közlöm.)

¹⁴ Pálffy levélfogalmazványa Scitovszkyhoz, Buda, 1862. júl. 22.; Scitovszky levele Pálffyhoz, Esztergom, 1862. júl. 24. MOL D 191 M. kir. helytartótanács, elnöki iratok 14 735.IV.B.1862. Akcióját megismételte 1864 májusában (*op. cit.* 3449.IV.B.1864).

¹⁵ „Alter Ego” 1863: Haszonbér-e vagy haszonvét? *Idők Tanúja*, 4. évf., 53–951. sz., márc. 6.; Pálffy levélfogalmazványa Worafkához, Buda, 1863. márc. 9.; Worafka jelentése Pálffyhoz, Pest, 1863. márc. 16. MOL D 191 3259.IV.B.1863. „Idők Tanúja” címmel gyűjtőakta; a „zsidóbérlet” jelensége már az 1850-es években is a közvélemény figyelmének előterében állt. Vö. *Kövér György* 2008.

1863 nyarán összeülő erdélyi országgyűlés hivatásának annak kellene lennie, hogy kidolgozzák, hogyan valósítható meg az unió a gyakorlatban is. Az utóbbi pedig méltatlankodva taglalta Nádasdy Ferenc gróf erdélyi kancellár kijelentését, miszerint az erdélyi országgyűlés feladata a bécsi birodalmi tanácsba küldött tagok választása lesz, hogy Erdély önakaratából „Szent István koronája alól az úgynevezett örökös tartományok sorába lépjen”.¹⁶ Az eljárás megindult, a hadbíróság igyekezett információkat begyűjteni Lonkay 1856-ban és 1860-ban lefolytatott sajtópereiről is.¹⁷

Nem csoda, hogy a szorongatott helyzetbe került Lonkay már sokkal készségesebb volt a korábban kifogásolt cikk szerzőjének megnevezésében. Worafkával közölte, hogy az „Alter ego” szignóval megjelent cikk szerzője Sánta Mihály lelkész a Balassagyarmat melletti Óváron. Worafka erre felszólította, hogy Sántától részletes iratot kérjen az állítólag megtörtént hivatali visszaélésekről.¹⁸ Pálffy láthatólag nem a zsidóellenes kijelentések érdekelték, hanem a hivatalnokok méltóságát érezte sértve. (Nem tudjuk egyébként, hogy a kért részletes irat Sántától beérkezett-e, az aktában mindenesetre nem maradt nyoma.)

Minden korábbi konfliktus ellenére a kancellár és a helytartó úgy ítélte meg, hogy a katolikus klérus támogatását élvező lapot mégiscsak a kormányzatot óvatosan támogató sajtóorgánumok közé kell sorolniuk, s lehetőség szerint mentőövet dobniuk a fenyegető hullámok közepette. Forgách ezért arra kérte Pálffy, hogy informális csatornán keresztül közvetítse Johann Coronini-Cronberg gróf altábornagy magyarországi főhadparancsnoknak: Forgách egyrészt rosszallja, hogy a katonai hatóságok a kormány által támogatott konzervatív sajtóorgánumot támadnak, mivel a lap „mindenkor nyilván a kormány és a mérsékelt irány érdekeit igyekezett képviselni”, másrészt „a neheztelt cikkek sem tartalmát, sem irányát nem találom olyannak, mely méltó okot szolgáltatna a katonai törvényszék fellépésére”. Harmadrészt pedig általában véve is hangot adott annak a véleményének, hogy a katonai hatóságok a kelleténél jobban igyekeznek megszorítani a véleménynyilvánítás szabadságát.¹⁹ Pálffy viszont bizalmas tapogatózás helyett a hadsereg-parancsnokságnak Lonkay korábbi bírósági ügyeire vonatkozó kérdésére adott válaszához csatolva hivatalos átiratot intézett Coroninihez, amiben tolmácsolta Forgách véleményét, azt is megemlítve, hogy a kancellár szerint a megindult eljárás nem fog eredménnyel zárulni, azaz Lonkayt vélhetően fel fogják majd menteni. Coronini nagyon határozott hangú átiratban utasította el a befolyásolási kísérletet, mondván, nem lehet tekintettel arra, hogy az adott lap általában véve milyen politikai állású, s szerinte a kormány

¹⁶ „A” 1863: Az erdélyi kérdés. *Idők Tanúja*, 4. évf., 55–957. sz., márc. 9.; „(???)” 1863: „Bécs, márc. 10.” *Idők Tanúja*, 4. évf., 57–955. sz., 1863. márc. 11.

¹⁷ Az országos hadparancsnokság átirata a helytartótanács elnökségéhez, Buda, 1863. ápr. 3. MOL D 191 3259.IV.B.1863.

¹⁸ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1863. ápr. 11. MOL D 191 3259.IV.B.1863.

¹⁹ Forgách levele Pálffyhoz, Bécs, 1863. ápr. 30. MOL D 191 3538.IV.1863. Vö. MOL D 185 M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok, 1863:360.

támogatását élvező lapok esetében még szigorúbban meg kell torolni a kihágásokat.²⁰ De nem csak Forgách igyekezett (volna) befolyást gyakorolni az eljárásra, a „főtiszteletű pesti papság”, ahogy Lonkay fogalmaz, kilenctagú díszes küldöttséget menesztett Lonkay érdekében, feltehetőleg a helytartótanácsához.²¹

Időközben azonban még egy harmadik cikk is bekerült a katonai hatóságok látókörébe. Április 3-án ugyanis Worafka jelentette, hogy lefoglalta a lap 76. számát, amelyben a zsidóság ellen izgató cikk jelent meg, s átadta a katonai város- és várparancsnokságnak az ügyet. Mellékelte is a kérdéses cikket „Ujabb ungi levelek. VIII.” címmel. A sorozat az év eleje óta jelent meg a lap hasábjain „Turjai” szignóval.²² Már egy korábbi részben is említette a levelező a zsidóságot, elsősorban a hagyományos keresztény antijudaizmus téziseit visszhangozva:

„A másik osztály [az 1848-ig szintén jogfosztott parasztság mellett] egy másik »átok« sulya alatt nyögve, melyet maga mondott ki magára, midőn az ártatlan vérét magára és fiaira fölhivta, bevette magát »jeruzsálemi« királyunk alatt az országba, és minden polgári jogtól megfosztva, talmudi következetességgel gyakorolta ősei példáját, kik Egyiptomból kivándorolván elvitték az arany és ezüst edényeket, hogy aztán belőle csináljanak a pusztában – borjut annak, ki őket megszabadította a rabszolgaságból.”²³

A sorozat következő darabja azután azt fejtegette, hogy az ország északkeleti csücskében a zsidók behálózzák és beperlik a keresztény falusi lakosságot, hogy így szerezzék meg a földjüket. Ebből kiindulva az emancipáció feltételekhez kötése mellett érvelt. A kérdés az:

„...[a zsidóság] érdemes-e arra, hogy tekintve eddigi viseletét és különösen az alsóbb osztály nem legdicsegetesebb általános bánásmódját az anyagi javak megszerzésében, vajon és miként szabadíttassék föl bizonytalan helyzetéből, azaz *föltétlenül* emancipáltassék-e. (...) Az mondatott például, hogy azon engedmény, melynél fogva szabad a zsidóknak ingatlan vagyont szerezni, elvonandja őket az oly sok vádakra alkalmat adó speculációtól, s földművelésre fogja őket vonni. Mi pedig tapasztaltuk, hogy azon néhány év alatt, melyek lefolyása alatt szabad volt a zsidóknak fekvő birtokot venni, igen tág tér nyílt arra, hogy a paraszttelkek és házak zsidókézzre jussanak, és a tért fel is használták a népet hálójokban tartó falusi és kisvárosi zsidók, kaparítván kezükbe temérdek telket és házat – özvegyektől, árváktól vagy részeges emberektől potom-áron, vagy az elhaltak után fölszámított állítólagos adósságok lerovása fejében.”²⁴

²⁰ Pálffy levélfogalmazványa az országos hadparancsnokság elnökségéhez, Buda, 1863. ápr. 15. MOL D 191 3259.IV.B.1863.; Pálffy jelentése Forgáchhoz, Buda, 1863. ápr. 28. MOL D 185 1863:480.; Forgách levele Pálffyhoz, Bécs, 1863. ápr. 30. MOL D 191 3538.IV.1863. (fogalmazványát lásd: D 185 1863:480.); Coronini átirata a helytartótanács elnökségéhez, Buda, 1863. ápr. 20. MOL D 191 3538.IV.1863.

²¹ „L. A.” 1863. Nyilatkozat. *Idők Tanúja*, 4. évf., 225–1123. sz., okt. 3.

²² „Turjai”: 1863a, Ujabb ungi levelek I–VIII. *Idők Tanúja*, 4. évf., 20(918)–76(976) sz., jan. 25., ápr. 3.

²³ „Turjai”: 1963b, Ujabb ungi levelek VI. *Idők Tanúja*, 4. évf., 66–964. sz., márc. 21.

²⁴ „Turjai” 1863a: *op. cit.*, ápr. 3. MOL D 191 3259.IV.B.1863. „Idők tanúja” címmel gyűjtöttek.

„S ez csak egyik tapasztalat; majd mondunk még egyebeket is – tájékozásul” – ígérte cikke végén, de erre már nem kerülhetett sor a lefoglalás következtében. Április 4-én, a lap következő számában rövid közlemény jelent meg az előző napi szám rendőrségi lefoglalásáról.²⁵ Nem elég azonban, hogy lefoglalták a már kinyomtatott 800 példányt, Worafka hadbíróági eljárást is kezdeményezett az egyébként tehát meg sem jelent cikk kiadója ellen, mivel az érvényben lévő szabályok szerint a „nemzetiségek, vallásfelekezetek, testületek elleni ellenségeskedésre való szítás” büntetendő cselekedetnek számított, s a már amúgy is folyó eljárásba belevonták ezt a cikket is.

Nem tudjuk, a katonai hatóságok tettek-e erőfeszítéseket arra, hogy kiderüljön a cikk szerzőjének kiléte, ennek mindenesetre nem maradt nyoma. De mivel Lonkay – ahogy erre még kitérünk – úgy nyilatkozott, hogy a szerző hivatalban lévő szolgabíró, gyanítjuk, hogy Dudinszky István ungvári járási főszolgabíró (lakása: Turjaremete) lehetett.²⁶ A katonai törvényszék mindenesetre június 12-én felmentő ítéletet hozott Lonkay ügyében, de – ahogy az *Idők Tanúja* szerkesztőségi közleménye fogalmaz – az országos főhadparancsnokság s a hadügyminisztérium „maga elé kívánván az »Idők Tanúja« pereit”, végül a hadügyminiszter elítélte a szerkesztőt 14 napi kaszárfafogságra és 50 forint bírságra. Az ítéletet szeptember 21-én olvasták fel Lonkay előtt, fellebbezésre lehetőséget nem adva.²⁷

Az ítélet szövegét sajnos nem ismerjük, de a kihirdetés után Lonkay Forgáchhoz intézett beadványában úgy nyilatkozik, hogy végül e legutolsó cikkért ítélték el. Méltatlankodva s értetlenül kért segítséget Forgáchtól:

„...egy jelenleg is szolgáló Ung megyei szolgabíró az *Idők Tanúja* folyó]. év]. april 3-i lefoglalt és meg sem jelent számáb[an] azon demoralisatióról írt, melyet a haza felső megyéiben a [Gal]iciából beözönlő zsidóság a szegény pálinkázó nép között terj[eszt], a] cikk egész humanitással van írva, csak hivatalosan constatalt (...) hoz fel, s a pesti katonai törv. elnöke, gróf Wimpffen alezredes is ezt mondá nevetve, midőn kihallgattatván: »Ich war eilf Jahre in Galizien von Wort zu Wort ist Alles wahr, was der Artikel sagt.« Föl is mentettem itthon, de a hadügyminister úr elítélt 50 fr bírságra és 14 napi fogságra. Semmiféle más ítéletet nem olvastak előttem, mint a tegnapit, s mégsem engedtetik meg semmi föllebbezés, még Ő Felsége kegyelméért sem.” Kérte a kancellártól az ítélet felfüggesztését, „...hová jutottunk, midőn egy conservativ és kath. szerkesztőt ilyen zsidóügyi cikkért elítélnek” – sóhajtotta.²⁸

Az ítélet egyébként nem számított súlyosnak, de Forgách kezdeményezésére Pálffy is támogatta, hogy próbáljanak közbenjárni enyhítés érdekében, bár az indoklása nem volt éppen hízelgő Lonkayra nézve: „...annál inkább hajlandó vagyok pártolni, minthogy

²⁵ „Lapunk tegnapi száma lefoglaltatván, meg nem jelenhetett.” Tárogató c. rovat, *Idők Tanúja*, 4. évf., 77–975. sz., 1863. ápr. 4.

²⁶ *Magyarország tiszti névtára 1863*, p. 131.

²⁷ Az »*Idők Tanúja*« szerkesztősége 1863a: Az »*Idők Tanúja*« sajtóperei. *Idők Tanúja*, 4. évf., 219–1117. sz., szept. 26.

²⁸ „Tizenegy évig voltam Galiciában, szóról szóra minden igaz, amit a cikk állít.” Lonkay beadványa Forgáchhoz, Pest, 1863. szept. 23. MOL D 191 3259. IV.B.1863. (sérült irat)

meggyőződése, hogy az általa elkövetett sajtóvétségek nem rossz akaratának, hanem inkább be nem számíthatóságának róvhatók fel.” Időközben azonban Lonkay már megkezdte a büntetés letöltését, s a lapot, ahogy a szintén általa szerkesztett *Tanodai Lapokat* is, Kiss-Ilmény Istvánnak adta át fogsága időtartamára.²⁹ Október 2-án egyébként az uralkodó amnesztiában részesítette Lonkayt, aki a lapban közzétett nyilatkozatban köszönte meg az uralkodón kívül az ügyében közbenjárók jóindulatát is.³⁰

A közvélemény az elítélés motívumáról csak pontatlan felvilágosítást kapott. A lap közleménye szeptember végén még megemlíttette, hogy arra a két erdélyi vonatkozású cikk mellett a lefoglalt 76. szám „egyik cikke” szolgáltatta az okot.³¹ A többi lap is közölte az elítélés tényét, de ezekben a közleményekben már csak a két erdélyi cikk szerepelt az elmarasztalás okaként,³² s azután ez került be a történeti munkákba is.³³

Lonkayt láthatóan teljesen váratlanul érte, hogy épp e cikk esett a latba a legsúlyosabban a katonai hatóságok döntésében. Bizonyos fokig érthető a meglepődöttsége és értetlensége. Nem az első alkalom volt ugyanis ez, hogy a lap hasábjain hangot kaptak a zsidóság emancipációjáról a megelőző években folytatott nyílt vita utórezgései.

A megelőző ősszel november végén „Keresztes Árgus” szignóval egy másik cikksorozat egyik darabja éles hangon támadta Ivánka Imrének, a határozati párt prominens személyiségének a *Magyar Sajtó* hasábjain megjelent egyik cikkét. Ivánka „Tegyük! Ott, a hol lehet” című cikksorozatában propagálta a magyarság „szellemi hódításának” fontosságát, a tudomány, műveltség fejlesztése mellett kiemelve a lélekszám szükséges emelkedését is. Külön fejtegette az ipar és kereskedelem presztízse növelésének szerepét, s ezen a szálon jutott el a zsidók emancipációjának kérdéséhez. Szókimondóan érvelt az emancipáció mellett a recepció, a polgári házasság érdekében is: „Én tehát az emancipatiót őszintén üdvözlöm, és tökéletességében akarom polgári házassággal együtt; valóban csak hasznunkra válhatik, ha a polgárisodott világ anyagias irányát tekintjük, ha élelmesebbek és jobb számítók tanulunk lenni.” S addig is, míg törvény születhet erről, „a magán életben kell tenni mindent, ami a türelmesség, haladás és iparkodás tanujelét adja”.³⁴

Az *Idők Tanúja* cikkének írója ezzel szemben kifejtette, aki Magyarországon a feltételek nélküli emancipálást sürgeti, nem barátja a magyar nemzetiségnek, mert a magyar föld idegen kézbe kerül. „Nem szabad a zsidók emberi jogait sem tagadnunk, sem elnyomnunk; de őket mint a keresztény társadalom elleneit a keresztény társadalom fölé emelnünk sem szabad.” „A keresztény társadalom és műveltség a velük való teljes közösülés folytán okvetlenül veszélyeztetve volna.” Ha emancipálunk, „egész Galicia zsi-

²⁹ Pálffy jelentése Forgáchhoz, Buda, 1863. szept. 30. MOL D 185 1863:1199.

³⁰ „Az »Idők Tanúja« szerkesztősége” 1863b: Közlemény aláírással, Pest, október 2. *Idők Tanúja*, 4. évf., 225–1123. sz., okt. 3.

³¹ „Az »Idők Tanúja« szerkesztősége 1863a: op. cit.

³² Vö. például: Különfélék c. rovat, *Pesti Napló*, 14. évf., 322–4087. sz., 1863. szept. 30.

³³ Lásd például: Dr. Sziklay 1899, p. 27.

³⁴ „I. I.” 1862: „Tegyük! Ott, a hol lehet” IV. *Magyar Sajtó*, 8. évf., 266. sz., nov. 19.

dósága rögtön hozzánk jöjön elősegíteni a magyar faj elszegényedését s erkölcsi teljes megromlását.” Várady Gábor néhány nappal korábban megjelent cikkére is hivatkozott mint Ivánka politikai elvbarátjáéra, aki szintén „érzékeny és méltó panaszt emel a zsidóság ellen”. Érvelésében már megfigyelhető a hagyományos antijudaizmus és az ébredező modern antiszemitizmus társadalmi és nemzeti érdekekre hivatkozó motívumainak összefonódása, sőt feltűnik a nemzetközi zsidó összeesküvés ellenségképe is: „Nem ismeri I. úr az egyetemes, minden világrészre kiterjedő zsidó-szövetkezést? S nem tudja e titkos társulatnak irányzatát?” A cikkíró nem csak a „föltétlen és polgári házassággal járó” emancipáció ellen érvelt, hiszen úgy nyilatkozott, hogy a „föltételes emancipálás” már meg is valósult Magyarországon, külön tennivaló e téren nincs.³⁵

Az említett Várady Gábor, aki az 1861. évi országgyűlésen valóban szintén a határozati párt ismert vezetői közé tartozott, november 20-tól kezdve hatrészes cikksorozatban tárgyalta egy Máramarosba vezető vasútvonal megépítésének szükségességét.³⁶ A sorozat hatodik darabjában tett többször is megjegyzést „a nép életét vampyrként sorvasztó üzérekről”, „idegen üzérekről”, illetve „leketlen üzérekről”. A szövegből persze egyértelmű volt, hogy a bevándorló izraelitákra gondolt, de a szövegben nem nevezte meg őket:

„Hadd találkozzék a magyar Máramaros piacain s iparos helyein a szenvedélyes, erőteljes, s épen ezért sok jóra nemesre képes románnal, a nélkülözni tudó munkás, békés jellemű ruthénnal, s hadd szorítsák ki innen az egymással anyagi érdekekből is szövetkezett testvérek a Galicziából, Oroszországból ide betóduló, hazaellenes tanokat terjesztő, s a nép életét vampyrként sorvasztó üzéreket. Hadd legyen a haza minden talpalatnyi földje kizárólagos tulajdona a nemzetnek!”³⁷

Más forrásokból is tudjuk, hogy a határozati párton belül már az országgyűlés ideje alatt sem a feltétlen emancipáció volt az egyedül hirdetett álláspont. Sokat elárulnak erről Károlyi Sándor grófnak a magyar politikai emigráció „sajtófelelőséhez”, Jósika Miklós báróhoz 1861 áprilisában–májusában küldött tudósításai.³⁸ Ezekben ugyanis ismerteti a határozati javaslatot, s állást foglal az emancipáció, sőt a polgári házasság mellett is, de egyúttal hozzáteszi: „sok ellenszenv mutatkozik” a zsidók irányában a falusi uzsora miatt, s a feltétel nélküli emancipáció kitenné őket „a nép dühének”, s „felelősek lennének mi a halálos verekedésekért”. Ezért van szükség szigorú honosítási törvényre, azaz arra, hogy

³⁵ „Keresztes Árgus” 1862: Apró levelek IV. *Idők Tanúja*, 274–273. sz., nov. 28.

³⁶ Várady Gábor 1862: Máramaros jövője, kapcsolatban az országos vasutak kérdésével I–VI. *Ország*, 1. évf., 43–44., 46–49. sz., nov. 20–21., 23., 25–27.

³⁷ Várady Gábor 1862: *op. cit.*, VI. *Ország*, 49. sz., nov. 27. Vö.: a vasút nélkül Máramaros „birtokosai elszegényedés, a földműves osztályra koldusbot, a magyar elemre fokonskénti elporlás, az egész megyére pedig idegen üzerek absolut uralma, és »távolságánál fogva a haza szívéből vérvérkeringés hiánya miatt lassu, de bizonyos meghidegülés« vár.; a vasúttal viszont „megszűnik a leketlen üzerek monopoliuma”. *Ibid.*

³⁸ Károlyi Sándor levelei Jósika Miklóshoz, Pest, 1861. ápr. 27., máj. 5. Közli: Varga János 1983, pp. 199–200., 205–206. Károlyi sorai élesebb fényt vetnek a korábban említett „Károlyi [Ede]-féle konferenciá”-n elhangzottakra is, s erősen megkérdőjelezzik, hogy az ott részt vevő izraeliták helyeselték volna a terveket.

a betelepüléstől számított húsz-huszonöt év múlva jussanak csak a Magyarországra betelepülők – felekezetüktől függetlenül – a polgári jogok teljes birtokába, s csak akkor vásárolhassanak paraszti birtokot. Egy másik, feltehetőleg Jósika ellenvetéseire reagáló levelében némileg módosítva nyilatkozott. Eszerint viszonylag magas minimális vásárolható földmennyiséget kell meghatározni, s azzal kizárni a betelepülőket paraszti földbirtokok vásárlásából – hangsúlyozta, nem általában az izraelitákat akarják a földbirtoklástól távol tartani, hanem a frissen betelepülteket, s kifejezetten paraszti birtokok vásárlásától. Láthatólag az izraeliták számára a földbirtokvásárlás jogát biztosító, 1860. februári uralkodói pátenstette aktuálissá a kérdést. A terv úgy szólt, hogy a honosítási törvényt és az emancipációs törvényt teljesen elválasztják egymástól, az előbbibe fogják a korlátozásokat beépíteni, de azok „nem lesznek előadva [úgy], mint olyanok, melyek az emancipatio gyengítésére szánvák”. Károlyi egyúttal arról is tudósított, hogy a zsidók nagyon felzúdulnak, amikor „ily feltételek alkalmazását is látták az emancipatio kérdéséhez kötni”. Löw Lipót szegedi rabbi többeket sarkallt „fukarságunk ellen cikkeket irányozni”.³⁹ Károlyi az országgyűlésben többségben lévő határozati párthoz tartozó politikai elit köréit uraló nézetekről tudósít, de az a tény, hogy a Deák Ferenc köréhez tartozó Lónyay Menyhért vezette országgyűlési bizottság javaslata is ebbe az irányba tapogatózott, jelzi, hogy a magyar liberális politikai elit tagjai között jelentős támogatottsággal rendelkezett ez a felfogás. Deák Ferenc 1866 februárjában is egy „bevándorlási törvény” szükségességéről szólt, hangsúlyozva persze, hogy „nemcsak a Mózes vallását követőkre, hanem minden bevándorlóra” kívánná megállapíttatni.⁴⁰ Ivánka cikke viszont azt is mutatja, hogy távolról sem beszélhetünk általánosan vallott, kikristályosodott álláspontokról e tekintetben köreikben.

A provizórium politikai és sajtóviszonyai persze nem voltak alkalmasak arra, hogy a lapbetiltással is járható hatósági megintések, hadbírószági perek és rendőrségi lefoglalások árnyékában minderről nyílt politikai vita folyhasson. Az *Idők Tanújának* cikkére azért megjelent egy rövid oldalvágás a *Bihar* című lapban, melynek szerkesztője az a Györffy Gyula volt, aki 1861-ben Bihar megye aljegyzőji posztját töltötte be, s a nagyváradi ifjúsági egyesület elnökeként lemondott ez utóbbi tisztségéről, mivel az egyesület által szervezett ünnepi lakomáról kirekesztették a rendezők a jelentkező izraelitákat. Ez a sajtó útján annak idején országos publicitást kapott.⁴¹ Lapjában Kempelen Győző támadta éles hangon Vajda János Polgárosodás című röpiratát, s eközben említette, hogy a „zsidófalásnak” eddig csak a *Pesti Hírnök*ben látta „sűrű nyomait”, amihez azután a szerkesztő jegyzetet illesztett: „S legujabban az *Idők Tanuja* »apró levelei«-ben.”⁴² Ezt persze Lonkay nem

³⁹ Közli Varga 1983: *op. cit.*, p. 200.

⁴⁰ Deák Ferenc képviselőházi beszéde a felirati javaslat parlamenti vitájában, Pest, 1866. febr. 23. Lásd Deák Ágnes (s.a.r.) 2001, p. 373. Felhívja erre a figyelmet: Szekfű Gyula 1920, p. 219.

⁴¹ Különfélék c. rovat. *Pesti Napló*, 11. évf., 283–3248., 297–3262. sz., 1860. dec. 6., p. 23. Vö: Szabad 1967: *op. cit.*, p. 362.

⁴² Kempelen Győző 1862.

hagyta szó nélkül, lapjában cikket szentelt a *Bihar* cikkének, visszautasítva a „zsidófaló” vádat:

„Csalódik [Györffy]. Mert az általa idézett »Apró-levelek« VI.-ében csak a föltétlen emancipálás, de nem a zsidók emberi jogai ellen volt szó emelve. A föltétlen emancipálást nem magunk, hanem egy határozatista volt képviselő érveivel is ostromoltuk, és sajnáljuk, hogy a »Bihar« az érvek cáfolata helyett zsidófalásról beszél. Mi nem csak a polgári házasság ellenében, de nemzetiségünk féltett palladiumaért is közöltük az »Apró-levelek« IV-ét s felhívjuk nagyváradi t. kollegánkat, hogy miután ugyis közelebb van Máramaroshoz mint mi, ne sajnáljon oda kirándulni s jól szemügyre venni azon, Galiciából beözönlő új polgártársakat, kiket ő is föltétlenül a magyar haza birtokrészeseivé akarna tenni. Vegye őket jól szemügyre, és elmélkedjék...”⁴³

E szövegeket olvasva, némileg megérthetjük Lonkay értetlenségét, hiszen ezek a korábbi szövegek sokkal szókimondóbban és célirányosabban agitáltak egy emancipációs törvény ellen. Ám úgy tűnik, mind a pesti rendőr-igazgatóság vezetője, mind a katonai hatóságok, ahogy a helytartó és a kancellár is, átsiklottak felettük. „A »provizórium« idején elhallgatott a politikai élet és vele együtt a zsidókérdés is” – fogalmazott a történész.⁴⁴ Ezeknek a cikkeknek a fényében azonban némileg át kell értékelnünk az erről az időszakról alkotott képünket.

Irodalom

- „Δ” 1863: Az erdélyi kérdés. *Idők Tanúja*, 4. évf., 55–957. sz., márc. 9.
„(???)” 1863: „Bécs, márc. 10.” *Idők Tanúja*, 4. évf., 57–955. sz., márc. 11.
„Alter Ego”: Haszonbér-e vagy haszonvét? *Idők Tanúja*, 4. évf., 53–951. sz., márc. 6.
„Az »Idők Tanúja« szerkesztősége” 1863a: Az »Idők Tanúja« sajtóperai. *Idők Tanúja*, 4. évf., 219–1117. sz., szept. 26.
„Az »Idők Tanúja« szerkesztősége” 1863b: „Közlemény” aláírással. Pest, október 2. *Idők Tanúja*, 4. évf., 225–1123. sz., okt. 3.
Buzinkay Géza 1985: A katolikus restauráció programjának megjelenése: Az *Idők Tanúja*. In: Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk): *A magyar sajtó története III/1. 1848–1867*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 402–404.
Császtvay Tünde 1998: Lonkay Antal, Mikszáth Kálmán és a Tízparancsolat. *Holmi*, 10. évf., 1. sz., pp. 51–58.
Csetényi Imre, dr. 1941: Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés. *Magyar Zsidó Szemle*, 58. évf., pp. 83–112.

⁴³ Tárogató c. rovat. *Idők Tanúja*, 3. évf., 278–877. sz., 1862. dec. 3.

⁴⁴ Groszmann 1917: *op. cit.*, p. 26.

- Csetényi Imre, dr. 1942–1945: A hatvanas évek és a zsidóság. *Magyar Zsidó Szemle*, 59–62. évf., pp. 98–114.
- Deák Ágnes (s.a.r.) 2001: *Deák Ferenc válogatott politikai írások és beszédek II.* Osiris, Budapest.
- „(G-ó)” 1862: „Bécs, jan. 2-án”. *Idők Tanúja*, 3. évf., 2–601. sz., jan. 3.
- Goszmán Zsigmond, dr. 1917: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870).* Történelmi Tanulmány. Egyenlőség, Budapest, pp. 18–25.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon.* Politikai eszméletörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
- „I. I.” [Ivánka Imre] 1862: „Tegyük! Ott, a hol lehet” IV. *Magyar Sajtó*, 8. évf., 266. sz., nov. 19.
- Kecskeméti Károly 2006: Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése (Vázlat). *Aetas*, 21. évf., 1. sz., pp. 120–132.
- Kempelen Győző 1862: Herostratiadák V. *Bihar*, 1. évf., 18. sz., nov. 29.
- „Keresztes Árgus” 1862: Apró levelek IV. *Idők Tanúja*, 274–873. sz., nov. 28.
- Kovács I. Gábor 1989: *Kis magyar kalendárium történet 1880-ig.* A magyar kalendáriumok történeti és művelődés-szociológiai vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kövér György 2008: Keresztény bérlok Tiszaeszláron a jobbágyfelszabadítás után. In: Horváth J. András (szerk.): *Szívvél és tettel.* Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Nógrád Megyei Levéltár, Budapest–Salgótarján, pp. 179–185.
- „L. A.” 1863: Nyilatkozat. *Idők Tanúja*, 4. évf., 225–1123. sz., okt. 3.
- Magyarország tiszti névtára* 1863. Lauffer és Stolp, Pest, 1863.
- Mezei Mór 1918: Visszaemlékezés az emancipáció idejére. In: *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve.* pp. 11–32.
- Szabad György 1967: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61).* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szekfü Gyula 1920: *Három nemzedék Egy hanyatló kor története.* „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság kiadása, Budapest.
- Sziklay Sándor, dr. 1899: *Negyven év a katolicizmus történetéből.* A „Magyar Állam” negyvenéves jubileuma 1859–1899. Hunyadi Mátyás Intézet, Budapest.
- Szinnyei József 1900: *Magyar írók élete és munkái.* 7. köt. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- „Turjai” 1863a: Ujabb ungi levelek I–VIII. *Idők Tanúja*, 4. évf., 20(918)–76(976) sz., jan. 25.–ápr. 3.
- „Turjai” 1863b: Ujabb ungi levelek VI. *Idők Tanúja*, 4. évf., 66–964. sz., márc. 21.
- Várady Gábor 1862: Máramaros jövője, kapcsolatban az országos vasutak kérdésével I–VI. *Ország*, 1. évf., 43–44., 46–49. sz., nov. 20–21., 23., 25–27.
- Varga János 1983: Határozatiak és feliratiak 1861-ben. (Gróf Károlyi Sándor levelei báró Jósika Miklóshoz). *Levéltári Közlemények*, 54. évf., 1–2. sz. 199–200., 205–206.
- Zsoldos Jenő 1948: *1848–1849 a magyar zsidóság életében.* Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziumának 48-as Bizottsága, Budapest.

„VÁLASZTÁSI EPILOG”

ÓNODY GÉZA UTOLSÓ CSATÁJA A MANDÁTUMÉRT (1896)

KÖVÉR GYÖRGY

1896 novemberében a Nyírvidek megjelentette gróf Vay Ádám (1830–1900), Szabolcs megye hajdan volt főispánjának levelét, amelyet választási veresége után intézett Kállay Andrásához (1839–1919).¹ A honfoglaló nemzetségek egyik leszármazottja nobilis gesztussal fordult a szintén törzsökös família meghatározó alakjához, távolról sem melleleg az országosan győztes kormánypárt helyi főispánjához:

„Megyénkben a harc lezajlott. A haldokló Róma utolsó sóhaja: Róma üdvözlete volt. Elejtve Szabolcs által – hű fia üdvözli Zabolchot! Én csak azt sajnálom – hogy Szabolcs téven politikai halottá – többé nem szolgálhatom. Vigasztal – : csata – halott nélkül nem lehet. Egy tört öreg embert a helyi viszonyok elgázoltak, de az Igazság el nem gázolható.”²

A folytatásban – meggyőződéses szabadelvű jelöltként – még hitet tett Deák Ferenc és a kiegyezés mellett.

Nem minden jelölt tudta ilyen elegánsan beismerni vereségét. Az 1896. őszi választásokat egyébként is a leghírhedtebbek között tartják számon a magyarországi politikatör-

¹ Margócsy József 1999.

² Választási epilóg. *Nyírvidek*, 1896, 48. sz., november 29. (kiemelés az eredetiben).

ténetben, még ha megítélésében hullámoznak is az árnyalatok.³ A miniszterelnökről elnevezett „Bánffy-választásokon” a kormánypárt országosan a mandátumok 70 százalékát szerezte meg, ami kiemelkedő sikernek számított. „Bánffy, aki az akkori mondás szerint »Magyarország főispánjaként« viselkedett, mindaddig páratlan erőszakot alkalmazva több mint egyharmaddal csökkentette az ellenzéki képviselők számát, és 290 képviselőből álló szabadelvű többséget ért el.”⁴

A kormánypárti győzelem melletti helyi szabadelvű vereséget persze könnyebb volt tudomásul venni, mint az amúgy is vesztes ellenzékit. Ónody Géza sehogy sem akarta elhinni, hogy a tiszalöki kerületben 26 szavazattal alulmaradt. A vereség mindenkit meglepett, s nem csak azért, mert Szabolcs hagyományosan „kuruc” vármegyének számított, 1892-ben például itt minden kerületben függetlenségek győztek.⁵ Tiszalökön akkor délután négy órára már a választók több mint négyötöde leadta a voksát, Ónody 1025 szavazatával szemben az 1869 óta ötször megválasztott Szomjas József belátta, hogy a megszerzett 826 szavazattal nincs esélye, s feladta a küzdelmet.⁶ Nem csoda, hogy Ónody hívei 1896-ban értetlenül nézték az eredményt, s annak kihirdetése után parlamenti petícióval támadták meg azt. Ennek az eljárásnak a tényét és forrásait a jogtörténeti irodalom régen feltárta.⁷ A petíció kifogásolta mindenekelőtt a vesztegetések révén szerzett szavazatokat (elsősorban azok mértékét), a jogosulatlan szavazatokat (választójoggal nem bírók szavazását, illetve jogosultak visszautasítását, illetve gátoltatását), végül „a választási törvény oly mérvű megsértését”, amely miatt „a többség akaratának a választás eredménye nem tekinthető.”⁸

Az 1896-os tiszalöki összecsapás külön színfoltjának tekinthető, hogy a kerületben ringbe szállt mindkét jelölt fontos szerepet játszott a bő évtizeddel korábbi eszlári ügyben. Ónody Gézát ugyan hivatalosan nem hallgatták ki, de mindenki tudta róla, hogy

³ „A korabeli sajtó és a történeti irodalom egyetért abban, hogy Bánffy miniszterelnök a választás során szokatlanul erőszakos módszereket alkalmazott. Bánffy maga is elismerte később, hogy 1896-ban minden lehetséges törvényes és törvénytelen eszközt felhasznált a szabadelvű párt győzelmének biztosítására.” *Szabó Dániel* 1978, p. 752.* (A későbbi elismerésre való hivatkozás Friedrich Funder művére vonatkozik); „Az emlékirat-irodalomra jellemző, hogy az ellenzéki politikusok az őket ért sérelmek szerint nyilatkoztak mind az 1896. évi választásokról, mind pedig a miniszterelnök személyéről. Az általuk megrajzolt kép sohasem fogadható el maradéktalanul hitelesnek, főként nem az általános politikai helyzetértékelésben. A kormánypárt belpolitikai visszaéléseit viszont számtalan esetben valóságghűen tárják fel. Mégis megjegyzendő, hogy az 1896-os választások a korábbiaktól legfeljebb csak a korrupció nagyságrendjében tértek el, mert a pénz- és hivatali befolyásolás valamennyi előző választásnál is fennforgott.” *Koroknai Ákos* 1986, p. 244.; „Főispánnak lenni mentalitást is jelentett, hiszen – éppen sajátos szerepe miatt – sokkal inkább az uralmi, mintsem a szakmai szakszerűség letéteményese volt. Bánffy Dezsőnek – aki 1895 és 1899 között az ország miniszterelnöke s megelőzően szolnok-dobokai főispán volt –, politikai és személyi ellenfelei (s ezek saját pártján belül is szép számmal voltak) éppen azt vetették szemére, hogy az egész országot úgy akarja kormányozni, mint egy főispán a megyéjét: durva, provinciális módon.” *Gerő András* 1988, p. 106. (Az okfejtést Kristóffy József, tíz évvel későbbi szatmári főispán „modellértékű beszámolója” dokumentálja.). A századelő választási rendszeréről szóló irodalomból általában kiemelendő még: *Szabó P. Csaba* 1986; *Papp József* 2007.

⁴ *Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly* 2008, p. 380.

⁵ *Szilágyi László* 2006, p. 175.

⁶ *Nyírvidek*, 1892. január 24.

⁷ *Ruszoly József* 1980, p. 164, 208.

⁸ OL K 2. 342. cs. 1896–1901. III – 1. 1. 13. pp. 363–373.

ő az egyik „játékszervező”⁹: ő hozta először szóba Solymosi Eszter eltűnésének vizsgálatát a parlamentben, ott tüsténkedett a Tiszából kihalászott holttest boncolásakor, nem is beszélve a tárgyalás során folytonosnak mondható jelenlétéről. 1896-as politikai ellenfele pedig nem volt más, mint Kornis Ferenc, a nyíregyházi tárgyalás hajdani bírása, a megyei törvényszék akkori elnöke, aki a per után lemondott tisztségéről, s visszavonult nagybirtokára. Alakját, perben játszott szerepét legendák övezték már akkoriban is, amit írástudó unokái a 20. században még ellentmondásosabbá tettek.¹⁰ Ónody függetlenségi (Ugron-párti) színekben indult, Kornis pedig az Apponyi-féle Nemzeti Párt debreceni elnökeként vállalta a jelöltséget.

A tiszalöki választókerület (1. térkép) a nagyobbak közül való volt, a választójogi szabályozás szerint 1500 szavazó felett két szavazatszedő küldöttség előtt kellett a voksokat leadni. Az első küldöttség előtt szavaztak Tiszalök, Tiszadada, Tiszadob, Tiszaladány, Tiszapolgár, Szentmihály és Tardos, a második előtt Báj, Balsa, Tiszabüd, Csobaj, Tiszaeszlár, Kenézlő, Nagyfalva, Vencsellő, Pthügy, Rakamaz, Szabolcs, Taktakenéz, Timár, Viss és Zalkod választópolgárai.¹¹ A 22 községben 1896-ban mintegy 2460 választót vettek fel a névjegyzékbe.¹² Maga a választókerület a dadai alsó járásból és a dadai felső járás egy részéből állt, s a Tisza partján hosszan elnyúlva terült el délnyugaton Tiszapolgártól, északra a Tisza jobb partján Vissig, a bal parton pedig Vencsellőig. Ebben a kerületben tehát választói mobilizálásról nemcsak politikai értelemben kell beszélnünk, hanem különösen nehéz logisztikai feladatot jelentett a választók Tiszalökre fuvarozása is (igaz, a Nyíregyháza–Tiszapolgár-vasútvonal épp ekkoriban készült el). A települések között találunk csaknem tízezres (Tiszapolgár), hétezres (Szentmihály) nagyságrendűt, de másik végtelkenként négyszáz-hétszáz lakosú Tisza menti falvakat is (Báj, Szabolcs, Tardos, Viss, Zalkod), amelyek súlya természetesen szavazási szempontból is más-másként esett a latba. Igen eltérő a települések felekezeti összetétele is: összességében nagyjából egyforma arányban voltak errefelé a pópisták és a kálvinisták, de a települések többségében főleg a reformátusság vezetett. A nagyobb települések közül viszont Tiszapolgár, Rakamaz és Vencsellő zömmel római katolikus, az ezres nagyságrendűek között Balsa, Timár és Tiszabüd községekben pedig a görög katolikus népesség dominált.¹³ Ennek a tényezőnek közvetlenül az egyházpolitikai harcok után tartott választásokon nyilvánvalóan komoly jelentősége volt.

⁹ Kende Tamás 1995, p. 127.

¹⁰ Kövér György 2011, p. 369–370.

¹¹ Nyírvidek, 1896, 42. sz., október 18.

¹² OL K 2 342. cs. 1896–1901. – III. 1. 1. 13. p. 31.

¹³ Helységnevtár 1892, pp. 486–489. A települések választóinak társadalmi összetételére lásd Takács Péter 1994, p. 39.

1. TÉRKÉP:
A tiszalöki
választókerület
térképe (1890 k.)

Az országgyűlési választások ezúttal sem a kampánnyal kezdődtek. Az előzmények között fontos volt a megelőző törvényhatósági bizottsági választás és a tisztújítás is. Ezt Szabolcsban 1895 decemberében tartották. Kállay András a miniszterelnöknek küldött bizalmas jelentésében így értékelte:

„És örömem indokolt; – mert a Szunyoghy Bertalan s az összes függetlenségi párti jelöltek bukásával a dolog ma ott áll, hogy ős Szabolcs vármegyében, – hol ez előtt 6 évvel még kisbíró sem lehetett más, mint függetlenségi párti, – hol ez a párt még a választások előtt is döntő tényezőnek képzelte magát, – a választás alatt heterogén alkatelemeire bomlott fel s ma, mint szervezet megszűnt létezni, – nincs.”¹⁴

Kállay egyébként a „Mikecz-párt” győzelme után (az alispán Mikecz János, a főjegyző Mikecz Dezső lett) abban reménykedett, hogy ezekre az eredményekre alapozva megtalálja a receptet a közelgő országgyűlési választásokon a Szabadelvű párt számára kedvező irányba fordítására is. Már 1892-ben is ő volt a főispán, s akkor úgy látta: „A Tiszaölki kerületben Szomjas József biztosan meg lett volna választható, ha kissé mozgékonyabb, – körületekintőbb, – ha nem retten vissza a legszükségesebb áldozatoktól, – és ha Tiszaeszláron s környékén mint kitelepítési kormánybiztos népszerűségét el nem veszti.”¹⁵ Most a korábbi választásra visszautalva azt hangsúlyozta, hogy

„a Tiszaölki választókerületet megnyerni nem tartozik a lehetetlenségek közé, – habár a leküzdendő nehézségek minden esetre számosak és nagyok. [Akkor] Ónody a választás előtt 8 nappal 350-400 szavazattal volt kisebbségben; akkor történt, hogy ő – kalvinista létére – elment Canossába, – aláírta a reversalist s a választás előtti napon arra ébredt fel a Szomjas párt, hogy 2-300 szavazati kisebbségben van. Ez tehát azt jelenti, hogy az egri érsek megnyerése a megoldásnak egyik kulcsa...”

Mindenekelőtt „a 316 szavazattal rendelkező T. Polgár, a 221 szavazattal bíró Rakamaz, és a 140 szavazatot hozó Vencsellő” mint „csaknem tiszta r. catholikus környék” megnyeréséhez fűzött reményeket.¹⁶ Számot vetett egyéb tényezőkkel is: kárhoztatta, hogy mint engedélyes, ellenzéki képviselőként – közpénzen – Ónody arathatja le a babért a Nyíregyháza–Tiszapolgár-vasút megépítésével, s tekintettel kellett lennie Szentmihály 500 függetlenségi párti választójára is, akik ugyan reformátusként a liberális egyházpolitika hívei voltak. Kornis Ferencet, a büdsszentmihályi nagybirtokost „vakbuzgó katolikusként” még „veszélyes versenytársnak” is tekintette, ám szerinte „teljesen népszerűtlen egyén a kerületben”. Mint ahogy azt is előnynek tartotta, hogy a szintén Nemzeti párti gróf Dessewffy Aurél „szentmihályi birtoka kiterjedtsége dacára, – a járásban, sőt saját községében sem bír semmi népszerűséggel.” S ekkor rukkolt elő a tervével: „A kettő közzé én gf. Pongrácz Jenőt akarom felléptetni, ki nagy népszerűségnek örvend, – nagybirtokos, – katolikus, – a kit ha a kerületben a mandátumot megszerzi, – utódomul ajánlok Nagyméltóságodnak főispáni státusra.”¹⁷ Még közvetlenül a választások előtt is terjengtek sajtóhírek arról, hogy esetleg fellép egy szabadelvű jelölt

¹⁴ OL K 26 ME 342. cs. 38. a. sz. 32/ f. i. Biz./1895. p. 244. Kállay András – Bánffy Dezsőhöz, Nyíregyháza, 1895. december 24.

¹⁵ SZSZBML IV. B. 401. 2. d. 1889–1897. 21/1892. Felirat a ME-höz. 1892. II. 1. (fogalmazvány)

¹⁶ SZSZBML IV. B. 401. 2. d. 1889–1897. 3/1896. Nyíregyháza, 1896. I. 15. (fogalmazvány). Az elküldött tisztázatot lásd K 26 ME 342. cs. 38. a. sz. 32/ Biz./1896. pp. 245-247. ad 1358-95 ME res.

¹⁷ *Ibid.*

(talán egy Andrássy), de ebből nem lett semmi. Gróf Pongrácz Jenő végül a választási bizottság elnöke lett. A tiszadobi és tiszadai választók felvonultatása, úgy látszik, nem tűnt elégségesnek az egész mandátum elnyeréséhez.

Hogy két kerületben is komoly választási küzdelemre számítottak, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy a tiszalöki kerületbe az alispán egy század lovas és 100 gyalogos, a kisvárdai egy század lovas és 50 gyalogos kirendelését kérte a belügyminisztertől, és úgy, hogy a fegyveres erő már a választás előtti nap délutánján rendelkezésre álljon.¹⁸

A rendbontásnak ugyanis mutatkoztak előjelei. Szentmihályi választópolgárok táviratban kértek segítséget a főispántól (a stílus és központozás hiánya ennek tudható be): „tanácsteremben most is Onody ott ütötte fel kortes tanyáját előjárók közreműködésével korteskedik a községháznál csendőr kettő van városunkban esedezünk gyors erélyes intézkedésért főszolgabírónak sürgönyöztünk félünk mit sem tesz izgatottság nagy” – hangzott Homolay, Stern és Nácsa polgárok kétségbeesett segélykérése, amely „4 életveszélyes sebesülésről” is tudni vélt. A hír a belügyminisztériumba is eljutott, amelynek államtitkára sürgős intézkedésre utasította az alispánt. Az alispán a szolgabírótól kért jelentést. A szolgabíró szerint csak annyi történt, hogy 18-án Kornis Ferenc Szentmihályon nem tudta elmondani programbeszédét az állandó közbekiabálások miatt. Az alispán jelentésében ezt megismételve annyit hozzáfűzött, hogy „tudomásom szerint is a tényleg előfordult sérelmek nem a pártok vagy egyesek összeverekedése, hanem a rend hiány folytán előfordult utcai elgázolásoknak voltak következményei, a sérelmek között azonban halálos kimenetelű nem volt.”¹⁹

Amit azonban a közigazgatás alsóbb szintjei megszűrve továbbítottak felfelé a feszült hangulatból, az ténylegesen bekövetkezett a választás előestéjén a tiszaezlári, immár az ófalusi rész kitelepítés miatt lakatlanná vált Kállay-kastélyban. Halálesettel végződött verekedés történt: Hambucher József rakamazi választópolgár veszítette életét.²⁰ Mint a választási petícióból tudjuk, a rakamazi Ónody-párti választók egy része, már az előző napon elindult, hogy időben odaérjen a szavazásra:

„...az út hosszúsága és rosszasága miatt már október 27-én elindultunk T.Lökre, – az éjjelt azonban Tiszaezláron az u. n. Kállay-féle [sic!] kastélyban óhajtottuk eltölteni, a hová a mondott nap estéjén be is szálltunk más községbeli választókkal együtt, úgy hogy ott körülbelül kétszázötven Ónody Géza-párti választó volt jelen. – A késő éjszakai órában azonban, előttünk ismeretlen, állítólag nagyrészt eszlári nem választó egyének rajtunk ütöttek, s velünk verekedést kezdettek; közülünk többeket igen súlyosan, s bizonyos Hambucher József rakamazi választópolgárt – a ki nyomban meg is halt – halálosan megsértettek. – A váratlan 's általunk semmivel elő nem idézett verekedés folytán 's a halálozástól megdöbbenve rokonai és barátai u. m.

¹⁸ SZSZBML IV. B. 411. / 336. d. I. 1896/424. 19 253. Mikecz János alispán – BM (1896. október 21.)

¹⁹ SZSZBML IV. B. 411. / 336. d. I. 1896/424. Mikecz János alispán – BM (1896. október 25.) (fogalmazvány)

²⁰ A nevet hol Haumbuchernek, hol Hambuchernek írták. A petícióban 58 évesnek mondták, az eszlári és a rakamazi polgári anyakönyvben 62 éves földművesként Hambucherként szerepel (két helyen is anyakönyvezték!). Az anyakönyvi adatok tisztázását ezúton is hálásan köszönöm a nyírtegyházi levéltár munkatársának, Helmecki Aliznak.

Hambucher Márton, Smid György, Smid József, Jung Gáspár rakamazi lakosok és Furkács István timári lakossal több timári lakosok mindannyi választópolgár Tisza Eszlárról visszatértünk községünkbe Rakamazra, 's a választásra Tisza Lökre be nem mentünk, – sőt az esetnek, különösen az általunk előadott rémes részleteknek 's a velünk hazaszállított hulla látásának hatása alatt több olyan községünkbeli választópolgár, a ki már elindult a választás szín helyére, 's a mi visszatérő csapatunkkal az úton találkozott, vagy a ki reggel vagy a választási nap folyamán akart bemenni Tisza-Lökre Ónody Géza úr javára gyakorolni választási jogosultságát, félve a vérengzés folytatásától vagy újból kezdésétől, szintén nem ment be Tisza Lökre, hanem egész nap otthon maradt Rakamazon.”²¹

Hogy pontosan mi történt aznap éjjel a már csak ilyen alkalmakra igénybe vett Kállay-kastélyban, az pontosan sohasem derült ki. A verekedés nyomaira azonban még sokan emlékeztek: „a falon tényleg agyvelőmaradványok voltak láthatók”.²² Az azonban a fentiekből is világos, hogy nem minden rakamazi választó indult el előző nap Tiszalökre, ezek szerint oda aznap is el lehetett érní. A kastélybeli „táborozás” tehát sokkal inkább a korteskedés részét alkotta, annak is inkább a mulatozós fajtájából. A kastélyt egyébként is már csak népünnepélyek megtartására használták. Augusztus elején például jótékonyági bált rendeztek ott, ahol megjelentek a környékbeli középosztályi családok.²³ A petíció szerint egyébként rakamazi és timári választókön kívül tanyáztak ott vencesellői lakosok is. Hogy miért támadták volna meg őket „az ellenpárt által felbujtott egyén biztatására” nem választó eszláriak, azt nehéz megmagyarázni, különösen ha tudjuk, hogy szinte egész Eszlár Ónody-párti volt. Ha valóban kétszázötvenen lehettek a kastélyban, akkor minden bizonynyal nem mindnyájan fordultak vissza, mert az súlyosabb hatással lett volna a választási eredményre. Mint még látni fogjuk, a vencesellői és a timári jogosultak háromnegyed részt megjelentek a választásokon (ez volt a kerületi arány is), s a nevezettek közül egyedül a rakamazi arány esett 60 százalék alá. Feltevésünk szerint vagy valamifajta párton belüli belvillongás állhatott az ügy háttérében, vagy esetleg a rakamazi választók nem mindnyájan Ónody hívei lehettek. Különben vajon miért ne nevezte volna meg Ónody Géza az „ismeretlen” eszlári támadókat? Az eszlári per kutatója számára az is egyértelmű, hogy a rakamazi nyilatkozatok Ónody Géza kézírásával készültek (mint ahogy néhány tiszaladányi és szentmihályi nyilatkozat is)! Nagy bajban lehetett, ha már saját írnokának szerepére kényszerült, bár tudunk róla, hogy írói ambíciókat táplált.²⁴ A petíció más „költői” túlzásai is „ónodysak”: a parlamenti bizottság előtt Kornist védő Günther Antal, (még egy eszlári vonatkozás: hajdan a nyíregyházi per gyorsíró csapatának vezetője), későbbi igazságügy-miniszter méltán mutatott rá, hogy az abszurd vád, miszerint 70–80 ezer forinttal vesztetett volna Kornis, az okmányokkal igazolás során 1240 forintra olvadt le, mint ahogy

²¹ OL K 2 342. cs. 1896–1901. – III. 1. 1. 13. p. 258. Nyilatkozat. Rakamaz, 1897. január 5. Ugyanazzal a kézírással nyilatkoztak az ügyről a Rakamazról elindult, de visszafordult választók is. Uo., p. 254. Az anyakönyv szerint Hambucher Márton az elhunyt fia volt.

²² Gunya Miklós 1962, p. 2.

²³ Nyírvidek, 33. sz., 1896. augusztus 16.

²⁴ Kövér György 2011, pp. 267–268.

a 40 ezer liter kortesborból is a végén már csak két hordónyi lett.²⁵ Persze, ha csak 30 választó fordult is vissza Rakamazra, – minden összeesküvés elmélet nélkül – reálisan az is elegendő lehet a vereség magyarázataként. Ónody azonban – 1892-höz képest – száznál is több szavazatot veszített.

Nézzük meg közelebbről a választás napi lefolyását! A kiélezett helyzetre tekintettel a belügyminiszter az alispántól, az alispán a szolgabírótól rendszeres jelentéseket kért a szavazás aktuális állásáról. A tiszalöki szolgabírónak 3 óránként feladott távirataiból az alábbiak őrződtek meg az alispáni iratokban (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT:
Távirati jelentések
a szavazás
menetéről

Szolgabíró jelentése	Választás állása
11.30	320 szavazatnál Kornis 100 szavazattal többségben
16.30	Kornis 170 többségben. Szentmihály most fog szavazni
19.10	Ónody többsége 40. Szavazás folyik
23.35	Kornis 27 szavazat többséggel képviselővé választott

Forrás: SZSZBML IV. B. 411. 336. d. I. 1896/424

Szerencsére a petíció révén a községenkénti név szerinti szavazási jegyzékek másolatai is fennmaradtak. A nyílt szavazásnak köszönhetően manapság ez a választástörténet egyik legígéretesebbnek mondható, bár kétségtelenül rendkívül munkaigényes iránya.²⁶ Nem mélyülhetünk itt el most 22 község nominális szavazói listáinak elemzésében, de a községenkénti szavazás ütemezését érdemes alaposabban szemügyre vennünk. Ha a szolgabíró mindkét szavazási bizottság állását összegezve jelentette, akkor a választás menetét ismerve az I. bizottság előtt először, első körben Tiszalök, majd Tiszadada szavazott; a II. bizottság előtt pedig Báj, Balsa és Csobaj. Ez ugyan már több mint 320 szavazó, több mint amennyi a szolgabírói jelentésben szerepel délelőtt, s száznál is több volt Kornis előnye, de arról nincs szó, hogy pontosan mindkét bizottságban egy-egy község voksolónak zárásakor küldte volna a táviratot a szolgabíró. Tény mindenestre, hogy egészen délutánig Kornis végig vezetett, az I. bizottságnál Szentmihály előtt, a II. bizottságnál Rakamaz előtt mintegy 160 szavazattal. Ekkortájt küldhette a szolgabíró a 16.30-as jelentést. S ahogy az előre várható volt, Szentmihály függetlenségi szavazói megfordították az állást. Hiába adták a büdi választók voksaikat földesuruk számára, Ónody az összesítésben vezetett az első kör után.

S ekkor jöttek a „pótszavazók”, ahogy ezeket az utólag mobilizált, második körben választókat a petíció nevezi. S bár ilyen szoros eredménynél az egyesével érkező szavazók is sokat jelenthetnek, az érdemi hozzájárulás a végső állás kialakulásához mégis az, amikor csapatostul jönnek egy-egy településről újabb párthívek. A második körben Tiszalökről

²⁵ OL K 2 342. cs. 1896–1901. – III. 1. 1. 13. p. 7.

²⁶ Horváth J. András 1998; Gerhard Péter 2008.

Ónodynak 15 főt sikerült mozgósítani, Kornisnak 25-öt, Tiszadadáról Ónodynak 5 szavazót, Kornisnak két menetben több mint ötvenet. Pthrügyről (1908 óta Prügy) viszont Ónody javára jöttek 35-en, miközben Kornis kedvéért mindössze ketten. Az utolsó szavazók szinte már csak egyesével csordogáltak. Ilyen körülmények között sokat nyomott a latba, hogy Kornisra Bájból még 7 szavazó, Csobajból 3, Büdről további 5 érkezett. Ónodyra a végén a maradék eszláriak is leadták szavazataikat. Az utolsók között szavazott a II. bizottság előtt Eszlárról Oldall Jenő katolikus lelkész, Igó Lajos kat. tanító, Liptay Jenő, Plávenszky Béla és Zsembinszky Bálint gazdatisztek, valamint Gunya Sándor, a községi jegyző. De felvonult Ónody mellett az eszlári zsidóság számos képviselője is: Römer Jakab, Einhorn Mór, Groszberg Leó rá adták voksukat, igaz, egyikük családja sem ült 1883-ban a vádlottak padján (bár az utóbbi feleségére megpróbálták ráhúzni a ruha-csempészet vádját). Viszont már az első körben Kornisra szavazott Lichtmann József és sógora, Sommer Béni, mindketten eszlári nagybérlők, a per által közvetve célba vett Lichtmann rokonág tagjai. Kialakult a választási végeredmény (2. táblázat):

2. TÁBLÁZAT:
A végeredmény

Község	Bizottság	Szavazatok száma			Összeírt választók
		Kornis	Ónody	Összes	
Tiszalök	I.	139	66	205	246
Tiszadada	I.	66	43	109	153
Tiszadob	I.	87	15	102	130
Tiszaladány	I.	9	43	52	56
Tizapolgár	I.	115	95	210	316
Szentmihály	I.	72	303	375	496
Tardos	I.	12	4	16	19
Báj	II.	23	6	29	40
Balsa	II.	64	34	98	122
Tiszbüd	II.	86	2	88	103
Csobaj	II.	34	4	38	50
Tiszaeszlár	II.	4	49	53	62
Kenézlő	II.	3	7	10	27
Nagyfalu	II.	5	10	15	28
Vencsellő	II.	66	39	105	140
P[th]rügy	II.	26	35	61	75
Rakamaz	II.	47	83	130	221
Szabolcs	II.	1	21	22	27
Taktakenéz	II.	24	1	25	31
Timár	II.	38	15	53	72
Viss	II.	0	17	17	26
Zalkod	II.	3	6	9	14
Összes		924	898	1822	2454

Forrás: OL K 2. 342. cs. 1896–1901. III – 1. 1. 13.

A választási eredménnyel szemben benyújtott petíciót az országgyűlés III. bizottsága elutasította.²⁷ Ónody Géza végképp letűnt a parlamenti politizálás színteréről. Úgy távozott, ahogy állítása szerint ellenfele megszerezte a mandátumot: vesztegetéssel. A választási petíció ellentanúi ugyanis állították, hogy Ónody fenyegetésekkel igyekezett rávenni a választókat a nyilatkozatok aláírására. A szentmihályi központi kocsmában „nyílt számlára” lehetett inni a szavazás után három napig, s aki hajlandó volt tanúsítani, hogy megvesztegették, annak a kapott összeg dupláját ígérte jutalmul. Így aztán megállapíthatjuk: ha Kornis vesztegetett, abban (is) sikeresebbnek bizonyult, mint ellenfele. Persze volt és maradt neki miből. Ónody 1897-es válása után már hajdani birtokának bérletét is exnejének volt kénytelen átengedni. Bár abból, hogy a bérletet az asszony sikeresen vitte még vagy három évtizedig, arra következtethetünk, hogy valójában korábban is Bárczay Ilona gazdálkodott rajta. Ónody szerette a dupla vagy semmi játszmát. Most mindent elvesztett: mandátumot, bérletet, feleséget, s még kisleányát is. S néhány elszórt és bizonytalan utalást leszámítva, azt sem tudjuk, mi lett vele.²⁸ Elűnt a történelem süllyesztőjében.

Források és irodalom

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár [OL]

K 2 Képviselőház és Nemzetgyűlés, Elnöki ált. iratok

K 26 Miniszterelnökség, Központilag iktatott iratok

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár [SZSZBML]

IV. B. 401. Főispáni bizalmas iratok

IV. B. 411. Alispáni iratok

Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly 2008: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Napvilág Kiadó, Budapest, 479 p. (és térképek).

Gerhard Péter 2008: Az 1878-as és az 1881-es országgyűlési képviselő-választások a budapesti IX. választókerületben. *Fons*, XV. évf., 4. sz., pp. 375–425.

Gerő András 1988: Az első kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon. Gondolat, Budapest.

Gunya Miklós visszaemlékezése, 1962 (kézirat a család birtokában).

Helységnévtár 1892: *A magyar korona országainak helységnévtára* (szerk. Jekelfalussy József). országos magy. kir. statisztikai hivatal [sic!].

²⁷ Nem vonunk le belőle messzebb menő következtetést, de Bonitz Ferenc korabeli névtelen elemzése nem sorolta fel a tiszalöki választást a 72 sérelmezett eset között. *Tatárjárás...*, 1897.

²⁸ *Kövér György* 2011, p. 269.

- Horváth J. András 1984: Józsefváros választópolgársága az 1884. évi képviselőválasztások tükrében. *Fons*, V. évf., 4. sz., pp. 481–527.
- Kende Tamás 1995: Vértó. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában. Osiris, Budapest.
- Koroknai Ákos 1986: A dualizmus kori parlamenti választások a Délkelet-Dunántúlon II. rész (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és választói névjegyzékek elemzésére). *Baranyai Helytörténetírás 1985–1986*. Pécs, pp. 215–297.
- Kövér György 2011: *A tiszai dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris, Budapest.
- Margócsy József 1999: Kállay András (1839–1919). Pályaképvázlat. A Jósza András Múzeum Évkönyve, XLI., pp. 343–351.
- Papp József 2007: „Két választás Magyarországon” (Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben). *Aetas*, 1. sz., pp. 5–32.
- Ruszoly József 1980: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848/1948*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Szabó Dániel 1978: A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon. *Századok*, 4. sz., pp. 730–756.
- Szabó P. Csaba 1986: A századelő magyar választási rendszerének néhány problémája. *Aetas-Acta Iuvenum*, különszám, pp. 66–117.
- Szilágyi László 2006: *A „kuruc vármegye”*. Parlamenti képviselők és választók a dualizmus kori Szabolcs vármegyében. Örökségünk Bt., Nyíregyháza.
- Takács Péter 1994: Adalékok a dualizmus kori választások Szabolcs megyei társadalmi hátteréhez. In: *Tanulmányok választásokról és önkormányzatokról Szabolcsban (1848–1948)*. Stúdium Kiadó, Nyíregyháza, pp. 29–61.
- Tatárjárás Magyarországon 1896-ban. [Bonitz Ferenc 1897.] Alkotmány Ny.[omda], Budapest.

JOGEGYENLŐSÉG ÉS KIREKESZTÉS VÁLASZÚTJÁN

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

A magyar liberális nacionalizmus képviselői az európai liberális nacionalizmusok hívei közül azok közé tartoztak, akik a német, a belga, a lengyel, az olasz és a spanyol liberális nacionalistákhoz hasonlóan szorosan kötődtek felvilágosodásbeli protoliberális és nemesi rendi elődeikhez. Programjuk és stratégiájuk, a jogkiterjesztő asszimiláció pedig az európai liberális nacionalizmusok mezőnyében a legsikeresebb volt, hiszen mind 1848-ban, mind 1867-ben politikai rendszerváltás alapját alkotta és vetette meg. Ám minél inkább megvalósult jogkiterjesztő tartalma, annál inkább vált nyilvánvalóvá, hogy asszimilációs célját nem érte el: a nemesség politikai és társadalmi átmentése pusztán a jogkiterjesztéssel nem sikerült. Így és ezért a 19. század végére és a 20. század elejére – mint majd minden liberális nacionalizmus – eszmeileg kiürült, politikailag eljelentéktelenedett, majd felbomlott, és konzervatív nacionalizmusnak adta át a helyét. Ezzel együtt a Habsburg Birodalmon belül kivételes volt, hiszen az abban ritka, egyedi rendi politikai pluralizmus polgári államrendszerré formálásának sikeres teljesítményét eredményezte.¹

Tanulmányomban a fenti összefüggés által inspirálva arra keresem a választ, hogy milyen sajátosságokat mutatnak a 19. század végi és a 20. század eleji politikai viták Magyarországon. Egyrészt az 1840-es évekbeli liberális-konzervatív politikai viták stratégiáihoz, programjaihoz, alapfogalmaihoz és előfeltevéseihez, másrészt a két világháború közötti nemzetkarakter-diskurzus politikai jellegzetességeihez képest. A változás nem a romantikától mutat a realizmus irányába, hiszen mindegyik álláspontban találunk romantikus elemeket, ugyanakkor mindegyiknél találunk realista vonásokat is – persze, nem azonos mértékben.

Úgy látom, hogy a kiindulópontul választott diskurzusok liberális *jogkiterjesztő asszimilációja* már nem uralta a kérdéses vitákat, ám a végpontul megjelölt *Alkat-diskurzus*

¹ Vö. Szabó Miklós 2006, 197–237.

etnicista-esszencialista tematikája, nemzeti ontológiája és politikai nyelve (a *nemzeti öncélúság*) még nem határozta meg teljes mértékben a közbeszédet.² A kettő között a *jogkiterjesztő asszimiláció* belső dilemmájának (jogkiterjesztés vagy asszimiláció) külsővé válását tapasztaljuk.

Voltak, akik a jogkiterjesztést az általános választójog irányába akarták továbbfejleszteni, ezzel öntudatlanul vagy tudatosan lemondva az asszimilációról. Voltak, akik úgy tartottak ki a jogkiterjesztés mellett az asszimiláció reményében, hogy azt a közoktatás intézményrendszerének kiépítésével és mindenki által hozzáférhetővé tételével próbálták elősegíteni. Voltak, akik a jogkiterjesztő asszimilációt az egyéni kiművelődés irányába értelmezték át. Voltak, akik a történelmi Magyarország felbomlásától és a nemzeti középosztály lesüllyedésétől való félelmükre a nemzetiségek jogainak korlátozásában, jogaik megvonásában, politikai kirekesztésében véltek ellensúlyt találni.

Tudjuk, hogy a nagyon sikeres zsidó és német asszimiláció a szerb, horvát, román, szlovák magyarrá válás sikertelenségeit elfedte, ami könnyen visszajára fordíthatta a hozzájuk viszonyulást az előbbieket hibáztatva az utóbbiakért.³

A széles horizontú politikai diskurzusváltás témáját szűkített nézőpontból, Schvarcz Gyula liberális jogtudós és politikai gondolkodó, Marczali Henrik liberális történetíró, Beksics Gusztáv konzervatív-liberális publicista és Réz Mihály konzervatív politikatudós állásfoglalásainak bemutatásával és értelmezésével közelítem meg. Azt feltételezem, hogy e gondolkodók nemcsak a reformkori és a két világháború közötti viszonyítás szempontjából alkotnak típusokat, hanem saját koruk gondolkodási irányzatai vonatkozásában is reprezentatívak.

I.

II. József felvilágosult abszolutista, civilizáló és modernizáló kihívására Magyarországon a politikai diskurzusokban többféle válasz született a *status quo ante* állásponttól a színtemelő újításokon keresztül a gyökeres reformok kezdeményezéséig.⁴

Ezek közül a 19. század közepén, 1848 tavaszán a legnagyobb jelentőségre a liberális nacionalizmus jogkiterjesztő asszimilációs programja és stratégiája tett szert.⁵

Mindenekelőtt azzal, hogy törvényerőre emelték és intézményesítették a népképviselőben testet öltő népszuverenitást, a hatalmi ágak elválasztását és megosztását, a jobbagyfelszabadítást, a közteherviselést és a törvényhozásnak felelős végrehajtó hatalmat gyakorló miniszteriális kormányzatot. Az Ausztriával szembeni önvédelmi háború és a

² Dénes Iván Zoltán 2008, 44–93, 126–174; Trencsényi Balázs 2007, 183–273, 2011a, 298–465, 2012.

³ Kecskeméti Károly 2006; BIM 12. 123–126. Vö. Szabad György 1974.

⁴ Marczali Henrik 1905–1907; Mályusz Elemér 1923; Bibó István – Pajkossy Gábor 1977; Pajkossy Gábor 1978; Miskolczy Ambrus 2006, 2007, 2012; Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly 2008; Kecskeméti Károly 2008.

⁵ Varga János 1982, 1983.

nemzetiségi polgárháborúk magyar győzelmei után az osztrák és az intervenció orosz hadsereg együttes támadása 1849 nyarán vereséghez és az osztrák abszolutizmus kiépítéséhez vezetett. Az abszolutizmus a politika szférájából száműzte, külső és belső emigrációba kényszerítette az önálló magyar államiséget. A politikai diskurzus a politikai intézményekből az irodalomba és a társasági életbe süllyedt vissza. Nagy divatja lett a *Forradalom után* röpiratműfajának. Szinte minden egykor politizáló értelmiségi kiírta magából a maga közelmúlt-értelmezését.⁶ Az 1860/61-es erjedés során a röpiratirodalom ismét összekapcsolódhatott a feltámadó politikai intézmények közvéleményformáló szerepével, majd 1861-től egy bő fél évtizedig megint abszolutizmus telepedett az országra.⁷

A politikai intézményrendszer 1867-től ismét kiépült, a politikai diskurzusok újból nyilvánosan zajlottak. A parlamenti politizálás kereteihez igazodva az érzelmeiktől fűtött, indulati, a kiépülő rendszer kereteit feszegető vélemények mellett szakszerű és tárgyyszerű álláspontok jelentek meg. A politikai közösség hosszú távú megalkotásának *jogkiterjesztő asszimilációs* programja és stratégiája a nemzetiségi törvényben, a *magyar politikai nemzet* értelmezésében öltött testet. Az *alkotmányos haladás* módját, a *szabadság rendjét* pedig mindenekelőtt az önkormányzat és a központosítás viszonyáról folytatott vitákban értelmezték. Ennek során elemekben visszautaltak, egészében egyre inkább elszakadtak a korábbi *alkotmányosság-abszolutizmus* ellentétpártól. Az elmaradottság felszámolásának, a civilizálódásnak a követelményeit szakpolitikai kérdésekben konkretizálták az infrastruktúrától a közoktatási rendszer kiépítéséig. A *rend megteremtését* a magyar politikai nemzet határainak folyamatos és gyakorlati kijelölése, a kormányzat és az önkormányzatok viszonyának újabb és újabb meghatározása, s a szakpolitikai kérdések tárgyalása során értelmezték újra. Mindezek természetesen érdek- és értékütközésekhez vezettek és a korábbi perfekcionista és utilitáriánus elemeket magukban foglaló nemzetértelmezések és haladásfogalmak újraértelmezésével jártak.⁸

Az Ausztriával kötött állam- és gazdasági szövetség aktuális kérdései, a külpolitikai helyzet változásai, a nemzetiségi autonómiák helye a magyar politikai nemzet koncepciójában, a gazdasági versenyhelyzet nyerteseihez és veszteseihez való viszonyulás, egyház és állam aktuális és kívánatos kapcsolata, a felekezetek egymás közti viszonya mind-mind újból és újból felvetették az állami beavatkozás vagy semlegesség kérdéseit. Azt, hogy mit gondolnak a politikai viták résztvevői arról, hogy mi a haladás iránya, kívánatos mértéke, üteme és mindez hogyan viszonyul a *magyar politikai nemzet*, a soknemzetiségű Magyarország állami integritásának és kohéziójának tartalmához, jellegéhez és feladatához.⁹

⁶ R. Várkonyi Ágnes 1973, II. 239–244.

⁷ Szabad György 1967.

⁸ Dénes Iván Zoltán 2008, 44–93.

⁹ A „társadalomszervező” és újraelosztó újkonzervativizmusról alapvető: Szabó Miklós 2003.

II.

„Csak három alkotmány van Európában, melynek nincs rendszeres, az egész alkotmány körvonalait átölő alaptörvénye. Anglia, az egyesült Mecklenburg nagyhercegségek, és Magyarország. (...) Svédországnak is ma már 12 év óta »papiros alkotmánya« van, és ez utóbbi 12 év óta mind értelmi, mind erkölcsi tekintetben, mind a jogrend, szabadság és jólét tekintetében nagyobb haladást tett, mint az előtt egész nemzedékek folyamában. Magyarország törvényhozásának is ezt kellett volna cselekednie, midőn 1848-ban a hagyományos rendi alkotmányt népképviselési alkotmánnyá változtatta. Nem tette. Az angol alkotmányosságot akarta e részben utánozni. Elég helytelenül. 1867-ben lett volna újra rá alkalom. Ismét elmaradt, egész alkotmányos fejlődésünk kárára. Ha alkottak volna 1867-ben rendszeres alaptörvényt, mely körvonalazta volna nemcsak a már létesített államintézmények szervezetét, jogkörét, hanem – miként egyéb európai államok alaptörvényei is tették – azon államintézmények szervezetét és jogkörét is, amelyeknek föllállítását a megalkotni kellett alaptörvény szelleme, irányeszméi kilátásba helyezték: akkor nem kapkodott volna kormányaink egész sorozata a koronázás óta ide-oda minden irányeszmé nélkül, elfelejtve vagy készakarva mellőzve végzeteljes fontosságú államintézményi föladatak megoldását, s félszegen meg-meglökvé, de meg nem fejtve kérdéseket, melyeket a napi politika érdekei, a pártok tusája éppen előtérbe toltak. Hisz éppen ez a jótékony hatása egy rendszeres alaptörvénynek egy oly elmaradt ország alkotmányosságára nézve, mint Magyarország: éppen ez a jótékony hatása van egy ily alaptörvénynek, hogy egy egységes határozott irányt nyújt, s életető szellemet kölcsönöz a százados hátramaradás miatt majd csakhogy alapjából újjászervezendő egész államszervezet kiépítésénél a döntő befolyású elméknek a törvényhozásban.”¹⁰

Az idézet szerzője, Schvarcz Gyula jogtudós és politikai gondolkodó azok közé tartozott, akik a jogkiterjesztő asszimiláció liberális nacionalista stratégiáját a közművelődés segítségével akarták továbbfejleszteni a demokrácia, az általános választójog irányába.¹¹ Racionalista-konstruktivista eljárással szakítani kívánt a hagyományokkal, a történeti joggal, a rendi alkotmányossággal és a rendi intézményrendszerrel. Úgy vélte, hogy nem elég az 1848-as törvények szellemére hagyatkozni, hanem pontosan meg kell határozni a szabadságjogokat. Hitt ugyanis abban, hogy a racionalitás jegyében minden megváltoztatható, jobbá tehető. Ezért szorgalmazta a kodifikációt, a rendszeres alaptörvény és a pontos törvények kidolgozását.¹²

Részint amiatt, mert ha pontosan megfogalmazott törvényekkel nem állítják meg, az államhatalom benyomul a magánszféra világába, és rendeleteivel, autokratikus eljárásaival szűkíti annak terét. Ám mivel az állami beavatkozás számos területen szükséges, így a gazdaságban, az oktatásban és a szociális kérdésekben, az államhatalmat új jogállami

¹⁰ *Miru György* (vál.) 2000, 137–138.

¹¹ *Op. cit.*, 139–140.

¹² *Op. cit.*, 75–94, 137–156.

intézményekkel és a társadalom civil kezdeményezéseinek erősítésével szigorú kontroll alatt kell tartani.¹³

Híve volt az önkormányzásnak, a civil kezdeményezéseknek, de a műveltség, az értelem terjesztése alapján. Amennyiben a kettő konfliktusba kerül, a műveltség, a szakértelem elsődlegessége mellett döntött. A politikai jogok kiterjesztését ezért – mint oly sok, a demokráciától tartó liberális – műveltségi garanciákhoz kötötte. Ugyanakkor nem elégedett meg az esélyegyenlőség deklarálásával, s mivel észrevette az esélyek különbözőségét, azok kiegyenlítésére, mai kifejezéssel élve pozitív diszkriminációra (*affirmative action*) törekedett progresszív adózás és szociális intézkedések révén az alapintézmények, a törvényhozás segítségével. Ebben az oktatásnak meghatározó szerepet tulajdonított, hiszen – úgy vélte – megfelelő infrastruktúra kialakítása esetén az oktatás nemcsak civilizál, hanem demokratizál is. Meg volt győződve arról, hogy bárki képes belépni az oktatási rendszerbe, annak különböző szakaszain végigmenni és e folyamat során és segítségével kiemelkedni korábbi helyzetéből. Tanügyi reformokkal kívánta elősegíteni, hogy a rendi társadalomból demokratikus társadalom váljon.¹⁴

Az antik demokráciákat nem tartotta a modern demokráciák ideáljainak, hanem a modern demokráciák sajátosságait kérte számon rajtuk – alapján igen történetietlenül. Arra keresett ugyanis választ, hogy egy-egy állam megfelelt-e a kívánatos berendezkedésnek. Az antik demokráciák fölött normatív kritikát gyakorolt.¹⁵

Schvarcz Gyula politikai nézeteiben határozottan szembeszállt Széchenyi kultuszával, Kossuth mellett foglalt állást, keményen bírálta a kiegyezést, majd annak intézményes keretei között az ország megújulását igyekezett előmozdítani.¹⁶

Normatív szemlélete a kívánatos, helyes államberendezkedés megtalálására és Magyarország felzárkóztatására irányult. Arra, hogy Magyarország az elmaradott országok közül a civilizált országok sorába lépjen. Ennek jegyében politikai nyelve közelebb állt az európai mintakövetés beszédmódjához, mint a *nemzeti öncélúságához*.¹⁷

III.

Marczali Henrik történetíró nagy forráskutatás és szigorú forráskritika alapján értelmezte az Árpád-kori és a 18–19. századi magyar történelmet és igen kiterjedt forrás- és irodalom alapján az új- és legújabb kori egyetemes történetet. Műveinek szemlélete liberális, ő maga pedig az alkotmányos patriotizmus, a jogkiterjesztő asszimiláció, az ön- és közművelődés szenvedélyes híve és gyakorlója volt.

¹³ *Op. cit.*, 75–94, 137–156.

¹⁴ *Op. cit.*, 65–112, 137–156.

¹⁵ *Op. cit.*, 157–195.

¹⁶ *Op. cit.*, 113–135.

¹⁷ Köszönöm Miru György tanácsait és levélben kifejtett gondolatmenetét.

A 18. századot sokan, így *A régi Magyarország* című könyvében Grünwald Béla, hanyatló és nemzetietlen kornak tartották.¹⁸ Marczali három többkötetes monográfiában és vaskos szintézisében más eredményre jutott.¹⁹ Feltárása és értelmezése összetett, komplex, soktényezős, differenciált képet mutat:

„Azon század történetének megírásához fogunk, melyet történetírásunk hagyománya és közvéleményünk egyaránt az elernyedés, a hanyatlás korának szoktak tekinteni. Szemben a megelőző nemzedékek véres, dacos küzdelmeivel, szemben a következő emberöltőnek szellemi és anyagi erőfeszítésével, könnyű volt a szatmári béke és Széchenyi kora közt lefolyt századra rásütni a tehetetlenségnek, puhaságnak, a nemzet nagy eszmei javairól való lemondásnak bélyegét. Kutatásunk egészen más ítéletre vezetett. A XVI–XVII. századok folytonos nagy izgalmai, a vallásos és közjogi harcok lázas hevülése szinte nem engedték észrevenni azt, minő nagy veszteséget szenvedett e nemzet a török, a német, és nem legkevésbé saját maga által. A lázt a levertség, a gyöngeség, hogy azon kor kifejezésével éljünk, az aléltóság váltja fel. Nem a gyáva lemondás, hanem a nemzet jövőjéről való gondoskodás parancsolja a nyugalmat. Az eredmény tisztán áll előttünk. Az a nemzet, melynek vesztét fiai megsiratták, melynek megdőltén már ujjongtak ellenségei, voltaképp tán soha nem gyűjtött több erőt, gyarapodott inkább számban, anyagi jólétben és szellemi műveltségben, mint éppen ezen nemzetietlenség gúnyolt időszakban. Ezért méltán nevezhetjük ez epochát a helyreállítás, a restauratio századának. (...) Eleinte a királyi hatalom igyekszik ezt az országot szervezni, itt az azon kor eszméinek megfelelő állami létnek alapjait megvetni. (...) E törekvésben nagy sikereket ér el, már-már diadalra jut, midőn végre az egész nemzetet állítja talpra maga ellen, mint a nemzeti talponállást megrontó, megsemmisítő idegen hatalom ellen. Majd az egyéniségének újabb tudatára jutott nemzet maga veszi kezébe az államalkotásnak, jövője biztosításának nehéz művét. Az 1790. évet e kísérlet teszi mindenkorra emlékeztetővé. De ez a szervezés sem sikerül, mert a nemzet még kizárólag rendi, történeti alapon áll, és minden erejével ellene szegül a nemzeti alkotmány lényegét sértő, gyökeres, és az egész ország haladását biztosító újításoknak.”²⁰

1905-ben, a nemzeti fejlődésről tartott előadásában a magyar nemzet jövőjét a jogki-terjesztő asszimiláció, a felzárkózás, a műveltség, a tökéletesedés jegyében jellemezte. Értelmezése egyszerre tűnik öndefiníciónak és kollektív identifikációnak, a példanemzet normája „*európai mintakövető*”, alkotmányos patrióta megfogalmazásának:

„...a magyarnak ereje nem állhat erőszakban, hanem állhat példaadásban, erkölcsi felsőségben, szellemi műveltségben, munkában. Ezen úton épp úgy megnyeri és megnyerheti részére a más ajkúakat és nemzetté teheti a külön nyelven beszélőket is, amint ezt az eredményt tisztán a hadakozással képes volt elérni a nemzet a XIV. századtól a XIX. századig. (...) A mi államszervezetünk külső formája (...) 1848 óta megfelel annak, ami egész Európában érvényes, sőt tán a leghaladottabbakhoz tartozik. Noha ez az alkotmányos

¹⁸ Grünwald Béla 1888.

¹⁹ Marczali Henrik 1881, 1885, 1888, 1891, 1898, 1905–1907.

²⁰ Marczali Henrik 1898, 3–4.

forma és politikai forma megvan, miért nem vagyunk megelégedve vele és miért nem vagyunk megelégedve magunkkal, miért nincs meg bennünk az a tudat, az a büszkeség, hogy mi magyarok vagyunk és mi jóvá fogunk tenni mindent?! Ennek oka az, hogy a legszebb állami alkotmány és berendezkedés papír, abba lelket a nemzetnek az érzése, gondolkodása tölt, és tökéletes alkotmánya csak tökéletes nemzetnek lehet. Vagyis, ha egyszer oly nemzetet nevelünk, amely valóban emberi, amely magáévá teszi az emberiségnek mind az ideális kincsét, akkor nemzeti alapon eljutunk a tökéletes államhoz is. Minden nemzetnek erre kell törekednie és a magyarnak éppúgy kötelessége ez, mint bárminő más, sokkal nagyobb, erősebb nemzetnek. Ez a nemzet mi vagyunk, mindnyájunknak külön-külön ez a kötelessége és a nemzet ereje abban áll, hogy mindenikünk külön-külön a maga körében miképp teljesíti kötelességét, úgy, mint a nemzet ereje abban áll, hogy a nemzetiség az emberiség egész területén miképp fejt ki magát és miképpen érvényesül. Hiszen kicsiny nemzet vagyunk, de a próféta megírta: hogyha a népem igazi léssen, akkor a kevésből lesznek ezerek és a kicsinyből óriási nemzetek!”²¹

1915. április 14-én vetette papírra Marczali Henrik érdemleges jelentését egykori tanítványa, Szekfű Gyula tudományos munkásságáról mint a habilitációs bizottság által kiküldött bíráló. Két politikai hisztéria – az őt lejárató 1910-es sajtókampány és az 1914-ben kirobbant Szekfű-botrány – tapasztalatával a háta mögött tette. Részletes, higgadt, ismertető, értékelő és kritikus szöveget írt.

Jelentését a következőképpen zárta:

„... legjobb tudásom s lelkiismeretem szerint igyekeztem a T. Kart tájékoztatni egy nem közönséges tehetségnek még tévedéseiben is érdekes, mert jóhiszemű, eddigi munkálkodása felől. Szekfű általános képzettségét, és különösen történelmi műveltségét illetőleg, máris kiválóbb történetíróink közé tartozik. Kritikája mindig résen van, szorgalma bámulatos, kutatási módszere kifogástalan. De alkotási tehetsége nem áll még oly magas fokon. Túlságosan sok benyomást fogadott be ahhoz, hogy azokat magában mind feldolgozza. Ebből következik, hogy nagy feladatokat tűz maga elé, de azokkal teljesen megbirkózni még nem tud. Azt is tekintetbe kell venni, hogy nem tanár, tehát nem kötelessége minden kérdéssel tisztába jönni, mielőtt azt nyilvánosan tárgyalja és hogy Bécsben, idegen környezetben tartózkodik. Teljes meggyőződésem, hogy itt-hon, mint tanár, lényének rendkívül értékes elemeit jobban kifejtheti. Meg vagyok győződve arról is, hogy akkor háttérbe szorulnak azok a vonások, melyek őt a bujdosó Rákóczinak, tehát egy hanyatló, nem egy alkotó kornak megírására készítették. Ebben a meggyőződésben melegen ajánlom a T. Karnak, méltóztassék Dr. Szekfű Gyulát a további magántanári cselekményekre bocsátani.”²²

Marczali Henrik 1920-ban röpiratot írt a trianoni békeszerződés kapcsán. Ebben egyrészt a magyar nemzeti fejlődés nyugatos vonásait vette sorra, másrészt a magyar szuperemáciát igazolta:

²¹ Marczali Henrik 1905, 109–110.

²² Dénes Iván Zoltán 1976b, 44–45.

„...a magyar átment a nyugati népek valamennyi stádiumán. Később náluk, sokat átvéve tőlük, de nem viszonzószolgálat nélkül. Volt lovagkora, renaissance-a, reformációja, ellenreformációja, átment a felvilágosodás korán és kivette becsületesen részét a XIX. század eszméinek megvalósításából. Kultúrája tehát összehasonlíthatatlanul szilárdabb alapon nyugodott azokénál, kik úgyszólván a XIII. századból egyszerre jutottak be a huszadikba. Kimondhatjuk azt is, hogy az igazi magyar tradíciónak, a Széchenyi, Deák és Eötvös valódi szabadelvűségének megfelelt a nemzetiségeknek is lehető magas művelése. Megfelelt volna magának a magyarság érdekének is. Egy feltétel alatt: ha a magyar éppoly arányban halad előre, mint tanítványai. Mihelyt bármi okból, nevezzük akár kényelemnek, akár reakciónak, nálunk túlterhelésről panaszkodtak; nálunk, hol bizony még kevesebbet tanultak, mint nyugaton – az aránnak kárunkra fel kellett billenni és a magyar szupremácia alól lassankint kisiklik az erkölcsi alap. Pedig az a törekvésünk, hogy itt egészen magyar államot alkossunk, nemcsak természetes volt, hanem még a kultúra emelését is elősegítette volna. Az a külföldi író, ki tán legbehatóbban és legkevesebb elfogultsággal ír rólunk, ez annyira vitatott kérdésben így nyilatkozik: »A magyarok nem urai ambíciójuknak: azt a természet parancsolja. Hogy létezhesse, uralkodniuk kell az egész magyar területen. Ha tekintetüket az Alföldre és a Dunántúlra szorítanák, egy darabig még tengődhetnek mint népcsoport, de nemzeti életüknek vége volna. Parancsoló szükség tehát, hogy »történeti« államukat »nemzeti« állammá alakítsák át.« (Louis Eisenmann: Le Compromis Austro-Hongrois. 555. lap.) A baj csak az volt, hogy a nemzetiségi éppúgy, mint a vele oly szoros összeköttetésben álló társadalmi és gazdasági kérdésekben nem az igazi nemzeti gondolkodás, hanem a pártérdek és gyakran az egyéni önzés döntött. Ismerjük el ezt, de viszont el kell ismerni mindenkinek, hogy a magyar nemcsak átvette a műveltséget, mint egy divatos köntöst, hanem mindig voltak és vannak köztünk, kik a szellem és az igazság becsületes kutatása terén nem maradtak el bármely nemzet fiai mögött. Nem magyar, hanem Theodore Roosevelt mondta, hogy nemcsak tiszteli, hanem bámulja is Magyarországot, mert története számos oly példát és elvet mutat, melyet más nemzeteknek is érdemes követni. »Magyarországtól tanulhatunk bátorságot, véselhatóározást és kitartást. Az egész művelt világ adója Magyarország múltjának. Nem is tartaná magát művelt embernek, ha nem ismerné.« Rajtunk múlik, hogy ez ne csak múltunkra álljon, hanem jövőnkre is. Ne tartassa magát művelt embernek, ki nem tudja, mivel járul a magyar szellem az emberiség lelki javainak gyarapításához.”²³

Marczali röpiratában a nemzeti liberalizmus műveltségi perfekcionizmusa jegyében fogalmazott. Egy évvel később, 1921-ben viszont igen kritikus véleményt fejtett ki Szekfű Gyula *Három nemzedékéről*.

Széchenyi nem volt konzervatív, a liberalizmus etimológiai forrása nem az 1812. spanyol országgyűlés körül, hanem Bonaparte államcsínyjénél keresendő, a világháború befejezéséig tartó hanyatlás nem a liberalizmus, hanem a reakció uralmának a következménye – sorolta ellentételeit.

„Eljárása mindig egyforma. Kész sablonja van, melybe az egyes alakokat vagy eszméket beilleszti és aztán pártállásuk szerint rózsásra, halványra, vagy ha radikális, koromsötétre festi. Ilyen sablon p[éldának] o[káért]

²³ Marczali Henrik 1920, 193–195.

az is, hogy Széchenyit romantikusnak mondja valóban minden belátható ok nélkül. Ilyen sablon a Steinackertől átvett keresztény-germán közösség, melybe a magyar történeti fejlődést vajmi nehéz beleszorítani. Az irodalomban, mely neki úgy látszik pálcálva, szintén nem jár el másképp. Kölcseyt idézve elmondja, hogy ez az igazi liberális »borzasztó átkok közt vad csoportnak, gyáva fajnak nevezi kortársait«. De azt már nem mondja, hogy ugyanaz a verse, hatyúdala, Zrínyi második éneke, reménnyel, bizalommal tele végződik: »ah tartsd meg őt, a hűv anyát teremnek / Tán jobb fiak s védvén állják körül. // És más hon áll a négy folyam partjára, Más szózat és más keblű nép; / S szebb arcot ölt a föld kies határa, / Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.« Mivel pedig Vörösmarty és Petőfi sehogysem illenek az ő Prokrustes-ágyába, igen bölcsen alig szól róluk. Legnagyobb költőnkkel egy szóval végez. De épp úgy jár el a forradalommal és a Bach korszakkal is. Ellenben máris külön fejezetet szentel a liberalizmusnak és a zsidóságnak...”²⁴

Összegezése:

„Egészben véve érdekes, néhol szépen írott, de többnyire nehézkes munka. Érzik rajta a szerző kínja előre megállapított keretei kitöltésében. Mégis csak ad hoc munka ez is. Kívánjuk neki őszintén és jó szívvel, hogy mihamarabb visszatérhessen az objektív, tudományos történetíráshoz és hogy abban megérdemelt sikert érhessen.”²⁵

A magát modernnek láttató, a liberalizmust pedig idejétmúltnak és kártékonynak bemutató antiliberális konzervativizmus jegyében írt pamflettel és azzal a szellemi divatáramlattal szemben, amelybe a *Három nemzedék* illeszkedett, Marczali az egykori jogkiterjesztő asszimiláció híve maradt. Felfogásában a hajdani jogkiterjesztés éppúgy jogosult, ahogy az egykor szándékolt asszimiláció. A kettő sorrendjében azonban most sem foglalt állást. Talán éppen ezért szorult defenzív pozícióba az egykori jogkiterjesztés elvetésével szemben.

IV.

A 19. század utolsó harmadának és a 20. század elejének talán legtöbbet publikáló és feltehetően legnagyobb hatású magyar publicistája, Beksics Gusztáv a franciaországi *tiers état*, a nagy-britanniai *middle class* funkcionális megfelelőjét kereste Magyarországon. Azt a kialakítandó magyar középosztályban, a létrehozandó magyar polgárságban vélte megtalálni. Felfogása szerint a *magyar demokrácia*, a *magyar középosztály* a magyar földbirtokos nemességen alapul, amely 1848-ban lemondott kiváltságairól és amely

²⁴ Marczali Henrik 1921, 10.

²⁵ *Op. cit.*, 11.

immár magában foglalja a megmagyarosodó – korábbi zsidó, német és nemzetiségi – polgárságot, de amelybe nem számította bele az arisztokráciát.²⁶

Ezt a középosztály-felfogást fedezte fel újra és értelmezte át – hivatkozás nélkül – Szekfű Gyula konzervatív történetíró 1920-ban és Révai József. kommunista ideológus 1932-ben. Szekfű Gyula szerint a magyar *tiers état* szerepét a középnemesség töltötte be, míg Révai József szerint a birtokos nemesség játszotta a burzsoázia szerepét, ő volt az 1848-as magyar forradalom vezető ereje.²⁷

Beksics a magyar doktrinereket, a centralistákat tartotta a magyar polgárosodás megfogalmazása során elődeinek.²⁸ Ám tőlük eltérően egyre inkább a magyarosítás programját vetette papírra és népszerűsítette, méghozzá a magyar birodalom, az Osztrák-Magyar Monarchián belüli magyar hegemonia, a nemzetiségek megmagyarosítása és a keleti, balkáni magyar terjeszkedés jegyében²⁹ 1898-ban a reprezentatív millenáris szintézis, *A magyar nemzet története* záró kötetében a Magyarországon belüli magyarosítás és az azon kívüli magyar terjeszkedés történeti megalapozását, szimbolikus geográfiáját fogalmazta meg. Értelmezése a magyar birodalom romantikus, délibábos, a korabeli európai birodalomépítő tervezetek sorába illeszkedő, a nemzeti misszió felsőbbrendűségén alapuló programja volt.

Eszerint az, hogy Magyarország nagyhatalom legyen, európai szükségszerűség, nemzeti hivatás s a nemzeti megmaradás követelménye egyszerre:

„A magyar problémának (...) az a belső antagonizmusa, hogy *nemzetünk nem maradhat kis nemzet, nem húzódnak meg a szerénység félreeső zugában*, amint hogy ezer év óta is mindig döntő szerep jutott neki a kelet és nyugat küzdelmében. Uralkodnia kell Szent István birodalmának egész területén, a Kárpátoktól egészen az Adriáig s keleti határhegységünk szorosságáig. Mihelyt redukálnák világesemények az Alföldre és a Dunántúlra, mint faj talán élhetne egy ideig az új létföltételek közt is, de mint nemzet megszűnnék létezni. Könnyű volna a magyar politika, ha nemzetünk vágyai és törekvései csak szűk kört ölelnének föl; de ambícióink még csak nem is tőlünk függ, ránk kényszeríti azt hivatásunk, melynél fogva csak mint nagyok maradhatunk meg, mint kicsinyek elenyészünk. Föltétlen állami egységben kell tartanunk azt a nagy földrészt, melyet a népek csodálatos gondviselése ránk bízott, különben a redukált Magyarország eltűnik a jövő küzdelmeiben.”³⁰

Hogyan kell egységesíteni a nemzetet? Mit jelent az, hogy a magyar állam magyar kell, hogy legyen? Mitől lesz a magyar nagy nemzet?

²⁶ Beksics Gusztáv 1881a, b, 1884a, b.

²⁷ Szekfű Gyula 2007 (1934, eredetileg: 1920) 64–74, vö. 170, 233, 254, 259, 267, 270, 281, 282, 285, 295, 312, 352; Révai József, 1966, I. 154–170, vö. Lackó Miklós 1996, 203–259. Lásd: Cserne Péter 2004, 85–88, Szabó Miklós 2006, 200–202, 2008, 31–102.

²⁸ Beksics Gusztáv 1882, 1883a.

²⁹ Beksics Gusztáv 1895, 1896a, b, c, 1905.

³⁰ Beksics Gusztáv 1898, 825.

„Nemzeti konszolidációnk nem követeli a nemzetiségek üldözését, annál kevésbé, ami úgy sem lehetséges, azok kiirtását, hanem ezeknek összhangba hozását a magyar nemzeti és állami érdekekkel. *Végleges megszilárdulásunk nem képzelhető el másképp, minthogy a nemzetiségi kérdés elveszti állam- és nemzetbontó erejét, vagyis hogy e kérdés segítségével többé senki sem üthet éket sem állami, sem nemzeti organizmusunkba.* Ez nem jelenti a nemzetiségek beolvasztását, hanem a magyar nemzet oly kibontakozását, hogy a nemzetiségi kérdés többé ártó erőket nem tartalmazhat magában. A magyar faj hatalmas kifejelesztése az, mely, a nemzetiségi rokon és velünk szövetséges elemek tömörülése mellett, elvezethet végleges konszolidációnkra, sőt csakis ez vezethet el. A magyar faj a benne rejlő csodás erők expanzivitása folytán végtelen terjeszkedésre képes, a földbirtok-politikának azonban el kell hártania útjából az akadályokat. Ez akadályok békés elhárítása a legközvetlenebb feladat.”³¹

Látjuk, hogy Beksics Gusztáv a jogkiterjesztés és az asszimiláció egymást feltételező programjának sorrendjét megfordította. Nem jelenbeli jogkiterjesztéssel kívánt elérni egy majdani önkéntes asszimilációt, mint a reformkori liberálisok, hanem az asszimiláció programját fogalmazta meg a jogkiterjesztéssel szemben, amely akár a jogkorlátozást is magában foglalhatta.

Ennél is tovább ment 1905-ben, amikor magyarosító programját a magyar állam hajdani dicsőségét képviselő Mátyás király nyugat és kelet felé egyaránt expanzív birodalmának példájával állította párhuzamba. Programjának kontextusát az addig kormányon lévő Szabadelvű Párt 1905-ös választási veresége és az uralkodó által kinevezett parlamenten kívüli, ügyvivő Fejérváry-kormány általános választójog bevezetésével kacérkodó manővere alkották. A kormánypárt választási veresége Magyarország Ausztria feletti súlyát, a Monarchián belüli súlyponteltolódást, a magyar hegemoniájú dualizmus lehetőségét sugallta. Az általános választójogi manőver pedig a nemzetiségi előretörés fenyegetését, az asszimilációval ellentétes jogkiterjesztés veszedelmét. Velük szemben Beksics Gusztáv magyarosító programját a szociáldarwinizmus kategóriáiban fogalmazta át és fejlesztette tovább, a fehér ember hivatása, az európai és a magyar nemzeti felsőbbrendűség kolonizáló missziója jegyében.

A magyar nemzet és a magyar állam soknemzetiségű történeti jellegét az etnikai expanzionizmus irányába értelmezte át:

„... be kellett bizonyítanom a *történeti* magyar államnak sokak által kétségbe vont *nemzeti* jellegét. (...) tettem ezt különösen annak bebizonyítása végett, hogy nemzetünk az európai népekhez való viszonyában számbelileg is elég erős volt nagy múltjának idején, tehát erőssé kell lennie a jövőre is, ha a fajok harcában meg akar állni. (...) a magyar nemzet már jelenlegi fejlődésképesége mellett is erős és hatalmas nemzet lehet; gazdasági és kulturális eszközök segítségével pedig kibontakozása gyorsra és nagyra tehető. (...)

³¹ *Op. cit.*, 825–827.

A magyar nemzet, az erkölcsieken túl, fizikai erőinek fejlődésével feltartóztathatatlanul halad előre az érvényesülés útján.”³²

Az erős Magyarország és az erős magyar nemzet a Monarchia, Közép- és Kelet-Európa és a világpolitika stabilitásának nélkülözhetetlen feltétele:

„Mátyás hagyományaiból (...) nem egyet gyakorlati eredménnyel is követhetünk. És alig teljesednék valami Mátyás hagyományaiból, ha Magyarország föléje nem tudna nőni Ausztriának, s mint a teljes önállóság minden feltételével bíró erős magyar nemzeti állam természetes vezére nem tudna lenni a balkáni népeknek. (...) *Magyarország vagy nagy lesz – vagy nem lesz soká állam.* A Habsburgok trónjának, Ausztriának, sőt Európának érdeke, hogy nagygyá legyen. Csak így alakulhat ki a Közép-Dunánál, a Fekete tengerig való határsával a szlávizmus irányában teljesen megbízható erős hatalom. (...) Ausztria egységes, belsőleg konszolidált állam már sohasem lehet, tehát annál egységesebbnek és konszolidáltabbnak kell lenni Magyarországnak. Ha a Monarchia mindkét államát a faji ellentétek széthúzó erői tépik és tördelik, a szomorú vég előre látható. De ha a két állam közül az egyik végleg helyreállítja belső egységét s felbonthatatlanul zárt egységgé lesz, akkor a lazább szerkezetű másik állam a szilárd hátvédre rátámaszkodhatik. Ez a szilárd hátvéd csakis Magyarország, nem pedig Ausztria lehet. Magyarország nemzeti alapon nyugvó, hatalmas kibontakozása ekképp nemcsak öncélja a magyar eszmének, hanem egyszersmind egyedül helyes megoldása Közép- és Kelet-Európa nagy kérdéseinek. *Egyedül lehetséges eszköze a Habsburgok monarchiája és trónja fennmaradásának.* (...) Az erős Magyarország és az erős magyar nemzet ekképp nem politikai rapszódia, nem ábrándos jövő zenéje, hanem *világpolitikai szükségesség.* (...) *A magyar nemzetnek és a magyar államnak oly egységesnek és erősnek kell lennie, hogy az önálló lét minden feltételével bírjon.* Csak így lehet biztos támasztéka a trónnak, s rendíthetetlen támasztéka a faji bomlás katasztrófája felé menő Ausztriának.”³³

Hogyan lehet létrehozni az erős Magyarországot és az egységes magyar nemzetet? A gondolatmenet kiindulópontja a jogkiterjesztő asszimiláció hajdani liberális érvelési stratégiájára emlékeztet, ám egy idő után eltér attól, hiszen jogkiterjesztés helyett asszimilációra irányul:

„A magyar nemzet épületében helyre kell hozni a hibákat. Ki kell szélesíteni alapját, meg kell erősíteni gerincét, s arányba kell hozni alapjával tetőzetét. A kisbirtok képződése által az Alföldön és ahol megnövelhető a magyarság s *ekképp* kiszélesedhetik a nemzeti alap. Fél század alatt megkészserezhető a magyarság. Fajunk propagatív ereje önmagától is a félszázados turnust követi, ha szabadon érvényesülhet. Annál inkább eléri az eredményt, ha az ipar mellett nagyszabású földbirtok-politika megnyitja előtte a szabad terjeszkedés kapuit, másrészt a közegészség viszonyainak további javítása leszállítja a halálozások listáját. Magán az Alföldön és Dunántúl a magyarság megkészszerzése óriási nemzeti alap, melyben nagyságunk büszke épülete rendíthetetlenül megállhat. A magyarság megerősítését és kiszélesítését célzó ipari és telepítő politika pedig beviheti

³² Beksics Gusztáv 1905, VI–VIII.

³³ *Op. cit.*, 1905, 237–246.

a magyarságot a nemzetiségi vidékekre. A telepítő politika a magyarság kezére adhatja az összes erdélyi folyamvölgyeket s ekképp egymástól elzárhatja a szász és oláh tömegeket. Az ipar pedig beviheti a magyarságot a nemzetiségek legsötétebb régiójába is Felső-Magyarországon és Erdélyben. És egyidejűleg a magyar kultúra szintén segíti kiszélesíteni a nemzeti alapot. Felszívja legelőször a városok nem-magyar ajkú lakosságát. Azután a faji propagáció által támogatva nyomról-nyomra előre fog hatolni a nemzetiségek közt a vidéken is. A szászság kivételével beolvasztható nemzeti alapunkba szinte az összes németiség, a tótság igen jelentékeny része s az oláhságból is nem csekély rész ott, a hol a túlnyomó nagyszámú magyarság veszi körül. És pedig a beolvasztás alatt itt nem pusztán a magyar nyelv elsajátítását értem.”³⁴

Mit jelent a beolvasztás és mi segíti azt elő?

„...a magyar nyelv megtanulása, bár föltétlenül szükséges, nem jelenti okvetlenül a magyarságba való beolvasztást. A beolvasztás az, amidőn a német, a tót, az oláh, a szerb stb. nemzetiségi öntudat helyett magyar nemzeti öntudatot kap. Ily értelmű beolvasztás is jelentékenyen várható a legközelebbi fél századtól. Ekképp a várható specifikus magyarság megkétszerezése, a németiség nagy, a tótság és rácság jelentékeny s az oláhság kis részének beolvasztása. Magától értendő, hogy a Dunántúl apró néptömbjei s más kisebb népcsoportok, mint a vendek stb. szintén beolvadnak a magyarság egységébe. Így és ily mértékben szélesedik ki a nemzeti alap, ha megfelelő gazdasági és kulturai eszközöket alkalmazunk. És ha egyáltalán a magyar kormányzati és társadalmi politika nem pusztán hazafias frázisokkal, hanem sikerdús tettekkel tör e széles nagy célokra.”³⁵

Hogyan lehet megteremteni a beolvasztó politika társadalmi bázisát? Hogyan lehet megerősíteni a magyar középosztályt annak érdekében, hogy magába olvassza a nemzetiségeket?

„A nemzeti alap kiszélesítésével egyidejűleg meg kell erősíteniünk, illetőleg pótolnunk kell a nemzeti épület közbenső emeletét. Régi középosztályunk pusztulása egyike legnagyobb bajainknak, mert vagy egyáltalán nem pótolta, vagy csak igen hiányosan pótolta újabb nemzeti középréteg. A nemzeti érdek azt követeli, hogy közép földbirtokosságunk sikerrel küzdje meg a létért vívott küzdelmet, sőt újabb középbirtokosság keletkezzék. Különösen a nemzetiségi vidékeken levő, vagy újonnan keletkezendő kötött birtokokon középbérlő osztályt lehet teremteni, mely hivatva volna Felső-Magyarországon és Erdélyben a magyar társadalmi erő növelésére. Az ipar és kereskedelem mindenütt közrehatott és hat a régi társadalmi rétegek pótlására és megerősítésére. Ez alkotja magában Angliában az összekötő kapcsot a történelmi osztályok és nép közt. Ez várható nálunk is. A nagybirtokosság s ennek élén az arisztokrácia pedig részlegesen helycseréje által kiegészíti, illetőleg befejezi az új nemzeti strukturát, fényes ornamentikát kölcsönözve ennek. *Gazdasági erejének gyökereivel az Alföldön és Dunántúl maradvá, új virághajtásai lehetnek a Felvidéken és Erdélyben.* Társadalmi és gazdasági hatalmával szorosan beillesztheti a magyar nemzetegységbe a nemzetiségi tömegeket,

³⁴ *Op. cit.*, 237–246.

³⁵ *Op. cit.*, 237–246.

amelyek a magyar kulturát és nemzeti öntudatot még nem vették fel. Különösen a másod- és harmadszülöttekre vár nagy nemzeti földadat.”³⁶

Deklasszáció és tengerentúli gyarmatosítás helyett belső kolonizációra van szükség. Melyek e kolonizáció célterületei?

„A magyar nemzeti érdek nem követeli tőlük, hogy címüket és rangjukat veszítve, egyszerű polgárokká legyenek, mint Angliában, s hogy egyszersmind számunkra megszerezzék Indiát és Afrikát. A magyar nemzeti érdek csak azt követeli tőlük, hogy az alföldi és dunántúli nagybirtok egy részét áttelepítsék az erdős hegyvidékekre. Építsenek ott vadászkastélyokat s gyárakat s ekképp hódítsák meg a magyar nemzeti eszme számára a tótság és oláhság legsötétebb régióit. (...) Széles nemzeti alap az Alföld és a Dunántúl népében, mely nagyméretű parcellázás által alig félszázad alatt megkétszereződik. Ugyancsak a nemzeti alapnak kitolása a Délvidék s Erdély felé, fölhasználva különösen a folyamvölgyeket, melyekben most is erős magyarság lakik. És e nemzeti alapba a nemzetiségek jelentékeny részének beolvasztása. Az ipar által pedig magyar nemzeti munkaerőnek a nemzetiségi vidékre való bevitelét. A magyar társadalom középrétegeinek megerősítése és új elemekkel való pótlása. Végül a nagybirtok, illetőleg az arisztokrácia egy részének egyéni és birtokbeli helycseréje. És itt különös tekintet alá kerülnek az arisztokrácia másod- és harmadszülött fiai, a kik hivatva vannak, hogy a magyar társadalom elhanyagolt fényét restaurálják a Felvidéken és Erdélyben. Az ekképp felépült nemzeti és állami struktúra tető alá hozza valahára az örökéletű és örökre biztosított magyar nemzetet és államot. A nagy magyar nemzetet és hatalmas magyar államot. És ekképp megvalósítja sokszor ismételt jelmondatom első felét: Magyarország vagy nagy lesz, vagy nem lesz soká állam.”³⁷

A liberális publicistaként számon tartott Beksics Gusztáv 1905-ben kifejtett érvelése a nemzeti középosztály védelmét szolgáló újkonzervatív társadalomszervezés jegyében fogant. A *nemzeti öncélúság* politikai nyelvének sajátosságait mutató program, a magyar birodalomépítés projektje nemcsak a régi dicsőség romantikus mitizálásán, hanem az *európai mintakövetésen*, a nyugat-európai gyarmatosító tapasztalatok adaptálásán, a nemzet etnicista, szociáldarwinista, biológiai átértelmezésén alapult.³⁸

³⁶ *Op. cit.*, 237–246.

³⁷ *Op. cit.*, 237–246.

³⁸ Vö. Rákosi Jenő 1914.

V.

A jogkiterjesztéssel szemben megfogalmazott asszimiláció programját még inkább explicitté lehetett tenni és tovább lehetett építeni a jogkorlátozással, kirekesztéssel párosuló kiváltságépítő politika irányába. Ezt az álláspontot fejtette ki Réz Mihály, a politika professzora, Tisza István *Magyar Figyelő*-körének tagja, aki konzervatív nézeteket fogalmazott meg ki, és egyre inkább a *nemzeti öncélúság* politikai nyelvén fejezte ki magát. Első ízben a kormánypárt választási veresége után, az uralkodó által kinevezett parlamenten kívüli ügyvivő kormány általános választójogi tervezetével szemben, a kibontakozó megyei ellenállás körülményei közepette, majd a polgári radikálisok általános választójogi programja ellenében tette ezt. Amellett érvelt, hogy az Ausztriához fűződő közjogi viszony és az a tény, hogy Magyarországon a lakosoknak több mint a fele nem-magyar, a demokratikus elvek átvételével kapcsolatban óvatosságra kell, hogy intse a magyar politikusokat. Amennyiben pedig választani kell a demokrácia és a nemzet között, a nemzetet kell választani. Álláspontját több érveléssel is alátámasztotta. Ezek sokban a két világháború közötti konzervatív és jobboldali radikális érveléseket előlegezik, elméleti és módszertani fejtegetésekbe ágyazottak, ezért szemrevételek tanulságos.

Demokrácia és nemzet szembenállására Réz Mihály Széchenyit idézte:

„Mi oly körülmények közt vagyunk, miszerint most Magyarország egyenesen a nemességgel és a főnemességgel van összekötve, és valljuk meg, hogy itt minden demokrácia csorbát üt a nemzetiségen. (...) Ha a nemzetiség előttünk nem fő szempont, akkor (...) azt mondom: peregjen le az egész, mások fognak helyükbe ülni. Lehet, hogy azok, akik helyükbe ülni fognak, becsületesebb, okosabb emberek lesznek, de hogy magyarok nem lesznek, az előttem axióma. Az alkotmányt oktroírozni 24 óra alatt a legszabadabb alapon lehet, a nemzetiséget azonban kifejtetni (...) nem lehet.”³⁹

A felülről kikényszerített demokrácia a nemzet létét fenyegeti:

„A magyar nemzet, – ami a politikát illeti, – igenis arisztokrata és konzervatív. Ragaszkodik régi intézményehez, régi jelszavaihoz. Oly igen konzervatív, hogy még a liberalizmus és demokráciának – a múltakból ránk maradt – régi jelszavaihoz is ragaszkodik. De a demokrácia akkor a népek szabadságát jelentette s a nemzetek erejét: ma a magyar demokrácia felülről oktrojáltatott reánk. Ami az ő diadala, az a nemzetnek leveretés; programjának kényszerített elfogadtatása, az ország belkormányzati önállóságának jogába ütközik.”⁴⁰

³⁹ Réz Mihály 1906, 3. Az idézet forrása: Széchenyi István, 1841. Vö. „...mi, magyarok, nem ítéltük el a középkort, mert az hazánk történetének legdicőségesebb kora. Benne nemcsak politikai és hadi tekintetben voltak nagy és ragyogó sikereink, hanem a keresztény műveltség terén is. (...) Cikkeim (...) talán bevilágítják azt az egész utat, amelyen nemzetünk a középkorban haladt. Ezt az utat annyi sok zivatar, vihar és járás-kelés után folytonosan javítgatnunk kell, de elhagynunk nem szabad, mert az vezet a nemzeti nagysághoz. Rajta talán lassabban járunk, de tovább érünk.” Márki Sándor é. n., MK. 1.

⁴⁰ Réz Mihály 1906, 8. A „felülről oktrojált” kifejezés feltehetően a parlamenten kívüli kormánynak az általános választójog bevezetésére tett ígéretére vonatkozott.

Mind az államnak, mind a társadalomnak adott hatalom a nemzet ellen fordítható, s ezt nem szabad hagyni. A jogkiterjesztés nem irányulhat a nemzet ellen – részint, mert azok hosszú távú érvényesülésére a nemzeti fejlődés nyit egyedül lehetőséget, részint, mivel ha a demokrácia és a nemzet szembekerülnek egymással, akkor közülük a nemzetet kell választani:

„Igyekezzünk bevenni a népet az alkotmány sáncaiba. Erősítsük meg az alkotmány bástyájának nevezett vármegyét. De ne engedjünk be e bástyákba idegen csapatokat. És ahol fölös számmal vannak idegen csapatok, azoknak a bástyáknak megszilárdításában ne keressük oltalmunkat, mert azoknak megerősítése nem a mi erőnk. Ezek az elvek vezessenek minket belpolitikánkban s más elvek el ne tántorítsanak. Sem az egyéni szabadság, sem az emberi jogok, sem a demokrácia elvei. A nemzeti szempont mögött azoknak mind háttérbe kell szorulniuk. És gondolják meg azok is, akik ezeknek az elveknek minden más szempontot tagadó hívei, hogyha a nemzeti eszme a demokráciának azonnal való érvényesülését meg is akadályozza, de tért nyit a fejlődésre ma is; míg a magyar felsőbbség megdőltevel a békés reformok és a demokratikus haladás is alapját vesztené. És míg a magyar nemzet ma még igyekszik a nemzeti eszme keretein belül lehetőleg érvényesíteni a demokráciát: ha egyszer a fajok harca bekövetkeznék, minden más szempontot háttérbe szorít a magyar faj fennmaradásának és felsőbbségének érdeke. És akkor nem próbálunk semmi egyeztetést, és nem nézünk sem egyéni szabadságot, sem liberalizmust, sem önkormányzatot, sem demokráciát. Ma azonban keressük az egyeztetést. Ennek megtalálása ma is nehéz.”⁴¹

Az idegen hatás ellensúlya a nemzeti értelmiség kellő súlya.

„...nekünk sem a fejedelmünk, sem a társadalmunk nem tisztán magyar s ha óvakodunk, nehogy a fejedelmi jogok erősítésével magunk adjunk fegyvereket, épp úgy óvakodnunk kell attól is, hogy midőn az ellen keresünk biztosítékot, ne veszítsük el azokat a túlsó oldalon, és amit a koronától elveszünk, ne adjuk oda a nemzetiségeknek. Mert az ő erejük közjogi harcokban éppúgy ellenünk fordítható, mint a korona ereje, de ennél annnyival veszedelmesebb, hogy magában a nemzet testében fészkel s hogy a közjogi harcok szünetelésekor is, államéletünk minden kérdésében is ellenünk alkalmazható. Ez a kettős veszedelem az, amit a magyar politikának egyaránt el kell kerülnie s az óvószert mindkét irányban keresnie. Egyik irányban való túlzásunk szükségképpen a másik irányban fog megkárosítani. Ezért szükséges a mérséklet és ezért szükséges az erős vezetés. És ezért szükséges (mert a nemzeti irány megszabásának kérdése oly bonyolult s nehéz), hogy az ügyek vezetésében az értelmiségnek mindig kellő súlya legyen. Mert ez minden józan és egészséges politika legfőbb posztulátuma.”⁴²

Az arisztokratikus nemzeti intézmények a nemzeti felsőbbség és a haladás biztosítékai. A nemzetiségi sérelmeknek nincs alapjuk. A nemzetiségeket nem szabad beengedni a megyei közéletbe, a nemzetiségi törvényt pedig revideálni kell. Az önkormányzat és

⁴¹ *Op. cit.*, 12–17.

⁴² *Op. cit.*, 16–17.

a demokrácia úgy hozható összhangba a nemzet érdekeivel, ha mindkettőt alárendeljük a nemzet érdekeinek. Minthogy a politikai életben nincs abszolút törvényszerűség, a nagy egyéniség kivételes szerepet játszik benne. Az állami jogrend és a nemzeti eszme viszont abszolút érvényű.⁴³

Réz Mihály politikai példája Széchenyi, akinek szerinte Deák merev jogi dogmatizmusával és Kossuth érzelmi politikájával szemben igaza volt és 1909-ben is igaza van.⁴⁴

A szabadság és az egyenlőség elve a 18. századi francia viszonyokhoz kapcsolódik, az államok nemzeti jellege viszont minden állam jellemzője. A konzerváció elvét kell szembeszegezni a felforgatás vágyával, ahogy azt Széchenyi István és Dessewffy Aurél tették.⁴⁵ A haladás, a szabadság, az egyenlőség és az egyes osztályok érdekeit pedig a nemzeti iránynak kell alárendelni.⁴⁶

Magyarország feladata, hogy a nemzetiségileg széttagolt Közép- és Kelet-Európában jegecesedési ponttá váljon azáltal, hogy határain belül megalapítja a magyarság uralmát, a Monarchiában Magyarország vezető szerepét, a Balkánon pedig a magyar dominanciájú Osztrák–Magyar Monarchia eldöntő súlyát:

„A mi helyzetünk egy speciális politikai problémát tár elénk: *a fajok problémáját*. E kérdés megoldása a mi nagy hivatásunk, megoldása létkérdés ránk nézve. A fajok ez egyetemes harcában a magyarság számára csak két lehetőség van: a politikai bomlás vagy a politikai uralom. Az uralom elve alapján, a tekintély erejével, politikai érettségünk fölényének jogán e kérdések megoldásában minket illet a vezérszerep. Amily mértékben fogjuk az uralom és tekintély elvének összes konzekvenciáit megvonni, olyan mértékben érjük el a vezérszerepet. Mert az imperializmus alapja az impérium s a nemzeti nagyság alapja: a nemzeti fegyelem.”⁴⁷

Beksics Gusztáv és Réz Mihály álláspontja nagyon hasonló: mindkettő a jogkiterjesztő asszimiláció elvetése. Réz Mihály érvelése szókimondóbb, konzervativizmusa és szociáldarwinista jellege elméletileg nyíltabb, jogkorlátozó nacionalizmusa egyértelműbb. Mindkettőjük elődjének tekinthetjük Grünwald Bélát, Réz Mihálynak pedig Asbóth Jánost, Simonyi Ivánt és a 19. század végi, 20. század eleji „agráriusok” vezéreit és ideológusait, mindenekelőtt Károlyi Sándort és az ifjabb Dessewffy Aurélt.⁴⁸

⁴³ Réz Mihály 1909, 89.

⁴⁴ *Op. cit.*, 94, 154–155, 178, 181.

⁴⁵ *Op. cit.*, 353–354.

⁴⁶ *Op. cit.*, 548.

⁴⁷ Réz Mihály 1910, 194.

⁴⁸ Sztáray Albert 1842; Asbóth János 1892; Simonyi Iván 1884, 1903; Szabó Miklós 2003, 125–163, Dénes Iván Zoltán 2009, 189–190.

VI.

Mindegyik bemutatott álláspontban találunk romantikus és realista elemeket – igaz, máshol és nem azonos arányban.

Schvarcz Gyulánál alig fedeztünk fel romantikus szemléleti sajátosságokat és eljárásokat, annál inkább realista megfontolásokat és követelményeket. Talán ezzel is összefügg, hogy doktrinerséggel vádolták. Leginkább a közoktatáshoz fűzött reményei, etatista beállítottsága, antropológiai optimizmusa, haladáshite, németből magyarrá asszimilálódása az, amelyek megragadhatják figyelmünket.

Marczali Henriknél is a kritikai beállítottság és a soktényezős magyarázat volt a meghatározó. Mégis, az alkotmányosság, a katonai erényekről a műveltségre váltás, s a műveltségi perfekcionizmus gondolkodtathat el a leginkább a romantikus és a realista elemek viszonyáról. Saját magyar zsidó asszimilációs életstratégiája és identitása, a művelődés mindenhatóságába vetett hite az, amelyekben némileg átromantizált elemekre bukkanhatunk.

Beksics Gusztávnál annál több romantikus szemléleti elemet találhatunk: a dicső múlt, az arisztokratikus intézmények, a nemesi nemzet, a magyarság küldetése, az egységes nemzetállam és a nemzeti birodalom egyaránt romantikus és mindegyik nemzetkarakterológiai sajátosságokra is utal. A szerző, aki mindezeket elmondja, épp a határán van a tárgyyszerű felvilágosítás és az igazság kinyilatkoztatója romantikus szerepének és beszédhelyzetének, és nagyon gyakran átlépi a határt az utóbbi irányába.

Réz Mihály esetében pedig az organicista romantika és a romantikus kinyilatkoztatás már egyértelműen meghatározó. Nála is megtaláljuk mindazokat a romantikus, mitikus elemeket, amelyeket Beksicsnél: a dicső múlt, az arisztokratikus intézmények, a nemesi nemzet, a magyarság küldetése, az egységes nemzetállam és a nemzeti birodalom tételeit. S bár mondanivalóját a politikatudományi rendszerezés műfajában fejtette ki, mégis újabb romantikus témákra és értelmezésekre bukkanunk. Mindenekelőtt a hőskultusz sajátos változatára, a politikai vezér zsenialitásának nélkülözhetetlenségére. Ez politikafelfogásán, az imponderábiliák művészi kezelését feltételező intuíción alapult. Az pedig azon a feltételezésen, hogy nem találhatunk általános törvényszerűségeket a politika világában, hacsak annak nemzeti sajátosságait nem, hiszen felfogása szerint a politika világát a nemzeti sajátosságok, hagyományok, szokások és körülmények határozzák meg. Azok tehát, amelyek nem mások, mint múltbeli történések belsővé tételei. Így tehát a múlt határozza meg a jelent, a hagyomány és a szokás az értelmet, az ösztön és az érzelem a racionalitást. Annak ellenére, hogy Réz Mihály éppen az ésszerű cselekvést kérte számon a lezajlott eseményeken, és múltba visszajósolt normája a jó értelem és a rossz érzelem szembeállítás volt.

VII.

Schvarcz Gyula a liberalizmust és demokráciát összekapcsolta egymással. A liberalizmust kinyitotta a demokrácia felé, s a kettő közötti kapcsolatot a közoktatással és az állam pozitív diszkriminációjával igyekezett megteremteni. Ugyanakkor a liberalizmust műveltségi garanciákkal próbálta megvédeni attól a tömeguralomtól, amelytől féltette.

Marczali Henrik felfogása inkább liberális, mint demokrata. Ő maga szakmájának perfekcionista művelésével, eredményeinek közkinccsé tételével, a szakszerű forráskritika meghonosításával, saját példája kivetítésével foglalt el alkotmányos patrióta álláspontot a jogkiterjesztők és az asszimiláció pártiak között. Egyik sem állt tőle távol, bár egyiket sem kívánta szorgalmazni a politika eszközeivel. Saját példájával mutatott fel lehetőséget azok szintézisére. Olyan példát, ami akkor már egyre kevésbé lett mindenki számára követhető.⁴⁹

Beksics Gusztáv elvileg nem volt ugyan a demokrácia ellenfele, ám demokráciája „magyar demokrácia”, az eszményített arisztokratikus nemzet „demokráciája” volt. Liberalizmusában is egyre inkább a nemesi nemzeti elemek váltak meghatározókká. Antidemokrata liberalizmusa konzervatív irányba fordult. Az ő felfogásában a jogkiterjesztésnek már csak a múltban volt helye, annak is úgy, mint a jelenbeli jogkorlátozás hivatkozási alapjának. Mondanivalójában a jogkiterjesztés és az asszimiláció a jelenben szemben állt egymással. Egyértelműen asszimilációs programot fejtett ki. Bár még használt liberális nacionalista kifejezéseket, a tartalom, amit kifejtett, s a forma, amelyben azt megkomponálta, átmenet volt a liberális nacionalizmusból a konzervatív nacionalizmusba.

Réz Mihály elvetette a liberális nacionalizmus jogkiterjesztő asszimilációs programját – a múlt, a jelen és a jövő vonatkozásában egyaránt. Nem egyszerűen szembeállította a jogkiterjesztést az asszimilációval, hanem a liberális nacionalizmus felbomlásának egyik következményére, a polgári radikálisok általános választójogot követelő programjára is válaszul a jogkorlátozás, a konzervatív társadalomszervezés, a kirekesztés politikáját hirdette meg. Nem egyetemes, hanem nemzeti igazságokat fogalmazott meg a *nemzeti öncélúság* politikai nyelvén. Állásfoglalásai antiliberális konzervatív jellegűek voltak, érvelése pedig romantikus organicista. Felfogásában önmagát tartotta korszerűnek és ellenfeleit korszerűtlennek mintegy szinonimájaként annak, hogy ő képviselte a nemzeti érdeket, míg ellenfelei veszélyeztették azt.

A négy álláspont a liberális nacionalizmus kiüresedésének és felbomlásának négy fázisát mutatja. Az első a liberalizmust kinyitotta a demokrácia felé, miközben körülbástyázta közműveltségi garanciákkal. A második az elit kulturális tevékenységéhez és annak elterjesztéséhez, a kialakítandó minta követéséhez fűzte reményeit és saját életstratégiájának igazolását. A harmadik elválasztotta egymástól a jogkiterjesztést és az asszimilációt és a kettő közül az asszimilációt választotta és igazolta, a nemzet nevében átlépve azt

⁴⁹ Vö. Berlin, *Isaiah* 1981, 252–286; Trencsényi Balázs 2008, 241–269, kül. 262–264.

a határt, ami liberalizmus és antiliberalizmus között húzódott. A negyedik pedig az asszimiláció szempontjából vont le következtetéseket: a liberalizmus korszerűtlen, a jogkiterjesztés a nemzet létét fenyegeti, ezért a korszerűség (a modernitás-ellenes modernizmus) jegyében szembe kell vele fordulni vele és le kell vele számolni.

VIII.

Nem véletlen, hogy az, aki ezt a szembefordulást nyíltan vállalta, Szekfű Gyula, a konzervatív történetíró és ideológus a *Három Nemzedékben* négyük közül Réz Mihályt tekinthette a leginkább elődjének.⁵⁰

Schvarcz Gyuláról nagy elismeréssel szólt, és egyetértőleg idézte – igaz, igen szelektíven.⁵¹

Marczali Henrikről csak a második kiadás bevezetésében emlékezett meg, amikor válaszolt a könyve első kiadásáról megjelent ismertetésekre.⁵² Egykori tanára nevét Concha Győző, Hornyánszky Gyula, Patek Ferenc, Baranyai Juszti és Leskó József társaságában említette. A komoly bírálatok, tárgyilagos megjegyzések és tudományos szándékú írások szerzői sorában. Azokéban, akiknek az írásaira reflektálni kívánt.

„Nekik (...) köszönettel tartozom, hogy nem hagyták magukat a munkámhoz tapasztott politikai vonatkozástól elriasztani, hanem komoly tudományos szándékkal foglalkozván vele, több olyan dolgot közöltek, amiből tárgyi szempontból is hasznot meríthettem. (...) az őtőlük felhozottakkal lehetőleg kapcsolatba hozom azon kérdéseket és kétségeket, melyek a közvéleményből különböző utakon és módokon, szóban és írásban, hozzám hatoltak. Mindezek együttvéve három kérdéskomplexumba sorozhatók: az egyik a liberalizmus, a másik a hazai zsidókérdés, a harmadik (...) a mai történetírás módszerét és segédeszközeit illeti.”⁵³

A névsorral Szekfű alapvetően különböző minőségeket azonosított egymással, hiszen Concha, Hornyánszky és Marczali állásfoglalása a művel szemben nagyon kritikus, Patek, Baranyai és Leskó viszont azonosuló volt.⁵⁴

Válaszolt-e és mit válaszolt Szekfű Gyula Marczali ellenvetéseire és érveire?

Külön, név szerint nem válaszolt neki. A liberalizmussal kapcsolatos ellenvéleményét Concha Győzővel és Hornyánszky Gyulával szemben fejtette ki. Ellenvéleménye viszont Marczalinak is szólt.⁵⁵ Miszerint a liberalizmus kártékony és korszerűtlen.

⁵⁰ Szekfű Gyula 2007, 195, 370.

⁵¹ Op. cit., 229, 230, 251.

⁵² Szekfű Gyula 1922, 7–24.

⁵³ Op. cit., 7–24.

⁵⁴ Op. cit., 7–24.

⁵⁵ Op. cit., 7–24. Újabbban: Dénes Iván Zoltán (vál.) 2001, 86–92. Vö. Miskolczy Ambrus 2001; Ress Imre (szerk., bev.) 2008; Ress Imre 2011, Dénes Iván Zoltán 2011a, b.

Beksics Gusztáv írásaiból csak azt vette észre, ami elválasztotta tőle, a kifejezésmódot, és nem azt, ami összekötötte vele, a jogkiterjesztés elvetését.⁵⁶

A leginkább – természetesen – Réz Mihállyal érezhetett és mutatott folytonosságot.⁵⁷

Források, irodalom

- Asbóth János 1872: *A szabadság*. Ráth Mór, Budapest.
- Asbóth János 1875: *Magyar conservatív politika*. Légrády testvérek, Budapest.
- Asbóth János 1876: *Irodalmi és politikai arcképek*. Légrády testvérek, Budapest.
- Asbóth János 1892: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*. Athenaeum, Budapest.
- Beksics Gusztáv 1881a: *A szabadság országa. Rajz az angol társadalmi életből*. Aigner, Budapest.
- Beksics Gusztáv 1881b: *A democratia Magyarországon*. Rudnyánszky, Budapest.
- Beksics Gusztáv 1882: *A magyar doctrinairek*. Csengery Antal, B[áró]. Eötvös József, B[áró]. Kemény Zsigmond, Szalay László, Trefort Ágoston. Rudnyánszky, Budapest.
- Beksics Gusztáv 1883: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. Második, javított és bővített kiadás. Athenaeum, Budapest.
- Beksics Gusztáv 1895: *A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon*. Athenaeum, Budapest.
- Beksics Gusztáv 1896a: *A dualisztikus monarchia*. Jókai Nyomda, Sepsiszentgyörgy.
- Beksics Gusztáv 1896b: *A nemzeti politika programja Erdélyben és Székelyföldön*. Athenaeum, Budapest.
- Beksics Gusztáv 1896c: *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk, különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és a népesedésre*. Athenaeum, Budapest.
- Beksics Gusztáv 1898: I. Ferencz József és kora. In: Márki Sándor és Beksics Gusztáv: *A modern Magyarország (1848–1896)*. Athenaeum, Budapest, 395–841. /A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Athenaeum, Budapest. Tizedik kötet./
- Beksics Gusztáv 1905: *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője*. Franklin, Budapest.
- Bérenger, Jean-Kecskeméti Károly 2008: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Napvilág Kiadó, Budapest.

⁵⁶ Szekfű Gyula 2007, 170, 233, 254, 259, 267, 270, 281, 282, 285, 295, 312, 352.

⁵⁷ *Op. cit.*, 195, 370. Vö. Dénes Iván Zoltán 1976a., 82–85, 93, 169.

- Berlin, Isaiah 1981: *Against the Current. Essays in the History of Ideas*. Edited with a bibliography by Henry Hardy. With an introduction by Roger Hausheer. Oxford University Press, Oxford.
- Bibó István-Pajkossy Gábor 1977: *Az 1790/91. 67. tc. és az 1825/27. 8., 9., és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikoláris bizottságok kiadványainak bibliográfiája*. Kézirat gyanánt. Országgyűlési Könyvtár, Budapest.
- BIM: Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 12.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011–2012.
- BIM 12. Visszaemlékezések. Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 1–12.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.
- Cserne Péter 2004: Köznemesi felkelő vagy következetlen forradalmár? Szabó Ervin és Révai József Kossuth-értelmezései. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei, 1849–2002*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 65–97. /Eszmetörténeti Könyvtár 1./
- Dénes Iván Zoltán 1976a: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán 1976b: *Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye, 1914–1916*. ELTE, Budapest. /Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 2. Szerkesztette Sinkovics István./
- Dénes Iván Zoltán (vál., s.a.r., jegyz., előszó) 2001: *Szekfű Gyula. Új Mandátum*, Budapest. /Magyar Panteon 10./
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) 2004: *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei, 1849–2002*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 1./
- Dénes Iván Zoltán (ed.) 2006: *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires*. Central European University Press, Budapest–New York.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) 2008: *Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 8./
- Dénes Iván Zoltán 2008: *Szabadság-közösség. Programok és értelmezések*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 9./
- Dénes Iván Zoltán 2009: *Conservative Ideology in the Making*. Central European University Press, Budapest–New York.
- Dénes Iván Zoltán 2011a: Mester és tanítvány. Marczali Henrik és Szekfű Gyula. In: Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Ráció Kiadó, Budapest, 195–212.

- Dénes Iván Zoltán 2011b: *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 16./
- EKK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, Kézirattár.
- EKL: Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, Levéltár.
- Kecskeméti Károly 2006: Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. (Vázlat.) *Aetas*, 1, 120–132.
- Kecskeméti Károly 2008: *Magyar liberalizmus, 1790–1848*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 10./
- Lackó Miklós 1996: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 18./
- Marczali Henrik 1880: *A magyar történet kútfői az Árpádok korában*. Az MTA által Vitéz díjjal jutalmazott pályamunka. Franklin Társulat, Budapest.
- Marczali Henrik 1881, 1885: *Magyarország története II. József korában*. I–II. MTA Történelmi Bizottsága, MTA könyvkiadó hivatala, Budapest.
- Marczali Henrik 1881, 1885, 1888: *Magyarország története II. József korában*. Második, javított kiadás. I–III. I. Pfeifer Ferdinánd kiadása, Budapest, II., III. MTA könyvkiadó hivatala, Budapest.
- Marczali Henrik 1883, 1885: *Világtörténelem a művelt magyar közönség számára. Az újkor története*. VI–VIII. I. A reformatiotól a vesztfáliai békéig. II. A harminczéves háborútól a nagy francia forradalomig. III. A demokratikus mozgalmak és a francia forradalom kora. Mehner Mór, Budapest.
- Marczali Henrik 1891: *Mária Terézia 1717–1780*. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. Franklin Társulat, Budapest. /Magyar történeti életrajzok. Szerkesztette Szilágyi Sándor./
- Marczali Henrik 1898: *Magyarország története III. Károlytól a Bécsi Kongresszusig (1711–1815)*. Athenaeum, Budapest. /A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Nyolcadik kötet/.
- Marczali Henrik 1905: *A nemzetiség történetbölcseleti szempontból*. Franklin Társulat, Budapest. /Népszerű Főiskola Könyvtára./
- Marczali Henrik 1905–1907: *Az 1790–91. országgyűlés*. I–II. Az MTA kiadása, Budapest. /Új folyam, LXX–LXXI. kötet, 1905–1907. cyclus./
- Marczali Henrik 1920: *A béke könyve. A múlt tanulsága*. Athenaeum, Budapest.
- Marczali Henrik 1921: Három nemzedék. Tanulmány Szekfű Gyula új könyvéről. *Egyenlőség képes folyóirata*, január 28. 9–12.
- Mályusz Elemér 1923: A reformkor nemzedéke. *Századok*, 1–5, 7–75.
- Márki Sándor MK: *Magyar középkor*. Élet, Budapest. (é. n.)
- Márki Sándor 1925: *II. Rákóczi Ferenc élete*. Szent István Társulat, Stephaneum, Budapest.

- Miru Görgy (vál.) 2000: *Schvarcz Gyula. Új Mandátum*, Budapest. /Magyar Panteon 6./
- Miskolczy Ambrus 2001: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Miskolczy Ambrus 2006: *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről”*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Miskolczy Ambrus 2007: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történelevita anatómiája*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- Miskolczy Ambrus 2012: *Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig – Széphalomtól Turinig*. Gondolat, Budapest.
- MTAKK: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.
- OSZKK: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár.
- Rákosi Jenő 1914: *A magyarságért*. Élet, Budapest.
- Ress Imre, 2011: Szekfű Gyula, a levéltárnok 1918–1919-ben. In: Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Ráció Kiadó, Budapest, 76–97.
- Ress Imre (szerk., bev.) 2008: *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötte*. Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Révai József 1966: *Válogatott történelmi írások*. Válogatta, jegyzetekkel ellátta, előszó: F. Majlát Auguszt. I–II. Kossuth Könyvkiadó – MTA Irodalomtörténeti Intézete, Budapest.
- Réz Mihály 1905: *Magyar fajpolitika*. Pátria, Budapest.
- Réz Mihály 1906: *Magyarság és demokrácia. Hírlapi cikkek*. Budapesti Hírlap nyomdája, Budapest.
- Réz Mihály 1907: *Magyar politika*. Pallas, Budapest.
- Réz Mihály 1909: *Tanulmányok. A politikai tudomány határai. A politikai tudomány módszere. Machiavelliről. A kiegyezés. Szabadság és egyenlőség. Gróf Dessewffy Aurél. Széchenyi problémák*. Pallas részvénytársaság nyomdája, Budapest.
- Réz Mihály 1910: *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya*. Pallas részvénytársaság nyomdája, Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 1973: *A pozitivisták történetészemlélete a magyar történetírásban I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Simonyi Iván 1884: A modern alkotmánytan tévedései. Különnyomat a *Magyar Szemle* 1881. évfolyamából.
- Simonyi Iván 1903: *Die Schopenhauer-Filosofasterei, eine Ursache und ein Faktor des Nihilismus und Anarchismus und die einzigen Gegenmittel gegen die Letzteren*. Pozsony.

- Szabad György 1967: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabad György 1974: Szabad György felszólalása. In: Varga/ F. János/: Magyarország két világháború közötti történetéből. Vita a Magyarország története VIII. kötetéről. *Történelmi Szemle*, 4. pp. 655–663.
- Szabó Miklós 2003: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest.
- Szabó Miklós 2006: The Liberalism of the Hungarian Nobility. In: Dénes Iván Zoltán (ed.): *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires*. Central European University Press, Budapest–New York, 197–237.
- Szabó Miklós 2008: A magyar nemesi és polgári liberalizmus. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 31–102. /Eszmetörténeti Könyvtár 8./
- Szekfű Gyula 1922: *Három nemzedék*. Második kiadás. Élet, Budapest.
- Szekfű Gyula 2007: *Három nemzedék és ami utána következik*. Maecenas, Budapest.
- Széchenyi István 1841: *A Kelet népe*. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Ferenczi Zoltán. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925.
- Sztáray Albert 1842: Nagymihályi levelek I. Háziadó. *Világ*, január 8.
- Trencsényi Balázs 2007: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 6./
- Trencsényi Balázs 2008: „Jön a tatár!” A nemzeti antiliberalizmusok kihívása Kelet-Közép-Európában. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, pp. 241–269. /Eszmetörténeti Könyvtár 8./
- Trencsényi Balázs 2011a: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár, 15./
- Trencsényi Balázs 2011b: *The Politics of „National Character”: A Study in Interwar East European Thought*. Routledge, London–New York.
- Ujváry Gábor (szerk.) 2011: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Ráció Kiadó, Budapest.
- Varga János 1982: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varga János 1983: *Keresztűzben a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a középutas liberalizmus szétválása 1841–42-ben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KÁLLAY BÉNI PÁRIZSI EMBERE: HENRI MOSER*

BOSZNIA-HERCEGOVINA EGYEDI ORSZÁGKÉPÉNEK KIALAKÍTÁSA A 20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

RESS IMRE

A 19. század második felében az Osztrák–Magyar Monarchiában is éppúgy, mint a többi európai államban fokozatosan kiépültek a hazai és külföldi sajtó rendszer befolyásolásának kormányzati intézményei. Ezt a tevékenységet egyfelől a két országos kormány, az osztrák és a magyar miniszterelnökség sajtóosztályai végezték, míg nemzetközi kérdésekben a közös külügyminisztérium irányította Literarisches Büro és a külképviseltek jártak el. A sajtó befolyásolásának sikere a legtöbb esetben a rendelkezésre álló pénzügyi keretek nagyságától függött, de a kedvező végkifejletet a hatalmi érdekekkel való egybeesés biztosította. Mivel a pénzügyi lehetőségek az Osztrák–Magyar Monarchiában nem csupán a hadseregfejlesztés, hanem a diplomácia területén is meglehetősen szerények voltak, ezért a „Habsburgermonarchie” diplomáciatörténeti kötetének a külügyi sajtópolitikát feldolgozó szerzője inkább csak eredménytelen sajtókampányokat regisztrálhatott olyan kiélezett válsághelyzetekben, mint a német egyesülés utolsó fázisa, az 1875–78-as nagy keleti válság vagy a boszniai annexió keltette háborús feszültség időszaka.¹ Meglepő módon ez a kézikönyv teljesen figyelmen kívül hagyta az 1878-tól 1908-ig tartó három évtized történéseit, pedig ez az időszak volt véleményem szerint az Osztrák–Magyar Monarchia külügyi sajtópolitikájának a sikeres időszaka. Kétségtelen, hogy ez nem elsősorban a külügyi apparátus érdeme, hanem a hivatalát 1882-től több mint két évtizeden át betöltő közös pénzügyminiszter, Kállay Béni nevéhez köthető. A sajtópolitikai sikerek a kedvező hatalmpolitikai szituáció mellett azzal magyarázhatók, hogy Kállay minimalizálta azt a jól bevált, hagyományos eljárást, amely kizárólag az újságok és az újságírók közmondásos megvásárolhatóságára épült. Olyan új, közvetett sajtóbefolyásolási eszközöket, újításokat vezetett

* A tanulmány az OTKA által támogatott K 106 353 sz. kutatási projekt keretében készült.

¹ Leopold Kammerhofer, 1996.

be, amelyek kevésbé sértették az újságírói önértetet, és hosszú távon fejtették ki kedvező hatásukat. A sajtópolitika módszereinek átalakításához, személyi feltételeinek megteremtéséhez Kállay már külügyi osztályfőnök korában hozzálátott, s közös pénzügyminiszteri működése első évtizedének meghatározó munkatársa, Asbóth János már ekkor az ő kezdeményezésére került a Literarisches Büro állományába.²

Kállay sajtópolitikai törekvéseinek az egyik fő irányát a boszniai modernizáció eredményeinek európai megismertetése képezte. Mindehhez a magyar és német nyelvű sajtóban a róla tudatosan kialakított tudós miniszter imázsát társította, amelyet olyan nagyszabású vállalkozások finanszírozásával erősített meg, mint Bosznia-Hercegovina többkötetes tudományos országleírásának elkészíttetése, majd magyarul, németül és angolul való publikálása. Ez volt egyébként a Literarisches Büro állományában elhelyezett magyar bizalmasának, Asbóth Jánosnak a legfontosabb feladata.³ Ez a nagyszabású munkát végeredményben Bosznia-Hercegovina új országhépeének megteremtésére irányult, amelybe fokozatosan építették be a modernizáció eredményeit. A boszniai állapotoknak az európai sajtóban való nagyobb mérvű megismertetésére első alkalommal 1885-ben a Bosznia belsejét a tengerrel összekötő Mostar–Metkovics-vasútvonal megnyitásakor került sor. Ezeken az ünnepségeken kifejezetten azt állították középpontba, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia teljes mértékben megfelel a rábizott európai civilizációs feladatoknak, de a közigazgatás, a jogszolgáltatás, az oktatás és a vallásügy rendezése a tartományok hagyományaihoz igazodik.

Az 1880-as évek közepétől elsősorban a francia sajtó, azok közül is inkább a tudományos jellegű *Revue des deux Mondes* volt a boszniai osztrák–magyar igazgatás eredményeinek nemzetközi népszerűsítője. Ekkor már érvényesült Kállaynak az a sajtópolitikai törekvése, hogy tartományi kormány költségére elsősorban külföldi szaktudósokat hívott meg a boszniai állapotokról való tudósításra. A franciák különösen a muzulmán vallási alapítványok, a vakufok igazgatási reformjairól írtak elismerően, s ennek alkalmazását javasolták a francia uralom ellen lázongó muszlimok megbékítésére például Algériában.⁴ Az 1880-as évek végén Asbóth János képviselőiséget vállalt, s visszatérésével a hazai politikai életbe viszonya Kállayval is elhidegült. A boszniai sajtópolitika francia orientációja a következő évtizedben tovább erősödött, noha hasonló formátumú, a korabeli társadalomtudományokban jártas személyiség nem található többé a *Literarisches Büro* állományában. A francia sajtópolitikát irányító személy hiányában a Kállay-életrajz megírásához folytatott kutatásaim során megoldatlan rejtélynek számított, hogy a Bécsben székelő miniszter milyen forrásból szerzett tudomást például az akkor még viszonylag ismeretlen, Párizsban élő cseh festő, Alfons Mucha munkásságáról, s miért éppen őt bízta meg az 1900. évi világkiállítás boszniai pavilonjában az ország történetét bemutató képsorozat

² Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Ministerium des Äußern, Presseleitung (= HHStA., MdÄ., PL) 252-1.

³ Vasas Géza 2001.

⁴ Magyar Országos Levéltár (= MOL), P 344 Kállay Béni hagyatéka, 45. kötet, Kállay Bénire vonatkozó újságcikkek, közlemények 1882–1885.

elkészítésével. A boszniai történeti képsorozat keletkezése körüli homály eloszlatásához Alfons Mucha életrajzának magyarországi megjelenése szolgáltatta számomra az első reményt adó fénysugarat. Ebből derült ki, hogy a boszniai pavilon festői dekorálására Mucha számára Párizsban egy Moser nevű ausztriai udvari tanácsos intézte a felkérést és közvetítette a megbízást.⁵ E biztosnak látszó adat birtokában sem sikerült egy ideig továbblépni a megbízás részleteinek tisztázásában. A név gyakorisága ellenére ugyanis nem találtam Moser nevű érdemi ügyintéző tisztviselőt sem a bécsi közös, sem pedig a cislajtán (ausztriai) minisztériumok korabeli tiszti címtárában. Néhány évvel később a digitális világháló információi alapján győződhettem meg arról, hogy Mucha mégiscsak jól emlékezett a közvetítő nevére, csak éppen hivatali állásával nem volt tisztában. A monarchikus állam tekintélyt parancsoló udvari tanácsosi címe ellenére ugyanis Moser nem volt szabályos állami tisztviselő, hanem a közös pénzügyminiszter, Kállay Béni személyes szolgálatában álló, közvetlen irányításával működő bizalmi személy. Ez a körülményesen leírható tisztség is jelzi, hogy sokfelé burjánzó államszervezettel és különleges rangokkal teli „Kákánia” hivatali útvesztőiben – ahogyan a neves osztrák író Robert Musil nevezte híres regényében *A tulajdonságok nélküli emberben* a kétközpontú Osztrák–Magyar Monarchiát – nemcsak a kortársak és a művészek igazodtak el nehezen, hanem még az utókor történésének is mindig szolgál újabb meglepetésekkel. A boszniai modernizáció eredményeinek külföldi népszerűsítésére Kállay ugyanis külön informális boszniai képviselőt hozott létre Párizsban. Ilyen intézmény működtetésének nem volt nemzetközi jogi alapja, hiszen a két tartomány formálisan még a török szultán szuverenitása alá tartozott. Korabeli párhuzamok azért mégis akadnak, s éppen az Osztrák–Magyar Monarchiából. A Kállay által Párizsban létrehozott boszniai képviselőt ugyanis nem hivatalos jogállását és feladatkörét tekintve hasonlított a cislajtán, de különösen a dualista korszak magyar kormányai által külföldön kiépített kereskedelmi és gazdasági szaktudósítói hálózatra, amely elsősorban a pénzvilág eseményeiről, valamint a mezőgazdasági terméskilátásokról és az ipari fejlődés irányairól tájékoztatta a kiküldő kormányokat.⁶ Az, hogy valami hasonlót a boszniai kormányzat is létesített és működtetett, elő sem fordul a történeti szakirodalomban. Pedig Kállay személyes irányításával 1892-től egy svájci orientalista és

⁵ Jiri Mucha 2005, pp. 205–206.

⁶ A dualista korszak magyar kormányainak az első ilyen, még nem állandó megbízottja Thallóczy Lajos volt. Vö. Imre Röss 2010, pp. 54–58. Az 1890-es évektől a magyar földművelésügyi és kereskedelemügyi minisztériumoknak állandó gazdasági és kereskedelmi levelezői voltak a fontosabb európai gazdasági központokban, de ennek az intézménynek a története és működése csak nagyon töredékesen ismert. Vö. Lakos János 1977–78.

üzletember, Henri Moser (1844–1923) több mint egy évtizeden át Bosznia képviselőjeként tevékenykedett Párizsban.⁷

Személye a saját tehetségéből felemelkedő, tudományos sikereket arató 19. századi polgár életútját példázza. Apja svájci órasmester volt, aki sikeres oroszországi üzletekkel a 19. század közepén vetette meg a ma is virágzó schaffhauseni óraipar alapjait. Később reá, a Pétervárott született, oroszul jól beszélő fiára bízta az oroszországi óraértékesítés irányítását. Őt azonban jobban érdekelt a tudomány, mint az üzleti tevékenység. Emiatt súlyosan összekülönbözött szigorú atyjával, aki megvonta támogatását, sőt kitagadta örökségéből. Társadalmi kapcsolatait és a cári hadseregben szerzett tartalékos tiszti rangját felhasználva, mint egyetlen külföldi, elsőként utazta be és tanulmányozta az 1870-es években orosz fennhatóság alá került Közép-Ázsia zárt iszlám világát. Tapasztalatairól több sikeres földrajzi és néprajzi könyvet tett közzé franciául és németül.⁸ Az 1880-as évek elején Magyarországon kezdett új életet, ahol nővére egy erdélyi fertálymagnás, gróf Mikes Benedek felesége volt.⁹ A magyar grófi családi háttér, benne az udvarképes csillagkeresztes hölgy címével rendelkező nővérrel, nem volt hátrányos új karrierje indulásakor. Kezdetben magyar lovak nyugat-európai exportjával foglalkozott, s a kiterjedt Mikes rokonság, saját üzleti tevékenysége és vadászszenvedélye révén könnyen beilleszkedett a magyar arisztokrácia világába.¹⁰ A Mikes családdal rokoni kapcsolatban lévő Bethlen Vilma grófnő, Kállay Béni felesége hívta fel férje figyelmét az Oroszországból érkezett svájci jövevényre, akivel hamar megtalálta a közös tudományos témát, az iszlám világ europaizálásának bonyult problémáját. Kállayt különösen a turkesztáni muszlimokkal kapcsolatos orosz politika érdekelt, amelyről Mosernek személyes benyomásai, közvetlen élményei voltak.¹¹ Nagyra becsülte és elismerte Vámbéry Ármin elsőségét Közép-Ázsia iszlám világának felfedezése terén. De tőle eltérően azt vallotta, hogy az iszlám közelebb áll az oroszok miszticizmusához, mint az angolok és a nyugat-európaiak haszonelvű világához, így az előbbieket befolyása erősebbnek bizonyulhat.¹² A boszniai politikai gyakorlat megismerésére az 1890-es évek elején elkísérte Kállayt egyik évi rendszeres

⁷ [Henri Moser, Erinnerungen] Bosnien-Herzegowina Charlottenfels, Februar 1916. Historisches Museum Bern, Ethnographische Abteilung, Nachlass Henri Moser. (= HMB EA NIM) – Elsőzött szakirodalmi utalások és schaffhauseni városi levéltár tájékoztatása alapján derült ki, hogy Mosernek terjedelmes irathagyatéka maradt fenn a berni Történeti Múzeum őrzetében. Erre a svájci nemzeti múzeum funkcióját betöltő intézményre hagyta ugyanis rendkívül értékes keleti néprajzi gyűjteményét és iratait. A múzeumban elsősorban hagyatékának tárgyi emlékeit dolgozták fel, míg az iratokat az 1916-ban történt letétbe helyezés óta lényegében felbontatlan csomagokban őrizték egy raktárként szolgáló fabarakkban. Előzetes megkeresésünkre a hagyaték tartalmáról 2010-ben még semmiféle érdemi tájékoztatást nem tudtak adni. Csak a helyszínen derült ki, hogy ez a kutatás által érintetlen hagyaték páratlan forrásértékű anyagot tartalmaz a Kállay-biográfia elkészítéséhez. Moser ugyanis gondosan megőrizte és szigorú időrendben tematikusan csoportosítva hagyta hátra a Kállayval és legközelebbi hivatali beosztottjával folytatott levelezését, s összegyűjtötte a közreműködésével megjelent újságcikkeket. A bizalmas és titkos információkat tartalmazó leveleket viszont megsemmisítette.

⁸ Henri Moser 1885, 1888.

⁹ Robert Pfaff 1969, pp. 212–222.; Székely László 2009, pp. 22–40.

¹⁰ Henri Moser 1895b; Jagdliches aus Háromszék. *Kronstädter Tageblatt*, 3 Oktober 1895; Henri Moser 1898.

¹¹ [Henri Moser, Erinnerungen] Bosnien-Herzegowina Charlottenfels, Februar 1916., HMB EA NIM.

¹² Upnekhat. *Neues Pester Journal*, 13 Januar 1897.

miniszteri szemleújtára. Moser 1892-től a cislajtán kereskedelmi minisztérium megbízottjaként nagyon eredményes munkát végzett, hogy a svájci–francia vámháború folytán az államszövetség piacáról kiszoruló párizsi divatárúk helyét a bécsi luxuscikkek foglalják el.¹³ Ez idő alatt már Kállaynak is küldött esetenként információkat az akkor divatba jött, a boszniai kézművesek által készített orientális iszlám termékek értékesítési lehetőségéről és a boszniai vállalati befektetések érdekében kifejtett tevékenységéről.¹⁴ A svájci megbízatásának lejártával szívesen lépett volna állandó tisztviselőként a boszniai tartományi kormány szolgálatába,¹⁵ de állandó alkalmazását orosz tartalékos tiszti rangja miatt a külügyi biztonsági hivatal (Informationsbüro) aggályosnak nevezte, és végső soron a hivatalnoki kötöttségeket sem szívesen vállalta. Kállay ragaszkodott Moser személyéhez, s kompromisszumként így állandósult a miniszter közvetlen alárendeltségében 1895 elején az informális párizsi képviselő, amely sokrétű gazdasági, kereskedelmi és sajtóbefolyásolási tevékenységet fejtett ki. Elsődlegesen a külgazdasági feladatai voltak. Boszniai kézműipari termékek megismertetésével kívánta kielégíteni a divatos orientális tárgyakért lelkesedő nyugat-európai keresletet, elősegíteni a hercegovinai dohány és a boszniai szilva exportját, valamint ipari befektetőket hozni az okkupált tartományokba. Emellett népszerűsíteni kellett Bosznia-Hercegovinát mint vonzó – egyszerre egzotikus és biztonságos – turisztikai célpontot, a nemzetközi sajtóban ismertetni az ország modernizációjának eredményeit.

Már az 1880-as évek közepétől rendkívül intenzív idegenforgalmi propaganda kezdődött Bosznia-Hercegovina népszerűsítésére, amely szoros összhangban volt a modernizáció során elért eredmények ismertetésével. Az európai közvéleményben a boszniai felkelés és az orosz–török háború alatti borzalmak miatti rossz emlékek országkép elosztatására „Bosznia a keleti Svájc” reklámszlogent hozták forgalomba, ahol az utazás már nem jelent nagyobb kockázatot, mint Stájerországban vagy Karintiában. Sajátos árukapcsolás, hogy az idegenforgalmi ajánlatok a magyar pusztá megtekintését kötötték össze egy kalandokat ígérő boszniai utazással.¹⁶ Moser egyik első feladatai közé tartozott egy új angol és francia Bosznia-útikönyv megírása, a kincstári kezelésben épült szállodahálózat szervezeti korszerűsítése és a nyugati látogatók igényeinek megfelelő átalakítása, valamint az angol és francia turisták részarányának jelentős növelése.¹⁷ Az utóbbi téren Moser jelentős eredményeket könyvelhetett el, hiszen a londoni Cook utazási irodának és a „Compagnie International des Wagons-lits”, a Nemzetközi Vasúti Hálókocsi Társaságnak nyújtott kedvezmények révén nagyszámú angol és francia látogató kereste fel a századforduló körüli években a civilizált európai „Orientet”. A valódi idegenforgalmi attrakciót Boszniában a Szarajevóhoz közeli fürdőhely, a Kállay által szemé-

¹³ Oesterreichisches Handelsmuseum 1892–1894., HMB EA NIM.

¹⁴ Kállay an Moser, Wien, 25 November 1893., HMB EA NIM.

¹⁵ Moser an Kállay, Wien, 9 Oktober 1894., HMB EA NIM.

¹⁶ MOL, P 344 Kállay Béni hagyatéka, 46. kötet, Kállay Bénire vonatkozó újságcikkek, közlemények 1886–1892.

¹⁷ *Henri Moser* 1895c, 1895a.

lyesen kiválasztott és kedvelt Ilidže kiépítése jelentette. Itt az előkelő közönség kiszolgálására és a köznép kényelmes elhelyezésére a bécsi és budapesti színvonallal azonos lóversenypálya is épült. Ennek volt a legnagyobb sikere, mert a jelentős versenydíjak sok külföldi futtatót vonzottak, s az ilyen rendezvényt a helyiek is tömegesen látogatták. Volt olyan versenynap, amikor közel harmincezren keresték fel a lóversenypályát. Így a lóversenyek valóban kiváltották a Kállay által várt klasszikus nemzetteremtő hatást, hiszen olyan közösségi tér alakult ki, amely oldotta a boszniai társadalom merev konfesszionális elkülönülését. Az idegenforgalom fejlesztésére Moser kezdeményezésére nagyszabású galamblovóversenyekkel bővítették Ilidžeben a közönséget vonzó, látványos sportkínálatot. Mivel a pénzdíjakat az európai élvonalnak számító monte-carlói versenynél is magasabban határozták meg, nem is maradt el a nagy nemzetközi érdeklődés. Több céllövő viszont lemaradt a versenyről, mert a nyugati államokban élők között voltak olyanok, akik már nem igazodtak el a kontinens keleti felén. Bohemiát összekeverték Boszniával, így Sarajevó helyett Prágába utaztak.¹⁸ Ilyen tévedés azonban nem fordult elő azon a sporteseményen, amikor a tartományi kormány – modernizációs sikereinek igazolására – 1902-ben már a 20. század nagy jövő előtt álló új technikai sportját, az autóversenyzést karolta fel. A francia autóklub közreműködésével Moser szervezte meg az európai kontinenst átszelő első túraautó-versenyt, a Párizs–Bécs–Budapest–Sarajevó-útvonalon.¹⁹

A pozitív boszniai országkép kialakításában a legjelentősebb eredményt a konferenciaturizmus tudatos alkalmazása hozta. A régészeti leletekben rendkívül gazdag Boszniában Kállay 1894-ben kifejezetten azzal a céllal finanszírozta a nemzetközi archeológiai és antropológiai kongresszus megtartását, hogy a francia, olasz, német, angol és svéd tudósok személyes tapasztalatok alapján ismerjék meg az európai felhatalmazás alapján véghezvitt modernizáció eredményeit. A kongresszus alkalmával Moser nagyon sikeresen alkalmazta a sajtóbefolyásolás közvetett módszerét. Nem a kongresszusról pozitív hangnemben beszámoló cikkeket vásárolt, hanem a vezető francia nyelvű lapok (a genfi *Journal de Genève*, a párizsi *Figaro*, a *Temps* stb.) szerkesztőit és a nemzetközileg befolyásos újságok (*Times* és *Kölner Zeitung*) párizsi tudósítóit hívta meg kötetlen boszniai látogatásra, amelynek végeztével az újságírók meglepetésként az ország igazgatásért felelős miniszterrel, Kállay Bénivel is találkozhattak egy bőséges fogadáson.²⁰ A kongresszust követő kedvező visszhang minden várakozást felülmúlt. Vezető lapokban és komoly szakfolyóiratokban sorra jelentek meg olyan írások, hogy a felekezetek együttélése Boszniában sokkal inkább megoldott és békésebb, mint Európa sok más országában. Moser később több hasonló sajtókirándulást vezetett Boszniában, és francia tudósok egész sorát nyerte meg boszniai tartományi kormány vendégeként néprajzi, antropológiai régé-

¹⁸ Henri Moser 1896.

¹⁹ Horowitz an Moser, Wien 20 Februar 1902; Moser an Horowitz, Paris 11 Juni 1902., HMB EA NIM.

²⁰ Kulturarbeit im Osten. *Schaffhauser Nachrichten*, 23 August 1894.

szeti és más kutatások végzésére.²¹ Ennek eredményeként a század végére a nemzetközi közvéleményben kialakította az európai civilizációhoz közelítő Bosznia országképét, illetve a folyamatot irányító Kállay Béni tudós miniszteri és sikeres modernizátori imázsát. Eredményeinek nagyságát és szokatlan magyar nevének rögzülését „Kállay a Balkán Colbert-je” állandó szófordulat alkalmazásával erősítette fel. A miniszter bizalmas megnyilatkozásaiból és az uralkodói magánkihallgatásokon elhangzottakból Moser azt a következtetést vonta le, hogy a boszniai modernizáció eredményeinek erőteljes propagálásával Kállay Béni és Ferenc József közös távlati célja az európai közvélemény felkészítése a megszállt tartományok végleges birtokba vételére.²² A századfordulón a békés fejlődés eredményei mégis megnyugtatóan hatottak, mert a nagyhatalmak egyikének sem állt érdekében a nagy keleti válság után két évtizeddel ismét nemzetközi konfliktust előidézni boszniai ügyet kreálni. A párizsi lapok közül egyedül az évi 50 ezer aranyrubel orosz kormánysszubbencióban részesülő *Nord* című lapban jelentek meg kritikus hangvételű írások Boszniáról, amelyek többségét Moser információi szerint egy boszniai szerb neve alatt a párizsi orosz követség harmadtitkára írta.²³ Teljesen visszhangtalan maradt a párizsi egyetemen végzett szerb jogász, Miroslav Spalajković ott megjelent disszertációja is, amely Bosznia kizárólagos szerb jellegét kívánta bizonyítani, és az osztrák–magyar adminisztráció boszniai eredménytelenségét hangoztatta.²⁴ A hatás oly csekély volt, hogy Moser még egy vitairat megjelentetését sem tartotta szükségesnek.²⁵

Moser szerteágazó működése során az 1900. évi párizsi világkiállításra Bosznia-Hercegovina önálló részvételének előkészítése és külön kiállítási pavilonja felépítésének megszervezése bizonyult az egyik legfontosabb megbízatásának. Erre a nagyszabású feladatra Kállay már 1897-ben világkiállítási biztosi hatáskörrel ruházta fel őt. Boszniai partnerének kiállítási ügyekben a szarajevói tartományi kormány tudományos és kulturális ügyeinek tanácsosát, a muszlim népdalok európai hírű kiadóját, Koszta Hörmannt jelölte ki. A megelőlegezett bizalmat Moser azzal érdemelte ki, hogy irányításával abban az évben a brüsszeli „Exposition Internationale” rendezvényre rövid idő alatt felállított boszniai pavilon nagy sikerrel mutatta be az ország érintetlen természeti szépségét, lakóinak hagyományos életmódját, muszlim szokásait és Kállay tizenöt éves miniszterségének civilizációs eredményeit. A brüsszeli tapasztalatok alapján a párizsi világkiállításon Moser művészeti újdonságokkal kívánta a Bosznia eredetisége és a muszlimok sikeres európaizálásának gyakorlata iránti nemzetközi érdeklődést ébren tartani. Valószínűleg a boszniai régészeti feltárásokat és történeti kutatásokat nagyvonalúan finanszírozó Kállaytól származhatott az ötlet, hogy az alig ismert, egyedinek számító boszniai történeti fejlődést látványos képzőművészeti alkotással mutassák be a világkiállításon. Ennek megvalósítására javasolhatta Moser, hogy

²¹ Kállay an Moser, Wien, 20 August 1898. HMB EA NIM.

²² [Henri Moser, Erinnerungen] Bosnien-Herzegowina Charlottenfels, Februar 1916., HMB EA NIM.

²³ Moser an Kállay, Paris [1898], HMB EA NIM.

²⁴ Spalaikovitich, M. J. 1899.

²⁵ Horowitz an Moser, Wien, 16 Mai 1899., HMB EA NIM.

a nagyobb hatás érdekében ne ragaszkodjanak a történelmi festészet hagyományos stílusirányzataihoz, hanem a párizsi közönség által kedvelt szecessziós alkotóművészt, Alfons Muchát kérik fel erre a feladatra. A pavilon festészeti díszítésében mindenesetre érvényesült bizonyos kiegyensúlyozottságra való törekvés, mert az előcsarnokban a Szarajevót ábrázoló nagy panorámakép megalkotását a korábbi nemzedék képviselője, a barbizoni iskolához tartozó tájképfestő, a fényképszerű pontossággal dolgozó cseh-sziléziai születésű Adolf Kaufmann kapta. Moser későbbi levelezésének hivatkozásaiból mindenesetre egyértelműen kiderült, hogy a miniszterrel folytatott személyes megbeszéléseken fogadtatta el, hogy Muchát nyerjék meg a jellegzetes boszniai muszlim kúria stílusát idéző világkiállítási pavilon nagycsarnokának teljes díszítésére.²⁶ A Mucha melletti döntést miniszterének azzal könnyítette meg, hogy hajlandónak mutatkozott a kiállításra előirányzott költségvetési keretből kigazdálkodni a keresett divatos festő nem csekély tiszteletdíját. A boszniai történelmi ciklus megfestéséért és a kiállítási nagycsarnok díszítéséért Mucha ugyanis 30 ezer koronát kért, amely egy osztrák–magyar főkonzul négyévi fizetésének felelt meg.

A szlávok állítólagos elnyomása miatt cseh részről sokat bíralt boszniai kormányzat ajánlatának elfogadása Mucha részéről korántsem volt olyan gyors fellángolás, egyszerűen nem gondolt elhatározás következménye, mint azt a festőt mentegelve az említett életrajz sugallja.²⁷ Mucha ugyanis már jóval korábban elkötelezte magát a boszniai ciklus mellett, még mielőtt 1899 nyarán Wilhelm Exner, a cislajtán (ausztriai) kiállítási biztos Párizsba érkezett volna. Egyébként ő semmiképpen nem kérhette fel Muchát – miként az életrajz állítja – a boszniai ciklus elkészítésére, mert erre nem volt illetékes. Valójában az történt, hogy Moser közvetítésével Mucha – a boszniai történelmi ciklus megfestése mellett – szerepet vállalt az osztrák világkiállítási pavilon díszítésében is, s elkészítette a cislajtán kiállítás plakátját és kiállítási katalógusának borítóját. A századfordulón fellángoló államjogi harcok miatt az Osztrák–Magyar Monarchia ugyanis egymás szomszédságában lévő, de az országos kormányok kivitelezésében készülő, három önálló – osztrák, magyar és bosnyák – kiállítási pavilonnal vett részt a párizsi világkiállításon. A kiállítási pavilonok határidőre történő kivitelezését, színvonalas kiállítási tárgyakkal való feltöltését illetően érzékelhető is valamifajta egymást ösztönző vetélkedés a három fél között. Ebben a versenyben Moser megítélése szerint 1899 nyarán a magyarok álltak a legjobban, míg az osztrák pavilon kivitelezésében jelentős elmaradás mutatkozott. Egyidejűleg azonban komoly nehézségek merültek fel a boszniai pavilont illetően is, amelyek a Muchától várt történelmi ciklus megvalósítását veszélyeztették. Noha a boszniai pavilon tervezőjét és kivitelezőjét Karel Panek személyében a befolyásos szarajevói cseh építészek közül választották ki, de ő Moser nagy csalódására egyáltalán nem tanúsított megértést Mucha mű-

²⁶ Moser an Horowitz, Paris, 25 April 1899., BTM.

²⁷ Jiri Mucha 1986, 2005; Weidinger Alfred 2009, p. 52.

vészeti elképzelései iránt.²⁸ Nem fogadta el azokat a belső építészeti megoldásokat, amelyek biztosítanák a párizsi honfitárs tervezett műalkotásának térbeli kibontakozását. Sőt rendszeresen ellenségesen és lekicsinylően nyilatkozott a kiállítási nagycsarnok Mucha által javasolt beosztásáról és díszítéséről. Ezért Moser 1899 elejétől már több alkalommal közvetített a szarajevói cseh építész és a párizsi cseh festő között. Bár Mucha több kérdésben is engedett, Panek alapvetően nem volt hajlandó semmiféle kompromisszumra. Nem tárgyalt attól, hogy a pavilon legnagyobb kiállítótermében kettős faoszlopsort alkalmazzon. Ez viszont Moser szerint túlsúlyfolttságot idéz elő, ami kiállítási szempontból rendkívül előnytelen. Az egyre mérgeződő vita lezárására Panek építészeti dokumentációját és a pavilon Mucha intenciói alapján egy tanítványa által készített látványtervét az illetékes miniszter elé terjesztette állásfoglalásra.²⁹ Kállay azzal az indoklással, hogy a kiállítási tér túlságosan keskeny, s a csarnok oszlopsoraival egy falusi görögkeleti templom belsejére hasonlít, a tervek átdolgozására és középső csarnok területének növelésére utasította az építészt.³⁰ Moser már korábban is javasolta, hogy a miniszter vagy a boszniai ügyosztályt vezető osztályfőnök, Eduard Horowitz a kiállítási pavilonnal kapcsolatos álláspont kialakításához személyesen hallgassa meg Mucha véleményét. Ilyen megbeszélésre a pavilon átépítéséről hozott döntés előtt bizonyára nem került sor, mert az átépítést elrendelő miniszteri levelet éppen azon a napon keltezték, amikor Mucha 1899 júniusában elhagyta Párizst, és az osztrák kiállítási biztos meghívására morvaországi kitérővel Bécsbe utazott.³¹

A boszniai történeti ciklus keletkezésének történetéhez a Moser-hagyaték alapján pontosan tisztázható, mi is történt Mucha 1899 nyári bécsi tartózkodása alatt, amely teljes egészében cáfolja a szakirodalomban elterjedt nézeteket. Ennek forrása egyébként a Mucháról készült cseh életrajzi monográfia, amely a festő öregkori kéziratos visszaemlékezése alapján csak a cislajtán kiállítási biztossal, Wilhelm Exnerrel való konzultációkat említi. Nem kétséges, hogy ilyenekre bizonyosan sor került ebben az időszakban, hiszen Mucha, mint láttuk, részt vállalt az osztrák pavilon díszítésében, valamint az osztrák és cseh festők kiállításra kerülő munkáinak kiválasztásában. Az az állítása viszont, hogy Exner hagyta jóvá a boszniai történeti ciklus tervét és támogatta boszniai utazását, teljességgel kizárható, hiszen a cislajtán kiállítási biztos hatásköre nem terjedt ki boszniai ügyekre.³² A boszniai tanulmányútra Kállay jóváhagyásával és pénzügyi támogatásával a közös pénzügyminisztérium küldte ki Muchát, hogy a helyszínen ismerkedjen meg az ország történelmével és szerezzon inspiráló élményeket a boszniai történeti ciklusa megalkotásához. A festő saját kezű aláírásával vállalt kötelezettséget arra, hogy a tanulmányútja végzetével elkészíti és benyújtja miniszteri jóváhagyásra a Bosznia történetét feldolgozó

²⁸ Moser an Horowitz, Paris, 27 April 1899., BTM.

²⁹ Moser an Horowitz, Paris, 21 Mai 1899., BTM.

³⁰ Kuh an Moser, Wien, 17 Juni 1899., BTM.

³¹ Moser an Horowitz, Paris, 18 Juni 1899.

³² *Henri Moser* 1895c, 1895a (vö. 17. jegyzet).

képsorozat tematikus tervét. Pontosan rekonstruálható az a szellemi közeg is, amellyel útja során érintkezhetett. Mind az elutazása előtt, mind visszatérése alkalmával konzultált a közös pénzügyminisztérium boszniai ügyosztályának illetékeseivel, akik biztosították tanulmányútjához a hatósági támogatást és előkészítették fogadását a szarajevói Boszniai Országos Múzeumban. A múzeum egyébként is jelentős szerepet kapott a boszniai világkiállítási részvétel lebonyolításában. Igazgatója, Koszta Hörmann biztosi minőségében koordinálta a világkiállítás boszniai előkészületeit, míg történész munkatársa, Ćiro Truhelka a kiállítás történeti részének installációját végezte, többek között a századvégen előkerült szenzációs boszniai régészeti leletek párizsi bemutatásának a felelőse volt.³³ Sarajevói tartózkodása alatt e két személynek volt kulcsszerepe Mucha Bosznia-képének kialakításában. A boszniai néphagyományról, a történeti mondavilágról, amelynek elemeit bőségesen felhasználta a történeti ciklusában, Koszta Hörmann világosította fel, míg Bosznia történetéről Truhelkától szerezhette ismereteit. Az utóbbi tevékeny tagja a Thallóczy Lajos körül verbuválódott történészcsoportnak, amely kutatásaival az önálló boszniai nemzeti történeti narratíva megalkotására törekedett, hogy ezzel segítse elő a felekezetiileg megosztott boszniai lakosság közös nemzeti és kulturális identitásának kialakulását. Mucha történeti ciklusának motívumaiban pedig kimutatható a Bosznia önállóságának létét igazoló történelemszemlélet számos eleme. A boszniai honfoglalás ábrázolásakor teljesen hiányzik a lakosságot megosztó etnikai mozzanat, ehelyett a terület szlávok általi benépesítésére került a hangsúly. Ezt lehet természetesen a szláv testvériség megnyilvánulásaként is interpretálni, de egyúttal nyilvánvaló az elhatárolódás a boszniai honfoglalókat egyaránt kisajátító korabeli szerb és horvát nemzeti történetírás szemléletétől. Bosznia korai történelmének az etnikai mozzanat nélküli ábrázolása egyébként Thallóczy Lajos kezdeményezésre került az 1890-es évek elején a boszniai népiskolai történelemkönyvbe, majd később néhány boszniai szakmunkába. Emellett Mucha történeti tablóján jelentős szerepet kapott a bogumilizmus, mint középkori boszniai nemzeti vallás, továbbá Bosznia középkori önállóságát és nagyságát jelképező két történeti személyiség kultuszának az ápolása.³⁴ Ezt mutatja egyfelől az ország területi különállását megvédelmező Kulin bán szerepeltetése a 13. század elejéről, másfelől az 14. század második feléből a Kotromanić királyi dinasztiát alapító, első boszniai király Tvrtko koronázásának középpontba állítása, amelynek révén Bosznia a középkori európai királyságok sorába emelkedett.

Boszniai tanulmányútjáról visszatérőben Mucha minden jel szerint ismét megállt Bécsben, és augusztus elején részt vett azon a tanácskozáson, amelyre Moser kezdeményezte a meghívását, hogy a közös pénzügyminisztériumban beszéljék meg vele a boszniai pavilon és a történeti tábló kivitelezését, véglegesítsék megbízásának pénzügyi feltételeit. Bár a résztvevők körét pontosan nem ismerjük, és a tanácskozás lefolyásáról

³³ Arhiv Bosna i Hercegovine Sarajevo, Gemeinsames Finanzministerium – Abteilung für Bosnien und die Herzegowina, Allgemeine Akten, 1899–7361.

³⁴ Imre Ress 2010: *op. cit.*, pp. 61–72. (vö. 6. jegyzet).

sem találtunk feljegyzést vagy jegyzőkönyvet, bizonyosan ekkor hagyták jóvá Mucha díjazásának mértékét, mert többé nem került elő ez a kérdés Moser levelezésében. Ilyen horderejű döntést pedig csak az illetékes miniszter, tehát Kállay Béni beleegyezésével lehetett hozni, akivel bizonyosan megismertették a tervezett történeti ciklus koncepcióját is. Mucha mindenesetre augusztus közepén már Párizsban volt, ahol Moser jelenlétében egyezkedett az építész Panekkel, aki miniszteri utasításra most már hajlandónak mutatkozott a pavilon építészeti terveinek a boszniai történeti ciklus követelményeihez igazodó átdolgozására. A konzultáció alapján Moser öt hónapi intenzív alkotói munkára becsülte a történeti ciklus elkészítésének és a pavilon díszítésének időigényét. Az ütemterve szerint legkésőbb 1900. február közepére kell felhelyezni a pavilonban a Mucha által festett díszítéseket és képeket, hogy utána az áprilisi megnyitóiig legyen idő a helységek berendezésére és kiállítási tárgyakkal való feltöltésére.³⁵ A tapasztalt kiállításszervező a ciklus készültégi fokához igazodó időarányos előlegfizetéssel ösztönözte Muchát a kívánt határidő betartására. Szeptember végén mégis megdöbbenéssel tapasztalta, hogy Mucha műtermében messze nem végezték el a festői munkák időarányos részét. Mucha ugyanis egyidejűleg számos más megbízást is vállalt, s gyakran arra sem maradt ideje, hogy a ciklus elkészítésében való közreműködésre felkért tanítványait felügyelje és munkára serkentse. Ezért Moser csak hosszú rábeszélésre fizette ki a honorárium előirányzott részletét, és a további elmaradás megelőzésére a Szarajevóban élő Ewald Arndt német festőt rendelte Párizsba a boszniai ciklus festői munkálatainak felügyeletére.³⁶ Jórészt az ő folytonosan ösztökélésének, olykor „csendőri” módszereinek tulajdonította, hogy Mucha és tanítványai egyre nagyobb lendülettel dolgoztak a bérelt műteremben. November közepén már örömmel jelentette, hogy Mucha „tűz és láng”, teljes alkotói lázban ég, és nagyon bízik a boszniai történeti ciklus átütő sikerében.³⁷

Az eredményesnek ígérkező alkotói folyamatot már csak egy kisebb hivatali konfliktus következményei zavarták meg. Az ősz folyamán megtekintette a készülő pavilon kivitelezését a kiállítási ügyek szarajevói biztosa, Koszta Hörmann, akivel Mosernek nem voltak felhőtlenek a munkakapcsolatai. Kettőjük feszült viszonyára vezethetők vissza azok az ellentétek, amelyek végül Mucha ciklusának motívumai és ábrázolásmódja körül bontakoztak ki. Hörmann párizsi benyomásai és néhány magával vitt félig kész Mucha-vázlat alapján később arról győzködte miniszterét, hogy a kereszténység felvételét ábrázoló képen háttérbe szorultak a római katolikus vallásra utaló elemek, és előnytelen a Szarajevót ábrázoló körkép fölé tervezet díszítés is. Mindenesetre Kállay nevében és beleegyezésére hivatkozva táviratban kérte Moser közvetítését, hogy Mucha e két ponton hajtsa végre az általa később részletesen megjelölt változtatásokat. Moser kétségbe esve teljesen elhibázottnak tartotta Hörmann eljárását, és főleg attól félt, hogy a számos más vi-

³⁵ Moser an das k.u.k. Finanzministerium, Paris, 18 August 1899., MTB EA NIM.

³⁶ Moser an Horowitz, Paris, 23 September 1899., TMB EA NM.

³⁷ Moser an Horowitz, Paris, 18 November 1899., TMB EA NM.

lágkiállítási megbízással elhalmozott Mucha megsértődik az alkotói szabadságát korlátozó közvetlen beavatkozás miatt, netán félbeszakítja vagy teljesen abbahagyja a boszniai történeti ciklus megfestését. Az így felmerülő nehézségek elhárítására Moser végül kettős taktikát választott. Egyrészt régi bécsi ismerőse és bizalmasa, a boszniai ügyosztályt vezető Eduard Horowitz révén saját biztosi hatáskörének megerősítésével és pontosításával kísérelte meg elérni, hogy Hörmann a jövőben ne avatkozhasson be közvetlenül a párizsi pavilon kivitelezésének ügyeibe. Másfelől hajlandónak mutatkozott az általa felvetett szempontokat elvben figyelembe venni, és egyúttal érveivel meggyőzni a minisztert Mucha koncepciójának helyességéről és az elkészült képek művészi értékéről.³⁸ Ez Mucha számára is elfogadhatónak bizonyult, mert néhány nappal Hörmann eljárását rosszálló levelének elküldése után Moser már a következőket táviratozta Bécsbe. „*Muchát rábírtam a történeti motívumokon kívánt változtatások végrehajtására. Csak egy ortodox képét tart meg, amelynek megjelenítéshez Szarajevóból várja a javaslatot.*”³⁹ A későbbiekben során kiderült, hogy a már elkészült „*Kereszténység felvétele*” képen a változtatások csak formálisak és rendkívül szerény méretűek, s annak jellegét alapvetően nem módosították. Hörmann leszerelésére és hiúságának kielégítésére viszont jó taktikai érzékkel éppen tőle kért javaslatot a még üres falfelületek kitöltésére. Valószínűleg ekkor születhetett meg a ciklus záróképeinek ötlete, Bosznia három meghatározó jelenkori vallásfelekezetének szimbolikus megjelenítése, a bérnáló katolikus püspök, a vizet szentelő görögkeleti pápa és mecsetépítő legendás muszlim személyiségek ábrázolása. A főhomlokzatra kerülő, Boszniát megjelenítő fríz képi megoldásain sem Moser sem Mucha nem kívánt módosítani, hanem ragaszkodtak az eredeti változathoz. Így írt erről 1900. február közepén Moser a boszniai ügyosztály vezetőjének, Horowitznak:

„Ez sem nem allegória, sem nem apoteózis és talán mégis az egész műalkotás leghatásosabb részé. Mucha megígérte nekem, hogy magával viszi Bécsbe ennek fényképeit és azokat megmutatja Neked. Te magad ítéld meg róla. Amikor Hörmann azt írta nekem, hogy a miniszter azt kívánja, hogy e helyett a kóló táncot szeretné megfestetni, a kép már készen volt. A még nem kész képeken a kívánság szerint átvezetettem minden változtatást. Te fogod hát eldönteni, hogy ezt a képet újra kell-e festeni. A Te utasításaidhoz mindenkor tartom magam, de nem azért vagyok itt, hogy a Hörmann által elrendelt tévedések az egész vállalkozást sújtsák és csorbítsák Mucha és köztem kialakult szükséges rokonszenvet és egyáltalán nem engedem, hogy szemrehányással illessenek ott, ahol meggyőződésem szerint korrekt módon jártam el.”⁴⁰

Moser betegsége miatt végül Mucha egyedül utazott Bécsbe, hogy fényképek segítségével meggyőzze a közös pénzügyminisztérium illetékeseit a pavilon belső főhomlok-

³⁸ Moser an Horowitz, Paris, 22 November 1899., TMB EA NM.

³⁹ Moser an Horowitz, Paris, 30 November 1899., TMB EA NM.

⁴⁰ Moser an Horowitz, Paris, 15 Február 1900., HMB EA NIM.

zatának általa megfestett díszítéséről. Érdekes lenne tudni, hogy ezúttal találkozott-e személyesen a miniszterrel, missziója mindenesetre teljes sikerrel járt.⁴¹

Február végére fejezte be Mucha a boszniai pavilon díszítésének és festésének munkálatait, de később még részt vett a házi- és kézműipari tárgyak installálásában. A boszniai kiállítás a Monarchia másik két államának pavilonjával egyébként azok kevesek közé tartozott, amelyek a világkiállítás megnyitójának időpontjára teljesen elkészültek. Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy ezek a pavilonok rögtön az érdeklődés közepontjába kerültek. A korabeli sajtó így számolt be erről április közepén:

„A magyar pavilon és az Egyesült Államok kiállítása, valamint a boszniai palota is megnyílt és igazán tömegek látogatják. A boszniai palotában festészeti műalkotásoknak, még pedig Mucha freskóinak és Adolf Kaufmann szarajevói körképének örvendnek a látogatók. Erős az érdeklődés a boszniai termékek iránt. (...) Ausztria, Magyarország és Bosznia sikere, hogy a kiállításuk már most teljes képet nyújt és a közönség méltányolja ezt a teljesítményt.”⁴²

Moser bejáratott sajtókapcsolatainak köszönhetően sorra jelentek meg a francia, angol és német lapokban a különleges művészeti élményt és a civilizáció útjára lépett természeti nép kézműipari termékeit a gasztronómiai különlegességekkel párosító boszniai kiállításról az elismerő írások.⁴³ A kedvező sajtóvisszhang hatására a közös pénzügyminiszter már május közepén személyes levélben gratulált Mosernek a kiállítás sikeréhez, külön kiemelve a létrehozásában közreműködő művészeket, és név szerint megemlítve Mucha teljesítményét. A boszniai történeti ciklus keletkezéstörténete meggyőzően bizonyítja, hogy Kállay Béni, a közös pénzügyminiszter nem csupán a modern délszláv irodalomnak, hanem a cseh szecessziós festészetnek is elkötelezett támogatója, jelentős mecénása volt.

Irodalom

Kammerhofer, Leopold 1996: Diplomatie und Pressepolitik 1848–1918. In: Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band VI/1: Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. Wien, pp. 459–495.

Lakos János 1977–78: A földművelésügyi miniszter belgrádi szaktudósítójának működése (1911–1914). *Levéltári Közlemények*, 48–49. sz., pp. 215–243.

⁴¹ Horowitz an Moser, Wien, 20 Februar 1900., HMB EA NIM.

⁴² Von der Pariser Weltausstellung. *Neue Freie Presse*, Abendblatt., 17 April 1900.

⁴³ The Paris Exhibition. *The Times*, 25 April 1900.; Le Pavillon de la Bosnie-Herzégovine. In: *Encyclopédie du Siècle*, 1900. Nr. 66.; Bosnie-Herzégovine. *Figaro Illustré*, Mars 1900.; Die Jahrhundert-Ausstellung. Der Pavillon von Bosnien und der Herzegovina und die Culturentwicklung unter österreichischer Herrschaft *Kölnen Zeitung*, 13 Mai 1900.

- Moser, Henri 1885: *À travers l'Asie Centrale: La steppe Kirghize, le Turkestan Russe, Boukhara, Khiva, le pays des Turcomans et la Perse. Impression de voyage*. E. Plon, Paris.
- Moser, Heinrich 1888: *Durch Zentralasien: Die Kirgisensteppe, Russisch Turkestan, Bouchara, Chiwa das Turkmenenland und Persien*. Reiseschilderungen. Leipzig.
- Moser, Henri 1895a: *An oriental holiday*. Bosnia and Herzegovina. A handbook for the tourist. London.
- Moser, Henri 1895b: Jagd Erinnerungen aus dem Occupation Gebiete. A. *Hugo's Jagdzeitung*, 38 (1. Dezember 1895), pp. 678–683.
- Moser, Henri 1895c: *L'Orient inédit: À travers la Bosnie et l'Herzégovine*. Compagnie internationale des wagons-lits et des grands express Européens, Paris.
- Moser, Henri 1896: Das erste internationale Taubenschießen in Sarajevo-Ilidze. A. *Hugo's Jagdzeitung*, 39 (15. Juli 1896), pp. 423–428.
- Moser, Henri 1898: Waldschnepfen Jagd in Siebenbürgen. A. *Hugo's Jagdzeitung* 41 (15. November 1898).
- Mucha, Jiri 1986: *Alfons Mucha*. Ein Künstlerleben. Volk und Welt, Berlin, pp. 290–294.
- Mucha, Jiri 2005: *Alfons Mucha*. Tandem Grafika Stúdió, Budapest, pp. 205–206.
- Pfaff, Robert 1969: Henri Moser. *Schaffhauser Beiträge zur Vaterländischen Geschichte*, 46, pp. 212–222.
- Ress, Imre 2010: Lajos Thallóczy's Begegnungen mit der Geschichte von Bosnien-Herzegowina. In: Dževad Juzbašić, Imre Ress, Andreas Gottsmannom (Hrsg.): *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft*. Sarajevo–Budapest, pp. 54–80, elérhető: <http://www.anubih.ba/posebna/Thalloczy.pdf>.
- Spalaikovitich, M. J. 1899: *La Bosnie et l'Herzégovine*. Etude d'histoire diplomatique et de droit international. A. Rousseau, Paris.
- Székely László 2009: *Emlékezés gróf Mikes János szombathelyi megyéspüspökről*. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvagy.
- Vasas Géza 2001: Utószó. In: Asbóth János: *Bosznia és Hercegovina*. Útirajzok és tanulmányok. Tertia Kiadó, Budapest, pp. 238–272.
- Weidinger Alfred 2009: Alfons Mucha und der Pavillon für die osmanischen Provinzen Bosnien-Herzegowina auf der Weltausstellung in Paris 1900. In: Jean-Louis Gaillem, Michel Hilaire, Agnes Husslein-Arco (eds.): *Alfons Mucha*. Katalog zur Ausstellung im Belvedere Wien, 2009 und in der Kunsthalle der Hypo-Kulturstiftung. München.

ROMAIN ROLLAND ÉS MAGYAR FOGADTATÁSA AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN

FRANK TIBOR

1961-ben, éppen csak megkezdett kéziratgyűjteményem számára két levelet kaptam Romain Rolland tollából a korán elhunyt irodalomtörténész, König¹ György (1883–1944) özvegyétől. Dobossy László 1961-es Romain Rolland biográfiájában mint „elkallódott levelet” említi a König Györgynek írottat (egy-egy számban), amelyről említést tesz Rolland háborús naplója.² Az alábbiakban közlöm Romain Rolland két, Dobossy professzor által elkallódottnak vélt levelét, melyeket máig őrzök.

König nagy híré matematikus professzorok családjából származott, König Gyula műegyetemi rektor (1891–93) fia, König Dénes testvére volt. Miniszteriális pályája mellett értékes irodalomtörténeti munkásságot fejtett ki³ (műfordító is volt, munkatársa a *Vasárnapi Újságnak* és a *Nyugatnak*. Korán megvakult, irodalmi működése így szomorúan megszakadt.

A Könignek írott levelek közvetlen előzménye, hogy Romain Rolland (1866–1944) az I. világháború közepén, *Jean-Christophe* című regényéért (1916-ban) megkapta az 1915. évi irodalmi Nobel-díjat.⁴ Rolland habozott, hogy elfogadja-e a díjat, amelynek összegét végül francia és svájci jótékonyági szervezeteknek, így a Nemzetközi Vöröskeresztnek ajánlotta fel, magának csupán a „szabad gondolkodás jogát” tartva fent.⁵ Ebből az alkalmából König György rajongó cikket írt a francia íróról előbb a *Budapesti Szemlében*

¹ König (König) György neve váltakozó írásmóddal szerepel különböző könyvein, cikkein, írásain s a kézikönyvekben. Az alábbiakban apja vezetéknévét és a Musset-könyvében szereplő szerzői név szerint egységesítve Königként hivatkozom rá.

² Dobossy László 1961: *Romain Rolland az ember és az író*, p. 281, 199. jegyzet; 1952, pp. 766–767.

³ König György 1902: *Szirmay Antal*, pp. 369–410.; 1910: *Alfred de Musset*; 1912: *Flaubert*.

⁴ Rolland „irodalmi műveinek nemes idealizmusáért és a belőlük áradó, minden emberrel együtt érző igazságszeretetéért” kapta a díjat. Vö. *Sven Söderman* 1969, pp. 136–141; *K[érn] K[atalin]* 1974, pp. 492–495.

⁵ Dobossy 1961: *op. cit.*, p. 108.

(1916. április 1.),⁶ majd – bizonyos változtatásokkal – a *Revue de Hongrie*-ban (1916. április 15.), Huszár Vilmosnak a magyar kormányhoz közelálló propagandalapjában.⁷ König is, Huszár is munkatársai voltak a *Budapesti Szemlének* és a *Revue de Hongrie*-nak.

A *Revue de Hongrie*-t 1908-ban alapította a budapesti francia főkonzul, Vicomte Louis Joseph de Fontenay. A lap főszerkesztője Huszár Vilmos lett, aki hitet tett egy szellemében magyar, nyelvében francia folyóirat mellett. A havilapot a francia és a magyar kormány együttesen finanszírozta.⁸ A neves magyar irodalmi munkatársak közül említésre méltó Herczeg Ferenc és Rákosi Jenő; Ambrus Zoltán, Malonyay Dezső és Kont Ignác; Ignotus, Szini Gyula, Balázs Béla és Szomory Dezső. A magyar kultúrpolitikusok közül írt a lapba Berzeviczy Albert és báró Wlassics Gyula; a kartográfus gróf Teleki Pál térképeket készített Hollandiáról és Tajvanról (1909). A francia közreműködők közül említésre méltó a költő Hélène Vacaresco, a kritikus Georges Jean-Aubry, Edmund Pilon és Félix de Gérando.

Huszár kiválasztása telitalálat volt. A főszerkesztő a Sorbonne-on tanult, számos francia barátja maradt abból az időből, később is sokszor ellátogatott Párizsba, nagyszámú francia publikációt tett közzé, gyakorlott előadó volt francia és magyar nyelven (előadásokat tartott többek között a francia nyelv és irodalom terjesztésének szentelt nemzetközi kongresszuson, Arlonban, a Budapesti Műszaki Egyetemen, a Kolozsvári Egyetemen, az Eötvös Collegiumban). Úttörője volt az összehasonlító irodalomtudománynak.⁹

König cikkei a *Budapesti Szemlében*, illetve a *Revue de Hongrie*-ben nem az egyedüliek voltak, amelyek Romain Rolland-t Magyarországon ünnepelték. A budapesti – főként liberális – sajtóorgánumok rendre felfedezték a nagy francia író és humanistát, akinek mélyen tisztességes hangja messzire kihallatszott a nemzetközi háborús publicisztika embertelenségéből. Dénes Zsófia 1915-ben a *Világ* hasábjain méltatta Rolland-t,¹⁰ Vészi Margit (a befolyásos Vészi József lánya) 1915 novemberében a *Pester Lloyd* hasábjain magasztalta az író, „Der preisgekrönte Romain Rolland” [A díjkoronázta Romain Rolland] című cikkében.¹¹ Ugyancsak a *Pester Lloyd* közölte Rolland „Ara pacis” című prózai költeményét, amelynek jelentős művészi visszhangja volt Magyarországon. Gyalui Ilona a *Magyar Figyelőben* „A megtámadott Romain Rolland” címen már König előtt kiállt a háborúellenes francia gondolkodóért az akkoriban ellenséges Magyarországon: „Romain Rolland és társai ma az egyetlenek Franciaországban, akik nem veszítették el józan és tárgyilagos gondolkodásukat.”¹² Rolland hamarosan megjelenő, 1914–15-ös

⁶ König György 1916: *Romain Rolland*, pp. 137–146.

⁷ Georges König 1916: *Romain Rolland*, pp. 19–30; Dobossy 1961: *op. cit.*, pp. 108–109, p. 270. Huszár Vilmosról és a *Revue de Hongrie*-ről Huszár Kanadában élő unokája, Marguerite DeHuszar Allen (Northwestern University, Evanston, Illinois) készít ígéretes disszertációt.

⁸ Marguerite DeHuszar Allen 2013.

⁹ Nem szól Huszárról Nicolaus Bauquet 1998–1999; vö. DeHuszar Allen 2013: *op. cit.*, 67. jegyzet.

¹⁰ Dénes Zsófia 1915.

¹¹ Vészi Margit 1915.

¹² Gyalui Ilona 1916: *A megtámadott Romain Rolland*; vö. Dobossy 1961: *op. cit.*, pp. 269–270.

cikkgyűjteménye, a híressé vált *Au-dessus de la Mêlée*, benne a címadó cikkel a *Journal de Genève* hasábjairól (1914. szeptember 15.), ahová Rolland a francia cenzúra elől menekülni kényszerült. Ez a kötet Rolland háborús naplójának háborúellenes gondolatkörében fogant, nagy hatású állásfoglalás lett a francia–német viszonyról, Európáról, hangsúllyal a szellem emberének lehetőségein a háborúval szemben, a szabad könyvek létjogosultságán és hatékonyságán a történelem elementáris brutalitásával szemben.¹³ Különösen szépen írt a könyvről Schöpflin Aladár a *Huszádik Században*: „A legrokonszenvesebb és legnemesebb indulatú könyvek egyike ez ebben a ritkán rokonszenves és még ritkábban nemes indulatú háborús publicisztikában.”¹⁴ A nagy magyar kritikus Rolland-t elfogult franciának látja, s nehezményezi, hogy nincs szava a francia imperializmus ellen. Schöpflin az imperializmust „százfejű szörnyetegnek” nevezi. Idézi azután Rolland szép gondolatát: „A legrosszabb ellenség nem a háborúban van, hanem minden nemzetben magában és egyetlen nemzetnek sincs meg a bátorsága, hogy küzdjön ellene.”¹⁵

„Mindazok között, kik az általános gyűlölködésben a szeretetet hirdetik és nemcsak a béke mellett, hanem a háború ellen is mernek agitálni, az első hely Romain Rolland-t illeti” – írta König György a magyarországi lap 1916. április 1-jei számában.¹⁶ König György – Schöpflin Aladárhoz hasonlóan – Romain Rolland olyan mondatait is idézi, „melyek állításai az entente-hatalmak bűvkörébe való tartozásnak jelei.”¹⁷ De hozzáteszi: „Reméljük, hogy Rolland békebarát gondolatai megértő olvasókra fognak találni minden hadviselő államban. (...) Rolland „és hívei (...) csupán azt szeretnék, ha a vezető intellektuális körök, a helyett hogy (...) szellemük erejét a gyűlölködés szolgálatába állítanák, a cultura szolidaritásának alapján állanának.”¹⁸

Rolland nem szívesen fogadta a magyar dicséretet, mivel König cikkét olyan lap közölte, amely egyidejűleg franciaellenes támadásnak is helyt adott. Rolland a *Demain*¹⁹ április 15-i számában tiltakozott már az ellen is, hogy „egy külföldi félhavi lap, amely elenséges nézeteit a francia nyelv mögé rejt, borítólapjának hátoldalán a mi folyóiratunk címét közli. Energikusan protestálunk.”²⁰ Ez az epizód is mutatta, hogy a magyarországi pacifisták jóindulatú erőfeszítéseit (mint amilyen a *Revue de Hongrie* 1916. március 1-jei *Demain*-reklámja volt) francia–svájci oldalról támadásnak vélték és tekintették. Huszár Vilmos lapjának következő számában mentegetőzött is, és nyílt levélben próbálta meg-

¹³ Romain Rolland 1915, p. 267.

¹⁴ Schöpflin Aladár 1916; idézi Dobossy 1961: *op. cit.*, p. 109.

¹⁵ Schöpflin 1916: *op. cit.*, p. 312.

¹⁶ König 1916: *op. cit.*, pp. 139–146.

¹⁷ König 1916: *op. cit.*, p. 145.

¹⁸ König 1916: *op. cit.*, p. 146.

¹⁹ *Demain* [Holnap]: Genfben, 1916 januárjában alapított, háborúellenes folyóirat. Vö. Dobossy László 1955, pp. 458–461.

²⁰ Romain Rolland 1952: *Journal des années de guerre 1914–1919*. Albin Michel, Paris, pp. 766–767; Romain Rolland 1960: *Napló a háborús évekből 1914–1919*. Válogatás. Benedek Marcell fordítása. Gondolat, Budapest, pp. 125–128.; Romain Rolland 1983: *Das Gewissen Europas. Tagebuch der Kriegsjahre 1914–1919. Aufzeichnungen und Dokumente zur Moralgeschichte Europas in jener Zeit*. Band II: Ende November 1915 bis 30. März 1917. 2. Auflage. Rütten & Loening, Berlin, p. 218. – Romain Rolland háborús naplóját mindvégig Benedek Marcell fordításában idézem.

magyarázni eljárását a Kőnig-laudáció és a franciaellenes cikk együttes közlése miatt.²¹ Rolland április 24-én válaszol Huszárnak (ezt a levelét az alább közölt formában, másolatban utóbb Kőnignek is megküldi), s levelét nevezetes háborús naplójában, a *Journal des années de guerre*-ben is közli.²²

Noha Romain Rolland itt bemutatásra kerülő levelei egy konkrét történeti helyzetben születtek, erkölcsi mondanivalójuk aktualitását a mai napig megőrizték. Közreadásukat így nemcsak a nemzetközi Romain Rolland-filológia gazdagítása indokolja, de morális igény is: e levelekből egy nagy gondolkodónak a vérzivatar idején is épen maradt erkölcsi tisztánlátása olvasható ki.

Rolland első levele válasz volt Kőnig György 1916. április 22-én neki írott soraira, amelyben – Rolland háborús naplójának tanúsága szerint – arról írt a francia humanistának, hogy

„...ő volt műveimnek egyik első terjesztője Magyarországon, s hazájában épp akkor kezdtem igazán népszerűvé válni, amikor kitört a háború. Azóta nagyon nehéz francia könyvet szerezni, s a legjobb fajta magyar olvasók nagy része nem szereti német fordításban olvasni a francia műveket. Elképzelem, írja még, hogy a *Revue de Hongrie* nem épp szívem szerinti lap, nem is az ő szíve szerinti. De mivel Magyarországon csak ez az egy jelenik meg franciául, s ennek van néhány száz olvasója semleges országokban, igen boldog volt, hogy cikkét elfogadták, bár szelleme ellentétben áll a lap többi részével.”²³

Rolland válasza nem késlekedett:

A borítékon:

Ungarn

Herrn Georges Kőnig

Budapest IX. Lónyay utca [sic] 19. II. 9.

²¹ *Guillaume de Huszár* 1916: Lettre ouverte à M. Romain Rolland. *Revue de Hongrie*, június 15. Neuvième année, Tome XVII (Janvier-Juin), pp. 24-28.

²² *Romain Rolland* 1960: *op. cit.*, p. 126.; 1952: *op. cit.*; 1983: *op. cit.*, Band II, p. 219.

²³ *Romain Rolland* 1960: *op. cit.*, p. 126.; 1952: *op. cit.*, p. 767.; 1983: *op. cit.*, Band II, p. 219.

Jeudi 4 mai 1916

Monsieur

Je vous remercie de votre lettre et de votre article. En toute autre occasion, il m'aurait fait grand plaisir, non seulement par la sympathie qu'il me témoigne, mais par son esprit de justice et de sereine compréhension. Mais je dois vous dire qu'il m'a été pénible de le lire dans une revue, qui dans le même numéro publie d'odieuses injures contre mes compatriotes (p. 15). J'ai écrit à la revue, pour protester (il y a une huitaine de jours). L'auteur anonyme de cette « lettre ouverte » aurait grand besoin de faire son profit des paroles que vous avez écrites, au bas de la p. 30. Une revue qui publie en même temps cet article et le vôtre fait preuve d'une étrange inconscience ou d'une grande duplicité et je repousse ses éloges qui me blessent.

A des temps meilleurs, Monsieur, et veuillez agréer l'expression de mes sentiments très distingués

Romain Rolland

Hôtel Beauséjour, Genève²⁴

Kőnig György, ez a – Romain Rolland szavaival –

„...szerencsétlen védelmezőm a *Revue de Hongrie* lapjain, igazán egyeneslelkű ember. Budapesten kelt levelében (1916. május 13.) azt feleli, hogy ellenvetéseimmel egyetért; ő maga is rögtön tudta, amint megjelent a folyóirat április 15-i száma, hogy nem sok örömem telik majd benne. Mint írja, nem örülhetek olyan folyóirat dicséretének, amelyben néhány lappal a rólam szóló cikk után honfitársaim szégyenletes sértegetésére nyit az olvasó, s akik, bár szöges ellentétben állnak eszméimmel, mégis emberségesebb hangot érdemelnének. Megérezte ő ezt már levelem előtt, azért is írta meg sietve, mennyire nem ért egyet a folyóirat szellemével.”²⁵

Kőnig azt is megemlíttette, hogy Huszár közlés céljából elkérte Rolland levelét. Kőnig szeretne hozzáfűzni egy „levelet a szerkesztőhöz”, s abban kifejtetni, hogy „a nemzetek és a hadseregek közti békét meg kellene előznie a civilizációk békéjének”.²⁶

²⁴ Romain Rolland 1960: *op. cit.*, p. 126.; 1952: *op. cit.*, pp. 767.; 1983: *op. cit.*, Band II, pp. 219–220.

²⁵ Romain Rolland 1960: *op. cit.*, p. 127.; 1952: *op. cit.*, pp. 767.; 1983: *op. cit.*, Band II, pp. 247–248.

²⁶ Romain Rolland 1960: *op. cit.*, p. 127.; 1952: *op. cit.*, pp. 766–767., 1983: *op. cit.*, Band II, pp. 247–248.

A borítékön:

Ung[arn]
Herrn Georges König
Budapest
IX. Lónyay utca 19. II. 9

Jeudi 1 juin 1916

Cher Monsieur

Je reçois aujourd'hui votre lettre du 13 mai. Puisque vous me demandez l'autorisation de publier ma lettre, je vous répondrai franchement que je préfère qu'elle ne le soit pas. Connaissant mieux qu'il n'est possible où vous êtes, l'état d'esprit en France, je sais qu'une discussion de ce genre ne peut faire que du mal. Mieux vaut ne pas attirer l'attention sur les violences qui ont été dites, si on ne les a pas relevées, chez moi. En reparler maintenant, c'est les répéter.

D'ailleurs, si l'on devait publier une lettre de moi, à ce sujet, ce devrait être celle que j'ai écrite, le 24 avril, à M. G[uillaume] de Huszár, directeur de la R[evue] de H[ongrie]. – En voici copie:

„Monsieur,

En tout autre temps, l'article de M. G[eorges] K[önig] m'eût été agréable. Mais je regarde comme une injure d'être loué par une revue qui, dans le même numéro, sous la signature anonyme d'un H[ongrois] outrage odieusement mes compatriotes. Qui se livre à ces indignes violences n'a pas le droit de juger les violences de ses adversaires."²⁷

R[omain] R[olland]

Je sais que je n'ai pas besoin de vous convaincre, Monsieur, car vos lettres me montrent que nous sommes, là-dessus, du même avis. Je vous assure donc personnellement de ma sympathie, et je vous remercie pour l'envoi des deux volumes que j'ai bien reçus

Romain Rolland

Hôtel Beauséjour, Genève

²⁷ Közölte Romain Rolland 1960: *op. cit.*, pp. 125–126.; 1952: *op. cit.*, pp. 766–767., 1983: *op. cit.*, Band II, p. 219.

A *Revue de Hongrie* 1916. június 15-én közli Rolland levelét, és arra Huszár főszerkesztő nyílt levelével válaszol. „Becsületesen, de nem valami ügyesen. A folyóirat szerkesztősége lényegében elfogadja a tőlem kapott pofont, félig-meddig meghazudtolja azt a cikket, amely engem felháborított, de azért azt is bizonygatja, hogy joguk volt kiadni.”²⁸ – írja Romain Rolland.

Mindkét, Kőnig Györgynek szóló Romain Rolland-levél levél 1916-ban érkezett Genfből, a világháború kellős közepén, mindkettőn a háborús cenzúra piros címkéje: „Hadjog alapján fölbontatott” és a cenzúra pecsétje: „Felülvizsgálva. Überprüft. Budapest 12”.

Romain Rolland levélváltása Kőnig Györggyel a humanista gondolat, a pacifizmus és a kultúrák egymás közötti megértésének, a háború szenvedélyes tagadásának szép dokumentuma. Nem csak az I. világháborús Európára, de egész mai, globalizált világunkra, a ma háborúira is érvényes hitvallás, bölcs erkölcsi tanítás.

Irodalom

- Bauquet, Nicolaus 1998–1999: *Les francophiles hongrois entre nationalisme et occidentalisme 1896–1914*. Université Paris.
- Cheval, René 1963: *Romain Rolland, l'Allemagne et la Guerre*. Presses Universitaires de France, Paris.
- de Huszár, Guillaume 1916: Lettre ouverte à M. Romain Rolland, *Revue de Hongrie*, június 15. Neuvième année, Tome XVII, Janvier-Juin, pp. 24–28.
- DeHuszár Allen, Marguerite 2013: Pre-World War I French–Hungarian Relations, 1906–1911. The Founding of the *Revue de Hongrie*. Manuscript.
- Dénes Zsófia 1915: Romain Rolland. *Világ*, VI. évf., 319. sz. (november 16.).
- Dobossy László 1955: A Zimmerwaldisták francia nyelvű folyóirata a háborúellenes magyar költészetről, 1916-ban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 59. évf., 4. sz., pp. 458–461.
- Dobossy László 1961: *Romain Rolland az ember és az író*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyalui Ilona 1916: A megtámadott Romain Rolland. *Magyar Figyelő*, február 1.
- Kőnig, Georges 1916: Romain Rolland. *Revue de Hongrie*, Janvier-Juin (április 15.), pp. 19–30.
- Kőnig György 1902: Szirmay Antal (1747–1812). *Budapesti Szemle*, 30. évf., 112. köt., 312. sz., pp. 369–410.
- Kőnig György 1910: *Alfred de Musset*. Franklin, Budapest.
- Kőnig György 1912: *Flaubert*. Franklin, Budapest.
- Kőnig György 1916: Romain Rolland. *Budapesti Szemle*, 166. köt., 472. sz. (április 1.), pp. 137–146.

²⁸ Romain Rolland 1960: *op. cit.*, p. 128.; 1952: *op. cit.*, pp. 766–767; 1983: *op. cit.*, Band II, p. 248.

- K[érén] K[atalin] 1974: Romain Rolland. In: Vészits Ferncné (szerk.): *A Nobel-díjasok kislexikona*. Gondolat, Budapest, pp. 492–495.
- Rolland, Romain 1915: *Au-dessus de la Mêlée*. Paul Ollendorff – Neuchâtel: Attinger Frères, Paris.
- Rolland, Romain 1952: *Journal des années de guerre 1914-1919*. Albin Michel, Paris.
- Rolland, Romain 1960: *Napló a háborús évekből 1914–1919*. Válogatás. Benedek Marcell fordítása. Gondolat, Budapest.
- Rolland, Romain 1983: *Das Gewissen Europas. Tagebuch der Kriegsjahre 1914–1919. Aufzeichnungen und Dokumente zur Moralgeschichte Europas in jener Zeit*. Band I–III. 2. Auflage. Rütten & Loening, Berlin.
- Schöpflin Aladár 1916: Romain Rolland és a háború. *Huszadik Század*, április, pp. 310–313.
- Söderman, Sven 1969: Romain Rolland – Biographical–Critical Essay. In: Horst Frenz (ed.): *Nobel Lectures: Literature 1901–1967*. Elsevier Publishing Co., Amsterdam–London–New York, pp. 136–141.
- Vészi Margit 1915: Der preisgekrönte Romain Rolland. *Pester Lloyd*, november 28.

KÉNYSZERPEREGRINÁCIÓ AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

HARASZTI GYÖRGY

In memoriam F. H. Zs.

A magyar egyetemeken és jogakadémiákon az 1920/21-es őszi tanév kezdetén életbe lépő, a zsidók¹ (és más csoportok, nem utolsósorban a nők) felsőfokú továbbtanulását jelentősen korlátozó,² kontraszelektív *numerus clausus* törvény (1920: XXV. tc.)³ egyik következménye – a kevésbé szigorú feltételeket támasztó, frissen létrehozott vidéki (Szeged, Pécs) egyetemekre való beiratkozás mellett – a „tehetségexport”, a külföldön tanuló hallgatók számának erőteljes növekedése volt.

A törvény szövegével ellentétben gyakorlatilag a kikeresztelkedett zsidókra és a már korábban beiratkozott zsidó hallgatókra is kiterjesztett korlátozásokra⁴ a történeti magyar állam felbomlásáért bűnbakká kikiáltott és a gazdasági-társadalmi „örségváltással” fenyegetett zsidóságnak – amely több évezredes történetéből ismeretes módon az országon belül mindig engedelmesen követte a hatóságok utasításait (DINÁ D^E-MÁLHUTÁ – DINÁ: „az állam/királyság törvénye az [érvényes] törvény”) – egy töredéke migrációval válaszolt. A kiváló középiskolákban végzett, idegen nyelveket (elsősorban és legfőképpen

¹ Közülük is elsődlegesen a szegényebb rétegek tovább tanulni vágyó fiatal tagjai kerültek hátrányos helyzetbe, már csak azért is, mert a világháború előtt csupán a sikeres érettségi volt a korlátlan hazai egyetemi és főiskolai beiratkozás előfeltétele.

² A zsidónak minősülő diákok száma azokon az egyetemeken és jogakadémiákon, amelyek a *numerus clausus* törvény hatálya alá estek, az 1917/18-as tanévi 6027 főről 1920/21-re 1712-re csökkent. Az óriási különbség (4315 fő) abból következett, hogy a törvény rendelkezéseivel ellentétben, az egyetemi felvételi bizottságok a zsidókat a felsőbb évfolyamokra sem engedték beiratkozni. A zsidó hallgatók száma legjobban a budapesti egyetemen csökkent, 3880 fővel. (Közülük 1599 fő a II–V. évfolyamokról kiszorult orvostanhallgató volt, akiknek csak kisebb része tudott a pécsi és szegedi egyetemekre átiratkozni.) – *Haller István* 1926, pp. 130–133.

³ A „*numerus clausus*” törvényről és utóéletéről lásd *Szegvári Katalin* 1988; *Molnár Judit* (szerk.) 2011a, 2011b (utóbbi bőséges irodalommal); *Kovács M. Mária* 2012.

⁴ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 91.487/1921 sz. bizalmas (VKM) rendelete a *numerus clausus* törvény rendelkezéseit azokra is kiterjesztette, akik a külföldi egyetemi stúdiumok után Magyarországon kívánták folytatni tanulmányaikat.

a németet⁵ szinte anyanyelvi szinten) ismerő, vállalkozó szellemű, jó képességű fiatalok – szinte kizárólag férfiak – megindultak a színvonalas oktatást ígérő külföldi felsőfokú tanintézetek és netán perspektivikusan állást kínáló kutatóhelyek felé.⁶

Közülük sokan a megcsonkult Magyarországon nem végezhettek volna felsőfokú tanulmányokat, vagy a háborút követő nehéz gazdasági-társadalmi körülmények között diplomásként – állás hiányában – nem bontakozhattak volna ki képességeiket. Ezen újkori tömeges értelmiségi „népvándorlás” első célpontjai a szomszédos országok egyetemei és főiskolái voltak. Külföldön az egyetemek elvileg nem vizsgálták a hallgatók származását, és a Magyarországról – ahol érdemben külföldre utazási korlátozás nem létezett – érkező zsidó fiatalok a továbbra is liberális osztrák vagy a frissen létrejött demokratikus csehszlovák felsőoktatási rendszerben (így a német nyelvű prágai és brünni [Brno] tudomány- és műegyetemeken [*Technische Hochschule*]) vagy Pozsonyban szinte akadálytalanul beiratkozhattak, és folytathatták jogi, orvosi és műszaki tanulmányaikat. A szomszédos országok mellett elsősorban Németország és Svájc számított kívánatosnak, ahol a feltörekvő jómódú magyarországi családokból származó fiatalok már a háború előtt is szívesen töltötték akadémiai vándor éveiket.⁷ (Elegendő talán csak a filozófus szegedi Lukács György [1885–1971], a fizikus szőlőskislaki Kármán Tódor [Theodore von Kármán, 1881–1963] vagy a matematikus Pólya György [1887–1985] életútjára utalni.)

Az 1920 után külföldre kényszerültek, „a *numerus clausus* száműzöttjei” közül – mint Michael L. Miller kutatásaiból⁸ ismert – sokan Berlin, Frankfurt, Karlsruhe, Drezda, Lipcse és más német városok egyetemén szereztek orvosi vagy mérnöki oklevelet. Mások célállomása Svájc (Zürich [*Eidgenössische Technische Hochschule*], Bern), Olasz- vagy Franciaország volt, néhány esetben pedig a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (Zágráb, Belgrád), netán a román uralom alatt álló Erdély (Kolozsvár). A hagyományos német

⁵ „Az Osztrák–Magyar Monarchia magyar középosztályának tagjai, zsidók és nem zsidók egyaránt, jól beszéltek németül. Otthonról hozták magukkal, az iskolában tanulták, alkalmanként használták a hadseregben vagy ausztriai nyaralások során, és ez lett most a belépőjük Európa legjobb egyetemeire” – Frank Tibor 2012, p. 82.

⁶ A jelenség nem volt magyar specialitás, de – tömeges méreteit tekintve – ebben a korban még inkább kivételnek számított. Miután 1887 júliusától az Orosz Birodalomban korlátozták a középiskolába és az egyetemre felvehető zsidó diákok arányszámát („a letelepülési övezet” városaiban 10%-ban, egyéb városokban 5%-ban, Moszkvában és Szentpéterváron pedig egyenesen 3%-ban), a tanulási lehetőségeikben korlátozott oroszországi zsidók „... Nyugatra áramlottak: a századfordulón már mintegy négyezer oroszországi zsidó fiatal tanult Németország, Ausztria és Svájc egyetemein, főként az orvosi karokon. Németországban a századforduló körül kétezernél több orosz diák tanult. Az orosz zsidók beáramlására a német egyetemek is egyfajta létszámkorlátozással reagáltak, ez azonban az orosz *numerus clausus*szal ellentétben nyílt formában nem tartalmazott zsidóellenes intézkedéseket. Csupán azt rendelte el, hogy a németországi egyetemek hallgatói között 1913-tól kezdve a 'külföldi' diákok száma nem haladhatja meg a kilencszázát, s ezzel mintegy harmadára csökkentette azon helyek számát, amelyekre orosz zsidó fiatalokat lehetett felvenni. (1911/12-ben kb. 2000 orosz diák tanult Németországban, mintegy a felük orvostanhallgató volt. 1914-ben a német egyetemeken tanuló külföldi diákoknak a fele még mindig orosz volt)” – Kovács M. Mária 2012, p. 69. A zsidó hallgatók kirekesztése – ha nem is állami szinten – más országokban se volt ismeretlen. Köztudottan a második világháború előtt az Egyesült Államok több (elit) egyetemén, így a Harvardon vagy Princetonban sem kedvelték a zsidók jelenlétét sem a diákok, sem a tanárok között.

⁷ Csak ezen sorok írása közben tudatosult bennem, hogy a polgári értékek mellett makacsul kitartó családunk férfi (és utóbb női) tagjai iskolázásának immár négy generáció óta szerves része – önként vagy kényszerből – a hosszabb, leginkább többéves, külföldi (Halle, Bécs, München, Manchester) tanulmányút.

⁸ Miller, Michael L. 2006, pp. 84–91. Bővebb angol változatát lásd: uő 2012.

nyelvterület mellett Olaszország (Róma, Padova, Bologna) is nagy népszerűségnek örvendett, különösen hogy az olaszok, mint önminősített (egyetemi) nagyhatalom – a külföldi diákok, köztük a zsidók, odacsábítása érdekében is – 1923-tól eltörölték a tan- és vizsgadíjat az egyre színvonalasabb képzést nyújtó állami főiskolákon és egyetemeken. Az olasz fasiszta állam – ellentétben a kontinens középső zónájával Franciaországtól Ukrajnáig – nemhogy antiszemita, de kifejezetten zsidóbarátnak számított, ami nyilván vonzotta a zsidó diákokat. Az olasz zsidók túlnyomó többségükben lelkesen támogatták az új rendszert, amely, mint a költő Vas István (1910–1991) – aki 1928-ban maga is beiratkozott a bécsi Kereskedelmi Intézetbe – életrajzi regényeiben⁹ olvasható, a pesti zsidó (kis)polgári körökben is nagy népszerűségnek örvendett. Különösen 1933 után, amikor egyre nehezebb volt – még Csehszlovákiában (az 1920-as évek végi nacionalista-antiszemita egyetemi pogromhangulat¹⁰ nyomán) vagy Franciaországban is (az 1935-ös Armbruster-féle törvényt követően) – nyugodt egyetemi befogadásra számítani. Mindez persze csak 1938-ig igaz, amikor is Mussolini feláldozta korábbi filozemita álláspontját a Harmadik Birodalommal kötött szövetség oltárán.)

Mint Karády Viktornak e téren is kezdeményező, a *numerus clausus* törvény következményeit vizsgáló tanulmányaiból¹¹ ismeretes, Bécs a Kárpát-medencéből származó hallgatók életében már a 19. század második harmadától kiemelt szerepet játszott, a 20. század elején valamennyi ottani felsőoktatási intézményben a Magyarországról származó diákok között a zsidók arányszáma átlagosan 23% körül mozgott,¹² ami nagyjából megfelelt a korbeli magyarországi egyetemi viszonyszámoknak. 1910-ben például a *Bécsi Egyetem* orvoskarán tanuló magyar diákok között a zsidók aránya mintegy 48% volt, a jogi fakultáson 23%-ra, a bölcsész- és a természettudományi karokon pedig 14%-ra rúgott.¹³ (Az 1919 előtti külföldi stúdiumokat elősegítette az értelmiség körében uralkodó kétnyelvűség, s az a praktikus tény, hogy felsőbb stúdiumok mind Ausztriában, mind Németországban – a külföldieket sújtó esetlegesen magasabb tandíjak ellenére – csak mérsékelt járulékos anyagi megterheléssel jártak. A közös közép-európai városi kultúra és a Magyarországon is honos porosz oktatási modell is összekötő kapocsként szolgált. Ez utóbbi nagyon fontos volt az egyetemek közötti átjárhatóság – akár szemeszterről szemeszterre – a magyarországi végbizonyítvány, valamint a diplomák nosztrifikációja szempontjából.)

Bécs jelentősége a háború után fokozatosan csökkent, a birodalmi szerepét veszített város egyre jobban észlelhető hanyatlásából adódó provincializmusa és az emelkedő

⁹ Vas István 1981 [1964, 1967], *passim*.

¹⁰ Brünn: 1927, Prága: 1929. Egyre erősödött a zsidóellenes érzület a végső hónapjait élő Weimari Köztársaságban is. 1929 és 1933 között a nemzetiszocialista érzelmű diákok szinte minden évben tüntettek a Berlini Egyetemen a zsidó hallgatók ellen, és rutinszerűen bojkottálták a zsidó és zsidó származású professzorok előadásait.

¹¹ Karády Viktor 1992, pp. 21–40; 1993, pp. 345–372; 1995, pp. 79–98; 2011, pp. 181–195; 2012, pp. 112–135.

¹² Patyi Gábor 2004, p. 34.

¹³ Karády, Victor 1990, pp. 177–207, különösen p. 188.

megélhetési költségek miatt. Nem utolsósorban pedig a növekvő egyetemi antiszemitizmus következtében, amelyről a fehérterror elől családjával a volt császárvárosba költöző Koestler Arthur (1905–1983) későbbi híres író, társadalomfilozófus, polihisztor – 1922-től maga is a bécsi *Technische Hochschule* mérnökhallgatója – önéletrajza első kötetében fest plasztikus képet.¹⁴ (A *Technische Hochschule* 1923-ban 10%-os zsidó kvótát fogadott el, és a klasszikus *Bécsi Egyetemen* is voltak zsidóellenes korlátozások¹⁵, zavargások [1927, 1931]). Csehszlovákiában többen a prágai német nyelvű *Károly Egyetemen* (az 1920-as évek végén ott eluralkodó pogromhangulat ellenére) szerezték diplomájukat, de ismerünk más célállomásokat is. Radnóti Miklós (1909–1944) például az őt a textilszakmára szánó anyai nagybátyja kívánságára egy tanévet a csehországi Liberec (Reichenberg) *Textilipari Főiskoláján* végzett (1927/28). Akarata ellenére, gyámja kívánságára ment oda tanulni.

A peregrinusok számára a viszonylagos politikai, vallási, szakmai és művészeti szabadságot ígérő, a modernitásra nyitott weimari köztársaság idején (1919–1933), különösen annak első éveiben, a német egyetemek a többi országokénál kedvezőbb fogadókészséget tanúsítottak. A húszas évek első harmadától a magyarországinál vagy ausztriainál magasabb megélhetési költségek ellenére egészen 1933 tavaszáig¹⁶ Németország lett a külföldön tovább tanulók, szakmai karrierre törekvők, új életlehetőségeket keresők legfontosabb célállomása. Ebben az időben a kelet-közép-európai nyomorúságnál összehasonlíthatatlanul nagyobb szellemi (és anyagi) lehetőségekkel kecsegtető Németország volt az „agyelszívás” központja, az az Amerika a kényszerperegrinusok számára, amelyet manapság *mutatis mutandis* a világ nagyobb része számára az Egyesült Államok jelent. Nem véletlen, hogy a *numerus clausus* által érintett, annak korlátozásai elől menekülő, utóbb világhírnévre szert tevő magyar származású természettudósok, közgazdászok és más kutatók, művészek szinte mindegyike¹⁷ hosszabb-rövidebb ideig tanult, kutatott, dolgozott Németországban. Ily módon gyarapítva a karrierokokból vagy az 1918/19-es forradalmak bukása utáni kényszeremigráció miatt már korábban ott megtelepedő (például az orvos végzettségű kémikus, filozófus Polányi Mihály (1891–1976), a szociológus Mannheim Károly (1893–1947), az ipari formatervező és konstruktivista festő Moholy-Nagy László (1895–1946), számos [újság]író, képzőművész, színész, filmes stb.) magyar kolónia sorait.¹⁸

¹⁴ Koestler, Arthur 1996, különösen pp. 91–108. Lásd továbbá Koestler *David Caesarini* által idézett (1998, p. 30.) levelét szüleihez.

¹⁵ Miller, Michael L. 2009, pp. 307–323.

¹⁶ A januári nemzeti szocialista hatalomátvételt követően 1933. április 25-én került elfogadásra az úgynevezett „Das Gesetz gegen die Überfüllung deutscher Schulen und Hochschulen” (a német iskolák és egyetemek túlszűfoltóságának megszüntetésére irányuló törvény), amely – a magyarországi *numerus clausus*hoz hasonlóan korlátozta a felvehető (németországi és külföldi) zsidó hallgatók létszámát, azzal a nem titkolt céllal, hogy létszámuk arányos legyen a német árja lakosság egészével – vö. Béla Bodó 2002, pp. 189–227.

¹⁷ Összefoglalóan Marx György 2000. Lásd továbbá Kati Marton 2008. (Az utóbbi könyv eredeti angol címe: *The Great Escape: Nine Jews Who Fleed Hitler and Changed the World* [2006], a hazai kiadásban a „kilenc zsidó” [*nine Jews*] eufemisztikusan „kilenc magyar”-ra változott.)

¹⁸ Congdon, Lee 1991, passim.

Álljon itt a leendő tudósok közül néhány „nagy” név. Szilárd Leó (1898–1964) atomfizikus, aki a Magyar királyi József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem („Műegyetem”) megkezdése után 1919-től¹⁹ Berlinben a *Technische Hochschule*én műszaki tanulmányokat, majd 1921-től a *Berlini Egyetemen (Friedrich Wilhelm Universität)* fizikai stúdiumokat folytatott. Gábor Dénes (1900–1979), Nobel-díjas (1971) fizikus, gépészmérnök, villamosmérnök, a holográfia feltalálója. 1918 novemberétől a Budapesti Műegyetem gépészmérnök hallgatója, 1920-tól Berlinben a charlottenburgi *Technische Hochschule* elektromérnöki karának diákja, diplomáját is itt szerzi (1924). Wigner Jenő Pál (1902–1995), Nobel-díjas (1963) atomfizikus 1920-tól a Műegyetem vegyészmérnök hallgatója, tanulmányait 1921-től a berlini *Technische Hochschule*én folytatta.²⁰ Neumann János²¹ (Johann/John/„Johnny” von Neumann, 1903–1957) kiemelkedő matematikus, fizikus és matematikai közgazdász, a számítástechnika úttörője. 1921-től a budapesti tudományegyetem matematika szakának hallgatója, de nemzedéke számos tagjához hasonlóan kétlaki, sokat tartózkodott Berlinben, ahol kémiát, statisztikus mechanikát és matematikát hallgatott. 1923-tól a zürichi Szövetségi Műszaki Egyetemen kémiát tanult, ott szerezte vegyészmérnöki diplomáját 1925-ben. Teller Ede (1908–2003) atomfizikus 1925 őszétől a Királyi József Műegyetem vegyészmérnök hallgatója, de már 1926. január 2-án elhagyta az országot abban a hitben, hogy Németország mentesebb lesz az antiszemitizmustól, mint a Horthy-korszak Magyarországa a *numerus clausus* törvényt követően. *Karlsruhe*-ben kémiát és matematikát tanult, majd 1928 tavaszán Münchenben átnyergelt a fizikára. Az év ősze már Lipcsében találja, ott védi meg 1930-ban doktori értekezését. A természettudományi példák további szaporítása helyett említsünk meg még két, Angliában nagy karriert „csinált” közgazdászt, akik egy ideig szintén Németországban (Berlinben) folytatták felsőfokú tanulmányaikat: (Lord) Balogh Tamást (1905–1985) és Káldor Miklóst (1908–1986).

Ellentétben a később nagy karriert befutottakkal, az egyes külföldön tanult „közemberekről” csak kevés adat áll rendelkezésre. Nincs hiteles információ a *numerus clausus* miatt külföldre kényszerült zsidó fiatalok pontos számáról sem. A közzétett statisztikai összesítések nem teljesek, és hiányzik belőlük a vallási-etnikai-kulturális háttér szerinti bontás is. A zsidó szervezetek és a liberális jogvédők maximalizálni, az autoriter antiszemitizmus ellenében minimalizálni igyekezett a kényszeres peregrináció mértékét. A hivatalos statisztika szerint a külföldön tanulók száma az 1910/11–1913/14 közötti évek átlagos 516 főjéről az 1920/21–1922/23-as évekre 898 főre nőtt, és az 1923/24–1925/26 közötti idő-

¹⁹ Szilárd Leót és ugyancsak mérnökhallgató testvérét, Bélát 1919 szeptemberében antiszemita diákok bántalmazták, és akadályozták meg beiratkozását a Műegyetemre. Szilárd Leó ezután települt át Berlinbe. Részletes életrajzát lásd *Lanouette, William – Silard, Bela* 1992.

²⁰ Szanto, Andrew 1992, *passim*.

²¹ Neumann azon kevesekhez tartozott (bankár apja Széll Kálmán miniszterelnök támogatását élvezte, a család a Tanácsköztársaság elől Ausztriába menekült), akiknek „konzervatív, jó kapcsolatokkal rendelkező, felső-középosztályi család”-juk jóvoltából „bár zsidó származású volt, valószínűleg még 1919–1920 után, Horthy Magyarországn sem lett volna mitől tartania” – *Frank Tibor* 2012, p. 298.

szakban elérte az 1071-et.²² (Míg azonban a háború előtti időszakban a zsidó diákok aránya a külföldön tanulók összlétszámán belül az egyötöd és egynegyed között mozgott, 1919 után meghatározóvá vált.) Karády Viktor mintavételi vizsgálatai szerint a *Bécsi Egyetemen* az 1920/21 és 1930/31 között a magyarországi diákok 91%-a volt zsidó az orvos- és 71% a bölcsészkaron.²³ Kovács Alajos, a két háború közötti időszak egyik legjelentősebb (mellesleg erősen jobboldali nézeteket valló, a *numerus clausus* törvény és az 1938-as első zsidótörvény megfogalmazása körül is buzgólkodó) statisztikusa hasonló eredményekre jutott a külföldön tanuló magyar diákok vonatkozásában; szerinte az egész periódus alatt a diákok 80%-a volt zsidó.²⁴ (Vizsgálatai szerint a külföldön tanuló zsidó diákok aránya az összes magyarországi zsidó hallgatón belül a különböző években 25% és 45% között mozgott [a csúcspont 51%-kal 1927/28-ban volt], azaz átlagban az összes zsidó hallgató egyharmada tanult egyidejűleg külföldön.) Egy korabeli, hivatalos statisztikai adatokra hivatkozó (a *numerus clausus* törvénnyel rokonszenvező) forrás szerint a külföldön tanuló magyar diákok száma az 1920/21–1923/24 közötti években 1100 között ingadozott, nagy valószínűséggel ezek 3/4-e, mintegy 700–800 fő tekinthető zsidónak.²⁵ A Budapesten 1929-ben megjelent *Zsidó Lexikon* szerint²⁶ is – csak 1925-ben – valamivel több mint 1200 magyarországi diák tanult külföldön, „föltehető, hogy kevés kivétellel mind zsidóvallású”. Ugyanakkor egy (a törvényt élesen ellenző/elítélő) másik korabeli forrás szerint 1925 táján a külföldön tanuló egyetemisták és főiskolások száma összesen mintegy 5000 fő volt.²⁷ (Ez a szám talán túlzottnak tűnik, jöllehet számos későbbi szerző hajlamos elfogadni.) A korszak szakértője, Nathaniel Katzburg a két háború közötti magyarországi zsidósággal foglalkozó könyvének egyik lábjegyzetében viszont azt írja,²⁸ hogy 1925-ben „3300-ra becsülték azoknak a zsidó fiataloknak a számát, akik a *numerus clausus* miatt hazájuk elhagyására kényszerültek, és zsidó alapítványok segítségével szorultak. Németország 12 városában 1000-en, Bécsben szintén 1000-en, Csehszlovákiában 600-an, a többiek Olaszországban, Svájcban és Franciaországban tanulnak tovább.” Idézni szoktak egy zsidó forrást is (1926), amelyik azt állítja, hogy a *Pesti Izraeli-*

²² A vonatkozó *Magyar Statisztikai Évkönyvek* szerint.

²³ Karády, Victor 1990, p. 202. 1921/22-ben Berlinben a Friedrich Wilhelm Universitátre jelentkezett 32 magyarországi hallgató 72%-a volt az izraelita hitfelekezet tagja, lásd Miller, Michael L., 2006, p. 209.

²⁴ Kovács Alajos 1938, pp. 897–902, különösen p. 899.

²⁵ Haller István 1926, p. 154. Hasonlóképp a Bethlen Pál szerkesztette kiadvány (*Numerus clausus. A magyar zsidóság Almanachja*) 1922-ben a bécsi egyetemeken tanuló magyarországi zsidó diákok számát 700-nél valamivel többre becsüli (Bethlen é. n. [1925,] pp. 139–142.).

²⁶ (*Magyar*) *Zsidó Lexikon* 1929, p. 563b, pp. 655–656.

²⁷ Bethlen Pál (szerk.), é. n. [1925], p. 139, 146. A Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság adatai szerint 1928-ig az általuk támogatottak közül 1450 diák kapott külföldön diplomát. Vö. MOL K28 (Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály), 53. tétel, 1929. március 13. Szabolcsi Lajos jelentése a Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság működéséről, jelentés a magyarországi izraeliták országos irodájának 1929. évi működéséről – idézi Kovács M. Mária 2012, p. 164.

²⁸ Katzburg, Nathaniel 2002, p. 61, 10. lábjegyzet. Katzburg ugyanezen műve szerint (p. 58) 1921-ben 1000 magyarországi zsidó diák tanult Prágában és 800 fő 1922-ben Bécsben.

ta Hitközség kebelében – az Egyenlőség című felekezeti lap agitációjára²⁹ – 1922-ben életre hívott Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság 760 külföldön tanuló zsidó hallgatót támogatott.³⁰ Ez a szám jól illik ahhoz a becsléshez, amely szerint a külföldön tanuló zsidó hallgatók száma mintegy egyharmada volt valamennyi, a Magyarországon belül és kívül felsőfokú tanulmányokat folytató zsidó diáknak, mivel az 1920 és 1930 közötti években a beiratkozottak között zsidóként azonosított hallgatók száma 1500–2000 fő között mozgott.³¹ (Ez ugyancsak összevág azzal az adattal, hogy a külföldön tanuló diákok évi átlaga 898 fő volt 1920/21–1922/23-ban és 1071 fő az 1923/24–1925/26 közötti időszakban, feltéve, hogy a becslés, miszerint a hallgatók négyötöde zsidó volt, megfelel a valóságnak.)

A külföldön tovább tanulók szociális körülményeire is csak kevés adat áll rendelkezésre. Feltételezhető, hogy ez nagyjából megfelel a *numerus clausus* idején a magyar oktatási intézményekbe beiratkozott zsidó hallgatók társadalmi helyzetének, esetleg a különböző zsidó szervezetek által támogatottak nagy számából következtetve az egész zsidóságot tekintve annál valamivel reprezentatívabb volt. A felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatók fő bázisát a művelt neológ szekuláris középosztályi zsidóság adta, amelynek növekvő részaránya az elcsatolt területeken élő ortodox tömegek leválásával a csonka országban élő zsidók polgárosultságának mesterséges növekedését eredményezte. Soraikban nőtt a „stratégiai aposztáziára” való hajlandóság: névmagyarosítás, keresztény iskolákba való beiratkozás, vegyes házasság, kitérés. (Nagy-)Budapesten (ahol a húszas-harmincas években a magyarországi zsidók közel 50%-a, több mint 200 ezer fő élt) a leendő hallgatók társadalmi-szakmai szelekciója jól láthatóan ezen felsőbb társadalmi rétegek irányába tolódott el a két háború közötti időszakban az 1918/19 előtti évekkel összehasonlítva, és kisebb mértékben ez volt a helyzet a vidéki tanintézményekben is.

²⁹ Szabolcsi Lajos, az Egyenlőség főszerkesztője az 1940 és 1942 között készült visszaemlékezésében (1993, p. 349) a Diáksegítő Bizottság létrejöttéről és tevékenységéről – némiképp patetikusán, saját szerepét és a segítség mértékét talán kisé túlozva – a következőket írja: „Ezekben a hónapokban [1922 tavaszán] ér történelmi magaslatoakra az Egyenlőség olvasóinak segélyakciója, amely sok száz millió koronát eredményezett a külföldi száműzöttek számára. A lap fele olyan cikkekből állt, melyben a külföldi nyomorgó zsidó diákoknak segélyt kértek, és az itthoni nemes felajánlások közléséből. Mint egy áradat özönlött a pénz, a ruha, a tankönyv. Megalakítottam a hivatalos segítőbizottságot. (Címe lett: Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság.) Vezetőnek felkértem Hevesi Simont, Vázsonyi Vilmost és Lederer Sándort. Én lettem a negyedik tagja a vezetőségnek. Hálával említem fel Fellner Leót, báró Kohner Vilmost, Wilhelm Károlyt, Vázsonyi Vilmost, Balla Bernátot, Csörgő Hugót és Palágyi Lajost a belső segítő gárda közül. A mozgalom olyan arányokat öltött, hogy évente átlag ötszáz diplomát szereztek a külföldön olyan magyar zsidó fiúk, kik különben itthon nem is juthattak volna a tanulás lehetőségéhez. És ez évtől kezdve nyolc esztendőn át a 'bújdosó fiúk' voltak a fő témája a magyar zsidó közéletnek templomban, székházban, nőegyletben, kultúrestélyen.”

³⁰ Vö. Haller é. n. [1926]: op. cit., p. 155. A Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság működése első négy esztendejében 8 különböző országban 68 városban 2440 szegénysorú diáknak nyújtott segítséget. Németországban például a Bizottság 1923/24-ben 170, 1924/25-ben 100, 1925/26-ban 70 és 1926/27-ben 39 diákot támogatott – lásd Gábor Gyula 1927/28, pp. 150–159. A magánszemélyek támogatása és a legkülönbözőbb irányzatú hazai zsidó sajtó (Egyenlőség, Múlt és Jövő, Zsidó Szemle) által szervezett pártfogó sajtókampány mellett kezdetben a külföldre kényszerült diákok még a Jointtól (American Jewish Joint Distribution Committee), Csehszlovákiában a Jüdische Fürsorge-Zentrale in der Tschechoslowakei-től (Zsidó Segélyközpont), sőt Németországban még a kvékerektől vagy a YMCA-tól (!) (Young Men's Christian Association) is kaptak támogatást. Sok Berlinben tanuló diák részesült az évtizedek óta (egészen Hitler hatalomra jutásáig) a városban élő magyar-zsidó bankár, Manovill Alfréd (1880–1944), a Berliner Ungarn-Verein (Berlini Magyaregylet) tiszteletbeli elnökének kisebb-nagyobb mérvű anyagi segítségével is.

³¹ Lásd Miller, Michael L. 2009, pp. 307–323.

Karády Viktor kutatásaiból ismeretes, hogy az alacsonyabb társadalmi státuszú rétegek (fizikai munkások, kisegítők stb.) és kispolgárok (iparosok, kereskedők) közé sorolt családokból származó zsidó orvostanhallgatók aránya Budapesten például az 1918-as 50,4%-ról 1920 és 1929 között 33,4%-ra csökkent. (Az 1930 és 1944 közötti időszakban pedig tovább, 31,4%-ra zsugorodott.) Persze ezt a képet sem szabad túláltalánosítani, a hagyományörző famíliákból is többen eljutottak külföldre. Így például az ortodox családból származó későbbi híres izraeli történész és pedagógus, a Magyaragencsen született Jákov (Jakab) Katz (1904–1998) világi iskolákban és zsidó vallási tanintézményekben, jesivákban (Győr, Sátoraljaújhely) töltött évek után 1925-től két és fél évig külföldön, a híres pozsonyi jesivában tanult. 1928 tavaszán a világi műveltség iránti vágytól ösztökélve Frankfurt am Mainba költözött, ahol a budapesti *Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság*³² támogatásával egyszerre volt hallgatója az ottani híres *Ádát Jesurun* jesivának és Mannheim Károly tanítványaként a *Frankfurti Egyetem*nek, ahol 1934 tavaszán doktorált.³³

Nem ismeretes hogy a mindenképpen több ezerre rugó, külföldön tanuló hallgató, szellemi munkavállaló mekkora hányada tért vissza Magyarországra néhány év múlva,³⁴ s hogyan alakult a sorsuk a továbbiakban. A külföldön maradottak szétszóródtak Európa boldogabbnak tűnő tájain, vagy kivándoroltak a tengeren túlra. Az erdélyi származású Dávid Giládi leírásából³⁵ tudjuk, hogy jutott belőlük Palesztinába is, ahol a Magyarországról érkezettek ott egy korábban nem ismert technikai kultúrát honosítottak meg. Magyarországról származó mérnökök tevékenysége kötődik a haifai cementgyár üzembe helyezéséhez, a Jezréel-völgy mocsarainak lecsapolásához, a jeruzsálemi vízművek létesítéséhez stb. A húszas évek kényszerperegriációjának következtében Magyarország a fiatal értelmiségi nemzedék számos tehetségét veszítette el, akik paradox módon gyakran a külföldön megszerzett nyelvi ismereteiknek, szakmai tudásuknak, társadalmi kap-

³² Katz, Jacob 1995, p. 71. Az ugyancsak ortodox családból származó, de szekularizálódott Patai Józsefnek (1882–1953), a cionista *Múlt és Jövő* folyóirat híres szerkesztőjének, idővel nagy nemzetközi hírnévre tett fia, az antropológus, orientalista és történész Raphael Patai (Patai György Ervin, 1910–1996) a Breslaui Egyetemen tanult és kapott diplomát sémi nyelvekből és orientális történelemből. 1933-ban Palesztinába ment, ahol az 1925-ben megnyílt Héber Egyetemen (Jeruzsálem) tanult tovább. Ő volt az első, aki a Héber Egyetemen PhD fokozatot szerzett (1936). Vö. Patai, Raphael 1992, passim.

³³ Zsidó diákok korlátozott számban egészen 1938 novemberéig tanulhattak, diplomázhattak, illetve doktori fokozatot szerezhettek Németországban. Az *Egyenlőség* 1935. június 15-i száma szerint „Berlinben mindössze 60, a birodalomban 300 zsidó főiskolai diák van” – idézi Miller, 2006: *op. cit.*, p. 217. 1937. április 15-én Bernhard Rust, német birodalmi és poroszországi kutatási, oktatásügyi és népnevelési miniszter dekrétuma szerint a németországi egyetemek nem fogadhatták el a német állampolgárságú zsidó diákok jelentkezését a doktori vizsgára. A *Mischling*-kategóriába tartozók különböző feltételek teljesítése esetén engedményeket élvezetek, a külföldi zsidók jogai maradtak a régiben. Két nappal a *Kristályéjszaka* után, 1938. november 11-én Rust a *numerus nullus* jegyében utasította a német egyetemek rektorait, hogy távolítsák el valamennyi zsidó hallgatójukat.

³⁴ Ilyen visszatérő volt például az ismert politikus, parlamenti képviselő, Vázsonyi Vilmos feleségének unokaöccse, Szalkai János, aki a *numerus clausus* miatt a brünni német nyelvű műegyetemen szerzett mérnöki diplomát. Magyarországra hazatérve – nyilván családi összeköttetések által is támogatva – a helyi Western Electric főmérnöke lett. Sikeresen túlélte a háborút, de egy 1948/49 fordulóján megkísérelt disszidálás miatt családostul börtönbe került. Csak Nagy Imre első miniszterelnöksége idején szabadult, s csupán kocsikísérőként tudott elhelyezkedni. A forradalom leverése után kivándorolt az Egyesült Államokba, ahol minthogy korábban „...a Western Electric főmérnöke volt Magyarországon, (...) nem volt problémája az elhelyezkedéssel, végül pedig remek nyugdíjat kapott a cégtől.” – Hadas Miklós – Zeke Gyula (összeáll.) 2012, pp. 50–51.

³⁵ Giládi Dávid 1992, *passim*.

csolataiknak köszönhatték, hogy megmenekültek attól a sorstól, amely otthon maradt társaikat sújtotta.

A *numerus clausus* törvény okozta külföldi kényszersztanulás és értelmiségi munkavállalás csak az első volt azon mindmáig tartó, a hazai zsidóság sorsán messze túlmutató migrációk hosszú sorában, amelyek a politikai-társadalmi kataklizmák és kellően át nem gondolt állami intézkedések nyomán a világháborús vereség és a trianoni katasztrófa következtében egy közép-európai nagyhatalom, az Osztrák–Magyar Monarchia kvázi uralkodó alkotórészéből szinte rokontalan nemzeti nyelvbe bezárkózó, kelet-közép-európai kisállammá degradált Magyarországot közel száz év óta, mondhatni, periodikusan sújtják. A következmények túlmutatnak egy-egy bűnbaknak kiszemelt/kikiáltott réteg bármilyen súlyos megpróbáltatásain, valamennyiünk jövőjét érintik.

Irodalom

- Bethlen Pál (szerk.) é. n. [1925]: *Numerus clausus: a magyar zsidóság Almanachja*. A Magyar Zsidóság Almanachja K.-V., Budapest.
- Bodó, Béla 2002: The Role of Antisemitism in the Expulsion of non-Aryan Students, 1933–1945. *Yad Vashem Studies*, XXX, pp. 189–227.
- Caesarini, David 1998: *Arthur Koestler: The Homeless Mind*. William Heinemann, London.
- Congdon, Lee 1991: *Exile and Social Thought Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933*. Princeton University Press, Princeton.
- Frank Tibor 2012: *Kettős kivándorlás Budapest – Berlin – New York 1919–1945*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Gábor Gyula 1927/28: Küzdelmeink a numerus clausus ellen. In: *Zsidó évkönyv az 5688. bibliai évre*. Szerk. Kecskeméti Vilmos. I. évf. Bíró Miklós nyomda, Budapest, pp. 150–159.
- Giládi Dávid 1992: *Pesti mérnökök – Izrael országépítői*. Ex Libris – Múlt és Jövő, Budapest.
- Hadas Miklós – Zeke Gyula (összeáll.) 1995: *Egy fölösleges ember élete. Beszélgetések Vázsonyi Vilmostal*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Haller István 1926: *Harc a numerus clausus körül*. A szerző kiadása, Budapest.
- Karady, Victor 1990: Funktionswandel der österreichischen Hochschulen in der Ausbildung der ungarischen Fachintelligenz vor und nach dem ersten Weltkrieg. In: Victor Karady – Wolfgang Mitter (eds.): *Education and Social Structure in Central Europe in the 19th and 21th century*. Böhlau Verlag, Köln–Wien.

- Karády Viktor 1992: Egyetemi antiszemitizmus és érvényesülési kényszerpályák: magyar-zsidó diákság a nyugat-európai főiskolákon a *numerus clausus* alatt. *Levéltári Szemle*, 42. évf., 3. sz., pp. 21–40.
- Karady, Victor 1993: A l'ombre du 'numerus clausus'. La restratification du système universitaire hongrois dans l'entre-deux-guerres. In: C. Charle – E. Keiner – J. Schriewer (eds.): *A la recherche de l'espace universitaire européen*. Peter Lang, Paris–Frankfort, pp. 345–372.
- Karády Viktor 1995: A *numerus clausus* és a zsidó értelmiség. In: *Vázsonyi Vilmos Emlékezete*. Konferencia Vázsonyi Vilmos életművéről 1994. március 25-én. AB Beszélő Kiadó, Budapest, pp. 79–98.
- Karády Viktor 2011: A *numerus clausus* és az egyetemi piac. Társadalomtörténeti esszé. In: Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, pp. 181–195.
- Karady, Victor 2012: The restructuring of the academic market place in Hungary. In: Victor Karady – Peter Tibor Nagy (eds.): *The numerus clausus in Hungary*. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Antisemitism in Modern Central Europe. Centre for Historical Research of the Central European University, Budapest, 112–135.
- Katz, Jacob 1995: *With My Own Eyes: The Autobiography of an Historian*. Héberből fordította Ann Brenner és Zipora Brody. Brandeis University Press, Hanover/NH.
- Katzburg, Nathaniel é. n. [1925]: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Bábel Kiadó, Budapest.
- Koestler, Arthur 1996: *Nyílvessző a végtelenbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kovács Alajos 1938: Magyarországi zsidó hallgatók hazai és külföldi főiskolákon. *Magyar Statisztikai Szemle*, XVI. évf., 9. sz., pp. 897–902.
- Kovács M. Mária 2012: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Lanouette, William – Bela Silard 1992: *Genius in the Shadows. A Biography of Leo Szilard. The Man Behind the Bomb*. University of Chicago Press, Chicago.
- [Magyar] Zsidó Lexikon 1929. A Zsidó Lexikon kiadása, Budapest.
- Marton, Kati 2008: *Kilenc magyar, aki világgá ment és megváltoztatta a világot*. Corvina, Budapest. (A könyv eredeti angol címe: *The Great Escape: Nine Jews Who Fled Hitler and Changed the World*. Simon & Schuster, New York City, 2006.)
- Marx György 2000: *A marslakók érkezése. Magyar tudósok, akik nyugaton alakították a 20. század történelmét*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Miller, Michael L. 2006: 'A *numerus clausus* száműzöttjei' a berlini felsőoktatási felsőoktatási intézetekben 1920 és 1933 között. *Múlt és Jövő*, UF 4, 84–91.
- Miller, Michael L. 2012: *Numerus clausus* exiles: Hungarian Jewish students in inter-war Berlin. In: Victor Karady – Peter Tibor Nagy (eds.): *The numerus clausus in Hungary*. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Antisemitism in Modern

- Central Europe. Centre for Historical Research of the Central European University, Budapest, pp. 206–218.
- Miller, Michael L. 2009: From White Terror to Red Vienna. In: Frank Stern – Barbara Eichinger (Hrsg.): *Wien und die jüdische Erfahrung, 1900–1938*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, pp. 307–323.
- Molnár Judit (szerk.) 2011a: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest.
- Molnár Judit (szerk.) 2011b: *Számokba zárt sorsok*. Hajdu Tibor, Kerepeszki Róbert és Kovács M. Mária tanulmányaival. Holokauszt Emlékközpont, Budapest.
- Patyi Gábor 2004: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon, 1890–1918*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest.
- Szabolcsi Lajos 1993: *Két emberöltő – Az Egyenlőség évtizedei [1881–1931]*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.
- Szanto, Andrew 1992: *The Recollections of Eugene P. Wigner as told to Andrew Szanto*. Plenum Press, New York – London.
- Szegvári Katalin 1988: *Numerus Clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vas István 1981 [1964, 1967]: *Nehéz szerelem, A félbeszakadt nyomozás, Mért vijjog a saskeselyű?* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

BEHIND THE FACADE OF THE LIBERAL STATE : ETHNIC AND RELIGIOUS INEQUALITIES OF ELITE EDUCATION IN DUALIST HUNGARY

VICTOR KARADY

In his seminal studies on the formation period of Hungarian political liberalism¹ and— even more—on the historical process of Jewish emancipation in the 19th century,² Charles Kecskeméti has made a point of stressing the rapidity of and the exceptional achievements in the modernization of Jewry within the would-be multiethnic nation state. This was combined with the relatively fast—quasi Western European type— progress of their social integration and cultural ‘assimilation’ to the nation building Magyar ruling elite. It is rather common scholarly wisdom, mentioned by Charles too, that this whole ‘grand transformation’ was thoroughly connected with the entry of ever larger clusters of Jews (especially those accepting religious reforms and a level of secularism) into publicly controlled schooling tracks.

It is much less known and has certainly less often generated in-depth studies, that the phenomenon of ‘Jewish over-schooling’ in quantitative terms hides a complex system of social inequalities of education. This is based, on the one hand, on enrollment differentials following—among other variables—those of social class, regions, residential settings (cities, townships, rural areas), school authorities (like schools of various Christian churches as against state or municipal schools) as well as denomination and ethnicity. But, on the other hand, such quantitative inequalities correspond to a number of qualitative disparities as well. Pupils or students enrolled in different institutions may differ by

¹ Charles Kecskeméti, *La Hongrie et le réformisme libéral—Problèmes politiques et sociaux, 1790–1948*. Rome, Centro de Ricerca, 1989. Id. *Le libéralisme hongrois, 1890-1948*, Paris, Champion, 1989.

² Charles Kecskeméti, „La Hongrie, un nouveau Sefarad ?” in *Politica e religione nell'Europa centro-orientale (sec. XVI–XX)*, a cura di Gaetano Platania. Viterbo, Sette Citta, 2002, pp. 77–109.

their age of inscription, the probability of completing their studies, the nature of the degrees (when there were several options), their career choices in which they could capitalize on the degrees obtained or scholarly achievements.

In this study of forcefully limited size I am proposing an analysis focusing merely on two statistical tables, liable to be regarded as crucial in the above respects. They are drawn from a recently elaborated data bank, established in an ongoing research project of very large scale.³ They are destined to demonstrate some basic ethnic and denominational differences observable in Dualist Hungary, together with some other emerging national societies in East Central Europe.⁴

The first table offers a detailed comparison between the distribution of the population in Hungary both by religion and mother tongue (first column) and the composition of various student brackets broken down by denomination and ethnic background or origin—measured by the ethnic-national characteristics of surnames (see *Table 1*). However problematic the latter indicator of ethnicity may appear, since it draws exclusively upon the lineage of the father (carrying and transmitting the family name) without any reference to the actual experience of national (self)classification or identity, this is the only objectification of ethnic origins liable of relatively unambiguous codification and regularly available in our sources. The statistical analysis proves that ethnic differentials thereby apprehended are significant tools to make intelligible distinctions of educational strategies and accomplishments open to sound socio-historical interpretations.

This first table, based on my own survey results (unless otherwise indicated in footnotes) offers an overview of the main quantitative inequalities of enrollment of students from Hungary (born or living in the country) in institutions of advanced education both in and outside the borders of the state in the years around 1900.

The essential findings here can be summed up in number of conclusions extractable above all from the comparison of the figures in the first column and the other columns.

First, Jewish over-schooling is quite apparent and contrasts heavily with the relative frequency of other denominational clusters in various student populations. Jews appear to be, globally, from three to eight (!) times more often inscribed in tracks of higher education as against their demographic proportions. But for Jews the distinction between those of Magyar mother tongue and others is much less operational than for other groups. Since most Jews of the country were immigrants or descendants of rather recent immi-

³ The main research project providing our data was a prosopographical enterprise accomplished in the years 2008–2012 on student populations, including graduating classes of classical secondary education (gymnasiums and *Realschulen*) as well as students enrolled in or graduating from institutions of higher education—universities and vocational academies—over at least half a century before Communism. It was funded by the European Research Council in the framework of an 'Advanced Team Leadership Grant' dedicated to the topic: Culturally composite elites, regime changes and social crises in multi-ethnic and multi-confessional Eastern Europe (the Carpatian Basin and the Baltics in comparison—cc. 1900–1950).

⁴ Indeed the research project cited above concerned historic Hungary, its former regions annexed by some of its successor states after 1919 (Transylvania, Slovakia, Voivodina) as well as two Baltic countries—Latvia and Estonia. The time span of the project varied in reality from 1850–1880 to 1948 following the availability of archival sources of comparably good quality in the institutions of elite education under scrutiny.

TABLE 1

Religion/Ethnicity (by the ethnic nature of surnames)	1/ Populat. Hungary by mother tongue 1880 ⁵	2/ 8. class in high-schools province 1891–1919	3/ 8. class in high-schools, in Budapest 1891–1919	4/ University of Budapest 1900	5/ Budapest Polytechnic mechanical engineer. 1880–1899	6/ University of Kolozsvár(Cluj) 1900	7/ Universities, Academies, in Vienna 1890–1919 ⁶	8/ Universities, Academies in Germany 1880–1918 ⁷
Rom. Cath. Magyars	25.1	22.1	16.3	18.8	11.2	19.0	13.2	8.2
Rom. Cath. Germans	8.6	10.1	11.5	10.7	14.4	7.4	19.0	9.5
Rom. Cath. Others	13.5	12.1	8.0	10.3	11.0	8.6	13.9	7.5
Calvinist Magyars	13.9	14.8	13.7	8.1	6.3	22.2	2.7	3.5
Calvinist Germans	0.7	0.8*	1.6	1.8	0.6*	4.0	0.4*	0.4*
Calvinist Others	?	1.8	1.8	„	1.1*	„	0.6*	0.6*
Lutheran Magyars	1.9	3.0	4.5	4.0	3.0	1.8	2.5	7.8
Lutheran Germans	2.8	2.7	5.4	3.2	4.7	5.6	11.2	20.3
Lutheran Others	3.5	2.5	2.9	2.5	3.4	2.1	3.6	9.2
Jewish Magyars	2.6	5.9	11.6	9.7	10.7	4.4	3.7	6.1
Other Jews	2.0	18.1	20.2	25.1	31.0	9.0	19.7	19.7
Other relig. Magyars	1.5	1.9	0.9*	1.2	0.6	6.3	0.7*	1.6*
Other relig. Germans	0.03	0.4*	0.2*	0.2	0.1	0.6	1.0	1.0*
Other rel. and Ethnic.	23.8	3.8	1.5	4.3	1.7	9.1	7.7	4.4
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Numbers	13,721,900	7840	7748	4903	2295	1236	5987	3565
Germans ⁸	12.1	18.4	27.4	15.9	20.5	14.6	41.2	42.0

* refers to clusters of limited size with restricted significance of statistical correlations involved

grants in the 19th century and their linguistic Magyarization (including linguistic loyalty to the state language at censuses) was an ongoing process in the Dual Monarchy, hence the 1880 data on Jews declaring Magyar mother tongue can be interpreted just as a reference to the state of strategic assimilation attained then by the majority of Hungarian Jews, far less than as an approximation of the definition of their ethnic background. This is why, in this comparison, Magyar speaking Jews appear to be somewhat less ‘over-represented’ in higher education than others, an observation contrary to all other historical findings.

⁵ See Károly Keleti, *Magyarország nemzetiségei* [National groups in Hungary], Budapest, 1882. p. 23.

⁶ Source: Gábor Patyi, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon (1890–1918)*, [Students from Hungary in universities and academies of Vienna, 1890–1918], Budapest, 2004.

⁷ Source: László Szögi, *Ungarländische Studenten an deutschen Universitäten und Hochschulen, 1789–1919*, Budapest, 2001.

⁸ Christians only.

As for some essential details of this 'Jewish over-schooling', it is important to note that Jews were decisively more 'over-represented' in national institutions of higher learning than abroad. This contradicts sharply the stereotypical image of 'cosmopolitan Jews', preferring Western education to the one locally available, though, obviously enough it is easy to find traces of strong attraction exerted on Jews by some preeminent faculties or vocational academies in Vienna or Berlin (like the Faculties of Medicine). It is also remarkable that the over-representation of Jews among high school graduates was much more important in the provinces (as in column 2 : 24 % as against 4,6 % in the provincial population) than in the capital city (as in column 3 : 31 % as against 23 % in the Budapest population). This is an indication of more powerful waves of educational mobility emerging from the countryside than from the main urban concentration of Jews in Hungary. Still the Jewish student body gathered essentially in Budapest with some 35 % of all students in the classical university and as much as 42 % in the Polytechnic.

Lutherans were the second ethnic-religious cluster to be most often over-represented in higher education, especially those of Hungarian and German background. Although their quantitative preeminence is much less spectacular than that of Jews in the national educational market, their presence is remarkable abroad, most visibly in Germany. There the cultural affinities between Hungarian Lutherans and Prussian-Lutheran universities appear to predominate.

But, more generally, a level of significant over-representation in higher education is a typical feature of those of German background, including Catholic Germans (Swabians) as witnessed in the last line of the table (see *Table 1*). There again this is most apparent in the Budapest institutions of higher learning (especially at the Polytechnic University) and abroad, most particularly in Vienna where the 'Germanic cluster'—some 12 % of the population exceeded two-thirds of those in the student body.

While other 'Western Christians' take only average positions among candidates to higher studies, Eastern Christians (mostly of Romanian, Ruthenian-Ukrainian or Serbian origin) appear to be systematically under-represented. Thus is completed a veritable hierarchy of chances of access to advanced education in the Dualist period with Jews on the top, followed with a distance by Lutherans and more generally Germans, other Catholics and Calvinists forming the average and Greek Catholics and Greek Orthodox remaining in the rearguard.

This very marked pattern of quantitative educational inequalities is closely matched positively by qualitative disparities as demonstrated in the second collection of survey results on average marks obtained in the main intellectual subjects (and—negatively—in sports) by boys of the same socio-cultural categories as above in the 8th classes of high schools (gymnasiums and *Realschulen*) in the years 1850–1918. It must be duly stressed that the hierarchy of intellectual performance has proved to be exactly the same as the above exposed rank order of frequencies of access to institutions of advanced learning.

TABLE 2:
Average marks⁹

RELIGION	SURNAMES	Magyar	German	Latin	Maths	Sports
Rom. Cath.	Magyar	2.22 (7)	2.41 (12)	2.55 (11–12)	2.53 (9)	1.70 (1–2)
	German	2.27 (8)	2.16 (5)	2.51 (8)	2.49 (6)	1.70 (1–2)
	Other	2.29 (10)	2.34 (9)	2.56 (13)	2.55 (12)	1.72 (3)
Calvinists	Magyar	2.28 (9)	2.45 (13)	2.53 (9)	2.54 (11)	1.78 (7)
	German	2.40 (15)	2.28 (8)	2.58 (15)	2.45 (5)	1.81 (10–11)
	Other	2.31 (12)	2.45 (14–15)	2.54 (11–12)	2.53 (10)	1.75 (5)
Lutherans	Magyar	2.14 (3)	2.21 (6–7)	2.43 (5)	2.49 (7)	1.97 (6)
	German	2.17 (4–5)	1.91 (1)	2.37 (4)	2.40 (4)	1.79 (8–9)
	Other	2.21 (6)	2.21 (6–7)	2.45 (6)	2.51 (8)	1.80 (8–9)
Jews	Magyar	2.08 (1)	2.06 (4)	2.37 (1–2)	2.35 (1)	1.97 (13)
	German	2.18 (4–5)	1.97 (3)	2.41 (3)	2.39 (3)	2.06 (14)
	Other	2.13 (2)	1.95 (2)	2.37 (1–2)	2.37 (2)	2.06 (15)
Other rel.	Magyar	2.30 (11)	2.45 (14–15)	2.53 (10)	2.60 (14)	1.74 (3)
	German	2.32 (13)	2.37 (10)	2.46 (7)	2.55 (13)	1.80 (10–11)
	Other	2.39 (14)	2.38 (11)	2.57 (14)	2.63 (15)	1.82 (12)
Altogether		2.24	2.26	2.50	2.50	1.81
Numbers		(114,935)	(115,436)	(104,718)	(129,940)	(70,230)
No data %		40.8	40.5	46.1	33.1	33.9

⁹ With the rank order in terms of relative excellence in brackets. Insignificantly slight differences of the figures were signalled by dual numbers.

The precise correspondence or parallelism between these two dimensions of educational excellence points—at least as a promising working hypothesis—to the agency of some powerful socio-historical mechanisms generating profound sub-cultural differences in collective capacities of and attitudes to modernization.¹⁰

The table reads at best as follows. One should compare each figure representing the average mark obtained by pupils of the socio-cultural category concerned with the general average of the tuition subject (in the last line, the category 'Altogether'). Lower marks illustrate higher degrees of excellence on the scale of 1 (best mark, 'excellent') to 4 (fail mark, 'insufficient'). If one merely follows the configuration of data in brackets in each cell of the table, the general rank order of achievements typical for the different categories of pupils becomes manifest, however substantial may be the variations according to subjects.

In the intellectual subjects the very best achievers were univocally the Jews with Magyar surnames, followed very closely by coreligionists of Slav and then German surnames. If we take Magyar-Jewish names as indicators of advanced levels of assimilation (a conclusion confirmed by common wisdom deriving from the in-depth study of surname nationalizations¹¹) the connection between 'assimilation' and scholarly accomplishment becomes obvious. But the general Jewish preeminence is not less evident in these figures. A similar statement can be made about the second position regularly held by Lutherans, particularly those of German and Hungarian background, whose achievement ranks were just behind those of Jews. There again Calvinists and Catholics occupied medium positions and the 'others' (mostly Eastern Christians) followed suit with more modest rates of scholarly success. Germans usually achieved somewhat better (see Catholics and Lutherans in the table), especially in the very subject 'German', where their results demonstrated *a posteriori* the indeed strong statistical correlation of German surnames and the score of excellence in the study of German language and literature. This is, by the way, a welcome proof that many if not all of those pupils with German names did detain at that time special linguistic skills in this language. This helps to deny and refute doubts sometimes expressed about the methodological soundness of identifying pupils with German names to those with actual Germanic cultural and linguistic capital, in spite of their possible participation in the Magyarization process. Anyhow, we find thus here just the same hierarchy of excellence in the 'intellectual subjects' as above for probabilities of access.

¹⁰ For the source of the table see my study : Tantárgy-sajátos alkulturális egyenlőtlenségek a dualista kor középiskolásainak tanulmányi teljesítményeiben, [Subject specific sub-cultural inequalities in the performance of high school pupils in the Dualist era], *Educatio*, 2012, tél, (Winter), 21/4, pp. 513–534.

¹¹ See my book with István Kozma, *Családnév és nemzet. Névpolitika, névváltoztatási mozgalom és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a reformkortól a kommunizmusig*, /Surname and nation. The policy of naming, the movement of surname modification and relations of ethnic forces in Hungary from the Vormärz till Communism/, Budapest, Osiris, 2002, especially pp. 91–114.

As for sports, the hierarchy appears to be almost the exact reverse of the former. Jews were definitely the poorest performers followed closely by Eastern Christians, while Catholics emerged as a bunch of champions, the other clusters occupying various positions in between.

One faces here, most probably, a rather clear opposition of basic value systems, social investments in education as well as schooling strategies opposing Christian and Jewish pupils. For Jews secondary education functioned simultaneously as a vehicle of socio-professional conversion and advancement within ruling middle class brackets, a means of cultural assimilation via the acquisition of the intellectual properties of the established Hungarian national elite as well as—possibly in concrete terms—an instrument of integration in middle class circles. High scholarly performance was important in all these respects to demonstrate both the success in these efforts and the quality of Jews as worthy members of the would-be national middle class. This could appear as all the more essential, because most of them originated from the lower echelons of the petty bourgeoisie (shopkeepers, trade agents, craftsmen) stigmatized in Gentile milieus both as such and as Jews...Educational performance could serve as a compensation for some of these social handicaps. But Jewish pupils, though fully secularized, could also convert intellectual impulsions gained from the large scale tradition of religious learning of former generations into modern intellectual assets. For Christian pupils similar factors played rarely a role since their majority stemmed from the established 'Christian middle class' proper, many of them even from the ruling gentry, lacking such traditions and having certainly no need for 'compensation'. As a contrast, in such circles the cult of physical strength and corporal skills, as demanded for sports, could rely on the past military experience of their class, a collective heritage inexistent for Jews.

If our data include interesting exceptions to such a global opposition between Jews and Gentiles (like—differently—in the case of Lutherans or Eastern Christians), there is circumstantial evidence to explain such disparities. Though a detailed interpretation of such exceptions cannot be attempted here for lack of space, one may evoke some of their essential conditions. For example in Lutheran 'over-schooling' the much larger scope of their network of gymnasiums (12-14 % of all gymnasiums in the Dual Monarchy) must have been instrumental, as compared to the demographic weight of the kin group (8 % in 1900). As to the exceptionally low level of achievement of Eastern Christians in sports one may remind of the high proportion of their gymnasium graduates destined to priesthood.

The demonstration of the above ethnic-religious differentials in elite education should be in a more comprehensive research related to specific investment patterns in various school subjects, as it has been already initiated in my essay cited above (in footnote 10). But it would be also indispensable to explore all other potentially decisive factors of educational inequalities such as social class, noble or common status, regional origins, resi-

dential background (birthplace and family residence in the capital and major cities as against rural areas), the very nature of the secondary school attended (state or otherwise public institutions as against those run by various churches), cultural values as well as linguistic practices and competences observable in the clusters of pupils under scrutiny, their expectable strategies for further studies and higher educational options (like vocational orientations, studies in the capital, in province or abroad). All these variables must be indeed combined—as they operate actually together in socio-historical reality—with the ones related to ethnicity and religion proper, in order to clarify the additional or ‘pure’ impact of the latter. This is going to be the target of further investigations, of which the sources are already at our disposal in digitalized prosopographical data banks.

GÓLÚSZ, GEULLA

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

„Templom, család, hitközség: mennyi szentség; boldogja vagyok ennek az együttesnek; de végig hangosságra, mindent átadó vallomásra, még ez a bensőség sem hagyja az érzéseimet. A mások ünneplésére idegződött rá a lelkem: abban a töméntelen sem sok neki; a magaméra nem kapható, szégyellősség fojtogatná: a kevés szó is több neki a szabadjánál.

De mit tehettem volna? Az alkalom ünnepre parancsol: hogy hetven éves vagyok. A legegényebb ügy, de papnak az életében a közösséget is érinti az ily forduló: hogy példáját mutassa az Isten elé járuló hálaadásnak; meg a tanúságtételért, hogy érzésében egy a híveivel, a hívei övele, egy család... Nem folytathatom: a gondolatot gondoljátok ti tovább, mindenki a maga módján... én áldalak benneteket, hogy az enyém vagytok.”¹

A hívek: nem az összesség; része az egésznek, a kisebb közösség a nagyobb közösség belől.

Az utolsó próba előtt megkülönböztető jel: báránylvér izrael fiainak házain, hogy ne szálljon be oda a pusztítás angyala. A többség érteni véli a jel szerepét. Mások fölkeresik Mózes: miért az ígéret? Mi szükség lesz a jelre, ha az egyiptomi szolgaságból kiszabadulunk? Ha már megváltattunk, a magunk otthonában mitől fog elkülöníteni: „ha holnap szabadok leszünk, holnapután már magunknak sem kell”, hát még a fiainknak, a zsidó nemzetnek a maga államában! „Igazatok van, szólt Mózes, (...) hát őrizzétek meg, amit mondok: jelet kíván Isten az izraeli házakra, a megszentelkedés rítusát; nem is a ritust, hanem a megszentelkedést, hogy az a ház, hogy az ott lakó emberek az Istené.” A nemzetnek arra a külön jelre nem volna szüksége;² hanem megmondta Jeremiás: az a hazá-

¹ Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi hetven-évessege. Két beszéd. Az idő-fordulót köszöntő hitközségi ünnepek emlékére. Az Oradea-Nagyvárad-i Izr. Hitközség előljárósága, Oradea, é. n. [1935], p. n. [3]. (A citátumok itt és alább betűhíven szerepelnek írásomban – F. T. G.)

² Kecskeméti Lipót: A holnapért. Pészach. In: uő: *Vallási zsidóság és nemzeti zsidóság*. Templomi beszédek. Nagyvárad, 1922, Kosmos nyomda, könyv- és lapkiadóvállalat részvénytársaság, 1922, p. 5.

tok, ahová a sors vetett; érte imádkozzatok és dolgozzatok; izrael nem nemzet, nem politikai közösség, s „Adonáj nem nemzeti isten” a korban, amikor „a föld minden foltjának megvoltak a maga istenei”; nincs Adonájnak külön országa, és nincs külön istene az új hazának, még ha a száműzetés, a deportáció országa is.³ Rós-hassáná: „a zsidó családi szellemnek a napja” – de nem néznek egymás szemébe: nem mernek. A szülő gyermeket keresi, a gyermek a szülőt; az apa fia fölé kinyújtott keze reszket, fejét lehajtva áll meg a zsidó katona, „fején az apai kezet érzi; tisztán kivette az apa hangját: (...) áldjon meg az Isten, fiam... Fiaink; ti, akiket akár meg is nevezhetnék; meg ti, akiket nem ismerek; ti magyar katonák mind, zsidók meg nem-zsidók (...) áldjon meg az Isten benneteket...”⁴

Népek élet és halál mezsgyéjén; a történelem nemzetek temetésére készül; panaszunk egyelőre az elkényeztetetteké, akiket a történet megkímélt a háborútól. „Mindig is két jövőjű volt minden jelen, és az is lesz, egészen a messiási időig. Két jövőjű: jóé-rosszé, váltakozón, hogy a jóra amaz fenyegetődzik, a rosszban a másikért imádkozik a fájdalom. (...) Az a két jövő, az kapja fejemet a múlttól magához, hogy akár rá is merevedhet a nyakam”,⁵ s a két jövőben az egy zsidóság, ahogy az egymással birkózó ortodoxia és neológia sosem látta; gondolkodásában a római jog és a mohamedán eszkatológia, Plátón és arisztotelizmus, majd a világeszmék összes nagy áramlatai; a szent nyelv, az apák nyelve; és az anyanyelv: arab-perzsa-spanyol-német-lengyel, a „zsargón” – és a miénk. „Olyan a nemzeti becsületnek a természete, mint egy-egy belső életszervé: olyankor tudjuk meg, hogy van, amikor fáj.”⁶

Mi a zsidóság? Vallás és nép a sínai elv értelmében, vagy nemzet? Melyiknek van hitele, ortodoxiának, neológiának? Talmud? Tóra? Hol kell betölteni a hivatást – a gólúszban vagy a geullában?⁷ „Hadd legyen az úgy a végtelen kritikáé”, mely „rámutat az egységben a sokféleségre, mint az élet természetes jelenségére”.⁸

Dolgozni, „Hetvenesül, még a görnyedtségen innen”, „nem megírni, csak átírni” „még egy efajta könyvecskét”⁹ – a háromkötetes monográfiát Ézsásról, amely három év múltán követte a Jeremiásról szólót – mely csak évtizedekkel a megírása után jelenhetett meg; előbb a bibliakritika-ellenes közhangulat, majd pénzhiány miatt nem adhatták ki hamarabb, noha már elkészülte idején túl volt a főrabbi a hitsorsosok támadásain, amikor „az igékért néhány rabbitársa már-már máglyára vitte a főtisztelendő úr lelkét”, az unitá-

³ Kecskeméti Lipót: *Jeremiás*. (Jeremiás próféta és kora.) III. A vallás népe és a vallásos ember. A kiadásért felel: Kecskeméti György, Budapest, 1932, pp. 102–103.

⁴ *Háborúba mentek a fiaink... Templomi beszéd és könyörgés*. Elmondta a Rós-Hassáná két napján dr. Kecskeméti Lipót főrabbi. Kiadja a háború ínségesei javára a nagyvárad i. z. r. Hitk. Előjárósága, Sonnenfeld Grafikai Műintézete, Nagyvárad, 1914, p. 21.

⁵ *Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi hetven-évessege*. *Op. cit.*, p. 7.

⁶ *Háborúba mentek a fiaink... Op. cit.*, p. 7.

⁷ Gólúsz (gálút) = szétszóratásban élő nép, diaszpóra; geulla = azonos szótövből a „megváltó” jelentésű „góél” kifejezés. Vö: „(...) elgondolkozik a midras, kik mindenkinek kell előbb a könnyezésig megindulniok, hogy a gólúsz átforduljon geullára, a zsidó hontalanság megváltásba.” Kecskeméti Lipót: *Gálút és geulla. Pészach*. In uő: *Vallási zsidóság és nemzeti zsidóság*. Templomi beszédek. *Op. cit.*, p. 156.

⁸ Kecskeméti Lipót: *Egy zsidó vallás van-e, több-e?* Nagyvárad, Sonnenfeld Adolf Grafikai Műintézete, 1913, p. 3.

⁹ *Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi hetven-évessege*. *Op. cit.*, p. n. [3], p. 8.

rius templomban tartott prédikáció miatt. „Az *ignoramus*nak, e szegény, büszke és fájdalmas vallásnak hívói észre sem vették. A dölyfös, kis Zarathusztrák megmosolyogták. A terpeszkedő, nagy religiók írástudói rökönyödtek meg csupán, mikor a minap a keresztyén templomba belépett a rabbi, hogy ott igéket hirdessen. A rabbi, főtisztelendő dr. Kecskeméti Lipót pedig az ótestamentum prófétáiról szólott az Istennek Koháry-utcai hajlékában. A régi-régi prófétákról (...) Ézsaiás, Malakkiás, Hózeás és a többi. Aki kíváncsi volt rájuk, az elment. Előre sejtettük, hogy nagyon sokan mennek el, pedig a próféták nincsenek nagyon divatban. Az emberek szeretik megbámulni a ritka látványokat. Ó, nagyon megbámulták ezt is: a keresztyén templomban a rabbit!...”¹⁰

Az 1922-es prédikációs könyvébe tudatosan nem sorolta be azokat a templomi beszédek, melyek „pozitívummal is előállnak”, a „magyar-nemzeti vallomás”-okat. A „vallási zsidóság” tanítójának tekintette magát; könyvét – ahogy előszavában írja – nem azért adta ki, hogy meggyőzze a többieket. Csak a vele „egyvágásúakat” akarta megerősíteni:

„A nemzeti zsidó akaratok világában valami baj van a színaji elv körül: ki keveselli történet-csináló erőül, ki belefáradt a hitébe, ki meg hívón is ráijedt arra, mennyi sokan vannak a fáradtjai. Rendben van; a nemzeti zsidóság – ha nem szakítás is a színaji elvvel – ő, ha akar, letehet róla; de ő is csak otthon, a maga államában; csak otthon, nem a góluszbán is: a gólusz számára, akár annak vallja magát a zsidóság, ami, vallásnak, akár az akar lenni, ami nem tud, nemzet, a gólusz számára nincs és soha nem lesz más mondani valója a zsidó szellemnek, nincs és soha nem lesz más szépsége és ereje a zsidó életnek, más föltétele és követelése a zsidóság boldogulásának, csak az, amit a színaji elv tud róla: (...) hogy a zsidónak az isteniig kell fölvennie; hogy ügye akkor Isten ügye lesz, és maga is halhatatlan.”¹¹

Amikor belépünk hozzá, mintha Tömörkény pipázó parasztját látnánk az ámbituson, írja Ligeti Ernő a nagyváradi főrabbirol, akinek általa leginkább csodált „emberi erényé”-nek a hűséget látta – „A hűséget a magyarságához és a zsidóságához”.¹² E kettős viszony nem lehetett mindig egyszerű. Biztatták, nem is egyszer, hogy a nemzethez fűző szálakat vágja el. A főrabbi, aki a román megszállás után magyar gimnáziumot szervezett a pro-

¹⁰ Ady Endre: Rabbí a keresztyén templomban. In: *Ady Endre publicisztikai írásai*. I. köt., 1898–1904. Válogatta és a jegyzeteket írta: Vezér Erzsébet. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, p. 486. /Ady Endre Művei./ Az írás eredetileg (a-y) szignóval jelent meg a *Budapesti Napló* 1903. december 8-i számában. Korabeli híradás az eseményről a főrabbi szűkebb pátriájából: „... Fölmén-e az esperes a szószékre[,] Értitek: Dávid Ferenc egyházának a lelkesze, Józan Miklós a neve. Ő, mint földik az ember finom érzései, lelkeinek értékei a neve értelmét. Fölmén-e az esperes és elimádkozó egyháza imádságát. (...) Kitará valóját az egek Ura előtt, alázatosan az Ur szolgáljához méltón és elmondá a Miatyánkat.

Dávid Ferenc egyházának lelkesze elmondá a Miatyánkat. És megjelen vala ezután az unitárius híveknek előtte a zsidó pap. *Kecskeméti Lipót* dr., Nagyvárad főrabbiája. Szól vala pedig a zsidóknak e papja próféták koráról. (...) Lángban vala ajka, lángoló a szava. Gyöngyei ragyognak hite világának, omlik a beszédje bársonyos varázsa; amitől a hangja mindig ércbe csendül, ami a tudása hatalmát megvédi: az az ő megértett Igazsága.

Szóla a zsidó pap:

– Minek viszálykodni? Istenbéke velünk, egy az Istenségünk.” (Egy az Isten. Zsidó pap unitárius templomban. *Nagyvárad Napló*, 1903. december 8., pp. 4–5.

¹¹ Kecskeméti Lipót: Isten és a népe. Sabúót. In: uő: *Vallási zsidóság és nemzeti zsidóság*. Templomi beszédek. *Op. cit.*, pp. 177–178.

¹² (I.) [Ligeti Ernő]: Kecskeméti Lipót. *Független Újság*, 1936, 24. sz., p. 3.

testánsokkal, később az Országos Magyar Párt megyei választmányának tagja lett, ezt válaszolta volna e készítésre: „Nem köphetek be abba a kutba, melynek vizéből egy életen keresztül ittam”.¹³

Amikor 1927-ben a román diákok földúlták a zsinagógát, ő mondott gyászbeszédet a széttépett tóramaradványok s a megszenstelenített kegyszerek temetésén:

„Kapunkon nem volt zár. Mire felébredtünk, az Isten házát kifosztva találtuk. – Fejünk kábult, de erőre kell kapnia, és visszateremtenie, ami elveszett. Észveszejtő szellem, ami mindezeket ránk hozta. Nem tudjuk megérteni, hogy akadhattak emberek, a kik a gyűlöletüket dogmatizálják. Ne bántsátok egyetlen népnek se a lelkét, millióknak a lelkét. Mindig egyesek a bűnösök, lehetnek tizen, vagy tizezren, mindig csak egyének, akiknek nincs bibliájuk.”¹⁴

Csak találgathatunk, hányan próbáltak volna mentességet, kivételeztséget szerezni Kecskeméti Lipótnak, ha megéri 1944-et. Arra azonban mérget vehetünk, hogy nem hagyta volna megmenteni magát.

„**A** rémletes rémletest halad fölül.” Lelkek érkeznek le, vészangyalok várják, hogy végigvezethessék őket a pokol mélyébe vezető tövises úton. Ott fognak főni, mint hús a fazékban; mellettük tüzes ostorral a kezében angyal áll. Bizonyos értelmezés szerint kétszer, mások szerint hétszer vetik őket a tűzbe (nappal négyszer, éjjel háromszor); máglyák mindenütt, oda vezetik föl a gonoszokat újra meg újra. Hiszen a lélek sosem éghet el: halhatatlan.¹⁵

¹³ Ligeti Ernő: A zsidó kérdés Erdélyben?! In: uő: *Erdély vallatása*. Hosszu Márton és Pap Domokos rajzaival. Lapkiadó és nyomdai Műintézet R-T., Cluj-Kolozsvár, 1922, p. 83.

¹⁴ *Eltemették Nagyváradon a széttépett tóratekercseket és megszenstelenített kegyszereket. Minden harminc lépésre fegyveres katonák várták a gyászmenetet. „Idővel krónikák, most csak befelé síró elégiák szólnak a borzalmakról”*. Brassói Lapok, 1928. január 6., p. 2. A cikkre Kulcsár Beáta hívta föl a figyelmemet.

¹⁵ Lásd Kecskeméti Lipót: *A pokol a középkori zsidó költészetben*. A pokol birodalmai. Az elkárhozottak kínszenvedése. Kunosy Vilmos Könyv- és könyomdájá, Budapest, 1888, p. 48., 28.

HOTEL SAVOY de Joseph Roth¹

L'ORIENT ET L'OCCIDENT

HENRI DE MONTETY

« J'arrive à l'Hôtel Savoy à dix heures du matin. [...] Je voudrais obtenir des subsides pour continuer ma route vers l'Ouest² ». Nous sommes à la fin de la Grande Guerre, le héros, Gabriel Dan, revient d'une longue période de captivité passée en Russie.

Comme d'innombrables compagnons d'infortune, qui vont peu à peu remplir des campements improvisés autour de la ville, il est jeté vers l'Ouest, « comme un poisson ». C'est même, remarque-t-il, au rythme de saisons particulières qu'affluent les prisonniers en route vers leurs foyers. Mais sont-ils heureux de rentrer chez eux, après des années d'errance³ ?

Arrivé dans cette ville que Joseph Roth ne nomme pas, mais que l'on pourrait situer en Bucovine, sans doute, ou plus précisément à Czernowitz, peut-être, en tout cas « aux portes de l'Europe⁴ », c'est un peu comme si le héros se trouvait placé face à lui-même. Or, cette rencontre impromptue a lieu, non pas dans un des campements de transit qui entourent la ville, mais à l'Hôtel Savoy, car Dan possède un peu d'argent. Mais pas trop ; aussi prend-il une chambre au sixième étage. De là, il observe. Et il s'observe. Il observe les caprices du destin, notamment ceux qui le touchent personnellement – ou pourraient le toucher. « Toutes ces choses – écrit-il – on peut les emmagasiner en soi et garder pourtant le même aspect, la même démarche et le même comportement.⁵ » Mais cette remarque est contredite un peu plus loin par un événement tout à fait existentiel : un certain soir, Gabriel Dan rentre à l'hôtel écrasé par une rencontre qui l'a mis de mauvaise

¹ Tous les numéros de page renvoient à l'édition publiée en 1987 chez Gallimard.

² *Op. cit.*, p. 7

³ *Op. cit.*, p. 113

⁴ *Op. cit.*, p. 8

⁵ *Op. cit.*, p. 10

humeur : dès lors, le portier, si poli la veille, cesse de le saluer⁶. Dan n'est plus le même. Et le regard du portier sur lui a changé. Et le monde a changé ; l'hôtel Savoy non plus n'est plus le même. La veille, le héros n'avait d'yeux que pour ses sept étages et son portier au blason doré, son eau et son savon, ses water-closets, et ses lampes électriques « qui s'épanouissent dans des abat-jours roses et verts comme dans un calice » ; et ses « sonnettes stridentes qui répondent à la simple pression du pouce », etc⁷... En un mot, c'était « le plus européen » des établissements de l'Est⁸. Européen, c'est-à-dire occidental. Occident aux multiples facettes, tantôt séduisantes, tantôt hideuses (diaboliques). Déjà ébranlé par la versatilité du portier, Gabriel Dan découvre bientôt un nouvel aspect de l'hôtel Savoy : le « système breveté » du garçon d'ascenseur, le vieil Ignace « aux yeux couleur de bière », qui propose de payer la note mensuelle des habitants impécunieux tout en prenant en gages leurs malles après les avoir fermées de chaînes cadénassées. Dès lors, pense le héros, « « l'hôtel ne me plaisait plus : ni la buanderie qui asphyxiait les gens, ni le liftier avec sa bienveillance cruelle, ni les trois étages de prisonniers. Cet Hôtel Savoy était à l'image du monde : il rayonnait à l'extérieur d'un éclat intense, étincelait dans la splendeur de ses sept étages, mais la pauvreté y habitait dans la proximité de Dieu ; ce qui était en haut occupait le bas de l'échelle, emmuré dans des tombeaux entre ciel et terre, et les tombeaux s'amoncelaient au-dessus des chambres confortables de tous ceux qui, repus, se prélassaient en bas, dans la paix et le bien-être, le cœur léger, sans être gênés par ces cercueils aux minces cloisons⁹. »

Mais où aller ? L'Hôtel Savoy n'est-il pas déjà l'Occident ? Un succédané de l'Occident. Comme, peut-être, ces succédanés de lui-même que Gabriel Dan prend pour son identité. Le héros continue donc à observer et à s'observer. Il reste à l'hôtel Savoy. Il y a aussi mademoiselle Stasie qui le retient, elle loge au sixième étage, juste au-dessus de lui ; mais ce n'est pas aussi simple, car elle voudrait aller à Paris (« Un imbécile voulait m'emmener à Paris – dit-elle – et depuis, je pense à m'y rendre¹⁰. »)

Quoi qu'il en soit, pour le lecteur, le problème social a brusquement surgi : la stratification de la société et l'injustice qui lui est indissociable. Bientôt, ce sera la révolution. Car « ils arrivaient de Russie, ils apportaient le souffle de la révolution, on aurait dit que la révolution les avait vomis vers l'Ouest¹¹. » Jusqu'alors, les habitants des trois étages supérieurs restaient dociles ; au pire, ils se laissaient mourir, comme Santschin le clown. « C'était un malheur qui retenait chacun d'eux ici. Chacun voyait dans l'hôtel Savoy le malheur et ne savait plus bien distinguer l'un de l'autre. L'infortune les atteignait toujours dans cet

⁶ *Op. cit.*, p. 20

⁷ *Op. cit.*, p. 8

⁸ *Op. cit.*, p. 8

⁹ *Op. cit.*, p. 46

¹⁰ *Op. cit.*, p. 32

¹¹ *Op. cit.*, p. 115

hôtel et ils croyaient que leur malheur s'appelait Savoy¹². » Mais les masses d'ex-prisonniers en route vers l'Ouest sont trop nombreuses et trop pauvres, et déjà révolutionnaires ; elles sont une force que l'Hôtel Savoy lui-même, avec tous ses étages, ne pourra contenir.

Tout d'un coup, pourtant, l'hôtel recouvre tout son lustre aux yeux de Dan. Son cousin Alex, un jeune gommeux qui séjourne à Paris pendant l'année, lui propose de financer son voyage en France ; en réalité, il veut l'éloigner de Stasie à moindres frais. Dans un sursaut de dignité – et de solidarité dans l'infortune à laquelle se mêle un sentiment amoureux inavoué – Gabriel refuse de partir. Dès lors, l'hôtel retrouve à ses yeux ses qualités perdues : son portier en livrée, ses lustres dorés. Et la même série de raisonnement apparaît une nouvelle fois : on peut rester le même et changer, arriver avec une chemise et repartir avec vingt malles¹³. Bien sûr, s'il ne craignait pas tant de se perdre lui-même, il partirait à l'instant à Paris – avec ou sans Stasie. D'ailleurs, il décide finalement de partir (sans elle), puis, de nouveau sur un coup de tête, il reste.

Toute l'histoire est construite sur l'enchaînement de plusieurs cycles : le reflux saisonnier des prisonniers, les changements d'avis et d'humeur du héros, le retour sur les lieux déjà vus (l'hôtel, le bar à danseuses nues, le quartier juif, la soupe populaire, le cimetière). Pourtant, un mouvement linéaire se dégage, c'est la lente arrivée de Bloomfield. Bloomfield est l'enfant du pays qui a réussi en Amérique. Depuis le début du livre, on annonce qu'il va venir. Il arrive... Il est à Berlin... Il est presque là. Les messages sont apportés par le liftier, Ignace, et Hirsch, un ancien homme d'affaires ruiné un peu fou, reconverti dans la voyance en tirages de loterie gagnants, à qui l'association d'industriels locale paye par charité une chambre au sixième. À travers Bloomfeld, c'est l'Ouest qui vient pour de bon répandre ses bienfaits sur la ville. Partout, on l'attend : aux étages supérieurs du Savoy, bien sûr, mais aussi parmi les industriels, et dans le quartier juif où les affaires languissent depuis qu'on l'annonce, et à la soupe populaire, et à l'orphelinat qui doit réparer son toit, etc... Tout le monde attend, parce que chaque année, Bloomfield paye généreusement tout ce qu'on lui demande. Et des Juifs malades ont cessé d'aller chez le médecin parce qu'il suffit d'attendre encore un peu, et Bloomfield payera la note¹⁴.

Un soir, enfin, Bloomfield arrive. Les phares de sa limousine sont comme une lune tombée dans la ruelle¹⁵. C'est ainsi qu'il prend possession de la ville, en répandant sa lumière là où régnait l'ombre. D'ailleurs, on s'est dûment préparé à son œil inquisiteur : depuis des jours, les employés du Savoy astiquent les boiseries. « Cette propreté a quelque chose d'inquiétant. On ne se sent plus chez soi¹⁶. » Pour l'écrivain et moraliste anglais

¹² *Op. cit.*, p. 164

¹³ *Op. cit.*, pp. 81–82

¹⁴ *Op. cit.*, pp. 123–124

¹⁵ *Op. cit.*, p. 128

¹⁶ *Op. cit.*, p. 132

G.K. Chesterton, le socialisme, c'était retirer au peuple même le droit de propriété sur sa propre crasse. Pour Joseph Roth, l'affairisme américain est à peu près la même chose. Et l'industrie. « L'industrie est le plus grand fléau que Dieu puisse envoyer. » Pour punir la ville, sur laquelle se répandent « des boues noires et jaunes qui sortent des caniveaux des usines », à l'image de la pluie de souffre tombée sur Sodome et Gomorrhe¹⁷. Certes, l'Occident moderne est hideux, mais il est aussi capable de se rendre séduisant. Gabriel Dan est embauché comme secrétaire extraordinaire par Mr Bloomfield, avec pour mission de filtrer les innombrables requêtes de la population. Ce cadeau du destin rappelle à Dan ses propres pensées : arriver avec une chemise et repartir avec vingt malles. Du reste, on ne sait rien sur son ardeur au travail. D'ailleurs, malgré la généreuse enveloppe qu'il va recevoir au terme de son engagement, ses rapports avec Bloomfield sont surtout d'ordre métaphysique. Après s'être choisis pratiquement sans se connaître, les deux hommes se retrouvent un jour par hasard au cimetière. Depuis quelque temps, les choses ne se passent pas comme elles le devraient ; finalement, on se demande même ce que Bloomfield est venu faire dans cette ville. Mais les mendiants juifs du cimetière, eux, le savent. Mr Bloomfield, né Blumenfeld, est venu s'agenouiller (une dernière fois ?) sur la tombe de son père ; il est là et il verse des larmes, sans retenu. L'Occident est venu s'agenouiller sur la tombe de l'Orient. Il pleure la mort de son père, et sa propre mort en même temps, le vieillissement inexorable, le déclin, l'altération au point de ne plus pouvoir bientôt se reconnaître soi-même. Tout ce qui justement épouvante Gabriel Dan, même si parfois il se grise en rêvant de ses vingt malles ; tout ce qui l'empêche d'avancer encore vers l'Ouest, car il pressent que là ce sera pire encore.

Mr Bloomfield est un petit homme sans âge et aux lunettes d'écaille, plutôt malingre, nostalgique de son passé défunt. À peu près en même temps que lui dans le récit est apparu un personnage dénommé Zwonimir qui est, en quelque sorte, son *alter ego* renversé. Un géant à l'âme d'enfant, originaire d'un village balkanique et tout comme Gabriel Dan en route plus ou moins oblique vers son foyer. Si Bloomfield est l'incarnation de la conscience, Zwonimir représente, au contraire, l'inconscience, plus précisément l'innocence. Jusqu'à l'insensibilité : « il trouve tout naturel que les jeunes filles mettent en gage leurs malles, pour finir, nues, par devenir la proie de Mme Yvette Kupfer (la patronne du bar)¹⁸. » Explication de Joseph Roth : « Zwonimir ne sent pas ce qu'il y a de mystérieux dans cette maison. » Ce brave paysan inculte issu d'un monde où règne encore la tradition ignore les recoins et les mystères du monde moderne. Mais il apprend vite, car l'homme foncièrement sincère apprend à travers le mécanisme le plus simple : l'imitation. Ainsi va-t-on le voir, quelques jours plus tard, afin de propager la colère parmi le peuple, évoquer avec pathos (« grand pouvoir d'évocation ») l'exploitation des danseu-

¹⁷ *Op. cit.*, p. 115

¹⁸ *Op. cit.*, p. 107

ses nues et même la mort de Santschin le clown qu'il n'a pas connu¹⁹. Zwonimir n'est pas seulement l'*alter ego* de Mr Bloomfield, il est aussi le contraire de Xavier Zlotogor, le magnétiseur qui vit au troisième étage du Savoy, cet homme qui a beaucoup voyagé, « qui connaît l'ouest de l'Europe et l'Inde²⁰. » Zlotogor connaît tout, mais il n'est rien. « Xavier Zlotogor se transforme si rapidement, à court intervalle, qu'il me devient antipathique²¹ », maugrée Dan (toujours cette crainte obsessionnelle de se perdre par dispersion du moi). Quant à Zwonimir, au contraire, il ne connaît rien, mais il est tout. Un tout entier et compact malgré son incohérence apparente. Ce paysan des Balkans s'écrit à tout propos : « L'Amérique ! ». Il a un peu d'argent, mais va manger à la soupe populaire. Tout cela pour quelle synthèse ? La révolution (celle qui réunira l'Orient et l'Occident, est-on tenté de penser). Mais Zwonimir – mauvais présage – va disparaître avant la fin du livre. À proprement parler : il va disparaître dans la cohue, malgré sa taille gigantesque. Pourtant, Zwonimir avait des pouvoirs magiques : en lui trouvant un travail de débardeur de houblon à la gare, il avait rendu meilleure l'âme de Gabriel Dan²².

Ils sont nombreux, les dieux, ou les démiurges, capables d'agir sur le destin des autres. Mr Bloomfield répand ses bienfaits. Zwonimir promet le bonheur. Et le liftier, Ignace, procure un sursis avant l'expulsion, mais au prix fort – l'ange est équivoque. D'ailleurs, Ignace est aussi messenger. Avec Hirsch, c'est lui qui répand la nouvelle de la prochaine arrivée de Bloomfield. Hirsch, rappelons-nous, est un homme d'affaires déchu. Ignace n'est-il pas un ange déchu ? À la dernière page, on apprend enfin la vérité. La foule des campements transitoires en colère va bientôt prendre la ville d'assaut, elle a commencé par mettre le feu à l'Hôtel Savoy. Gabriel Dan a juste le temps de prendre le train, peut-être le dernier train en direction de l'Occident. Mais avant de partir, devant l'hôtel en feu, il a appris la vérité : Ignace et Kalegouropoulos ne font qu'un. Kalegouropoulos, c'est le propriétaire de l'hôtel, un autre Godot que l'on ne cessait d'attendre, qui s'annonçait régulièrement sans jamais se montrer, mais laissait toujours derrière lui des instructions lors de la visite d'inspection des étages supérieurs, des avertissements qui terrorisaient les habitants écrasés par les chaînes cadénassées d'Ignace. Kalegouropoulos, le tout-puissant Kalegouropoulos était donc son propre employé sous la forme du vieux liftier, son propre messenger aussi, son propre espion, toujours là où on ne l'attendait pas – ou plutôt là où on l'attendait (lors de l'agonie du clown Santschin, Ignace « était dans le corridor, comme si cela allait de soi, comme si c'était sa place habituelle, là et nulle part ailleurs dans le monde²³. »). Un dieu caché omniprésent. Mais il va mourir. Déjà, il s'était incliné devant les puissances d'argent (Bloomfield), bientôt, c'est la foule qui va le terrasser. Le feu est

¹⁹ *Op. cit.*, p. 116

²⁰ *Op. cit.*, p. 71

²¹ *Op. cit.*, p. 72

²² *Op. cit.*, p. 111

²³ *Op. cit.*, p. 68

à l'Hôtel Savoy, Ignace/Kalegouporoulos passe la tête par une fenêtre au cinquième étage. Les flammes le rattrapent. Il refuse de descendre, acceptant enfin et *in extremis* sa condition de capitaine du vaisseau en perdition. Il va finalement se sacrifier avec son œuvre. Hirsch, ce double misérable et grotesque qui promettait la fortune à travers ses visions de numéros gagnants ; lui aussi meurt dans les flammes.

Voilà, Dieu est mort. La révolution arrive, mais Zwonimir, l'âme de la révolution, est mort lui aussi. Tout est consumé. Il est temps pour Gabriel Dan de poursuivre son chemin vers l'Ouest. Quelques jours plus tôt, il a vu Stasie, si pure, descendre l'escalier de l'hôtel Savoy au bras d'Alex, son imbécile de cousin. De toutes évidences, elle avait finalement décidé de partir à Paris avec lui. Elle a fait une « grosse bêtise²⁴ », s'était dit Dan. Quelle bêtise ? S'être donnée à Alex ou se donner à l'Occident ? Dans un cas comme dans l'autre : perdre son innocence.

²⁴ *Op. cit.*, p. 170

TUDÓSÍTÁS A KÖNYVTÁRBÓL: KOESTLER

ZIRKULI PÉTER

Arthur Koestler európai volt. Egyébként pedig magyar. Mindkét minőségének mindvégig tudatában volt, s hangoztatta. Hangoztatásügyben egyébként mást nemigen tehetett. S nem azért, mert a lengyel–oroszl zsidó bevándorlóból magyarra lett család a nevet előbb Keszlernek, Köstlernek írta, s ő maga is a Koestler formára csak később tért át, a húszas években, mikor „alijázóként” az akkori Palesztinában olyan írógépen dolgozott, amelyiken nem volt „tréma”, vagyis magánhangzó fölé helyezhető két pont. Köstlerből így lett Koestler.

Akkoriban héberül próbált újságot szerkeszteni s írni. Héber tudása hézagos volt. De ezen az újra fölfedezett s akkor (és azóta is) modernizálódó nyelven, úgy beszélnek, ő készítette el újságja számára az első keresztretjvényeket. Hozzávetőleges nyelvtudással utóbb is szerepelt nyilvánosan. Pár évvel később, '32 júliusától '33 nyaráig (huszonhét-huszonnyolc évesen), a Komintern kontójára beutazta a Szovjetuniót. Némely alkalommal nyilvánosan is felszólalt, oroszul. Aggályait az egyik vendéglátó így oszlatta el: beszéljen csak nyugodtan, az ő orosz beszédét a hallgatóság alig fogja érteni, viszont el lesz bűvölve attól, hogy a nyugat-európai kommunista kedvükért oroszul beszél (vagyis hogy: majdnem). Így is volt. (Koestler akkor, s azután is, angol honosításáig, magyar útlevéllel közlekedett. Oroszul szemlélve tehát a magyar nyelvterület ott volt, ahol valójában: a Nyugaton. S ez csak a világháború utáni szovjetizálással változott „Kelet-Európává”, diplomata fejekben máig kísértő módon. Igaz, a diplomata fejeket, ha ismernék, Metternich „régibál” szófordulata is erősítheti, miszerint a Balkán, vagyis „Kelet” kapuja Bécs keleti kapujánál kezdődik.

Pontosabban erről Dariush Shayegan perzsa filozófus mond. Soknyelvű teheráni közegben felnőve az 1940–50-es években, úgy látja, hogy a Kelet határa nagypolgári házuk bejáratánál húzódott; azon belül valami XVIII. századi és többnyelvű Nyugat volt, azon

kívül meg a helyi „Kelet”. Ezért egyik könyvének ezt a címet adta: „Nyugatról jön a fény” (*La lumière vient de l’Occident*).¹

A hangoztatás, hogy ti. magyar és európai, azért nem lényegtelen, mert Koestler a negyvenes évek elején angol író lett. (Kevéssel utóbb meg angol állampolgár is.) Addig németül publikált. Magyarul meg csak annyit termelt, amennyit barátjával, Németh Andorral pénzkeresés céljából közösen s krimiként kiötlöttek. Angolra világhírét megalapozó regényével váltott át (*Darkness at Noon – Sötétség délbén*²). Úgy, hogy a német eredetit barátnőjével, Daphné Hardyval fordította. A következőt pedig, a franciaországi élményeiről (megszállásról, internálásról, menekülésről) szólót, immár Angliában, angolul fogalmazta (*Scum of the Earth – A föld söpredéke*³). Angolul viszont élete végéig csak ritkán s gátlásosan vállalt előadásokat, kivált rádiószereplést. Tudta, azonnal azonosítható s némelyek fülét talán sértő „közép-európai” (értsd: magyar) akcentusa (mely tehát sokak szemében, illetve fülében: kelet-európai). (Ilyen angol aggálya érthetően Angliában volt, Amerikában nem, ott vállalt előadó-körutakat.)

Egyébként franciául is kitűnően beszélt. „Külföldön”, Anglián kívül, Franciaországban élt leghosszabb ideig, a húszas, majd a harmincas, később a negyvenes években. Előbb a berlini Ullstein hírügynökségi munkatársa volt a harmincas években – amúgy pocskéul fizetett – Komintern-alkalmazottként, a negyvenes években meg úgy, mint épp világhírűvé váló szerző, ki a *Sötétség...*-regénnyel a totalitárius rendszerek megértéséhez általában, a szovjet típusúéhoz kiváltképpen soha meg nem kerülhetőt mondott. Ezt az ezután immár soha meg nem kerülhetőt nem bocsátották meg neki francia barátai, Sartre, Simone de Beauvoir és társaik, a szovjet totalitarizmus örök útítársaiként. (Simone de Beauvoir kulcsregényében, a *Mandarinok*ban⁴ és visszaemlékezéseiben is ír róla, vitriolosan. Utóbbiakból nem tudható meg, ami Koestler memoárjaiból igen: a vitriol járulékos indoka, hogy alkalmi nászukra is sor kerülhetett volna, ha előzőleg nem isszák le magukat mindketten, amit követően Koestler tevékenység helyett inkább békésen elaludt az írónyő ágában, majd kora reggel továbbállt. Amit ő, mindezek szerint, nem nagyon sajnált, az Illyés által Simonkának becézett Simone de Beauvoir viszont alighanem igen s módfelett. Annyira, hogy attól a világnézeti konfliktus csakis fokozódhatott, hiszen Sartre, darab idővel később könnyedén csak véletlen találkozáskor s egyedül, vagyis társa nélkül, egy Párizs–Nyugat-Berlin vonatban mert Koestlerrel a régi módon beszélgetni.)

¹ Dariush Shayegan 2001: *La lumière vient de l’Occident*, Editions de l’Aube, Párizs, 268 p.

² Arthur Koestler 194: *Darkness at Noon*, Jonathan Cape, London. (Magyarul: *Sötétség délbén*. Európa–Reform, Budapest, 1988.)

³ Arthur Koestler 1941: *Scum of the Earth*, Jonathan Cape, London. (Magyarul: *A Föld söpredéke*. Osiris, Budapest, 1998.)

⁴ Simone de Beauvoir 1966: *Mandarinok*. Magvető, Budapest.

II.

A hangzsról pedig a megértőbb barát, Albert Camus, a szóbeszéd szerint azt mondotta: Koestler nem beszéli a franciát, hanem szétrancsítja. (Szelíd fordítása ez a szájhagyomány szerint így hangzó mondatnak: *il parle pas le français, il le massacre*.) Algériaiként, ekként vidékiként, totalitárius elmebajok ellenségeként Camus mindenestre megértőbben figyelte, hallgatta a furcsa, mert közép-európai európaiat, mint mások. Majdnem úgy, mint a németként párizsi Manès Sperber, aki a Koestleréhez hasonlítható pályájának emlékezetét szintén megírta (ami a huszadik nevű furcsa század megértéséhez szintén nélkülözhetetlen), s aki aztán kiadója lett a Koestler-könyvek angolból készült francia fordításaiknak, amelyeket Koestler gondosan s bosszankodva átnézett. Velejárója ez a bosszankodás a többnyelvűségnek. (Koestler a német fordításokat is ugyanígy nézte át.) A hangzás viszont a háttérben, az alkalmilag mégis vállalt, egyébként inkább elhárított előadásokkal együtt, mindvégig megmaradt. Írásban is. („Azért írok – mondta pár éve, franciára váltott magyar íróként, Gallimard-szerzőként Almásy Éva – mert írásban nincs akcentusom.” A magyarként párizsivá lett professzor felöltő s elmesélt emléke a hetvenes évekből, midőn professzori pályája kezdetén kollégája így szólott: „de hát neked épp olyan az akcentusod, mint a Koestleré”)

Az írásban is megmaradó akcentus más, mint a szóbeli, mely – gondolnám az előbbieknek ellentmondva s gyarló tapasztalataim szerint – mégis elveszíthető. A másik és mélyebb valami, amely nem akcentus immár, hanem bonyolultabb dolog, megmarad. Erről mondta Koestler, hogy ő európai volna. Úgy, ahogyan azt Közép-Európában tanulta. Ott, ahol – mert mégiscsak a peremen – Európa a szellemi értékek térképén azonosítható hely, hová eljutni szükséges, más-más induló helyzetből. Tehát nyugat-európaiul (franciául stb.) ugyanúgy cél, mint magyarul. Ez az „ugyanúgy” volt a kérdés, ami miatt Koestlert mindvégig bosszantotta angolul, franciául egyaránt azonosítható akcentusa.

III.

Úgy látta, ez a civilizációs értékrend hibbant meg a totalitárius rendszerekkel. S büszke volt rá, joggal, hogy könyveit egyik is, másik is elégette. (Náci meg kommunista karikatúra is szemlélteti.) Megváltó hit fűtötte mindkettőt. A náci változat helyi érdekűen német és ködösen misztikus volt, mihez tüstént s óhatatlanul társult a fajgyűlölet. Koestler, megváltást keresve, ezért is vélte magára találni az egyetemesnek tetsző másik, „világi hit”-rendszerben.⁵

⁵ Ehhez adalék: Eric Voegelin német filozófus a *Die politische Religionen [Politikai vallások]* című könyve megjelenésének évében, 1938-ban menekült el Bécsből.

Koestler a „világi hit”-rendszerhez, vagyis a kommunizmushoz csatlakozott. Megismerve a rendszert, a *Sötétség...* könyvében elemezte és leleplezte. Ezután fordult antropológiai kérdések felé. A hozzájuk vezető utat mondja el az önéletrajz.⁶

Az önéletrajz több kötetből áll.⁷ Ezek az utóbbi években végre magyarul is megjelentek (az Osiris Kiadónál). A magyar kiadás jegyzeteket nem tartalmaz. Nélkülük viszont számos rész nem követhető minden részletében. Koestler a viszontagságos század majd’ minden fontosabb szereplőjét ismerte. Önéletrajza vallomás is, önvizsgálatként, számadás is egy közép-európai értelmiségi útvjáról a totalitárius rendszerek évszázadában. Az önéletrajz magyar kiadása épp a közép-európai olvasó számára hiányos. Koestler „nyugatiként” angolul beszél valamiről, amit igazán megérteni közép-európaiként lehetett. S amiről aztán épp a megértés forrásvidékén kellett hosszan és rondán hallgatni. Emiatt fontos, hogy végre van magyar kiadás, emiatt kár, hogy jegyzetek nem kísérik. (Például az új francia kiadás – *Oeuvres autobiographiques*⁸ – a sajtó alá rendező Phil Casoar jóvoltából ezer fontos részletről ad felvilágosítást – ki ki volt a Koestler által idézettek közül stb.)

Az önéletrajz ott áll meg, amikor Koestler Angliába érkezik. Vagyis: különös módon hazatalál. Illegálisan landolt, így pár hétre rögtön börtönbe zárták, Pentonville-ben. Ha az európai börtönök útikalauzát kellene megírnom, mondja erről a Franco generális spanyol börtöneit, a francia internálótáborot megjárt és a Gulágról elég pontosan értesült Koestler, akkor Pentonville háromcsillagos volna. Levonja hát a következtetést: amelyik országban ilyen egy börtön, akkor ott kell élni, abban az országban.

IV.

Az idézett börtönutalás az alapja új, „angol” hazafiságának. A szót idézőjelbe nem csak a már említett nyelvi okokból tettem. Koestler születésének centenáriumán tudományos tanácskozást rendezett Budapesten a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság. Az ott elhangzottakat 2005-ben a Társaság folyóirata, a *Polanyiana* jelentette meg.⁹ Például Sárközi Mátyás érdekes dolgokat tárt föl benne Koestler angliai magyar barátairól, Ungvári Tamás a „zsidókérdésről”, Tamás Gáspár Miklós meg Koestler és a kommunizmus viszonyáról. Márton László pedig (aki röviden „alijázott” előbb, hogy aztán ’56 után párizsi magyar emigráns legyen, majd évtizede visszatelepüljön Budapestre), Koestler-monográfiájának készítése közben mondta el: Koestlernek „a magyarságát nem kellett magyaráznia, a zsidóságát élete végéig magyarázta”. E magyarázkodás veleje Márton

⁶ Conrad, Joseph – Koestler, Arthur – Černý, Václav, 2000: *Folytatásos önéletrajz*. Szerk. Bojtár Endre. Ford. Gábor György. Osiris–Századvég, Budapest.

⁷ Arthur Koestler 1997: *A láthatatlan írás*. Az önéletrajz második része (1932–1940). Szerk. Domokos Mátyás, Török Endre. Osiris, Budapest. /Osiris könyvtár./

⁸ Arthur Koestler 1994: *Oeuvres autobiographiques*. Édition établie par Phil Casoar. Robert Laffont, Bouquins, Paris, p. 1405.

⁹ *Polanyiana*, 14. köt., 1–2. sz., Budapest, 2005, p. 217.

László szavaival: „Koestler azt mondta magáról, hogy ő egy „Hungarian–French–English writer”. Többször elmondta, hogy ő britnek tekinti magát, de persze azt is érezte, hogy csak ő maga tekinti magát britnek, mindenki más magyar zsidónak tekinti őt. Amivel soha nem volt baja, az a gyermekkorából hozott magyar identitása volt. Koestler azt mondta magáról, hogy magyar, de nem magyar író. (...) Egyszer adott egy tanulmányt egy zsidó lapnak, de ezt követően kijelentette, hogy ő ezzel a maga részéről befejezte, mert elhatározta, hogy beolvad, ő európai, s hagyjak békén.”

Érthető, miért is töprengtek többen az említett emléktanácskozáson a többszörös identitásról. Nem idézték közben az egyik referenciát, Mészölyt, aki „bel-magyar” viták közepette mondta: ő először is ember, aztán férfi, s azután magyar, ráadásul meg: író. Mészöly meg nem utalt a francia filozófus elhíresült mondatára, talán mert úgy gondolta, akik megértik, mit is mond, olvasták már e mondatnak több százados párját, előzményét: „Először is ember vagyok, s csak azután francia”.¹⁰

Előzménye egyúttal az Európa nevű tünemény, ahol tartozik valahova, akár többfelé is az ember, de nem kell főfoglalkozásban ilyen vagy olyan nemzetiségűnek, vallásúnak lennie, éjjel-nappal, mindennek előtt. (Amely főfoglalkozás köti egyébként össze, abszurd tragédiában, az elnyomóan nacionalista többségit és a neki ellenálló, szenvedő kisebbségit. S teszi érthetlenné minden fundamentalista szemében, hogy valaki miként is lehet más nemzetiségű, vallású, mint ő, holott különben „oly rendes ember”, akár vele azonos nemzetiségű, vallású is lehetne. S ezzel a „holott” fordulattal véli megalapozni a maga különös toleranciafelfogását, mely szerint végső fokon mégis csak érthetetlen a tőle különböző s ragaszkodása e különbözőzéshez, hiszen a különbözőzés eltűnéséhez a másiknak elég volna letennie a maga elütő voltáról, s mert ezt nem teszi, így tulajdonképp ő az intoleráns, így tehát nem magát védi, amikor nem hasonul, hanem támad, megérdemel hát minden rosszat, ideértve a kiirtást is.)

V.

Többszörösen kötötként s ily mód’ többszörösen szabad emberként – antropológiai stúdiumaira áttérve – az immár angol („angol”) Koestler megírja tehát visszaemlékezéseit. Tartozik hozzájuk a korábbi „Spanyol testamentum”, avagy *Párbeszéd a halállal*, spanyolországi bebörtönzésének története az „óceáni élménnyel”,¹¹ meg a már említett *A föld söpredéke*. Majd maga is érzi, hogy hiányzik valami. Harmadik feleségével közösen és vázlatosan elkészíti tehát a folytatást. (Ez magyarul szintén nem jelent még meg.)

Először még afféle „mozgalmi” okokból nősült (magát családalapításra, családi életre kezdettől s mindvégig, alighanem joggal, alkalmatlannak tartva). E házasság felbontása

¹⁰ A Montesquieu-idézet folytatása: „szükségszerűen vagyok ember s véletlenül francia”.

¹¹ Arthur Koestler 1993: *Párbeszéd a halállal* [Dialogue with Death]. Fabula, Budapest.

nehézségekbe ütközött, így csak együttélésük ötödik évében házasodhatott össze másodikkal, angol feleségével, hogy újabb két év után tőle is elváljon. A válást megdöbbenve fogadta a leendő harmadik feleség, a másodikkal szinte nővér-húg barátságot tartó és jóval ifjabb, dél-afrikai születésű Cynthia, aki egyetemistaként lett Koestler mindenek titkárnője; bohóckodva mindketten mondták: „rabszolgája”. (Viszonyuk még a második válás előtt kezdődött, de erről tapintatosan egyikük sem beszélt. A leánykérést követően pedig Koestler valóságos európai körútra rohant, hogy több volt barátnőjével – mint ő is, Cynthia is mondta, „háremével” – a rövid egy hét leforgása alatt, búcsúzól, sikerrel föllevenítse a régvolt kapcsolatot.)

VI.

Mindezek után következett Koestler utolsó alkotói korszaka, a harmadik feleség napra nap együttműködésével. Ennek részleteit világítja meg a „négykezes” önéletrajz. Alapja részint a feleség, Cynthia Jefferies naplója, részint Koestler naptárbejegyzései, illetve a Cynthia által „első változatban” elkészített fogalmazványhoz tett megjegyzései, magyarázó kiegészítései. Ezek egyikében írja: Amerikában is, Párizs közelében is háza volt (mint afféle sikeres szerzőnek), amikor úgy döntött, eladja mindegyiket, és Londonban vesz egy másikat, nyelvi okokból. Hiszen ha íróként angol lett, szükséges a közeg. (Elkerülendő a közhelyek felfedezését. Koestler szerint ugyanis a nyelvváltás hátulütője, hogy nyelvi újszülöttként bámul rá a szerző némely fordulatra, köztük szemenszedett közhelyekre, abban a hitben, hogy azokat előtte még sosem használták. Példaképpen portugáliai, már angolul írott regényének befejezését idézi, melyre sokáig büszke volt, mígnem rájött, hogy angolul valódi közhely a mondat.)

Innen, a házvásárlásból és a megtelepedésből a „négykezesen” töredékes önéletrajz vég címe (*Stranger of the Square*).¹² A ház ugyanis, melyet megvásárolt, a londoni Montpellier Square-en volt. Ott meg vidéki, kenti házukban élt, dolgozott 1952-től Cynthiával közös öngyilkosságukig, 1983. március 1-jéig. (Holttestüket csak két nappal később fedezték fel.) (Cynthia a „Koestler titkárnőjeként” szignált leveleket leánykori nevén, Cynthia Jefferiesként írta alá a házasságuk után is.)

A három évtized krónikája? Olasz szeretője miatt futtában vesz egy házat Ischiában (1953), ugyanakkor Cynthia gyors házassága hamar csődbe megy. 1954-ben meghal Koestler második felesége. Cynthiával „hivatalosan” 1955-től él együtt (1965-ben házasodnak össze). '54 végén megírja esszéjét arról, hogy „Kasszandra hangja elrekedt” – ez volna a búcsú a politikától (melynek dolgaiban, Kasszandraként, hosszú időn át s többször, totalitárius rendszerek közép-európai származású ismerőjeként, oly hiába próbált figyelmeztetni). A búcsú részleges, mert tovább dolgozik, részint a halálbüntetés eltörlése

¹² Arthur and Cynthia Koestler 1984: *Stranger of the Square*. Hutchinson, London.

érdekében (Camus-vel, angol barátaival; *Reflections on Hanging*¹³), részint különböző formában, a szellemi szabadságért általa még előbb indított mozgalomban (az ún. hidegháború évei ezek, a mozgalmat a legváltozatosabb, a KGB pénzelt támadások érik, főként franciául, állítva, hogy a CIA támogatja, anyagilag is).

(A Kulturális Szabadságért Kongresszus nevű mozgalom története különös, amelyet a volt szovjet gyarmatbirodalomban, vagyis a „keletivé” tett Európában és más okokból a mindvégig „nyugatiban” is tananyagként volna szükséges ajánlani. A Kongresszusnak Koestler fogalmazta az alapszövegét, annak idején a *The New York Times Magazine* közölte (1950. október 8.), benne egyebek közt ezt a Matteotti-idézetet: „A szabadság az a levegő, amelyiket belélegeztek; s csupán akkor érzitek igazán, amikor nyakatok köré hurkolják a kötelet”. (Matteotti: az olasz fasiszták által 1924-ben meggyilkolt politikus.)

Kiváltképp azonban antropológiai-tudománytörténeti munkája köti le Koestlert.

Róluk az életművet áttekintő ún. „omnibus”-antológiában, vagyis a saját maga által választott szemelvényeket önkomentárokkal kísérő antológiában (*Bricks to Babel*, 1981¹⁴) ezt írja (a második könyv XXVI. fejezetének bevezetőjében): ami itt következik, a „küldetés-váltás” utáni rész, szellemi odüsszeia egy fotelben. (Francia író meghatározása az íróról: kalandor, fotelben, pléddel a térdén. Koestler tehát „nyugati” íróságra vált – az életveszélyes közép-európai eredet, az osztrák–magyar–izraeli–francia–német–orosz–francia–spanyol–portugál etap után – a megoldásul jött „angolság” jegyében, amikor a maga nyughatatlan módján térdére terítheti a plédet, amit olykor félrehessent, aztán mégis, hogy ausztriai tudományos kongresszuson, amerikai egyetemen stb. kutatóként vendégeskedjen.)

S ez az újabb utazás jelzi: megint csak Budapestről indult (hozzáteszi: „a szülővárosból”). Ott, 1935-ben, harmincévesen látogatta végig a főbb helyeket, köztük a pszichoanalitikus (és majdan amerikai) „Rappa”, vagyis Rappaport doktor szalonját, ahol egy estén a humorról társalogtak. S ez a társalgás volt elindítója Koestler elmékedéseinek a humorról, melyek előbb könyvként a negyvenes évek végén készültek el, az első változat „törlése” után meg jó évtizeddel később, 1959-ben (*Alvajárók*¹⁵), alapjai lettek a tudományos felfedezésről szóló sorozatnak, az antropológiai-tudománytörténeti munkának. Az alkotó-folyamat lélektana, írja Koestler, különös módon a humorban mutatkozik meg leginkább; az eredetiségen túl ott van benne a választás, a túlzás, az egyszerűsítés, a ráadásul hozzá értett dolgok révén a gazdaságosság, s mindez alkotó közreműködésre ösztönzi a hallgatóságot.

¹³ Arthur Koestler 1956: *Reflections on Hanging*. Gollancz, London.

¹⁴ Arthur Koestler 1981: *Bricks to Babel*. Hutchinson, London.

¹⁵ Arthur Koestler 1996: *Alvajárók* [*The Sleepwalkers*]. Európa, Budapest.

REPUBLIKANISMUS IN DER MODERNEN UNGARISCHEN POLITIK

ATTILA PÓK

Kecskeméti Károly eddigi életműve meghatározóan járult hozzá a modern kori magyar politikai kultúra nemzetközi perspektívájú megismeréséhez, sajátosságainak megértéséhez és megértetéséhez Magyarországon és a világban. Az alábbi, Kecskeméti Károlyt 80. születésnapján köszöntő írás e politikai kultúra egy eleméről készült rövid áttekintés, az utóbbi néhány évben német közönségek előtt tartott előadások írásos változata.

Im Laufe des 20. Jahrhunderts wurde Ungarn dreimal zur Republik ausgerufen: am 16. November 1918, am 1. Februar 1946 und am 23. Oktober 1989. Ausserdem wurden in früheren Jahrhunderten die Habsburger zweimal entthront: am 13. Juni 1707 und am 14. April 1849. Diese Tatsachen könnten den Eindruck erwecken dass die antimonarchistischen politischen Ansichten und Bewegungen in Ungarn tiefe Wurzeln haben und die nationale Geschichte bedeutend mitgestaltet haben. Das ist aber nicht der Fall – der Republikanismus war weder eine entscheidende politische Kraft noch eine einflussreiche Ideologie in Ungarn, es gab keine bedeutende Partei, die die Republik ins Zentrum ihres Programms gestellt hatte.

Die nationale Unabhängigkeit oder der Ausmass an Souveränität war aber von dem Abschluss der Türkenkriege in 1699 bis zum Auszug der sowjetischen Truppen von Ungarn Ende Juni 1991 eine zentrale Frage des ungarischen politischen Lebens. Zuerst Ungarns Stelle in der Habsburger Monarchie, dann nach den katastrophalen territorialen Verlusten in 1918-1920 die Bestrebungen für den Rückkehr dieser Gebiete (mit etwa 35–40 Prozent des Ungarntums), die völlig missgelungene Suche nach der deutschen Unterstützung dazu, verbunden mit der Illusion der Möglichkeit der Bewahrung der nationalen

Souverenität und zuletzt die sehr langfristig erfolglose Suche des Ausweges vom Sowjetblock.

Die nationale Problematik hat grundlegende soziale, wirtschaftliche Fragen oft in den Hintergrund gedrückt, das Hervorheben, die Betonung der in den sozialen Spaltungen wurzelnden Konflikte hat den Vertretern dieser politischen Ansichten oft den Titel „Verräter der nationalen Interessen“ verdient. In diesem kurzen Überblick möchte ich mich mit der nicht sehr langen Geschichte des ungarischen Republikanismus von einem einzigen Gesichtspunkt aus beschäftigen: welche Rolle haben republikanische Ideen und republikanische Politiker, politische Bewegungen in dem mehr als zweihundertjährigen Streit in Ungarn über Patriotismus oder Fortschritt, Bewahrung der Traditionen oder Modernität, nationaler Stolz oder nationale Selbstkritik eingenommen? Genauer gesagt: Es gab kaum jemand im ungarischen politischen und Geistesleben, wenigstens im Laufe der letzten hundert Jahre, der das „falsche Dilemma“ Nation oder Fortschrittlichkeit nicht zurückgewiesen hatte. Im Prinzip ist es natürlich nicht schwer damit einverstanden zu sein, praktisch, in vielen konkreten historischen Situationen ist es aber immer zu leidenschaftlichen Auseinandersetzungen über die „relative“ Priorität der einen gegenüber den anderen (über Möglichkeiten der aufeinander Abstimmung nationaler und „fortschrittlicher“ Zielsetzungen) gekommen.¹

Der erste Kapitel dieser Geschichte ist die Periode des aufgeklärten Absolutismus. Die Tatsache, dass die praktische Umsetzung der Ideen der Aufklärung und der bürgerlichen Umwälzung in Ungarn zuerst von Maria Theresia und Joseph II vertreten waren und die Verteidigung der nationalen Bestrebungen mit dem Kampf des Adels für die Bewahrung seiner Privilegien verbunden war, hatte sehr langfristige negative Folgen.

Die erste politische Gruppierung in Ungarn, die das Program der Republik – unter dem Einfluss der französischen Revolution – als Hauptförderung zum Ziel gesetzt hat, waren die ungarischen Jakobiner. Trotz des Namens hatte ihr Program viel mehr mit den Girondisten zu tun.² Die einige hundert Intellektuellen, Kleinadeligen die in 1794-1795 von Ignác Martinovics in zwei Geheimgesellschaften organisiert wurden – tief beeindruckt von den revolutionären Ereignissen in Frankreich und Kosciuszko's nationaler Aufstand in Polen – planten eine von Kleinadeligen geleitete unabhängige ungarische Republik wo die königlichen und kirchlichen Grosslandbesitze „verstaatlicht“ werden. Das Einkommen dieser Besitze – meinten sie – erübrigt die Steuerzahlung (d.h. das alte Privilegium der

¹ S. dazu das Buch von György Litván: „*Magyar gondolat*“ – „*szabad gondolat*“. Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon („Ungarischer Gedanke“ – Freier Gedanke“. Nationalismus und Fortschrittlichkeit im Ungarn der Jahrhundertwende“). Magvető, Budapest, 1978.

² Zur Geschichte der ungarischen Jakobiner s. die Arbeiten von Kálmán Benda, besonders seine umfangreiche Quellenveröffentlichung: *A magyar jakobinusok iratai* (Die Schriften der ungarischen Jakobiner). I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952–1957.

adeligen Steuerfreiheit bleibt bewahrt), die Leibeigenen werden befreit, aber das von ihnen bearbeitete Land wird ihnen nicht als Eigentum übergeben, sondern sie werden das weiterhin von den Adligen pachten. Erst in der zweiten Phase der Revolution werden die Privilegien des Adels abgeschafft und die Macht „in die Hand des Volkes“ gegeben. Das Program war aber gar nicht systematisch ausgearbeitet, gelegentlich können wir über „den König der Republik“ lesen.

Die meisten dieser Jakobiner sind am Anfang der 1790-er Jahre davon ausgegangen dass die Abschaffung der alten feudalen Institutionen mit der Unterstützung der aufgeklärten Kaiser (Maria Theresia, Josef II, Leopold II) möglich sei. Vor dem Gerichtshof (die Verschwörung war entdeckt und schwer bestraft) sagte einer der Leiter, Pál Óz: „Wir wollten die republikanische Staatsform in Ungarn einführen (...) um mit der mehr gerechten Aufteilung der bürgerlichen Vorteile unter den unterschiedlichen Klassen der Gesellschaft ein stärkeres nationales Bewusstsein schaffen zu können.“³

Nationale und soziale Freiheitsbestrebungen waren in Ungarn miteinander am engsten zur Zeit des s.g. „Reformzeitalters“ verbunden. Trotz aller inneren Spaltungen der ungarischen Reformbewegung gab es Einverständnis darüber dass nationale Ziele nur mit der gleichzeitigen Abschaffung der die nationale Gesellschaft spaltenden feudalen Institutionen erreicht werden können. Wann und wie das getan werden soll und kann waren offene Streitfragen aber auch die meist radikalen Pläne sind im Rahmen der Habsburger Monarchie geblieben. Sogar in 1848 haben die ungarischen revolutionären Liberalen eine „lawful revolution“⁴, eine „gesetzliche“ Revolution vorbereitet: die radikalen antifeudalen und nationalen Forderungen haben die Staatsform der Monarchie gar nicht angegriffen. Die Gesetze von April 1848 haben Ungarns Unabhängigkeit deklariert – aber unter den Habsburgern.

Zwei Faktoren haben zu einer Zuspitzung der Situation in 1848 geführt: die kroatischen, serbischen, rumänischen, slowakischen nationalen Bewegungen und die Tätigkeit der gegenrevolutionären Kräfte in Wien. Am Höhepunkt der offenen Konfrontation, am 14 April 1849, hat die Entthronung der Habsburger und Lajos Kossuth's Wahl zum „Verweser“ Ungarns die Frage der Staatsform offen gelassen.

In der völlig neuen internationalen und von den Habsburgs' Vergeltungsmassnahmen charakterisierten inneren politischen Lage nach 1849 ist es zu einem schnellen und allseitigen Verfall der leitenden sozialen Schicht der Reformbewegung und der Revolution, des mittleren Adels gekommen. Die von den Habsburgern unternommenen sozialen Modernisationsmassnahmen (u. a. Verwirklichung der Befreiung der Leibeigenen, Abschaffung des Zunftsystems) waren – nicht ohne Berechtigung – als Elemente einer die auf die

³ Zitiert von Ferenc Pölöskei: *A köztársasági eszme története Magyarországon* (Die Geschichte der republikanischen Idee in Ungarn). Cégér Könyvkiadó Kft., Budapest, 1994. 39. Pölöskei's Buch ist die neueste zusammenfassende Darstellung der Problematik.

⁴ S. das Buch von István Deák: *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1849*. Columbia University Press, New York, 1979. p. 10.

Vernichtung des „Rückgrates“ der Nation zielende Politik verstanden und stossen auf grossen – meistens passiven – Widerstand in der ungarischen Gesellschaft.

Der Ausgleich von 1867 hat eine wirkliche Konsolidationsperiode eingeführt, zu einem für alle Schichten der Gesellschaft Profit bringenden wirtschaftlichen Aufschwung geleitet – doch war der ungarische nationale Liberalismus an der Jahrhundertwende statt eines Triebkräftes Richtung soziale, wirtschaftliche Modernisation allmählich zu einem versteinerten, die alten Strukturen starrköpfig verteidigenden politischen Ideologie geworden.⁵

Die kleine Gruppe ungarischer Intellektuelle die die Aufmerksamkeit der politischen Öffentlichkeit auf die strukturellen Probleme der ungarischen Gesellschaft der Jahrhundertwende (Agrarfrage, soziale Frage, die Bestrebungen der fast die Hälfte der Bevölkerung ausmachenden nationalen Minderheiten) lenken wollte) musste dem Anschein nach gegen die ungarischen nationalen Interessen auftreten. Viele „fortschrittliche“ (sozialistische und bürgerliche radikale) Politiker und Ideologen sind davon ausgegangen dass die nationale Unabhängigkeit fast automatisch eine Folge der sozialen Reformen sein wird, deshalb haben sie der Frage der Staatsform relativ wenig Aufmerksamkeit gewidmet. Es gab nur eine einzige kurzlebende politische Gruppierung am Anfang der 1910er Jahre die die unabhängige ungarische Republik als Hauptzweck ihres politischen Programs dargestellt haben: eine Splittergruppe der „Unabhängigkeitspartei“ die die gegenüber der mehr antiliberalen Politik der regierenden Nationalen Arbeitspartei die Tradition des ungarischen Republikanismus (Jakobiner, Kossuth) vertraten. Der Leiter der in September 1912 eine Republikanische Partei gründenden Gruppe, György Nagy schrieb in August 1912: „Die Frage der republikanischen Staatsform ist in Ungarn nicht nur eine Frage des öffentlichen Rechtes, sondern auch ein Sammelbegriff der neuen sozialen, wirtschaftlichen, sozialpolitischen Einrichtung“.⁶ Das Program beinhaltete das allgemeine, geheime Wahlrecht, das progressive Steuersystem, die Aufteilung der grossen Latifundien und gab eine klare Abgrenzung gegenüber anderen progressiven Richtungen: „Unsere Partei unterscheidet sich von der Unabhängigkeits- und 48-er Partei in einem grösseren Ausmass an Radikalismus. Der Unterschied gegenüber der sozialdemokratischen Partei ist dass wir mehr nationalistisch eingestellt sind.“⁷ Spät in 1912, früh 1913 ist es gelungen Grundorganisationen der Partei mit lokalen Anwälten, staatlichen und städtischen Beamten, protestantischen Pastoren, Handwerkern, Kaufleuten in etwa zwei Dutzend kleineren und grösseren Städten zu gründen. Trotz des radikalen langfristigen politischen Programs hat die Partei alle Formen der Gewalt eindeutig zurückgewiesen – sie wollten ihre Ziele mit parlamentarischen, friedlichen Mitteln, Methoden erreichen. Obwohl die Versammlungen und die Veröffentlichungen der Partei insgesamt nicht mehr als höchstens

⁵ S. das Buch von Péter Hanák: *Ungarn in der Habsburger Monarchie*. Wien, 1984.

⁶ Zitiert von Ferenc Pölöskei, *op. cit.*, p. 85.

⁷ Zitiert von Ferenc Pölöskei, *op. cit.*, p. 86.

einige tausend Leute erreichen konnten, war die Reaktion der Behörden sehr radikal: die Tätigkeit der Partei musste aufgrund der Verordnung des Innenministers im Sommer 1913 eingestellt werden.

György Nagy erschien wieder in der ungarischen Politik fünf Jahre später in einer der grössten Krisensituationen der ungarischen Geschichte. Im Oktober 1918 verkündete er die Neugründung der Republikanischen Partei und er wird zum Sekretär des am 24. Oktober 1918 gegründeten Nationalen Rates, der unter der Leitung von Mihály Károlyi im Machtvakuum Ende Oktober die Macht übernommen hat. Die vom 31. Oktober als Ministerpräsident an der Spitze der Regierung stehende Mihály Károlyi wollte die Republik nicht voreilig proklamieren (sein enger Freund, Oszkár Jászi schreibt in seinen Memoiren: „... wir waren ziemlich skeptisch, ob Poincaré's Republik oder die englische Monarchie mehr wert sei“⁸) – obwohl für die Staatsform, nachdem Karl vom österreichischen Thron am 11. November zurücktrat, keine andere Alternative vorhanden war.

Nach der formellen Selbstauflösung des Parlaments hat der Nationale Rat am 16.

November 1918, vier Tage nachdem in Österreich die „demokratische Republik“ ausgerufen war, Ungarn zur „Volksrepublik“ proklamiert. Es gab mehrere Alternativen: „sozialistische“, „nationale“, oder „demokratische“ Republik – das Gebrauchs des Begriffes „Volksrepublik“ wollte auf die Wichtigkeit der sozialen Reformen im Program des neuen Regimes hinweisen. Es sollte eine neue Gesellschaft aufgebaut werden, die sich vom Kommunismus stark distanzierte, aber die Arbeit zum Mass des Wertes des Menschen machen wollte. Die leitende Persönlichkeit der neuen Republik (der erst Ende Jänner 1919 vom Nationalen Rat zum vorläufigen Präsidenten ernannt wurde), Mihály Károlyi hat tatsächlich einen Teil seines Grossgrundbesitzes unter den Bauern aufgeteilt.

Das Land war aber in Todesgefahr – die Siegermächte haben die Ablösung der slowakischen, romanischen, kroatischen Volksgruppen von Ungarn mit Wort und Tat unterstützt. Im Kreuzfeuer der antidemokratischen politischen Kräfte, nach der Übernahme der berühmten Vix-Note⁹, hatte Károlyi's Volksrepublik keine Chance mehr, die Macht wurde von einer sozialdemokratisch-kommunistischen Koalition übernommen und dem sowjetischen Beispiel folgend wurde Ungarn zur „Räterepublik“ proklamiert.

Die Räterepublik war immer ein „harter Nuss“ für Historiker, Ideologen und Politiker. Waren diese 133 Tage vom 21. März bis 1. August 1919 ein integraler Bestandteil der ungarischen Geschichte, oder ein einmaliger, kurzfristiger „Irrweg“ (neulich gelegentlich mit der Pfeilenkreuzlerherrschaft von 1944-1945 verglichen)?

Das sich in dem Trianoner Friedensvertrag (4. Juni 1920) widerspiegelnde „antiungarische“ Verhalten der Siegermächte des Ersten Weltkrieges wird oft mit der Angst um die Verbreitung des Bolschewismus-Kommunismus erklärt. Der relativ grosse Anteil von

⁸ Zitiert von Ferenc Pölöskei: *op. cit.*, p. 111.

⁹ Am 20. März in Vertretung der Entente militärischen Mission, Oberstleutnant Vix der ungarischen Regierung eine für Ungarn sehr nachteilige ungarisch-rumänische Demarkationslinie fordernde Note übergeben. Károlyi hat die Forderung zurückgewiesen.

Politikern von der ungarischen jüdischen Gemeinschaft unter den Leitern der Räterepublik (obwohl die politische Identität und Tätigkeit dieser Persönlichkeiten) mit ihren religiösen Glauben wenig zu tun hatte) war und ist manchmal der Grund für antisemitische Untertöne in diesbezüglichen Arbeiten.

Der Fall der Räterepublik hat zu einem verfassungsrechtlichen Vakuum in Ungarn geführt: es gab weder eine Legislatur noch ein Staatsoberhaupt. Die Macht war teils in den Händen von Miklós Horthy's Truppen – Budapest wurde drei Tage nach der Niederschlagung der Räterepublik von rumänischen Truppen besetzt. Die nachfolgenden „Regierungen“ verfügten kaum über tatsächliche Autorität. Erzherzog Joseph hat sich zum Staatsoberhaupt erklärt und nach seinem Rücktritt am 23. August hat sich der legitimistische Ministerpräsident, István Friedrich auch für Staatsoberhaupt gehalten. Die Entente-Mächte waren im Prinzip für eine demokratische Republik, aber die von ihnen noch mehr erwünschte politische Stabilität konnte nur mit antirepublikanischen und antidemokratischen Kräften verwirklicht werden. Die Entente hat nur die Restauration der Habsburger verboten und für die überwiegende Mehrheit der Politiker war die Republik mit der für die riesigen territorialen Verluste beschuldigte Revolution identisch. Die traditionsreiche, alte Theorie über die ungarische Heilige Krone fand auf neue Kraft – wie das ein Rechtstheoretiker der Zeit geschrieben hat: „Die als Folge des Weltkrieges und des Bolschewismus aufgestückelte ungarische Nation sieht in der Persönlichkeit, im Mysterium der Heiligen Krone die mystische grosse Kraft, den riesigen historischen Faktor, der – wenn auch nur mit grossen Kämpfen – die staatliche Einheit der zur Heiligen Krone gehörenden Völker und Gebiete wiederherstellen will.“¹⁰

Miklós Horthy, der sich überparteilich gestellt hat und auch von den Entente Politikern als der einflussreichste Politiker des Landes anerkannt war, wurde im Sinne des 1920/1 Gesetzes „vorläufig“, bis zur endgültigen Regelung der Art und Weise der Ausübung der Macht des Staatsoberhauptes zum „Verweser“ gewählt.

Die Kontinuität der Monarchie als Staatsform war aber nur in einer Verordnung des Ministerpräsidenten vom 18. März 1920 ausgesprochen. Die ist davon ausgegangen, dass die Einstellung der Ausübung der königlichen Macht am 13. November 1918 die tausendjährige Staatsform Ungarns nicht geändert und weder die Institution des Königtums, noch die königliche Macht aufgehoben hat. In diesem Sinne sollten die ungarischen staatlichen Institutionen „königlich“ genannt werden.

Miklós Horthy hat – wie bekannt – ein konservatives, autoritäres Staatssystem ausgebaut, wo der Ausübung der traditionellen bürgerlichen Freiheitsrechte starre Grenzen

¹⁰ Ákos Timon: *A szentkorona elmélete és a koronázás* (Die Theorie der heiligen Krone und die Krönung). Stephaneum Nyomda Rt., Budapest, 1920, p. 4.

gestellt waren. Autoritär bedeutet aber keinesfalls totalitär und viele Formen der innen- und aussenpolitischen Opposition konnten eine Kritik der politischen und sozialen Institutionen ausüben. Es ist aber bemerkenswert, dass diese Kritik nur sehr selten in der Form der Forderung der republikanischen Staatsform erschienen ist. Nur György Nagy's neuorganisierte Republikanische Partei hat es versucht die republikanische Staatsform ins Zentrum des politischen Programs zu stellen, aber die Tätigkeit der Partei wurde August 1921 vom Innenminister verboten mit dem Hinweis dass der Republikanismus in Ungarn keine Wurzeln hatte und nur Kommunisten und andere radikale Revolutionäre versuchten diese Staatsform auf Ungarn zu oktroyieren. Mit einer historisch völlig falschen, aber im Propaganda sehr gut brauchbaren Argumentation wurden die Republiken von 1918–19 zum Sündenbock für die tragischen territorialen Verluste gemacht und so wurde die Idee des Republikanismus kompromittiert.

Die republikanische Alternative konnte wieder einmal erst in der Endphase des zweiten Weltkrieges auftauchen – aber die Entscheidung da war schon in Stalins Händen. Als Stalins Wille entsprechend, am 21. December 1944 die Vorläufige Nationalversammlung Ungarns in Debrecen zusammentraf (um dann bis September 1945 nicht wiederzusammenzukommen) wurde das Problem der Staatsform nicht diskutiert. Tatsächlich bedeuteten die Vorläufige Nationalversammlung und ihre Organe einen Bruch mit der Monarchie, mit der Staatsform des königslosen Königtums, das war aber auf keiner Ebene, in keiner Form eindeutig festgestellt.

Die Staatsform ist eine zentrale politische Frage erst nach den Wahlen von 4. November 1945 geworden. Die Parteien hofften dass ein radikaler Bruch mit der Vergangenheit eine bessere Position für Ungarns Beurteilung an der im Dezember 1945 bekannt gegebenen Friedenskonferenz schaffen könnte. Praktisch war das ganze Parlament für die Republik um den eindeutigen Bruch mit der Vergangenheit vor der internationalen Öffentlichkeit zu beweisen. Die Abgeordneten der Kleinlandwirte genauso wie die Sozialdemokraten und die Kommunisten haben die republikanische Staatsform für eine Vorbedingung der demokratischen Umgestaltung des Landes gehalten. „Fortschrittliche“ Politik und Republikanismus – wenigstens in politischer Rhetorik – sind eindeutige Synonyme geworden. Am 1. Februar 1946 wurde die Republik ausgerufen und ein leitender Politiker der Kleinlandwirtenpartei, Zoltán Tildy vom Parlament zum Präsidenten der Republik gewählt. Die kommunistische „Salami-Taktik“ hat aber mit der Losung des „Schutzes der Republik“ den Weg zur Diktatur vorbereitet und mit der Verabschiedung der neuen Verfassung sowjetischen Typs am 20. August 1949 wurden alle Machtzweige praktisch unter die Kontrolle der einzigen Partei, der Staatspartei gestellt. Die Staatsform wurde zur „Volksrepublik“

geändert, und die Funktion des Staatspräsidenten wurde von einer völlig machtlosen Körperschaft, ein „Präsidentialrat“ geleitet von einem Vorsitzenden, übernommen.

Die wenigen Tage der Freiheit in 1956 reichten für die Ausarbeitung eines republikanischen Programs nicht aus – erst nach dem Einmarsch der sowjetischen Truppen am 4. November haben die diesbezüglichen Pläne (von István Bibó und von einer Gruppe von Kleinlandwirten ausgearbeitet¹¹) die Öffentlichkeit erreicht.

Der – bis jetzt – letzte Kapitel der Geschichte von Fortschrittlichkeit und Republikanismus in Ungarn fand in 1989 statt. Die umfassende Geschichte des Systemwechsels kann nur von einer späteren Generation der Historiker geschrieben werden¹² – von unserem jetzigen Gesichtspunkt aus verdient ein Ereignis Interesse: Nach der Wiederbestattung von Imre Nagy, des Ministerpräsidenten der 1956er Revolution am 16. Juni war es ziemlich klar dass das „volksdemokratische“ staatsparteiliche Regime zu Ende gekommen ist. Es näherte der Jahrestag des Anfanges der 1956-er Revolution, der 23. Oktober – an diesem Tag in 1988 waren noch die kleinen Gruppen von Demonstranten in Budapest von der Polizei auseinandergejagt. (Übrigens am 4. November 1988, am Jahrestag der Niederschlagung der Revolution, sprach der Generalsekretär der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei, Károly Grósz im Österreichischen Nationalrat über die Nötigkeit der Einführung des Amtes des Präsidenten der Republik in Ungarn!) Um diesen Tag entsprechend ehren zu können kam die Idee in der Regierung, dass die Volksrepublik Ungarn an diesem Tag zur Republik proklamiert werden sollte und so 1956 gleichzeitig würdig gefeiert aber auch ein wenig in den Hintergrund gedrängt werden kann. Der vorläufige Staatspräsident, ein alter Parteibürokrat, Mátyás Szűrös proklamierte die Republik vom Balkon des Parlaments. Die Idee der Republik wurde hier für den friedlichen Übergang vom Einparteistaat zu einem pluralistischen System gebraucht – wobei aber die ehemaligen Kommunisten des Reformflügels der Partei politisch und auch im breitesten Sinne des Wortes „überleben“ können. Das wurde aber nicht der Fall – eine Initiative der liberalen Opposition über eine Volksabstimmung hat die Verwirklichung dieses Planes vereitelt.¹³ Als Folge der Wahlen im Frühling 1990 wurden die Sozialisten von der Macht entfernt und in die Opposition gedrängt.

¹¹ Veröffentlicht in *História* 1988/6/15–16.

¹² Bis jetzt die beste Zusammenfassung auf Deutsch: Andreas Schmidt-Schweizer: *Politische Geschichte Ungarns von 1985 bis 2002*. R. Oldenbourg Verlag, München, 2007. S. auch: Rudolf L. Tóké: *Hungary's negotiated revolution*. Cambridge University Press, 1996., Ignác Romsics: *Volt egyszer egy rendszerváltás* (Es gab einmal ein Systemwechsel). Rubicon könyvek, Budapest, 2003., Zoltán Ripp: *Rendszerváltás Magyarországon* (Systemwechsel in Ungarn). Napvilág Kiadó, Budapest, 2006., Tamás Sárközy: *A szocializmus, a rendszerváltás és az újkapitalizmus gazdasági civiljoga 1945–2005* (Das wirtschaftliche Zivilrecht des Sozialismus, des Systemwechsels und des Neukapitalismus). HVG-ORAC, Budapest, 2007.

¹³ Der Verband der Freien Demokraten (ungarische Abkürzung SZDSZ) hat eine Volksabstimmung zur Entscheidung - neben drei viel weniger wichtigen Fragen - der Art und Weise der Wahl des Staatspräsidenten vorgeschlagen. Die - aufgrund der Verfassung nötigen - 100.000 'Unterschriften zur Unterstützung dieser Initiative wurden gesammelt und die Volksabstimmung am 26. November abgehalten. Mit einer ganz kleinen Mehrheit wurde der Vorschlag der Freien Demokraten angenommen: der Staatspräsident wird nach den parlamentarischen Wahlen gewählt. Das gab dem Kandidaten der Sozialisten, Imre Pozsgay, keine Chance.

Ein vieljähriger, alter Traum über eine demokratische Republik ist so in Ungarn Wirklichkeit geworden: sehr, sehr kurzfristig, für einige Monate im Sommer und Herbst 1989 herrschte eine Art von Sternstunde im Lande. Bis zu dieser Zeit standen Republikanismus und Fortschrittlichkeit in Korrelation – seitdem ist die Situation komplizierter geworden. Der Begriff „demokratische Republik“ wiederhallte nämlich – nach der äusserst kurzen Periode der Euphorie – wieder immer mehr die „Deutsche Demokratische Republik“ und laut auf politische Wertvorstellungen beziehenden Meinungsumfragen fühlten die ungarischen Staatsbürger schon keine direkte Korrelation zwischen Demokratie und Republikanismus. Anders formuliert (mit Dick Howard's Worten); die anti-totalitären Bewegungen in Ungarn wie auch in anderen postkommunistischen Ländern konnten nach 1989 die tugendhaften moralischen Vorstellungen über Demokratie in die Politik der Republik nicht übertragen.¹⁴

Meiner Meinung nach ist das Republikanismus im traditionellen Sinne des Wortes nach 1989 neutral geworden, weil die republikanische Staatsform von allen möglichen politischen und ideologischen Richtungen, Gruppierungen ohne Vorbehalt angenommen wird. Der Begriff der „Fortschrittlichkeit“ liess sich nach 1989 auch viel schwieriger bestimmen. Vor der „Wende“ schien es klar zu sein: die Marktwirtschaft ist besser als die zentralisierte staatliche Wirtschaftsverwaltung, das Mehrparteiensystem ist besser als das von der einzigen Staatspartei beherrschte politische Leben, Neutralität oder EU- und NATO Mitgliedschaft sind besser als RGW und Warschauer Pakt Mitgliedschaft, die Souveränität der Gesellschaft gegenüber dem Staat ist besser als die Allmächtigkeit des Staates. Die Erfahrungen des letzten Vierteljahrhunderts haben zu einer bitteren Enttäuschung in dem grössten Teil der Gesellschaft geführt und heutzutage laut der Meinung der tongebenden Schichten, Gruppen, sogar etlicher Politiker seien echte Werte nur in der ethischen und keinesfalls in der politischen Welt zu suchen. In diesem Sinne gehört also das Republikanismus der Vergangenheit, den geschichtswissenschaftlichen Forschungen, obwohl im Laufe der zweiten Hälfte des ersten Jahrzehntes unseres neuen Jahrhunderts die Ungarische Sozialistische Partei die republikanistischen Traditionen in ihrer parteipolitischen Rhetorik wiederbelebt hat¹⁵.

¹⁴ Dick Howard: *Demokratische Republik oder republikanische Demokratie?* Vortrag im Europa Institut Budapest, am 18. Oktober 1996.

¹⁵ S. z. B. die Materialien einer Tagung über „Die Republik im Lichte der modernen Geschichte“ im Institut für Politische Geschichte der Ungarischen Sozialistischen Partei am 1–2, Februar 2006, zum Anlass des 60. Jahrestages der Proklamation der Republik. S. auch das „historische Album“: *Demokratikus köztársaságok Magyarországon*. (Demokratische Republiken in Ungarn). Rredigiert von István Feitl, Márta Gelléri, Lázár, János Kende, Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.

CULTURES ET CRISES POLITIQUES EN EUROPE CENTRALE

PAUL GRADVOHL

Les crises majeures du communisme soviétique, suspendant le fonctionnement des institutions, se sont produites en Europe centrale (entendue comme ayant pour noyau la Pologne, la Tchécoslovaquie et la Hongrie entre 1918 et 1989). Le phénomène est connu et déjà les ouvrages de Lonnie R. Johnson¹ et Catherine Horel² l'évoquent. On peut trouver, surtout dans le second, un récit bien plus détaillé que ce qui peut être présenté ici. Malgré tout la spécificité de l'approche proposée ici en clin d'œil à Charles Kecskeméti exige une nouvelle petite incursion dans l'histoire de l'Europe centrale. Le propos de Lonnie Johnson est simple. Il dérive l'histoire des petits de celles des grands. L'Europe centrale est composée de petits États, leur rôle dans leur propre histoire est donc négligeable. Pourtant, dans la période étudiée dans le cadre de mon travail d'habilitation (1918-1989)³, il s'est produit un phénomène qui semble magique et inexplicable sur la base de ce schéma. Un temps, en plein communisme, de sujets les peuples de ces pays sont devenus acteurs. Ce fut justement la période 1956-1981, des crises hongroise et polonaise à l'établissement de l'état de guerre en Pologne le 13 décembre 1981.

En lisant les deux ouvrages cités on voit toutefois que nos acteurs ne sont qu'à moitié maîtres de leur sort. Ce sont les Soviétiques qui lancent les bouleversements avec le XXe Congrès du PCUS et, de même, c'est la politique de Gorbatchev qui, en 1985, sera décisive pour l'avenir de ces pays. Toutefois les peuples de la région jouent bien un rôle par

¹ Voir Lonnie R. Johnson, *Central Europe. Enemies, Neighbours, Friends*, New York, Oxford, Oxford University Press, 1996, pp. 252-263, sous l'intitulé « Revolutions and Reforms: 1956, 1968, and 1980-1981 ».

² Voir *Cette Europe qu'on dit centrale. Des Habsbourg à l'intégration européenne 1815-2004*, Paris, Beauchesne éditeur, 2009, pp. 134-159, sous l'intitulé « La contestation : un phénomène centre-européen ».

³ P. Gradwohl, *L'Europe centrale est-elle concevable ? Les impasses de la sécurité nationale en Europe centrale : impact sur la cohérence régionale au XXe siècle*, soutenu à Paris le 10 décembre 2009 devant les professeurs Didier Francfort, Antoine Marès, Antoine Nivière, Jean-Christophe Romer et Stéphane Rosière.

leur protestation voir leur agitation. Rien n'est dit du silence tchécoslovaque en 1956. La thèse de Muriel Blaive qui associe le décalage chronologique entre mouvements de contestation du socialisme réel à des cycles économiques divergents et une capacité particulière du parti communiste tchécoslovaque à recycler les stéréotypes nationaux tchèques ne semble pas suffisamment connue et n'est pas mentionnée⁴. Le seul schéma proposé par Lonnie R. Johnson est l'addition de divisions au sein des partis concernés en 1956, 1968 et 1980, et d'un « potentiel pour la protestation populaire », le cas de 1968 en Tchécoslovaquie étant à part, puisque c'est le seul parti qui est à l'origine de la crise, les « mauvaises performances économiques et le malaise politique » semblant déranger celui-ci. Le reste de la société est absent.

Il paraît pourtant nécessaire de mettre en perspective autrement les crises en question. Et il faut bien s'interroger sur ce qui fait que, la dynamique régionale étant ce qu'elle est, la Pologne entre de plain pied dans le récit de Catherine Horel pour l'occasion. Ce qui d'ailleurs rejoint pleinement le choix fait dans l'analyse proposée ici⁵. Citant Jacques Rupnik Lonnie R. Johnson précise que 1968 fut le moment de la rupture entre intellectuels critiques et pouvoir politique. Ce qui est une autre piste. Dans cette région un groupe d'intellectuels auraient promu des crises politiques à la fois de l'intérieur du parti (jusqu'à 1968) et en opposition avec lui, comme en Pologne dans les années 1970-1980.

Mais il faut peut-être inscrire cette réflexion dans le cadre de la culture politique régionale. Ce goût pour la « contestation » signalé par Catherine Horel mérite explication et clarification. Dès avant 1956, les intellectuels hongrois et polonais, mais aussi quelques intellectuels marxistes en Tchécoslovaquie, ont commencé à réfléchir sur des modalités alternatives de socialisme dans bien des domaines. De l'agriculture à l'économie industrielle, de la vie culturelle aux institutions politiques, les « fronts populaires » (censés donner une place aux progressistes non communistes) ou les petits partis non communistes, quand ils existaient, ont partout connu une nouvelle activité. Mais quand on observe la participation sociale et les acteurs réels des crises polonaises et hongroise de 1956, force est de constater qu'il y a quelques oublis dans le récit résumé ici. Un premier silence significatif portent sur les mécanismes politiques centraux du socialisme soviétique : tant en Pologne qu'en Hongrie, avant 1956, il y eut une crise de confiance majeure entre le sommet du pouvoir politique et la direction de la police politique. En Pologne, une défection initia une déstabilisation majeure de l'appareil de sécurité, ce qui se traduit sur le plan institutionnel. Le département ministériel appelé du 1er janvier 1945 au 7 décembre 1954 le Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (MBP) [ministère de la Sécurité publique],

⁴ Voir *Une déstalinisation manquée. Tchécoslovaquie 1956*, préface de Krzysztof Pomian, Bruxelles, Éditions Complexe, 2005, absent des deux ouvrages cités ci-dessus.

⁵ À l'inverse la présence de la Croatie dans le groupe de pays d'Europe centrale nous semble moins fondée. Comme l'auteur le reconnaît elle-même la faible ampleur sociale et géographique du mouvement du printemps de Zagreb, sa durée malgré cette intensité limitée (en fait de 1967 à 1974), et les circonstances constitutionnelle ou migratoire (5,2 % des Croates étaient partis en émigration et cela inquiétait la population, un phénomène sans équivalent plus au nord) diffèrent profondément des autres crises présentées.

devint du 7 décembre 1954 au 14 novembre 1956 deux départements ministériels séparés. Le Ministerstwo Spraw Bezpieczeństwa (MSW) [ministère des Affaires intérieures] comprenait la police normale et avait donc repris le nom du ministère de l'entre-deux-guerres. Le Komitet do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego (KdSBP) [Comité pour les affaires de sécurité publique] devint le nouveau nom de la police politique. Puis le 14 novembre 1956 le MSW absorba la police politique (l'ancien KdSBP). En Hongrie, György Gyarmati a montré la profondeur de la rupture entre la direction du parti et celle des services de sécurité. Elle atteignit un stade impraticable à l'été 1956, le dialogue étant rompu. Dans ce cas ce n'est pas la défection qui est mise en avant, mais le fait que Rákosi et la direction avaient fait passer les services secrets pour les auteurs des crimes staliniens qu'eux-mêmes avaient commandités, au lieu de continuer de faire bloc et de repousser l'essentiel des accusations comme jusqu'en 1955. Privé de l'appareil politique qui suivait les mouvements d'humeur de la population, les directions politiques déstabilisées par d'autres raisons dont des difficultés économiques associées à la l'industrialisation stalinienne – que n'avait pas encore clairement remplacée une nouvelle politique économique – ont donc été logiquement fragilisées. Pour la Tchécoslovaquie, une décennie plus tard, une crise d'une nature différente mais toujours entre direction du parti et services de sécurité a pu être observé par Duane Huguenin⁶. Il ne faut donc pas confondre maintien de politiques répressives par l'utilisation des appareils policiers spécialisés (par opposition à la police d'ordre publique) avec une prolongation de l'ordre stalinien. Pour ce faire il faut savoir comprendre l'exercice de la menace politique par en haut dans un cadre social et culturel global dont la cohérence doit toujours être questionné.

Mais il y a plus. Quand on observe la durée des mobilisations effectives en Hongrie, elle est supérieure dans l'après 4 novembre 1956 à ce qu'a duré l'insurrection elle-même⁷. Et en Pologne l'agitation a duré aussi bien au-delà d'octobre 1956. Donc au moins dans les villes et les usines, mais aussi certains milieux intellectuels, se manifeste une soif d'autonomie qui se traduit par la prise en charge, de façon historiquement exceptionnelle, de nombreuses fonctions sociales par des citoyens restant usuellement plus passifs. On retrouve ce même phénomène en Tchécoslovaquie un peu plus tard, ou avec Solidarność. Or rien d'équivalent ne s'est produit après 1989, même s'il y eut des mobilisations et un engagement relatif des populations. Ce détail sociologique et culturel doit servir la réflexion historique. Comment ne pas l'associer, pour 1956, à l'identification des groupes concernés avec la reconstruction de l'après-1945 et au désir de réaliser une partie du programme certes officiel mais jamais réellement envisagé du parti communiste (officiellement les conseils reposaient sur le peuple). À ce phénomène il faut ajouter le fait

⁶ *Les pratiques répressives de la Sûreté de l'État tchécoslovaque dans les années 1960*, thèse soutenue à Paris 1 en 2009 sous la direction d'Antoine Marès.

⁷ La bibliographie est pléthorique. On peut, sur les points évoqués ici, consulter *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, n° 83, juillet-septembre 2006, « Budapest 1956 au prisme des nouvelles sources ».

que, dans les trois pays, d'important groupes, incluant ceux qui avaient été persécutés pour des raisons qui leur échappaient, ne croyaient pas, jusqu'en 1956, que le communisme tiendrait longtemps. Aussi le sentiment d'absurde est clairement présent dans l'humour de l'époque. En somme, cet esprit public particulier fait défaut dans les analyses de Lonnie R. Johnson.⁸

De notre point de vue, ces crises centre-européennes prennent leur place dans une analyse qui met en avant l'importance des craintes relatives à l'existence de l'État et à sa capacité à assurer la sécurité des populations. La culture de la sécurité prônée et pratiquée par le pouvoir communiste sous Staline est entrée en crise très nettement dans deux pays. Et immédiatement, l'absence de ligne claire en cette matière a eu des conséquences sur la capacité politique du pouvoir. De même, on voit bien que les usages de la sécurité par la culture sous la forme stalinienne sont moins efficaces que ce que l'unanimité de façade laisse croire. En regardant l'évolution des pratiques religieuses ou de lecture par exemple, les huit années de stalinisme n'ont pas suffi à faire oublier l'héritage des générations antérieures et les espoirs de 1945. Ce qui amène à percevoir combien les directions politiques, dont j'ai observé le fonctionnement surtout dans les décennies suivantes, ont cherché à s'adapter à ces réalités. Il fallait démobiliser d'une part, boucher certains horizons de l'autre, et surtout éviter la crise politique, devenue, dans cette région – et là seulement – une sorte de menace endémique. Le phénomène de renoncement au contrôle du temps et de maîtrise des logiques dès le milieu des années cinquante, si bien décrit dans la thèse de Roman Krakovsky défendue en fin 2012 (*L'espace et le temps dans un régime autoritaire. La Tchécoslovaquie 1948-1989*)⁹, a donc eu des conséquences particulières en Europe centrale. Les tentatives de maîtrise absolue y ont eu un écho singulier, et les reculs des prétentions des pouvoirs communistes ont abouti à une délégitimation très forte dans des pays qui avaient eu un développement propre pré-communiste qui les rendit rétifs au modèle autoritaire à la soviétique et y produisit des accommodements spécifiques.

Dans ce cadre la question du rapport entre intellectuels critiques et parti se pose aussi autrement qu'en URSS par exemple. S'il y eut bien des intellectuels critiques dans les partis – sauf dans le cas de la Tchécoslovaquie après 1970 sans doute – jusqu'à 1989, ce furent surtout les « professionnels » qui entrèrent rapidement en contact avec des homologues occidentaux ou avec des revues techniques qui les informaient sur ce qui se

⁸ Voir Ildikó Szabó, *Láthatatlan történelem. Politikai anekdoták 1942-2012* [Histoire invisible. Anecdotes politiques 1942-2012], Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2013.

⁹ Pour la Hongrie voir Holger Fischer et Ferenc Szabadváry, *Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik* [Transfert technologique et échanges scientifiques entre la Hongrie et l'Allemagne. Aspects des relations historiques dans les sciences naturelles et la technique], München, R. Oldenburg Verlag, 1995, et Holger Fischer, *Deutsch-ungarische Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik nach dem Zweiten Weltkrieg* [Relations germano-hongroises dans les sciences naturelles et la technique], München, R. Oldenburg Verlag, 1999. On notera que la géographie est prise en compte dans chacun de ces volumes.

passaient à l'Ouest. Cette circulation et les perceptions consuméristes, de même que l'attrait des devises occidentales sanctifié par les pouvoirs¹⁰ ont pris des formes singulières. La contiguïté joue aussi un rôle important. On peut supposer que dans les trois pays, la perception, dans les milieux techniques, de l'ancrage dans la tradition occidentale et en particulier germanique, est demeurée très importante¹¹.

Le sens à donner aux divisions internes des partis communistes au pouvoir s'impose donc comme une question de première importance et évolutive. Et ce d'autant que, comme on l'a vu brièvement pour la crise de 1970 en Pologne, les Soviétiques pouvaient très bien signifier qu'ils n'avaient aucune envie d'apparaître comme les acteurs des crises intérieures de ces pays. Ce qui signifie que l'impression donnée en général d'un simple face à face entre URSS et pays soumis à son influence ne recouvrait qu'en surface les réalités de ces crises. 1956 en Hongrie et en Pologne auraient certes pu incarner les premières grandes crises (même s'il y avait eu juin 1953 à Berlin, nombre de révoltes dans des camps, etc.), mais ce fut le point crucial où la tutelle soviétique apparut comme définitive. L'intervention à Prague, elle, marqua non pas la reprise en main soviétique sur la région mais plutôt les limites des capacités soviétiques à intervenir – ce que comprirent très vite les dirigeants polonais et qui fut une évidence dans le reste du bloc où les voix nationales s'éloignèrent de plus en plus les unes des autres¹². La question des relations entre parti et intelligentsia offre donc un visage bien plus complexe que ce qui est présenté dans les ouvrages cités plus haut. Or les années 1960-1970 sont aussi marquées par l'affirmation politique de l'économie nationale¹³ avec ce que cela entraîne pour l'affirmation des élites techniciennes sur un mode différent de ce qu'a connu l'URSS¹⁴. L'accent ne doit pas être mis uniquement sur les déplacements des lignes politiques diverses, mais sur le glissement social qui établit ces couches intellectuelles dans une position bien plus forte et confortable après 1968 qu'auparavant. Certes l'optique tchécoslovaque, surtout dans les milieux des lettres et des sciences humaines, peut faire oublier cette réalité. Mais elle s'impose lors de l'examen des sociétés comme l'a montré Roman Krakovsky justement pour la Tchécoslovaquie.

La crise polonaise mériterait une analyse approfondie. Nous nous contenterons de soulever une question. Comment est-il possible de destituer le parti au pouvoir sans que cela n'apparaisse ? C'est pourtant ce qu'a fait le général Jaruzelski le 13 décembre 1981. Avec l'accord des Soviétiques. Le parti communiste, l'avant-garde officielle – et

¹⁰ Voir P. Gradwohl, *L'Europe centrale est-elle concevable ? ...*, op. cit., p. 27.

¹¹ Thèse dirigée par Antoine Marès à Paris 1 et qui a reçu en 2013 le prix d'histoire sociale de la Fondation Mattei Dogan : <http://www.msh-paris.fr/news/news/article/remise-du-prix-dhistoire-sociale-de-la-fondation-mattei-dogan-fmsh-2013/>.

¹² Voir Vojtech Mastny et Malcom Byrne, avec l'aide de Magdalena Klotzbach (éd.), *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*, Budapest, New York, Central European University Press, 2005.

¹³ Voir P. Gradwohl, *L'Europe centrale est-elle concevable ...*, op. cit., p. 148 et sq.

¹⁴ Voir Jan KUBIK, « On variations of soviet-type modernity: why Poland did not have its own ITR progressives », pp. 195–201, *Ab Imperio*, 2103/1, mais aussi l'article de Pal Tamas sur les spécificités de l'ingénieur soviétique dans ce même numéro.

constitutionnalisée sauf en Hongrie et en Pologne – a abandonné son rôle dirigeant. L'enquête devrait passer par une recherche dans des archives qu'il n'a pas été possible de consulter. Cas exceptionnel, elles relèvent toujours du Conseil des ministres et non pas des Archives des actes nouveaux ou de l'IPN. L'organe qui prit le pouvoir en fin 1981 n'était toutefois pas un nouveau né. Le KOK (Komitet Obrony Kraju) [Comité de défense du pays] a été institué le 18 février 1959¹⁵. Il a fonctionné pendant des décennies en préparation d'une situation de guerre internationale. Avec l'état de guerre son statut changea brusquement. La proclamation de l'état de guerre avait donc pour but d'imposer dans un cadre légal une forme de pouvoir contraire aux principes de l'État socialiste. Mais la genèse de ce changement de statut est étrangement mal connue. Et les études concentrées sur la répression ne rendent pas compte de la crise structurelle de légitimité qui résulte de cette suspension institutionnelle qui dénia au Parti ouvrier unifié polonais toute aptitude à se prétendre avant-garde surtout en bonne logique « socialiste ».

Nous en arrivons donc à une conclusion assez étonnante après ce petit détour par les crises qui ont marqué la région. Autant elles ont attiré beaucoup d'attention sur elles, notamment dans la littérature occidentale, autant elles restent assez mal comprises, ou du moins leurs ressorts ne sont-ils pas si évidents à localiser. On peut bien sûr trouver des relations avec la conjoncture économique. Mais cela suffit-il à expliquer en particulier les formes prises par ces crises ? Certes leur déroulement a comporté beaucoup d'éléments qui ont suivi un cours incertain. Rien n'était écrit d'avance et la tendance dominante à donner du sens en fonction de l'issue finale trouve ici ses limites. La fin du communisme soviétique, malgré le maintien du frère chinois, a transformé le statut social de ces crises. Avec le temps qui passe, on en arrive parfois à la négation d'une bonne partie des réalités de ce temps révolu. En effet, l'enthousiasme ouvrier qui s'est traduit par des conseils ouvriers, des initiatives culturelles, etc. n'est plus aujourd'hui un thème où se joue l'identification avec des héros martyrs. La cause est trop éloignée et dérangeante pour les discours centrés sur la seule nation. Mais ce n'est guère une raison pour négliger ces dimensions.

Plus intéressante encore est la difficulté à comprendre la culture politique du pouvoir communiste en général et polonais en particulier. La question habituellement posée, laquelle a connu par exemple en 2009 une phase judiciaire, est celle de la trahison du général Jaruzelski, ou au moins de l'illégalité de sa prise de pouvoir et par suite de sa responsabilité personnelle dans certaines dispositions répressives. Mais comment pouvoir traiter ainsi une situation alors que le KOK fonctionnait depuis si longtemps et que la préparation de l'état de guerre était légale ? La légalité n'est d'ailleurs pas ici affaire de recon-

¹⁵ Voir Aleksander Kochański, *Polska 1944-1991. Informator historyczny. Tome II, Ważniejsze akty prawne, decyzje i enuncjacje państwowe (1957-1970)* [Pologne 1944-1990. Informateur historique. Tome II. Principaux documents légaux, décisions et proclamations gouvernementales], Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2000, p. 150.

naissance morale ou politique mais d'outil de mesure des difficultés du système à respecter ses propres règles officielles ou même officieuses. Il faut souligner que la continuité de l'État n'est pas un vain mot et que la question des institutions similaires dans les autres pays n'a pas été posée. C'est dire que l'approche par la culture de la sécurité a une validité qui dépasse notre période. Et l'analyse des crises du communisme centre-européen permet de la justifier encore plus aisément.

Et si on prend conscience que la perception des institutions de sécurité est en soi un sujet délicat et mal traité, il est donc impératif de s'interroger sur le temps et l'espace en Europe centrale pendant le court vingtième siècle à l'aune de constructions légales et étatiques incohérentes, générant des historicists. Charles Kecskeméti, en s'interrogeant sur l'Europe centrale en 2004¹⁶, présentait une géographie des archives publiques des États communistes européens montrant bien l'importance des différences entre les modèles soviétique ou roumain et l'évolution des États d'Europe centrale. Il insistait aussi sur le fait que la rupture Est-Ouest est moins absolue dans les années communistes que ce qui est généralement admis. Ce faisant il contribuait à encourager les recherches sur les cultures et cultures politiques spécifiques y compris dans des périodes plus récentes que ses terres de prédilection. Mais il est aussi une des voix qui appelle à une histoire qui refuse de servir d'outil de légitimation politique, et pour un contemporainiste spécialiste de l'Europe centrale, c'est là encore un message d'une actualité malheureusement criante.

¹⁶ Voir C. Kecskeméti, *Pour comprendre l'histoire de l'autre Europe. Recueil d'essais*, Paris, Honoré Champion, 2011, « L'Europe centrale existe-t-elle ? », p. 13-31, repris de *Comma*, 2004, n° 3-4, pp. 51-61.

EGY KUTATÁS DILEMMÁI ÉS NEHÉZSÉGEI

KÖRMENDY LAJOS

Egy esszé előzményei

Amikor megkaptam a felkérést, hogy írjak cikket a Kecskeméti Károly tiszteletére megjelenő kötetbe, őszintén szólva zavarba jöttem. Évtizedes barátság fűz Károlyhoz, nem volt kérdés, hogy eleget teszek a kérésnek, de nem volt kézirat a fiókban, amit elővehettem volna. Bár közel egy esztendeje dolgozom egy kutatási témán, a hat évre tervezett munkának olyannyira az elején járok, hogy nemigen merek a nyilvánosság elé állni az eredményekkel. Némi lamentálás után egy esszé írása mellett döntöttem, mely vázolóan ennek a kutatásnak a fontosabb csomópontjait, dilemmáit és nehézségeit. (És nem mellékesen így jobban védve leszek a tudományos kritikák ellen.)

Mivel az esszé sokkal személyesebb hangvételő, mint egy szigorúan vett tudományos tanulmány, engedtessek meg, hogy néhány szubjektív háttér-információt osszak meg az olvasóval.

2012 augusztusában közel 38 év levéltári szolgálat (egy munkahelyen!) után nyugdíjba mentem, és (köz)feladat nélkül maradtam. Levéltáros vagyok, ezt a területet ismerem legjobban, a volt munkahelyem azonban nem tart igényt a tudásomra és tapasztalatomra – én ezt zokszó nélkül tudomásul vettem. Szellemi ember lévén nem maradhatok szellemi feladat nélkül, levéltártant azonban nem érdemes művelni gyakorlati kapocs nélkül, különben a buzgó szakember könnyen egy elavult szakmai rezervátumban találja magát. Új feladat után kellett néznem, amit – az igazat megvallva – nem volt nehéz megtalálnom.

Évtizedek óta foglalkoztat a kérdés: mi az oka annak, hogy egyes régiók, országok, népek gyorsabban fejlődnek, míg mások képtelenek kitörni az elmaradottságból? Miért ívelt fel üstököszerűen Japán, Dél-Korea, Tajvan, Hong Kong pályája az elmúlt 60 évben? Az utóbbi időben pedig Kínáé? Minek tudható be Afrika általános kudarca a gyarmati

sorból való megszabadulás után? (Ennek is van már fél évszázada.) Ugyanezek a kérdések a távolabbi múltba is alkalmazhatók: mi volt az ókori görögök titka, minek volt köszönhető az itáliai városok felemelkedése és fénykora a 11–16. században? Miért Anglia lett a világ műhelye a 18–19. században, miért lett Amerikáé a 20. század? Miért kíséri Magyarországot immár fél évezrede (egy rövidebb periódust leszámítva) az állandó kudarc és perifériális szerep?

A kérdés persze nemcsak engem izgat, hanem évszázadok óta foglalkoztatja a gondolkodókat különböző szinteken, különböző aspektusokból (a fejlődés, a modernizáció, a civilizációk életciklusa stb.). Néhány nagy, illetve jelentős gondolkodó a hosszú sorból: Karl Marx, Max Weber, Oswald Spengler, Arnold Toynbee, Samuel Huntington, Francis Fukuyama. Nincs olyan ambícióm, hogy Weberrel vagy Toynbee-vel fölvegyem a versenyt, ennél sokkal szerényebb a célkitűzésem. A kérdéskör egy kisebb szeletét választottam ki, és azt próbálom megvizsgálni, hogy mi a szerepe az individualizmusnak az európai kultúrában, milyen utat járt be, mennyiben befolyásolja a helyzetét, állapotát különösen a 20. század második felében?

Minden mindennel összefügg

Bármennyire is lokalizálni kívántam a vizsgálandó kérdést, már az anyaggyűjtés első hónapjaiban beleütköztem egy szinte megoldhatatlannak tűnő problémába: mivel az individualizmusnak az egész társadalomra gyakorolt hatását kell vizsgálnom, szinte mindenhez kellene értenem. Bár elég széles az érdeklődési köröm, mégsem vagyok történész (azon belül: művészettörténész, gazdaságtörténész, kultúrtörténész, társadalomtörténész, ókorász, középkorász, a felvilágosodásra szakosodott kutató stb.), filozófus, esztéta, szociológus, szociálpszichológus, teológus, jogtudós, közgazdász, politológus, hogy csak a legfontosabbakat soroljam fel. (Az is igaz, hogy más, hasonló témával foglalkozó kutatók sem polihisztorok.) Viszont a kívülállóságnak is vannak előnyei, mert innen jól látható a szakemberek gyakori szakmai vaksága: az elfogadott szabályok és módszerek nemcsak a tudományosság zálogai és az ellenőrizhetőség biztosítékai, hanem egyben korlátok is, és ha a kutatók átcsúsznak a rutinba – nem ritka eset –, akkor kimondottan csőlátásról beszélhetünk.

A mindentudásra vannak jó példák a közelmúltból is. Francis Fukuyama *A nagy szétbomlás* című kitűnő könyvében a nyugati társadalmak 20. század második felében bekövetkezett társadalmi válságát (közösségek szétesése, családok felbomlása, bűnözés növekedése, elidegenedés, a politikai berendezkedés hanyatlása stb.) az ipari társadalomnak a posztindusztriális korba való átmenetként fogja fel, átmenettel járó zavarnak, amin vélhetően túl fognak lépni. (A könyv 1999-ban jelent meg, a pozitív jeleket a szerző már az évtized elejétől látni vélte.) Imponáló az amerikai politológus tájékozottsága, ahogy

a biológiai kutatásoktól kezdve a gazdaságtörténeten keresztül a kriminológiáig bezáróan sorolja az adatokat – talán túl sokat is.

Más úton jár Niall Ferguson brit történész (*Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Budapest, 2011), aki képzettségének megfelelően történelmi távlatból vizsgálja az európai civilizáció (az európai globális hatalom) fő hajtóerőit a történelemben: a versenyt, a tudományt, a tulajdont, az orvostudományt, a fogyasztást és a munkát. Az érvelése figyelemre méltó, az adatok tiszteletet parancsolók, bár arra a számomra fontos kérdésre nem ad választ – lehet, hogy ez nem is volt a célkitűzése –, hogy ezek a hajtóerők miért éppen Európában álltak össze.

Az alaphipotézis

Egy kutatás indításának általában előfeltétele egy hipotézis, ami alapján a kutató el tud indulni. Ha jó a hipotézis, akkor a feltárt tények, adatok azt alátámasztják, ha nem, akkor elvetendő. (Most ne térjünk ki arra a nem is olyan ritka esetre, amikor a kutató az ellentmondó adatokat nem veszi figyelembe, magyaráz elhallgatja.) Az én alaphipotézisem leegyszerűsítve röviden összefoglalható: az európai civilizációt az individualizmus tette naggyá, és a túlhajtott individualizmus teszi tönkre.

Bár nem hangzik nagyon tudományosan, de évtizedek alatt megélt személyes tapasztalataimból szűrtem le ezt a tételt, miután láttam, hogy mennyi erő akadályozza a javítást, a fejlődést, hány jó kezdeményezés futott zátonyra a munkahelyemen, hány hosszú évek munkájával létrehozott projekt halt el hatalmi presztízis, a kultúra megvetése vagy egyszerűen emberi kisszerűség, ostobaság, irigység, lustaság miatt! A igazat megvallva már vagy 15 éve ebből kiindulva próbálom értelmezni a világból és a környezetemből rám zúduló információkat, benyomásokat. Eddig nem rendült meg az alaphipotézisem, igaz, a részletekben – ahol, tudni illik, az ördög lakozik – sokat finomodott, de ezt egyáltalán nem bánom, mert nem szeretnék megragadni az egyszerű kinyilatkoztatás talaján.

A tények és a trend

Az európai (vagy tágabb értelemben: a nyugati) lemaradást, megmerevedést lehet szimplán gazdasági kérdésnek tekinteni, sokan így is teszik, mert a folyamat szembeszűrő és jól dokumentálható adatokkal: a múlt század közepe óta megállíthatatlan a kelet-ázsiai országok gazdasági expanziója. Japán kezdte a sort a hatvanas években egyszerű fogyasztási cikkekkel – az idősebb generáció még jól emlékezhetsz a tranzisztoros rádiók áradatára –, majd sorra következtek az egyre szofisztikáltabb termékek: videók, fénymásolók, órák, fényképezőgépek, szórakoztató elektronikai eszközök, autók, háztartási esz-

közök, számítógépek, okostelefonok és egyéb számítástechnikai eszközök. Az európai cégek vagy teljesen eltűntek a sorolt termékek piacairól, vagy erősen a háttérbe szorultak. Az USA jobban ellenállt a nyomásnak, főként a számítástechnikai iparának köszönhetően. A hardver tekintetében azonban már a múlté az amerikai dominancia, egyre több fontos alkatrész készül Ázsiában, a gyártás (összeszerelés) már régóta ott történik, például a világsikert jelentő Apple okostelefonokat is ott gyártják. Jellemző eset: a Lenovo kínai cég 2005-ben átveszi az IBM évek óta veszteséges személyiszámítógép-gyártását, továbbfejleszti, pár év alatt nyereségessé teszi, és immár a saját neve alatt forgalmazza a világ második legkeresettebb komputereként.

Az európaiak évtizedekig azzal nyugtatgatták magukat, hogy az ázsiai olcsó és szorgalmas munkaerő tömegárut állít elő, a technikai, tudományos tudás itt van ezen a kontinensen. Már rég nem igaz ez a tézis. Egyrészt Japánban, Hongkongban, Szingapúrban, Dél-Koreában vagy Tajvanon már nem olcsóbb a munkaerő (és nem alacsonyabb az életszínvonal), mint Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában. (Természetesen országokénti eltérések azért vannak.) Másrészt a Sony, a Panasonic, a Toyota, a Canon, az LG, a Samsung és a többiek már hosszú évek óta a fejlesztés élvonalát jelentik, és újabbak csatlakoznak ehhez az élbolyhoz, mint a kínai Huawei vagy a ZTE.

2008 óta az európai és az amerikai sajtó tele van a válságról szóló hírekkel, ennek viszont szinte nyoma sincs Ázsiában, illetve legfeljebb azért aggódnak, hogy a nyugati piacok összehúzódása miatt alacsonyabb lesz a fejlődési ütem náluk, mert kevesebbet tudnak exportálni. Félreértés ne essék, nem akarom idealizálni az ázsiai országokat, ott sem minden tökéletes, ott is vannak válságok, ott is van stagnálás, de a trend már évtizedek óta egyértelmű, és nem a Nyugatnak kedvez. Annak ellenére nem, hogy – utalva az alaphipotézisre – ott is az individualizmus gyors térnyerését állapítják meg a kutatók, igaz, annak szintje még most is sokkal alacsonyabb, mint a Nyugaton.

A jelenleg is tartó válság mást is a felszínre hozott: a Nyugat egyre nagyobb pénzügyi kiszolgáltatottságát a távol-keleti (és kisebb mértékben a közel-keleti) hitelezőktől. Az USA államadóssága közelít a 17 billió dollárhoz. A BBC-n tavaly láttam egy riportfilmet Nagy-Britannia és Kína gazdasági és pénzügyi fejlődésének összehasonlításáról. A film konklúziója: az utóbbi 20 évben a britek emelkedő fogyasztását egyre nagyobb mértékben finanszírozták hitelből, a hitelek egyre növekvő részét pedig távol-keletiek nyújtották. Ugyanez érvényes az USA-ra is. Hasonló a helyzet az európai kontinensen, bár a képet színezi, hogy Európában a hitelforrás és a felhasználók között húzódik egy belső határvonal is Észak- és Dél-Európa között.

A következmények

Ha az előbbi tényeket sorra vesszük, összeáll a logikus sor: ha egy régió évtizedek óta többet fogyaszt, mint amennyit termel, akkor a hiányzó pénzt valahonnan kölcsön kell kérni. Ha egy másik régiónál fordított a helyzet, azaz egyre több pénze van, és hajlandó is kölcsönadni, akkor kialakul egy pénzügyi függés. Ez történt, évtizedekig Japán volt a legnagyobb hitelező, az utóbbi években már Kína, direkt vagy áttételes módon. A fák azonban sosem nőnek az égig, ez nem mehet a végtelenségig így, bármennyire is bizonygatják ezt egyes nyugati közgazdászok.

Az öt évvel ezelőtti szükségszerűen bekövetkezett válság tömegek elszegényedését hozta magával, és rengeteg egyéni tragédiával jár. Az egész hitelválságként indult, majd átcsapott gazdasági és társadalmi válságba. Nyilvánvaló, hogy a nyugati országok hitelre épülő, egyre növekvő fogyasztást sarkalló modellje nem működik tovább. A politikusok – közgazdászok és társadalomtudósok támogatásával – különböző módszerekkel próbálják enyhíteni vagy orvosolni a bajokat. Ezek főként megszorításokból (elkerülhetetlenek) vagy pénzügyi megoldásokból (adósságok leírása, új pénzügyi alapok létrehozása) állnak, és szemmel láthatólag nem vezetnek eredményre. Értetlenül állok a legújabb javaslatok előtt, melyek szerint elég a megszorításokból, és ösztönző politikát kell beindítani (beruházások, fogyasztás – mindez rengeteg pénzbe kerül), magyarul folytassuk ott és úgy, ahogy eddig. Nem kell Nobel-díjas közgazdásznak lenni, hogy belássuk: egy hitelválságot nem lehet újabb hitelekkel orvosolni, illetve ez már középtávon is öngyilkos politika. (Engedtessék meg, hogy az ún. unortodox gazdasági politikáról most ne ejtsek szót, csak röviden annyit: ez már rövid távon is teljes kudarc.)

Nem nehéz megjósolni a jövőt. Ha a trend folytatódik (és miért ne folytatódna, semmi sem utal arra, hogy fordulat fog bekövetkezni), akkor a Nyugat összességében elszegényedik, ki lesz szolgáltatva a fejlettebb és gazdagabb régióknak, az állandó belső feszültségek pedig komoly konfliktusokat fognak okozni. Itt meg is állnék a jóslással, mert nem vagyok próféta.

Az okok

Sokféle magyarázatot olvashatunk a válság okaira.

A baloldalon elsősorban a neoliberálisok (más szóhasználatban: a neokonzervatívok) által preferált irracionális kapitalizmust kárhoztatják – nem minden alap nélkül. Ha könyvelési bravúrokkal, adóoptimalizálással több profitot lehet termelni, mint jó termékkel, akkor a gazdaság rosszul teljesít, a szabályozók rosszak, és a pénz egyre kevésbé tölti be az értékmérő szerepét. Ha új cégeknek, melyek rövid történetük során csak veszteségeket termeltek, a tőzsdei árfolyamuk mégis sokszorosára emelkedik, akkor gazdaságilag

indokolhatatlan tömegpszichózissal állunk szemben, amelynek eredménye csak összeomlás lehet – lásd az ún. dotcom-lufi kipukkanását 2000-ben. Ha a pénzügyi eszközök (műveletek) öncélúvá válnak – lásd például a piramisjáték-szerűen felépülő viszontbiztosítási rendszert vagy a tőzsde gazdasági alapfunkciójával tökéletesen ellentétes ún. shortolási műveleteket (amikor egy részvény árfolyamesése hoz nyereséget, tehát nem a fejlődőképes vállalatokat látják el tőkével, hanem a rosszakat) –, akkor súlyos szabályozási probléma áll fenn, és a pénzügyi rendszer diszfunkcionál. Ha veszteséges nagy cégek vezető menedzserei is euró- vagy dollármilliók juttatásokat (bónuszokat) kapnak, akkor a munkaértékeléssel és -ösztönzéssel komoly bajok vannak. Mindezek pedig történtek az egyre nagyobb (gazdasági) rugalmasság és szabadság nevében, és az utóbbi szorosan kapcsolódik az individualizmushoz.

A jobboldal panaszlistája is megszívlelhető: számos országban merev a szabályozás és a munkaerőpiac (még a rosszul dolgozókat sem lehet vagy csak nehezen lehet – súlyos kártalanítás után – elbocsátani), óriási az állami bürokrácia, átláthatatlanok és diszfunkcionálisak az elosztási és támogatási rendszerek (például Magyarországon az utasok több mint 70%-a kedvezményesen vagy ingyen utazik a vasúton), egyre rövidül a munkaidő (Németországban és Franciaországban számos szektorban jóval heti 40 óra alatt vannak, miközben a Távol-Keleten minimum tíz órával többet dolgoznak), egyre motiválatlanabbak a dolgozók. Más jelleggel, de több jelenségnél itt is fölsejlik az egyén érdekeinek előtérbe állítása vagy védelme a közösség rovására.

Ha a 2008 óta tartó válságot főként a neoliberais politika kudarcának is tekintjük, ne felejtjük el, hogy a hetvenes években is volt egy mély krízis számos nyugati országban, akkor a több évtizede meghatározó szociáldemokrata-szocialista politika merevedett meg és volt képtelen kezelni a halmozódó problémákat. Ekkor jött Margaret Thatcher, valamint Ronald Reagan, és megindult a gazdasági fellendülés, a fentebb vázolt lemaradási trendet viszont ez sem változtatta meg. Most vélhetőleg baloldali kurzus jön sok országban, mert a politikai inga mozgásából ez következik.

A politika – mind a bal-, mind a jobboldal – a maga korlátaival hosszú távon képtelen megakadályozni a gazdasági leszakadást, a társadalmi problémák megoldásánál pedig szinte teljesen eszköztelennek tűnik. Az elmúlt ötven évben óriásit fejlődött a tudomány és a technika, tehát sokkal több és hatásosabb eszköz áll a rendelkezésünkre, hogy például az országon belüli szegénységet jelentősen csökkentsük. Nemcsak nálunk, Magyarországon nem sikerült ez, hanem Franciaországban vagy Amerikában vagy Angliában sem. (A Távol-Keleten viszont komoly eredményeket értek el ezen a téren is.)

Az okok sokrétűek és összetettek, nem lehet egy könyvben, még kevésbé egy esszé keretében a kérdést megoldani, egyébként sem hiszem, hogy a zsebemben őrizném a bölcsék követ. Az biztos, hogy az okok a társadalmi folyamatok mélyén rejtőznek, olyan struktúrákban, melyeket a politika nem tud elérni, azok csak nagyon lassan, hosszú évtizedek, esetleg évszázadok alatt változnak: az emberek hitében, gondolkodásában a vi-

lágrol és önmagukról, az értékeikben. A híres francia Annales-kör történészei ezeknek a mélystruktúráknak az idősíkját nevezték hosszú időtartamnak (*longue durée*).

Ebbe a kategóriába tartozik az individualizmus, és nem lehet kétség afelől, hogy a 20–21. században alapvetően ez határozta/határozza meg az európai ember gondolkodását.

Az individualizmus

Maga a definíció is eléggé problematikus, filozófusok, történészek, szociálpszichológusok és szociológusok próbálták meghatározni több-kevesebb sikerrel az individualizmus lényegét. Egyszerűsítve a dolgokat elmondhatjuk, hogy az individualista felfogás autonóm személyeket feltételez, és az egyéni célokat, szükségleteket fontosabbnak tartja, mint a közösségeket és a közösség iránti köteleességeket.

Kétségtelen tény, hogy az európai civilizációban hosszú távon megfigyelhető az individualizmus fokozatos térnyerése. Vannak mérföldkövei ennek a folyamatnak: a klasszikus görög kultúra, a reneszánsz, a reformáció, a felvilágosodás, a 18–19. századi forradalmak (francia, amerikai, ipari, tudományos), valamint a 20. század második fele. Persze nem egyenes vonalú a változás, voltak, vannak nagy visszaesések, elég csak a 20. század két kollektivistá örületére, a fasizmusra és a kommunizmusra utalni. Bár a dolog nem annyira egyszerű, mert a két totalitárius berendezkedés főként politikai nyomásra létrehozott állkzösségekre épült, és amint ez a nyomás megszűnt, a közösségeik is azonnal eltűntek. (Gondoljunk például a náci vagy a kommunista pártok sokmillió tagására, de akár az ifjúsági vagy területi szervezeteikre, vagy a szakszervezeteikre.)

A történeti kép azonban bonyolultabb, mint gondolnánk, több kutató kétségbe vonja a túl egyszerű sémákat. Például Alan Macfarlane angol történész, aki *Az angol individualizmus eredete* című könyvében tudóstársaitól eltérően nem egy-egy elszigetelt forrásból – például önéletrajzból, prédikációkból, krónikából – vonja le a következtetéseit, hanem az Angliában a 13. századtól nagy számban fennmaradt, az egyszerű emberek mindennapi életét jól tükröző anyakönyvek, peres jegyzőkönyvek, szerződések, végrendeletek stb. alapján. A források meggyőzően bizonyítják, hogy a 13. századi Angliában szinte minden olyan tényező megvolt, ami individualizmust feltételez: a „modern” földtulajdonlás domináns volt, az árutermelés és a piac virult, a társadalmi mobilitás erős volt, a nagycsalád és a faluközösség pedig hiányzott vagy gyenge volt. De említhetem két kiemelkedő történész Jacob Burckhardt és Johan Huizinga „vitáját” is. A svájci tudós számára az individualizmus kibontakozása volt a reneszánsz lényege, a holland történész szerint ez legfeljebb a reneszánsz egy vonása volt sok közül.

Az individualizmus szorosan kapcsolódik a modernitáshoz. Heller Ágnes és Fehér Ferenc szerint (*A modernitás ingája*, Budapest, 1993) a modernitás állandó tagadást, válto-

zást és konfliktusokat feltételez, ez a folyamat azonban nem romboló, hanem építő, ami biztosítja a modernitás dinamizmusát. A modernnek mindent megkérdőjeleznek, újat, jobbat akarnak, egyetlen intézmény sem tabu, mindent ellenőrizni kell, a végső hivatkozási alap pedig a szabadság és az élet. A modernitás minden területen egyfajta ingamozgást végez, így az individualizmus és a kollektívizmus között is. Például a felvilágosodás felbomlasztotta a világ egységét, szubsztanciáját, és az új világrendben csak az individuumot ismerték el morális, gazdasági, politikai tekintélynek, a kezdeményezés forrásának. Erre az önromboló szélsőségre volt a válasz: a kommunizmus marxi koncepciója.

A hasonlat szellemes és jól szemlélteti a történelmi mozgásokat, azonban az építő változásokat és konfliktusokat, az állandó dinamizmust már kétkedve fogadom. Fukuyama az előbb említett könyvében 400 oldalon keresztül sorolja az ennek gyakran ellentmondó tényeket. A társadalmi deviancia növekedése és/vagy magas szinten való stabilizálódása, a családok szétesése, a termékenység zuhanása, az állam iránti bizalom és az oktatás gyors hanyatlása stb. inkább egy társadalom felbomlásáról, mint dinamikus modernizálódásáról tanúskodik. Persze ezt is történelmi távlatból kell szemlélni, és lehet mondani, hogy az inga előbb vagy utóbb visszalendül. (Az amerikai szerző is ebben reménykedik.) Mindenesetre számomra nyilvánvaló, hogy hosszú (több évszázados) távon egy, a fizika törvényeinek ellentmondó különleges ingamozgást látunk: az individualista oldalon egyre nagyobbak a kilengések, a kollektívista oldalon pedig egyre kisebbek.

Az individualizmusnak számtalan arca van, a hatásai pedig a társadalom, az emberi lét minden szegmensében tetten érhetők. Terjedelmi korlátok miatt engedtessek meg, hogy a sok vonás közül csak egyet fejtssek ki egy kicsit részletesebben: azt, hogy mit eredményez, mennyire kontraproduktív a túlhajtott modernitás és dinamizmus a gazdaságban, a társadalomban és a kultúrában, és mindez hogyan függ össze az individualizmussal.

Az individualista ember alapvető jellemvonása az autonómia, az ezzel járó egyediség és öntudat, a környezet (a világ) megváltoztathatóságába vetett hit és az újra való törekvés – ezek a zálogai a fejlődésnek/haladásnak. Nem mindegy azonban, hogy milyen a mérték.

A 21. század modern társadalmát már az önmagáért való dinamizmus jellemzi. Az új, a változás mítosza már dogmává vált, és egy újtási, változtatási spirálba hajszolja az európai embert, aki – a globalizáció idején – már nem csak európai. A hajsza az élet minden területén jelentkezik: a gazdaságban, ahol csak növekedni vagy tönkremenni lehet, az ebből kinövő fogyasztói társadalomban, ahol a régi avítnak és eldobandónak számít, a reklám-, a szórakoztató- és a kommunikációs iparban, ahol mindennap görcsösen újat akarnak produkálni és mindent fokozni próbálnak. Ezt a jelenséget személyesen általában úgy éljük meg, hogy rohan az idő, és valóban, minden sokkal zaklatottabb és gyorsabb. A hírek a tévében (még a BBC-ben is) egyre rövidebbek, a termékek fizikai és erkölcsi élettartama drámaian csökken, a sebesség, legyen az virtuális vagy fizikai (például internet vagy közlekedés) állandóan növekszik.

Súlyos társadalmi következményei vannak ennek a túlhajtott dinamizmusnak. A modern ember mentális-pszichikai túlterheltsége közismert és aggasztó következmény. Kévsébé ismert, hogy mindez általában is a tartalom kiüresedését és a forma győzelmét hozta el: a dolgokból eltűnik a mélység, és minden felszínes, sekélyes lesz, illetve hogy a mennyiségi növekedés a minőség rovására következik be.

Az autóiparban az új modellek kibocsátása egyre gyorsul. Míg 20-30 éve tízévente 2-3 új modell jelent meg, manapság már évente legalább 10 (Gorden Wagener, a Mercedes fő tervezőjének nyilatkozata a HVG-nek, 2013/16. szám). A Toyota 2010–2012-es visszahívási hullámát, ami ennél a márkánál korábban nem tapasztalt minőségi hibákra utal, ennek a hajszának tulajdonítják a szakértők. Az áruk élettartama azért rövidül, mert a fizikai tartósságot az erkölcsi elavuláshoz igazítják, azaz csökkentik, a felpörgetett újracserélési ciklusban pedig nem érdemes tartós termékeket készíteni.

Az elmélyült munka időpocsékolásnak tűnik. Minél hamarabb kell eredményt produkálni. A gazdasági életben a rövid távon látványos, de hosszú távon káros döntések elszaporodását (és az ezzel járó válságokat, csődöket) azzal magyarázzák, hogy a menedzsereknek minden negyedévben javuló statisztikákat, és egyre növekvő árfolyamokat kell elérniük, a javadalmazásuk is ehhez kötött. Ennek egyik kinövése a fentebb említett botrányos bónuszpolitika, a manipulálás, kozmetikázás és csalás és az ezzel kéz a kézben járó látszateredmény-hajszá, a gyors, látványos meggazdagodást elősegítő technikák előtérbe kerülése (shortolás, hedge fundok).

Az állandó információözön és változás miatt a tudás is óhatatlanul felszínesebb lesz. „Nem elég tudni, a tudást (azaz önmagadat) el is kell tudni adni!” – szól a jól ismert szlogen. Manapság a hangsúly már mindenképpen a prezentáción, az eladáson van. Aki foglalkozott új munkaerő felvételével, ismerheti, hogy milyen semmitmondóak a mostani sablonos „életrajzok”, motivációs levelek. Az önmagunk eladásának ipara keletkezett: ezrével születnek a könyvek, tréningek arról, hogyan kell életrajzot írni, viselkedni egy állásinterjú alatt, mit és hogyan kell mondani a kérdezőnek. A felszínesség – valamint az ezzel járó manipulálás és hazugság – legjobban a showbizniszben érhető tetten, de ennek részletezése messze meghaladná írásom szűkre szabott keretét.

Persze vannak olyan tényezők, melyek a minőségromlás és a felszínesség ellen hatnak – például az éles konkurenciaharc, de ez sem egyértelmű, mert a verseny gyakran az „új terepen”, új feltételek mellett folyik, azaz a negatív tendenciát erősíti –, viszont összességben nem tudják ellensúlyozni a fő trendet.

Érdekes módon nyilvánul meg a túlhajtott dinamizmus a művészetek területén. Még ma is csodáljuk az ókori épületek maradványait, a középkori katedrálisokat, oltárképeket, többnyire mégsem ismerjük az alkotóművészeket, mert nem tartották fontosnak, hogy önmagukat előtérbe állítsák, azaz hogy a nevük fennmaradjon, vagy a közösség nem tolerálta (volna) ezt. Művészettörténészek késhegyig menő vitákat folytatnak arról, hogy egy-egy nem szignált középkori vagy reneszánsz festmény melyik nagymester műhelyé-

ben készült, illetve hogy a mester vagy a követői készítették-e. De mondjuk a 17–18. századi képeket nézve is nagy egyöntetűség állapítható meg egy-egy korszakon, stílus-irányzaton belül.

Nem így a 20–21. században: a stílusok, az irányzatok egyre „halványulnak”, és egyre erősebben átüt az individuum. Egyre erősödik a különbözőzés vágya és az ezt szolgáló görcsös újítási kényszer. A legegyszerűbben és legnyilvánvalóbban úgy lehet új egyéni stílust kialakítani, ha a művész megkérdőjelezi az eddigi formákat, sőt néha az alapszabályokat is, erre mondják, hogy az illető „feszégeti a műfaj határait”. A festészetben eltorzul, majd eltűnik a figura, néha a festék is – helyette vannak különböző applikációk –, a zenében először háttérbe szorul, majd megszűnik a harmónia, a dallam és a ritmus – mindaz, ami megkülönbözteti a zenét a zajtól –, az építészetben az utca és a tér, a homlokzat stb. Mindezt felfoghatjuk a(z anti)forma diadalának és a tartalom eltűnésének is. A mindenfajta tekintély tagadása és az állandó tabudöntögetés – létezik még egyáltalán valamilyen tabu? – csak látványos kísérőjelenségei ennek a folyamatnak. Néhány sorral feljebb említettem, hogy a tartalom helyett a prezentáció és önmagunk eladása vált lényegessé. Tessék ilyen szempontból végiggondolni az ún. performansz művészetet!

Mindez persze nem jelenti, hogy minden művészre, minden alkotásra érvényesek lennének az előbbi felvetések. Azt mondani sem kell, hogy voltak a 20. században és vannak most is nagyszerű művészek és alkotások, sőt az említett ingamozgás itt is tetten érhető – lásd például a szocialista realizmust vagy a hiperrealizmust –, de a trend kétségtelen, és az egészet mozgató, egyre erősödő individualizmus is tagadhatatlan.

A téma kimeríthetetlen, egy ilyen kis esszé legfeljebb néhány gondolatot vethet fel. Tudom, hogy így is sok szál maradt elvarratlanul, ami ellentmondások képzetét is keltheti, ezek tisztázására azonban tényleg nincs hely. Ha sikerült az olvasót elgondolkodtatni, már megérte.

TÖREDÉK

TÖPRENGÉS A HONI ANTISZEMITIZMUS TERMÉSZETÉRŐL, AVAGY ÓVATOS JAVALLATOK A MAGYAR–MAGYAR VISZONY RENDEZÉSÉRE¹

BORSI-KÁLMÁN BÉLA

Mottó: „Zsidókérdésnek akceptálom a tételt,
noha azt vallom: csak magyarkérdés van”
(Kóbor Tamás író, 1867–1942)

Ha valaki, különösen Magyarországon, elköveti azt a könnyelműséget, meggondolatlanságot vagy botorságot, hogy – akár csupán érintőlegesen – az antiszemitizmust választja témájául, rengeteget kockáztat. Szinte bizonyos lehet benne, hogy még az elfogulatlan, sőt jóindulatú olvasók tekintélyes része is félreértheti, a hivatásos kurkászok, a „megmondóemberek” pedig – ha a kezükbe kerül egyáltalán – egészen biztosan félremagyarázzák, kiforgatják, saját szájuk íze szerint „interpretálják” fejtegetéseit.

Ilyesfajta elemzések olvastán ugyanis legalább két további kérdés óhatatlanul fölmerül(het): *a)* mi a céljuk; és *b)* kinek (kiknek) használ (vagy árt) velük szerzőjük?

Az elsőre még azt mondhatnánk, hogy a célkitűzés természetesen az „igazság” keresése, olyan rejtett összefüggések feltárása-felvillantása, amely mások figyelmét – fáradtságból, lustaságból, információszegénységből, szellemi restségből vagy csupán időhiányból – elkerülte, ezáltal hozzásegít(het) a „dolgok” alaposabb mérlegeléséhez s így – közvetve – árnyaltabb megközelítések, „jobb” elgondolások-döntések kialakíthatóságához, kimunkálásához.

Ez persze naivság, hiszen tudjuk: nincs viszonylagosabb kategória az „igazságnál”, minden emberi lény „igazsága” végső soron saját élete, életvitele, sorsa, *s mint ilyen*,

¹ Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból.

eleve különböző, alig összemérhető és – leglényegénél fogva – tökéletesen testre szabott, *egyéni* – akárha az ujjlenyomat vagy a géntérkép!

Vagyis a nagybetűs *Igazság-egész* hatmilliárd parányi igazságreszecskekből tevődik össze, ennél fogva elbírálása is csak (és kizárólag) *szubjektív* lehet. Más szóval: mindaz, amit e tárgyban a továbbiakban papírra vetünk, csupán a szerző *magánvéleménye*, senkit semmire nem kötelez, legföljebb megfontolandó, mérlegelendő...²

A fentebb említett rizikók egyike mindjárt az, hogy Magyarországon többnyire elég, ha híre megy: X. Y. vagy Z. a „zsidókérdéssel” bíbelődik.

Zsigeri beidegződés (pavlovi reflex) – előzménytelen, ám megfellebbezhetetlen szentencia formájában – ugyanis magyar (budapesti) értelmiségi berkekben többnyire az, hogy az illető vagy „megőrült”, vagy – s ez, ha lehet, még ijesztőbb – valami rosszban sántikál, eladta magát, „megbízásra dolgozik” stb. Ismereteink szerint a „kérdés”³ felvetésének tényét 1945 után igazából csupán Bibó Istvánnak bocsátották meg honunkban – ám neki is jobbára csak haló poraiban...

Föltehetően a félreértésektől, félremagyarázásoktól való félelem, legalábbis óvatosság az oka annak is, hogy korának kimagaslóan legnagyobb formátumú írója, Mészöly Miklós sem rukkolt elő életében a „kérdéssel” kapcsolatos gondolataival, jóllehet *A zsidókérdés útvesztői. Magyar reflexiók* című kézírata⁴ már legkésőbb 1983 elején nyomdakész állapotban heverhetett asztalfiókjában. Ennek ellenére, miként a tanulmány közlétevéje és gondozója írja bevezetőjében, „többek tanácsára elállt a teljes szöveg közlésétől (...) Elképzelhető, hogy Mészöly annyira »forrónak« érezte akkoriban a téma illetén tárgyalását, hogy még a rendszerváltás idején sem hozakodott elő vele nyilvánosan?” – veti föl Wilhelm András a megválaszolhatatlan kérdést.⁵

A másik ritkán kimondott gyanú azt tartja, hogy az, aki „túl sokat” – ráadásul nem zsidóként (illetve nem zsidó származásúként) – „foglalkozik” ezzel az üggyel, nyilván legjobb esetben is labilis személyiség, valamit kompenzál, maga is identitásproblémákkal küszködik. Túlérzékeny értelmiségekről (vagyis szokványos szakmai ártalomról) lévén

² Erről ezt írja kortársunk, az 1956-ban született Balog Iván: „Nyugaton (...) megdöbbenve vettem észre, hogy ott megnő a tekintélye annak, aki önként vállalja valamiért a felelősséget, és felvállalja önmagát, míg idehaza az előbbi balekságnak, mazochizmusnak vagy magamutogatásnak minősül.” (Balog Iván 2004, p. 8.)

³ Vö. Nagy N. Péter 2000; Vermes Gábor [New York] 1999. E rendkívül bonyolult, egyszerre fájdalmas és (politikailag) robbanékony társadalomlélektani *léttállapotot* így rögzíti annak egyik legjobb magyar ismerője: „Nem nehéz belátni, hogy ha a II. világháborúban történelmi mélypontjára került hagyományos magyar társadalom, a teljes fizikai megsemmisülés közelébe fogyott magyar zsidóság és a megsemmisülés folytán támadt űr (...) teremtette meg a kommunista (szocialista) rendszer (...) alapjait, akkor a rendszer bukása után az úgynevezett »zsidókérdés« előbb-utóbb »A kérdéssé« fog válni. Avagy – mint ez oly tragikusan vagy színvonalatlanul be is következett – kártyává. A *zsidó kártyát* mindegyik fél kijátssza a másik kompromittálására, a hatalomért folytatott harcban, amely a rendszerváltás utáni gazdasági-kulturális folyamatok dominálásáért folyik.” (Kőbányai János 2001, pp. 22–23.)

⁴ Lásd Mészöly Miklós 2004. A folyóirat 2004. második száma, s benne Mészöly nagyesszéjének (*A zsidókérdés útvesztői*) második (befejező) része 2004. február 24-én került a könyvesboltokba.

⁵ Az viszont tény, hogy e sorok írója 2004. február 13-án (pénteken) délután a *Magистер Könyvesbolt*ban találkozott Mészöly „egyik legfontosabb gondolkodói teljesítményével” (Wilhelm András), és – *-gal jelölve – annak első részét február 15-én (vasárnap) építette be saját „gondolatkísérletébe”! (Vö. Borsi-Kálmán Béla 2004, p. 114.)

szó, ez persze igen gyakran tényleg igaz. Ám ebből még *nem következik*, hogy *eleve* rosszindulattal, előítéletesen kezelné és – valós súlyának, megkerülhetetlen voltának megfelelően – nem minden oldalú, olykor mélylélektani szintig lemenő elfogulatlan, mi több, beleérző megértésére törekedne... Mégis, a reakció – a megnyilatkozó vérmérséklete s a „delikvensről” kialakított korábbi vélelme, illetve saját (be nem vallott) *ressentiment*-foka függvényében – könnyen az lehet, hogy: a) Ő is? Pedig milyen rendes srácnak (pasasnak) látszott! Kár érte...; b) Aha! Szóval ő is! Mindig tudtuk, hogy nem stimmel vele valami!; c) Na végre! Most aztán bejött a mi utcánkba... stb. A másik „oldal” természetesen diszkréten háttérben maradó mértékadó prominensei pedig, épp ellenkezőleg, csupán karrierépítő „helyezkedést”, valamiféle – úgymond – „(hozzájuk) dörgölőzést” lát és láttat benne... (Ha ezt az eleve előítéletes „skatulyázást” netán mégis megúszná, két dolgot mindenképpen előbb-utóbb megtapasztal. Egyrészt igazából nem nézik el neki, hogy – függetlenül személyes motivációitól – a vízvázastónak számító 1988–1991 közötti időszakban nem a „jó oldalt” választotta. Másrészt, ha – évei sokasodván – szakmai pályájára visszatekint, az a bizonytalan érzése támadhat, hogy mintha *nem mindenki* engedhetné meg magának, hogy e tárgyban „megszóljon”, az viszont szinte sosem derül ki, hogy – a feltételezhető hierarchikus meghatározottságokon túl – kik és hol osztják a korlátozott számú passzusokat... Az pedig, hogy esetleg csupán arról volna szó, hogy különféle szubjektív és objektív okok (önérzet, gátlások, dac, magánéleti gondok, külhoni munkavégzés stb.) következtében a rendszerváltás hatalmpolitikailag „legérzékenyebb” éveiben *nem akart* (s talán nem is tudott volna) „csapatot” változtatni, *újradefiniálni* hely(zet)ét, az senkinek nem jut eszébe, s talán tényleg indifferens. Marad tehát a *látszat* – nincs velünk, tehát ellenünk *lehet* – és sportnyelven szólva, a bizony kétes értékű „tartalék” szerep.⁶

Még rosszabbul járhatnak azok, akik – eddigi munkásságuk minőségében s tudományos-politikai hitelükben bízva – fölteszik magukban, hogy ők bizony a végére járnak, mondjuk (hogy ne rögvést magyar példával éljünk), a Sharon-kormányt és az izraeli jobb-oldalt feltétel nélkül támogató franciaországi nyomásgyakorló csoportok az ezredfordulón tapasztalható üzelmeinek, és feltárják a francia sajtóban kifejtett tevékenységük rejtett mechanizmusait.

Az objektív tisztázó szándékból születhet ugyan izgalmas könyv, s szerzőjét övezheti az intellektuális bátorságnak kijáró többnyire persze csupán négyszemközt kinyilvánított szakmai rokonszenv. Pascal Boniface-ot azonban, aki korábban a *Francia Szocialista Párt* egyik legbefolyásosabb külpolitikai tanácsadója volt, az *FSZP* vezetőinek címzett, a 2002. tavaszi franciaországi választások kimenetelét a szentföldi események prizmáján át bemutató eredetileg belső használatra készült följegyzése,⁷ egy a palesztin–izraeli konfliktus

⁶ Lásd erről Borsi-Kálmán Béla 2008 (közelebről: A cserejátékos lélektana, pp. 128–134.)

⁷ Lásd Boniface, Pascal 2001b. 2003.

tust tárgyaló ugyancsak 2001-es cikke,⁸ s főként *Lehet-e bírálni Izraelt?* című 238 oldalas pamfletje⁹ nyomán kirobbant politikai indulatok együttes eredményeként 2003 nyarán kizárták pártjából.¹⁰

„Izrael” ugyanis hívószó, egyfajta képzeletbeli lakmuszpapír! Erről így vélekedik Kovács András, a magyarországi zsidóság egyik legjelentősebb hazai szociológus kutatója:

„Ha valaki állást foglal Izraellel, vagy az izraeli–palesztin viszállyal kapcsolatban, számos más kérdésben is következtetni lehet álláspontjára, annak ellenére, hogy baloldaltól és szélsőjobboldaltól egyaránt felhangzanak az Izrael-ellenesség jelszavai. A zsidók és Izrael önkéntelenül világnézeti kóddá, tradíció és modernitás egyidejű, bonyolultan összefüggő paradigmáivá válnak mások számára. Paradox jelentőséget nyernek, mert miközben a modern világ rendkívüli bonyolultságát leegyszerűsíteni kívánó előítéletes gondolkodás épp a zsidók túlzott szerepvállalását, a rájuk irányuló kulturális figyelem aránytalanságát hánytorgatja fel, maga vizionálja minden globális jelenség mögé a felejtetni vágyott mumust.”¹¹

Vagyis konkrétan: Pascal Boniface és mindazok, akik óvatlanul ebbe a darázs-fészekbe nyúlnak, ugyanazt a „hibát” követik el, amennyiben azt hiszik, hogy a higgadt, őszinte és szókimondó érvelésnek helye és súlya lehet bármilyen Izrael Állam biztonságát érintő vagy – immár hazai vizekre evezve – a (magyar) zsidóság történelmi szerepét firtató vitában. Nyilván, s ezt eszünk ágába sem jut felróni nekik, nem ismerik Horváth János rezignált szentenciáját:

„Beszélhetsz német, francia; falusi, városi; katolikus, kálvinista; dunántúli és tiszántúli; székely és alföldi; debreceni és nagyvárad stb. ellentétekről, specialításokról; csak zsidó nincs a világon az *indulatnélküli* megállapítás számára. Zsidóval szemben csak filo-, vagy anti álláspontra szabad helyezkedni; s ha ezek egyikében nem vagy: a zsidók és keresztény megbízottjaik addig üldöznek, vágnak míg egyik vagy másik kategóriába bele nem kényszerítenek. Tanulság: legnagyobb, s nekik legféltelmezebb erő: az indulatnélküli, a higgadt, a *tudományos szenvtelenséggel megállapító zsidószemlélet* (= zsidókat szemlélés). A zs.val szemben az egyetlen fölény: a becsületes kriticismus. Ezt az egyetlen pozíciót nem szabad feladni. Nem szabad nekik sem a s...göket nyalni (...) sem pofozni őket. Ezt a kettőt szeretik, illetve eltűrik, mert tisztában vannak az emberökkel; de aki a két művelet egyikét sem alkalmazza rajtuk, attól félnek, mint valami titkos

⁸ Vö. Pascal Boniface 2001a.

⁹ Pascal Boniface 2003.

¹⁰ Lásd még erről Jean-Dominique Merchet írását a *Libération* 2003. júliusi 18-i számában és Alfred Grosser recenzióját a *L'Express*, 2003. május 22-i számában (a könyvismertetés következményeként Grosser távozott a neves hetilap felügyelőbizottságából). Lásd még: Yves Azeroual 2003, továbbá két francia filozófus (Jean-Claude Milner és Alain Badiou) újabb keletű szemantikai jellegű vitáját a „palesztin” és a „zsidó” szavak értelmezési lehetőségeiről (http://www.marianne.net/Badiou-et-Milner-les-meilleurs-ennemis_a223161_2.html). Az adatra Henri de Montety hívta fel a figyelmemet.

¹¹ Idézi és interpretálja Szántó T. Gábor 2003, p. 16. (az én kiemelésem – B.-K. B.). Lásd még Kovács András 1985, 2003.

fegyvert rejtegetőtől. Mert hogy, aki őket pozitíve nem szereti, ne gyűlölje őket s ne forraljon ellenük valamit: azt elképzelni is képtelenek. Ez az egy pont, amelyben minden zs. megegyezik.”¹²

Azzal pedig végképp nem számolnak, hogy az indulatokat nem egyszerűen a téma mindenkori politikai tétje, még csak nem is a holokauszt jóvátehetetlen rémsége, hanem – mindezekből következően *is* – egy csomó Izraelbe ki nem vándorolt, vagy onnan külföldre okokból eljött kettős kötődésű (nemegyszer kettős állampolgárságú) férfi és nő gyakorta identitászavarig fokozódó mély megrendültsége, illetve állandó tenniakarásban kifejeződő kompenzációs kényszere, a zsidó állam érdekeinek feltétlen védelme (illetve a magyar zsidók és zsidó származású magyarok egy tekintélyes hányadának nagyon is érthető túlérzékenysége és meghasonlottsága), vagyis az *ügy* érzelmi alapú túlbuzgó szolgálata szítja ilyen józan ésszel szinte fölfoghatatlanul magas hőfokra. Ezt az attitűdöt emígy fejezte ki az 1967-es hatnapos háború idején egy elfogultsággal igazán nem valószínű híres francia gondolkodó, Raymond Aron:

„Sohasem voltam cionista, először és mindenképp előtt azért, mert nem érzem magam zsidónak... De ma világosabban érzem, mint tegnap, hogy Izrael megsemmisítésének még a gondolata is lelmem mélyéig megsebez. Ebben az értelemben megvallom [szó szerint: bevallottam], hogy egy zsidó sohasem lehet teljesen objektív [szó szerint: sohasem juthat el a tökéletes tárgyilagosságig], ha Izraelről van szó.”¹³

S innen már csupán egy apró lépés Timothy Garton Ash neves brit társadalomtudós fanyar beismerése, amelynek érvénye vitán felül áll: „Nehéz egy nem zsidó európainak erről írni anélkül, hogy ne növelné a bajt, amelyet elemezni próbál.”¹⁴ Más szóval, aki erre az aláaknázott terepre merészkedik, egyfelől nem tudhatja, hogy szándékaival szöges ellentétben vállalkozása nem eredendően a kívánt hatással ellentétes-e, *kontraproduktív* (vagy annak minősül), másfelől 2013 nyarán – Auschwitz után csaknem hét évtizeddel – bármennyire szeretné is, nincs többé abban a helyzetben, mint Horváth János volt Trianon után alig egy esztendővel, 1921-ben. Azaz nem „szemlélheti” többé tárgyát, a „zsidó sorsot”, holmi „tudományos szenvtelenséggel” – noha a tárgyilagosságra (objektivitásra) változtatlanul törekednie *kell*!

Ez viszont nemigen megy, mert elegendő, ha az írásában előforduló bármelyik szereplő szocializációs-ideológiai környezetét vázolja akár egyetlen szót is ejt az illető száma-

¹² Horváth János Szekfű Gyulának 1921. március 31-én, idézi és interpretálja *Miskolczy Ambrus* 2001, p. 81. (az első kiemelés H. J.-tól származik, a második az én kiemelésem – B.-K. B.). Nincs itt terünk e pikírt passzus kimerítő elemzésére, így csupán egy megjegyzésre – és egy kérdésre – szorítkozunk: 1. azokon a szöveghelyeken, ahol Horváth János a zs.-jelölést használja, írjuk be a *hottentotta* vagy egyszerűen az *ember* szót, és olvassuk *úgy* újra; 2. vajon az egyik legkiválóbb múlt századi irodalomtudósunk, H. J. 1944 után mit írt volna ugyanerről? A téma monografikus feldolgozására a közelmúltban Gyurgyák János vállalkozott *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet* című nagyon alapos (ámbar sokak által vitatott) könyvében (Gyurgyák 2001); vö. *Kecskeméti Károly* 2002.

¹³ *A L'Espresso* 2002. február elsejei száma alapján (közelebbi megjelölés nélkül) idézi *Boniface* 2003, p. 10.

¹⁴ Lásd *Timothy Garton Ash*, 2003, p. 24.

zásáról, máris megkaphatja, hogy a „zsidózás legtöbbször annak a sötét előjele, hogy valakinek a tollát az előítélet vezeti.”¹⁵ S ez még akkor is megeshet, ha a bírált politológus szerző kenyérkereseti forrását tekintve történetesen az ottawai *Jewish Community Council* tanácsadója,¹⁶ ergo igen kevésbé valószínű, hogy ádáz antiszemita volna.

S ez a címkézés egyebek között azért oly rémisztően veszélyes, mert *valóban* nem lehet elintézni azzal, amit egy évtizeddel ezelőtt publikált tárcájában Bozóki András az Amerika-ellenességről kifejtett, tudniillik hogy „úgy hülyeség, ahogy van. Arra szolgál, hogy akiknek már végképp semmi érv nem jut eszükbe, megbélyegezhessék vitapartnereiket. Erre jó.”¹⁷

Az antiszemitizmus billoga épp azért oly félelmetes, mert a világtörténelem abszolút mélypontja: a soá (holokauszt) támasztja alá,¹⁸ s emez (végső) érv és a belőle következő megkérdőjelezhetetlen *erkölcsi fölény*¹⁹ ellen – mármint hogy „megtörtént/megtörténhetett” – egyszerűen nem lehet semmiféle történeti, szociológiai, morális stb. pajzs mögé bújni: *kivédhetetlen!* És, valljuk (ismét) be, *megbocsáthatatlan*.²⁰

Leghelyesebb tehát megítélésünk szerint az (volna), hogy mindazok, akik nem zsidó létükre e „nehéz fába” vágják fejszájukat, először családjuk legendáriumában néznének szét, először saját portájuk előtt söpörnének. Hiszen ha azt egy kicsit is megbolygatják óhatatlanul és megkerülhetetlenül olyasféle – az *oral history* kategóriájában tartozó – *reminiscenciákba* ütköznek, miként e sorok írója is. Édesanyám, Erdész Mária (1925–2011; aki 1940–1944 között a szatmári *Kereskedelmi Középiskolában* végezte tanulmányait) úgy emlékszik, hogy egyik osztálytársnője, az Auschwitzban minden családtagját elveszített Lébi Katalin 1945 tavaszán így fakadt ki szülei bedeszkázott ajtajú háza előtt: „Nincs Isten, de ha [mégis] van, én gyűlölöm!”; másik barátnője, a szintén árván maradt Diamantstein Ágnes emígy próbálta feldolgozni a feldolgozhatatlant: „Mi mindannyian halálra voltunk ítélve, s hálát kell adnunk az Istennek, hogy túlélhettük!” Harmadik osztálytársnőjéről nem őrzött meg hasonló kijelentéseket memóriája, de azt sajnos igen, hogy Sándor Gladys, tíz évvel a deportálás után az önkéntes halált „választotta”. Apám, id. Kálmán Béla (1920–2000) egyik színérváraljai gyerekkori barátja viszont, akinek nemcsak szülei, hanem teljes rokonsága a krematóriumok martaléka lett, bevallotta, hogy csupán azért jött vissza (vagyis azért nem távozott azonnal „Palesztinába”), mert – párt-

¹⁵ Lásd Antal Dániel 2003.

¹⁶ Vö. Molnár Bálint 2003:

¹⁷ Lásd Bozóki András 2003a.

¹⁸ Lásd erről Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László (szerk.) 1999. Kőbányai János – a magyarországi pártpolitikai küzdelmek összefüggésében – ezt írja: „a »szocialista polgárság pártjai« – a szocialisták és a szabaddemokraták (...) Csak egyetlen szempont miatt engedik ébren tartani a zsidó történelmet, hogy az ellentáborra – okkal, vagy ok nélkül – az antiszemitizmus billogát rásüthessék. Kétes eredménnyel, mert a virtuális antiszemitának csak reklámot csinálnak (...) a nem antiszemitákban pedig elkeseredést, sőt talán egyfajta dafke antiszemitizmust vált ki ez a stratégia.” (Kőbányai 2001, pp. 28–29.)

¹⁹ Vö. Bibó István 1986, pp. 623–797. és pp. 903–913. (különösen p. 709.).

²⁰ Márai lényegre törő fogalmazásában: [1944-ben] „egy társadalom megmutatta igazi arcát, a gyűlölet, kapzsiság, kegyetlenség mindenfajta őrgöngyét. Soha nem lehet elfelejteni, sem megbocsátani.” Lásd Márai Sándor 1999, p. 134.

aktivistaként, a Román Kommunista Párt „instruktoraként” – előbb bosszút akart állni a „fasisztákon” szerettei elpusztításáért.²¹ (A teljes igazsághoz persze számos esetben az is hozzátartozik, hogy a deportálást levezénylő „csapat” a visszamaradt „zsidó javak” morzsáit szétosztja a csóró szomszédok között, ily módon érdekeltté, cinkossá téve őket. Mármint abban, hogy túlélő zsidó honfitársaik ne jöjjenek vissza. Így válnak egyszeriben potenciális zsidógyűlölővé. Ha pedig ezt a deportáltak *mégis* megteszik, a bűntudat heveny antiszemitizmust gerjeszt azokban is, akik korábban legfőljebb közömbösek vagy „csak” önzők voltak.²²)

Más szóval csupán egyetlen partiumi magyar család emlékezete mind a négy (?) fenti *alaphelyzetet* rögzítette. Gondoljuk meg, mit jelent ez százezres nagyságrendben? S most kérdezzük meg azt is magunktól, hogy ha minket nem zsidóként ér ugyanilyen felfoghatatlan trauma, mi hogyan cselekedtünk volna, vagy mit tennénk hasonló esetben? Ha pedig a túlélők leszármazottjai volnánk, hogyan viszonyulnánk Izraelhez, vagy bármely olyan tényhez, megnyilvánuláshoz, eseményhez, ami a „zsidókérdéssel” összefügg, vagy „okos” politikai stratégiák valamilyen ötletes „árukapcsolással” ahhoz kötik-tálalják nekünk. Többnyire persze a négyévenként esedékes parlamenti választások évadján...

Vagyis további szószaporításnak helye nincs, még ha tudjuk is, hogy sokan és gyakran használják *ugyanarra a célra s ugyanúgy*, miként a magyar politológus az antiamerikanizmusról állította. Az emberfia(lánya) tehetetlenül széttárja kezét, ha már eltúrte, hogy szülei, nagyszülei, (társadalmi) rétege, osztálya, népe, nemzete, illetve azok intézményei, szervezetei, ideológusai, egyházai és politikai vezetői – tisztelet a kisszámú nagy kivételeknek – ezen *ősbűnt* megszületni hagyták, ápolták, terjesztették, s később bármilyen formában működtették, legalábbis cinkosan, avagy csupán passzívan elviselték...

Ezt a lelkiállapotot egy magyar közíró(hölgy) emígy rögzíti:

„Ki-ki mondhatná érveit, hogy soha, még gondolatban sem kívánt senkinek rosszat. Hogy hányszor, de hányszor elítélte azokat, akik a magyarországi zsidóság elpusztításában részt vettek. Hogy minden egyes elvesztett élet fáj. Hogy beleborzong az üresen álló vagy funkciót váltott vidéki zsinagógák látványába. Elmondhatná bárki, hogy mi mindent köszönhet a magyar kultúra a zsidóságnak. Idézhetné Szerb Antalt, aki a mindenkori tankönyvek ellenében a magyar és a világirodalom szeretetére tanította meg. Vagy Radnóti, akinek, mint neki, nem volt térkép e táj. Meg a többieket. A zseniális Füst Milánt, a fájdalmasan hiányzó Vas

²¹ Az adatok a hajdani szatmári középiskolások „Ki tudja merre visz a végzet” – feliratú tablóképéről valók: Lébi Kati születési dátumára azért emlékezett ilyen pontosan anyám, mert ő volt az egyetlen, aki az 1925-ös évfáratú osztálynál egy esztendővel később, mellesleg a trianoni „végzés” hatodik évfordulóján született. Ami azt illeti, a sors megpróbáltatásaiból alaposan kijutott a többieknek is: a vállaji születésű Mellau Etelka – németként – több mint két éven át Orosz Anyácska vendégszeretetét élvezte „málenkij robot” (rabóta) formájában, míg az Amerikába szakadt, szintén régóta megmagyarosodott szatmári sváb családból származó Prämer Etelka egyik fia – önkéntesként – a vietnami pokolban halt hősi (?) halált... (id. Kálmán Béláné, szül. Erdész Mária 2004. januári szóbeli közlése – B.-K. B.).

²² Ezt a részt 2004-es könyvünk egyik szaklektora, az 1919-ben Berettyóújfaluban született és Temesvárott nevelkedett Tóth Sándor kolozsvári filozófiaprofesszor (meghalt 2011-ben) kérésére illesztettük be. Az aljas ösztönökre apelláló, közismert és Bibón kívül is sokak által leírt lélektani folyamat árnyalt értelmezéséhez érdemes ismét mérlegelni egy másik kortárs, a szintén szatmári Tóth Imre filozófus-matematikátörténész fölkavaró visszaemlékezéseit is. Lásd Várdy Péter 2004, pp. 5–180. (különösen pp. 109–131.).

Istvánt. De nem teszi senki, nem tesszük, mert tudjuk, az érvek nem segítenek. Többnyire visszafelé sülnek el. Tudniillik ebben a játszmában nincsenek játékszabályok. Ha azt mondjuk, zsidó, azt felelik: megkülönböztetsz. Ha azt mondod, magyar, nacionalista vagy. Ha egyenlő elbírálásért esedezel, elfeledkezel a holokausztról. Ha holokauszt-megemlékezést sürgetsz, hogy soha többé ne ismétlődhesen meg a múlt, a sebek feltépésével vádolnak. Ha részt veszel a gyászünnepeken, kifütyülnek. Ha nem, közönyösséggel vádolnak. Ha azt mondod, büszke vagy, hogy Kertész Imre magyarul írta meg Nobel-díjas regényét, a Sorstalanságot, azt mondják, nincs közöd hozzá. Jobb, ha hallgatsz. Hát hallgatunk. Ám hallgatásunkból is az derül ki, hogy a szívünk mélyén antiszemiták vagyunk. Sőt, nem csak a szívünk mélyén. Pusztán létünk maga az antiszemitizmus. Hogy vannak közöttünk zsidó származásúak is? Annál rosszabb. A kivétel erősíti a szabályt.”²³

Kommentár helyett egyelőre halkan annyit mondhatnánk, hogy ezt hívják a Történelem „bosszújának”. Még halkabban viszont azt is megkérdezhetnénk: nem lehetne-e, *mégis*, kölcsönös beleérzéssel, a kölcsönös érzékenységek és a változatlanul közös érdekek empatikus figyelembevételével²⁴ *ad acta* tenni, legalábbis csak nagyon-nagyon indokolt esetben – végső érvként – megvillantani? Már csak azért is, hogy ha *mi* – az 1945–1956 között született ún. „nagy generáció” nem úszhatta is meg, legalább a gyerekeink, illetve az unokáink mentesüljenek alóla. Az oly kíváncsú, sokak által szorgalmazott tisztázódás, a felettébb szükséges (kölcsönös) „kibeszélés” további (praktikus) akadálya, hogy történelmi rendszerváltások (és módosulások) évadján kevéske idő jut az elmélyült olvasásra: a túléléshez multhatatlanul szükséges „igazodáskényszer” szinte minden energiát felemészt s ez a „helyzet” rengeteg jobb sorsra érdemes intellektuelt kényszerít – mindkét „szekértáborban” – elvtelen „helyezkedésre”.

E szövegrész formálgatása közben révedt fel bennünk boldogult Bertha Bulcsú egy odavetett mondata egy rég elfeledett tárcájában vagy három évtizede,²⁵ amelynek *akkor* nem tulajdonítottunk különösebb jelentőséget. *Most* viszont, sokkal érettebb fejjel, „üzenetét” már érteni véljük, jóllehet nincs meg, elkallódott, ennél fogva filológiailag egyelőre nem tudjuk hitelesen reprodukálni. Ám értelme az volt, hogy a túlélők hazajövele, itt-hon maradása magasztos tett, az erkölcsi megtisztulás-üdvözülés lehetősége, esélye, nemegyszer bizonyítéka, legalábbis az arra – a kiválásra, kiemelkedésre, valamiféle *újnemességre* – formálható jogos igény záloga.

²³ Lásd Osztoivits Ágnes 2002; vö. Granasztói György 2003

²⁴ Erről ezt írja Mészöly Miklós: „Az ugyanis, hogy a holocaust után a térség zsidósága a mi társadalmunkba akart visszatérni a legnagyobb számban, s hogy ma [Közép-]európai viszonylatban is itt élnek a legtöbben, egyértelmű helyzet- és sorsváltást is nyilvánvalóvá tett: továbbra is megmaradni a magyar nemzettesten belül. (...) Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy az európai zsidóság diaszpóra- és kisebbségi kérdése számba jöhetően csak »magyar kérdés« már – a szó pozitív hangsúlyával: az együttélés olyan újrakezdésére vállalkozva, mely a térségben kivétel.” Mészöly 2004, I., pp. 43–44. (az én kiemelésem – B.-K. B.)

²⁵ Halványuló emlékezetemben az ún. *Kesudió-vita* egyik darabja lehetett (?) az ÉS hasábjain, amelynek akkortájt szerkesztője volt. Magát a „vitát” is Bertha Bulcsú „Kesudió” című cikke váltotta ki, illetve indította (ÉS, 1976. február 28., újraközölve: *Beszélő* (<http://beszelo.c3.hu/98/0708/14mink.htm>). A vitaindítóban nem szerepel ez a gondolatmenet, ellenben egy filozofikus mondattal zárul, amely – sajnos – mai viszonyainkra, és (ál)vitáinkra változatlanul érvényesnek tűnik: „Kesudió hegyek között járunk, és szidjuk egymást, mert rosszul dolgozunk, mert bent rekedtünk egy hibás körben.” (az én kiemelésem – B.-K. B.) Vö. Mink András 1998: *Kesudió* (<http://beszelo.c3.hu/98/0708/14mink.htm>).

Ha ezen a „megközelítésen” egy kicsit mélyebben elgondolkozunk (s egybevetjük az elmúlt fél évszázad során a „trianoni” Magyarországon végbement társadalomtörténeti és értelmiségszociológiai fejleményekkel, és – részben – saját személyes tapasztalatainkkal), akkor számos újabb „kérdés” merülhet föl bennünk, amelyekre kanonikus válaszunk nincs (s épeszű értelmiségi illet nem is vindikálhat magának). Ám – az elméleti tisztázódás s a mások, fiatalabbak általi továbbgondolás elősegítésének reményében – mégis megfogalmazhatjuk őket. Valahogy ilyenformán: amennyiben úgy, és joggal, véltük-véljük, hogy a két világháború közötti negyedszázad baljós intézkedései, s kivált a „zsidótörvények” miatt – valamint mindazért, „ami utána következik” – „a ’48–67-ig pozitív [szerepet játszó] középnemesség a századfordulóra dzsentrivé átvedlett rétege, a 20-as, 30-as évek úri-keresztény középosztálya”²⁶ viseli *elsősorban* a történelmi felelősséget, és ennél fogva – most szándékosan sarkítunk! – legjobban volna „kiiktatni” a magyar históriából és társadalomtörténetből (legalábbis radikálisan átformálni, „humánusan” átnevelni) vadonatúj, tőle markánsan különböző „szocialista” középrétegeket²⁷ teremtve a helyén és helyébe (ez lett volna az új népi demokratikus társadalom „felépítésének” egyik deklarált következménye: ti. a „szocialista embertípus”!), akkor – hat/hét évtized távlatából – immár arra is joggal kérdezhetünk rá, hogy:

- a) a szovjet birodalom periferiáján, ám – nyugati (főként amerikai) jóváhagyással – annak érdekszféráján és hadászati akciórádiuszán *belül* vajon, az ideológiai muníción *kívül*, adottak voltak-e az objektív gazdasági-szociológiai-társadalomtörténeti feltételek a magyar társadalom és „alkat” illetén nagyszabású (gyökeres) „átgyúrásához”;
- b) amennyiben – s ezt már *ténynek* tekinthetjük – ez nem bizonyult lehetségesnek, hiszen a *folyamatot* saját belső ellentmondásai, elméleti tisztázatlanságai, szereplőinek és irányítóinak „megvilágosodása” s ideológiai cikcakkjai meg vargabetűi *elege* fékeztek, másrészt a Szovjetunió szétesésével külső támasza is máról holnapra megszűnt (vagyis saját öntörvényű dinamikája sem érvényesülhetett zavartalanul), mi alakult ki *helyette*;

²⁶ Néhai Tóth Sándor véleménye (cédula, T. S. írásával, a szerző birtokában). Lásd ehhez legújabban: Ungváry Krisztián 2013.

²⁷ Erről ezt írja Kőbányai János már idézett gondolatébresztő esszéjében: „Amit ezer éve nem sikerült egy rendszernek sem a kipusztított zsidóság és a kitelepített német nemzetiség helyébe (amely a középkor elejétől betöltötte a polgári, parasztpolgári funkciót) föl- és létrehozott egy magyar etnikumú szocialista polgárságot vagy középosztályt – javarészt szegény sorsú, a történelemből kiszorult rétegekből. *Szocialista polgárságot*, amelyet a történelemtudomány és a szociológia – ha kellő távolságban lesz tőle – pontosabban leír majd”, lásd Kőbányai 2001, pp. 21–22. (kiemelés az eredetiben).

- c) vajon az, amit József Attila, Kecskeméti György,²⁸ Fejtő Ferenc,²⁹ Bálint György, Révai József, Horváth Márton, később Pándi Pál, Király István, Köpeczi Béla és megannyi jobb sorsra érdemes „ideológus” a magyar társadalom korszerűsítése címén és révén, s kóros mótelyei kimetszése árán látni akart (szeretett volna látni), azonos-e, vagy legalább megközelítőleg hasonlatos-e a „nyugati” és „keleti” elemeket s *mintákat* szervesül és elégtelenül ötvöző, zömében újjagzdag „nómenklátúra-burzoáziával”, illetve a főként budapesti – szociológiailag jobb híján szintén az érzelmileg jórészt megtagadott hajdani kis-, közép- és nagypolgárság³⁰ „cserepeiből” építkező,³¹ ugyanakkor a vészkorszak szorongásait, a „szocialista” közösségiség rokonszenves ábrándját, valamint a disszidens lét (utólag) vonzó romantikáját nem minden komponensében harmonikusan elegyítő – (főként budapesti) *értelmiségi elittel*?³²

Vajon elképzelhető-e, hogy ez a két társadalomtörténeti képződmény(faktum) – önmagában – elégséges mintát, modellt és dinamikát (erőt) képvisel a továbblépésre, más szóval a kettejük kombinációjával esetleg előállítható (s korlátozott mértékben máris működő) képzeletbeli „szűrő” alkatrészei (alkotóelemei) elég stabilak, egyszersmind szemei (rései) elég tág(as)ak-e ahhoz, hogy a magyar társadalom valamennyi szegmenséből származó feltörekvő társadalmi szereplőket (aspiránsokat) áteresszék, vagyis az egészséges, normális s a demokrácia játékszabályainak zavartalan működéséhez elengedhetetlenül szükséges „átjárást” és felhajtóerőt biztosítsák?

Végül egy utolsó halk, ámbár enyhén provokatív kérdés. Normális ésszel vajha elgondolható-e, hogy a magyar társadalom és értelmiségi elit a rendszerváltás-rendszerváltás zűrzavaros éveiben egymással a kommunikációképtelenségig meghasonlott két mértékadó (*mainstream*) csoportjának soraiban – újra csak szándékos túlzással – az egyik „oldalon” csupa sötét mucsai, fasiszta, náci és (potenciálisan) antiszemita agyalágyult, a másikon pedig holmi álnok honáru, kozmopolita, „idegenszívű” Amerika-bérenc stb. leledzik, akik engedelmes „pártkatonák” módjára csak az alkalmas pillanatra várnak, hogy vezényszóra egymás torkának essenek?

²⁸ Kecskeméti György írásai, akárcsak később Bibó István klasszikus tanulmányai, sem első megjelenésük időpontjában, sem később *nem* kerültek be az értelmiségi viták fő áramába, s így sajnos *nem* épülhettek be sem kortársaik, s még kevésbé az utókor gondolkozásába. Pedig, ezt talán mondanunk sem kell, Kecskeméti György elemzései (is) revelációnak hatnak, s jó néhány esszéjét akár ma is írhatta volna. Lásd Kecskeméti György válogatott írásait a *Philippos és Demosthenes* című kötetben (Kozmáné Kecskeméti Márta et al. 2001).

²⁹ Vö. Borsi-Kálmán Béla 2010.

³⁰ A mi (nagy) generációnk még élénken emlékezik a „kispolgári csökevény”, „rohadó burzsuj”, „fridsider-szocializmus”, „osztályönzés”, „osztálykorlátok” és más hasonló, egyaránt rosszálló, el- és visszautasító jelentéstartományba tartozó szavak és kifejezések tucatjaira, amelyek – intenzitásukban – alig vagy egyáltalán nem különböztek a „hárommillió koldus országát” irányító hajdani „levitézlett”, „rosszemlékezetű” úri-keresztény középosztály regnálása idején dívó – ellenkező előjelű – dehonesztáló vagy egyenesen baljós csengésű kiszólások tömkelegétől. Vö. *Kunstár Csaba* 2003.

³¹ Lengyel László egy korábbi könyvében, az 1960-as, '70-es évekbeli burkolt „pszeudo-polgárosodásról” értekezvén így ír: „A szétesett keresztény és nemzeti középosztály helyébe egy új középosztály lép, amelynek lefojtott vagy teljesen hiányzik a nemzeti azonossága, politikai arcúlat, viszont cserepekből újra összerakja a polgári életmódot.” (Lengyel László 1989, p. 119.)

³² Vö. Bozóki András 2003b.

Vajon némi távolságtartással szemlélve e vigasztalan „tájképet”, mindezen tények és tendenciák ismeretében nem lehetséges-e, hogy *mindnyájan*, „egy, persze súlyos történelmi félreértés alanyai, szereplői, formálói és áldozatai vagyunk?”³³

Innen ugyanis az út csak egyetlen irányba: tömbösödéshez, „pilléresedéshez” szociológiailag kevésbé, (pszeudo)ideológiailag viszont annál inkább aládúcolt érdekellentétek, (kölcsonös) frusztrációk, lelkiismeret-furdalással elegyes meg hasonlások és egymás ellen acsarkodó székértáborok felé vezet.

Más szóval nagyon is lehetséges, hogy Bertha Bulcsú, aki nem volt sem történész, sem szociológus, sem politológus, „csupán” maga is „mélyről jött” író-szociográfus, igencsak fején találta a szöveget, amikor az „*új nemességről*” beszélt. És ki tudja, hogy hanyagul el ejtett megjegyzése a főntebb idézett fejlemények fényében nem valamiféle önbeteljesítő jóslat volt-e *mégis*, amelynek, amennyiben beigazolódik, mindnyájan – ismételjük –, a magyar politikai és kultúr nemzet minden tagja egyformán kárvallottja (lehet).

Mert ha Bertha Bulcsú látomása valósnak, s Kőbányai János, valamint Kende Péter³⁴ (és ezúttal nem idézett társaik) szövegeiből kihámozható jelenségek pedig időtállóknak bizonyulnak, netán véglegesen rögzülnek, az nem kevesebbet jelent(het), mint azt, hogy *szocialista építés ide, rendszerváltozás oda*, a magyar történelem bugyraiban rejtőző *feudális-rendies* származás-központú (ki fia borja) *rendezőelv*³⁵ változatlanul érvényes és működőképes. Mindössze, akárha egy különösen ellenálló influenzavírus, alakot (és kódot) változtatott: a „kutyabőr” helyébe – durva leegyszerűsítéssel, ám nem egészen alaptalan feltételezéssel – a soához (holokauszthoz) és közvetve a zsidó származáshoz való megkerülhetetlen *egyéni viszonyulás* lépett.³⁶ Nem kell azonban sem társadalomtudósnak, sem szociálpszichológusnak lenni ahhoz, hogy belássuk: ez *nem* „zsidókérdés”, ellenkezőleg: a legkeményebb „magyarkérdés”³⁷...

S most tegyük ismét a szívünkre a kezünket: s gondoljuk meg (az általunk jelzésszerűen számba vett, ám mások, az olvasók hasonló emlékanyagával föltehetően tengernyi tapasztalat összegzését megkísértve): vajon történelmileg, társadalomtörténetileg s kivált társadalomlélektanilag nem teljesen „logikus”, mi több: *legitim jelenséggel-jelenségek-*

³³ Lásd bővebben Borsi-Kálmán Béla 1999–2000, továbbá Borsi-Kálmán Béla 2002 (a hivatkozott passzusok: pp. 145–150.).

³⁴ Ismereteink szerint szintúgy elég kevés visszhangot keltett Kende Péter Párizsból való hazatérése után írt egyik legfontosabb, *Zsidó Magyarország* című esszéje (Kende Péter 2003), amely az asszimiláció *tényleges* (ám érzelmileg ellentmondásos) befejezettsége mellett érvelve, újszerű s igen meggyőző módon szólít fel a „kérdés” újragondolására.

³⁵ Ez Bibó egyik alapvető tanulmányában „születésrendi elv” néven szerepel. (Vö. Balog 2004, p. 108.)

³⁶ Mészöly Miklós posztumusz esszéje I. részének egyik alfejezetcíme így hangzik: „A megkerülhetetlen kérdés!” Mészöly 2004, (I), p. 52.; vö. Kőbányai 2001, pp. 22–23.

³⁷ Az általunk (Kemény Zsigmond, Szemere Bertalan, Mályusz Elemér és Tóth Zoltán nyomán) „nemesi polgárisodásnak” nevezett, a nemesi és polgári értékek egymásba fonódó/áttetsző, rendkívül bonyolult, szervesnek remélt (ám sajnos torzóban maradt) sokáig, lényegében 1920-ig *mégis ígéretes* folyamatként értelmezett jelenségről így ír a kérdés egyik legfelkészültebb magyar szakértője: „(...) a nagymértékben követett politikai szerepideálok Magyarországon a nemesség ideáljához álltak közel, vagyis a *Verbürgerlichtung* értelmében vett magyar polgárosodás tulajdonképpen »nemesedés« (*Veradeligung*) volt.” Lásd Halmos Károly 1991, p. 134. (az én kiemelésem – B.-K. B.). Vö. Tóth Zoltán 1991: *ibid.*, pp. 75–131. (Lásd még ehhez írásunk 24. jegyzetét is!)

ke/ van-e újfent dolgunk? Másképpen és távlatosabban fogalmazva: nem az Ész, hanem a (magyar) Történelem „cselével” állunk szemben, amely így, ebben a kacifántos formában adja tudtunkra, hogy a korábbi törvényszerűségek alig veszítettek hatékonyságukból. A régi, a História lomtárába utalt tendenciák napjainkban is sok mindenben érvényesek, s a magyar fejlődés „logikája”, eredendő sajátossága, „eredeti jellegzetességei” (a Marc Bloch-féle *caractères originaux*), habár némiképp eltorzult-kifacsarodott formában, most is, akárcsak 1910 körül (a korábbi formáció társadalomdinamikailag reményteljes, történelmileg kockázatos, geostratégiai pedig vészjósló csúcspontján) – a teljes és végleges betagozódás 1945 után egyfajta *megváltás* (evilági üdvözülés) gyanánt is értelmezhető ellenértékeként – változatlanul a tökéletes (maradékta) összeolvadás/asszimiláció: a mégis megvalósítandó polgári (és nem rendi!) *magyar középosztály* megteremtése mellett tette le voksát? Függetlenül attól, hogy *a közös és szétválaszthatatlan zsidó–magyar (magyar–zsidó) múltból* saját identitásának, önazonosságának kimunkálása során ki-ki mit és mennyit vállal!³⁸

De ehhez, egyet kell értenünk Kecskeméti Károllyal, mindenekelőtt a „homályzónák”³⁹ eltüntetésé, „megvilágosítása” szükséges.

Ezt hagyta ugyanis számunkra örökül és feladatul a (magyar) Történelem. Zsidóknak és nem zsidóknak egyaránt.

Irodalom

Antal Dániel 2003: Felszabadítani Irakot. *ÉS*, október 17.

Ash, Timothy Garton 2003: Európa-ellenesség Amerikában. 2000, 3. sz., <http://ketezer.hu/2003/03/europa-ellenesseg-amerikaban/>

Azeroual, Yves 2003: *A-t-on le droit de défendre Israël ? Ce qu'il faut savoir avant de juger*. Éditions Hachette, Paris.

Balog Iván 2004: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában – Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.

Bertha Bulcsú 1976: Kesudió. *ÉS*, február 28. (Újraközölve: *Beszélő*, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kesudio-o>.)

Bibó István 1986: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: uő: *Válogatott tanulmányok*. Második köt. 1945–1949. Vál. és az utószót írta Huszár Tibor; szerk. Vida István; a jegyzeteket készítette Vida István és Nagy Endre. Magvető, Budapest.

³⁸ Lásd erről újabban: Gyáni Gábor 2013.

³⁹ Lásd Kecskeméti Károly: Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. (Vázlat) *Aetas*, 2006, 21. évf., 1. szám, pp. 120–132.

- Boniface, Pascal 2001a: Est-il interdit de critiquer Israël? *Le Monde*, le 30 août; www.bintjbeil.com/E/occupation/010830_boniface.html
- Boniface, Pascal 2001b: *Le Proche-Orient, les socialistes, l'équité internationale, l'efficacité électorale*. [Note envoyée en avril 2001 à François Hollande et Henri Nallet]. In: uő 2003, pp. 233–238.
- Boniface, Pascal 2003: *Est-il permis de critiquer Israël ?* Robert Laffont, Paris.
- Borsi-Kálmán Béla 1999–2000: Védírat az örök névtelenek ügyében. Elfogult gondolatfüzerek egy „ismeretlen szerző” „Önéletrajzáról” (történelmi esszé). *Az irodalom visszavág*, tél, pp. 106–124. (Kötetben: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár*. Írások a „nemesi polgárisodás” témaköréből. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002, 292 p.)
- Borsi-Kálmán Béla 2004: *Kérdések és álkérdések*. Gondolatok a csoportérdek-érvényesítés, a nemzeti önkép és a globális stratégiák összefüggéseiről. Akadémiai Kiadó, Budapest, 297 p. /Politológia és társadalom-lélektan./
- Borsi-Kálmán Béla 2008: A cserejátékos lélektana. In: uő: *Az Aranycsapat és a kapitánya. Sorsvázlatok a magyar futballpályák világából*. Kortárs Kiadó, Budapest, 298 p.
- Borsi-Kálmán Béla 2010: Fejtő Ferenc, a par excellence magyar polgár. In: Hommage á Fejtő Ferenc. Actes des colloques organisés par la Fondation Károlyi á Fehérvárcsurgó et par le Centre Interuniversitaires d'Études Hongroises á Paris. *Cahiers d'Études Hongroises et Finlandaises*, n° 16, L'Harmattan, Paris, pp. 35–45. (Kötetben: uő 2012: *Megközelítések II*. Tanulmányok, esszék, beszélgetések. Lucidus Kiadó, Budapest, pp. 103–116. /Kisebbségkutatás Könyvek./)
- Bozóki András 2003a: Amerika-ellenesség? *Magyar Hírlap*, október 18–19.
- Bozóki András 2003b: Az elitváltás elméleti értelmezései. Kelet-közép-európai megközelítések. *Politikatudományi Szemle*, XII. évf., 3. sz., pp. 5–40.
- Granasztói György 2003: Zsidókérdés? A lelkiismeret fájdalma vagy a harc eszköze? In: uő: *Mi történik itt?* Magyar Szemle Könyvek, Budapest, pp. 217–259.
- Grosser, Alfred 2003: Recenzió. *L'Express*, le 22 mai.
- Gyáni Gábor 2013: Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében. In: uő: *Nép, nemzet, zsidó*. Kalligram, Pozsony, pp. 213–232.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Osiris, Budapest, 788 p.
- Halmos Károly 1991: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég*, 2–3. sz., pp. 131–166.
- Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László (szerk.) 1999: *Magyar megfontolások a Soáról*. Balassi Kiadó–Pax Romana Fórum–Pannonhalmi Főapátság, Budapest–Pannonhalma.
- Kecskeméti Károly 2002: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Politikai eszmétörténet. Osiris, Budapest, 2001, 788 p.; *Valóság*, 12. sz., pp. 94–102.

- Kende Péter 2003: Zsidó Magyarország. In: uő: *Még egyszer a párizsi toronyból*. Kortörténeti és politikaelméleti esszék 1973–2003. Új Mandátum, Budapest, pp. 305–317.
- Kovács, András 1985: La question juive dans la Hongrie contemporaine. *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 56, n° 1, pp. 45–57. (Magyarul: uő 1984: Zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In: Karády Viktor et al. 1984: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Magyar Füzetek, Párizs, pp. 15–76.
- Kovács András 2003.: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 3. sz., pp. 5–39.
- Kozmáné Kecskeméti Márta, Ferge (Kecskeméti) Zsuzsa, Kecskeméti Károly (vál., szerk.) 2001: *Philippos és Demosthenes. Kecskeméti György válogatott írásai*. Tanulmányok. Külpolitikai jegyzetek. Kortörténeti jegyzetek. Könyvismertetések-kritikák. Drámák. Ulpius-ház, Budapest, 451 p.
- Kőbányai János 2001: *A halott arcán növekvő szakáll. A magyar zsidó történet vége?* Múlt és Jövő, Budapest.
- Kunstár Csaba 2003: Horthyizmus és kádárizmus frigye. Nádas Péter szerint az állampolgárok többsége se '48-hoz se '56-hoz nem ragaszkodik. *Népszabadság* [Hétvége], november 29.
- Lengyel László 1989: *Végkifejlet*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Márai Sándor 1999: *Ami a naplóból kimaradt*. Vörösváry Publishing Co. Ltd., Toronto.
- Merchet, Jean-Dominique 2003: Pascal Boniface quitte le PS qu'il accuse de „communautarisme”. *Libération*, le 18 juillet.
- Mészöly Miklós 2004: A zsidókérdés útvesztői (I), (II). Magyar reflexiók. (Közzéteszi Wilhelm András.) Holmi, január, pp. 42–59. (<http://www.holmi.org/pdf/holmi2004-01.pdf>); február, pp. 189–205. (<http://www.holmi.org/pdf/holmi2004-02.pdf>).
- Mink András 1998: Kesudió. *Beszélő*, 3. évf., 7–8. sz., p. 116. <http://beszelo.c3.hu/98/0708/14mink.htm>
- Miskolczy Ambrus 2001: *Szellem és nemzet*. Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Molnár Bálint 2003: A konzervatív idealizmus kudarca. *ÉS*, szeptember 17.
- Nagy N. Péter 2000: A „kérdés”, *Népszabadság*, február 4.
- Osztoivits Ágnes 2002: Mit szeretnénk? *Heti Válasz*, november 15.
- Szántó T. Gábor 2003: Új antiszemitizmus. *Szombat*, XV. évf., június, p. 16.
- Tóth Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztény polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 2–3. sz., pp. 75–131.
- Ungváry Krisztián 2013: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Második, javított kiadás. Jelenkor Kiadó–OSZK, Pécs–Budapest, 649 p.
- Várdy Péter 2004: „Az életben van, amit az ember nem tesz. És tesz...” Beszélgetések Tóth Imrével. Pont Kiadó–Pontfix Kiadó, Budapest–Sepsiszentgyörgy.
- Vermes Gábor 1999: Kérdés vagy előítélet? *Magyar Hírlap*, szeptember 27.

BŰNÖS HANGOK

A GONDOLKODÁS ELNÉMULÁSA*

MESTER BÉLA

Bevezetés: a beszédhang rejtett elsődlegessége a látvánnyal szemben

A hangfilozófiai vizsgálódások gyakori kiindulópontja a hangzó világ jelentőségének kiemelése a dominánsnak érzékelt vizualitással szemben. Ha azonban közelebbről megnézzük az antikvitás érzékeléskoncepcióit, a vizualitás túlnyomó súlyáról alkotott képünk árnyaltabbá válik. A látás metaforáját használó megközelítések mögül ugyanis a hangnak legalábbis egy fajtája olyan evidenciaként sejlik föl, amelynek külön megformulázását gyakran nem is érzik szükségesnek. Elég itt a vaksággal kapcsolatos megnyilatkozások igen erős kulturális metaforáit emlékezetünkbe idézni: az önmagát megvakító Oidipusz király története, vagy Teiresziász figurája alapján ugyan sajátos vizuális metaforák, arról szólnak, hogy milyen világ nyílik meg a látvány *helyett* a szemük világától megfosztott, ám sajátos képességű és helyzetű emberek előtt, itt számunkra mégis inkább a hiány válik izgalmassá: a vizualitásától megfosztott világról szóló beszámolók ugyanis lehetetlennek lennének vakságuk tanúinak *megszólalása* nélkül. A vak jós és tragikus hős nemcsak elképzelhető eset, hanem különös megismerési státusuk a figyelem középpontjába is állítja őket, azonban *néma*, és különösen *siketnéma* személy ebben a szerepben, mivel nem hallja a hozzá intézett kérdéseket, és/vagy nem tud rájuk válaszolni, elképzelhetetlen. Az ő belső világuk föltárása a pszichológiának és a művészetnek igen modern jelensége. A hang e sajátos esete a *phóné*, ezen belül is az emberi beszéd, amelynek fölfogásában a görög tapasztalat szervesen egybekapcsolja az érzékelő képességet a hang kibocsátásának, a beszédnek a képességével. (A terminus összetettsége a magyar klasszika filoló-

* Jelen írás a Babeş-Bolyai Tudományegyetem és az Erdélyi Magyar Filozófiai Társaság szervezte Fogalom és kép 4. Hang, Hangzás, dallam című konferenciáján, Kolozsvárott, 2012. október 27-én tartott előadásom írott változata, amelynek szövege megjelenés előtt áll a hasonló című könyvsorozatban, 2013-ban.

giai fordítási hagyomány különböző megoldásaiból is kitűnik. A terminus megfelelője magyarul régebben *kommunikációs hang*, újabban már inkább *képzett hang*; lásd Arisztotelész 1988, 2006) A beszédhangnak ezt az elméletet megelőző, rejtett elsődlegességét figyelembe véve közelíték meg a továbbiakban a hangra vonatkozó antik elméletek közül néhányat, amelyek gondolatmenetem szempontjából fontosnak bizonyultak.

A *phóné* terminusa Arisztotelésznél és kései utóélete

Arisztotelész érzékelésről szóló szöveghelyeinek a hangról szóló részeiben furcsa, a többi érzéktől merőben eltérő kitérőket tesz; az élőlény hallási érzékelésének leírásáról áttér a szándékos és jelentéssel hangadó képesség elemzésére:

„A képzett hang [*phóné*] (...) a lelkes lény okozta valamiféle hang, mert az élettelenek közül semminek sincs képzett hangja (...) A hangütést (...) eleven testnek kell végeznie, és egyfajta képzetrel kell együtt járnia. A képzett hang ugyanis a hangok egy bizonyos, jelentéssel bíró fajtája.” (*De anima* II. 8; 420b; Arisztotelész 2006, 55–56.)

Természetesen minden érzéknél be lehetne mutatni hasonlót: az élőlény nemcsak hall és hangzik, de lát és látszik, tapint és tapintható, szagol és szaglik, ízlel és ízletes, és ezeknek az aktív, mások számára érzéki adatokat aktívan szolgáltató tevékenységeinek mind vannak kommunikatív funkciói. Mindezekből azonban Arisztotelész számára egyedül a kommunikatív hang, ember esetében a beszéd tűnik külön magyarázatra érdemesnek. Később bővebben is kifejteti a *phóné* sajátos szerepét a megismerésben, egyben közvetlenül az emberi beszéddel azonosítva azt:

„A hallás meg csupán a zajok [*pszophosz*] különbségét és – keveseknél – a képzett hang [*phóné*] különbségét érzékeli. Járulékosan azonban a hallás nyújtja a belátás számára a legtöbbet. A beszéd ugyanis azáltal oka a tanulásnak, hogy hallható – de nem önmagában véve oka, hanem járulékosan. Nevekből áll ugyanis, és a nevek mindegyike szimbólum. Ezért azok közül, akik születésüknél fogva meg vannak fosztva e két érzékszerv egyikétől, a vakok okosabbak a süketnémáknál.” (*De sensu e sensibilibus* 1; 437a; Arisztotelész 2006, 98–99.)

Érdemes odafigyelnünk a megfogalmazásra: a Sztageirítés számára az értelmes hangadás és a hangok értelmének fölfogása egymástól szinte elválaszthatatlan képesség, amelyet a látás hiányának súlyos, ám valamelyest pótolható veszteségével vet össze. A *phóné* ilyen határozott elsőbbségéhez képest számunkra most mellékes az érzékelés fiziológiájából levezethető érzékelési struktúra hierarchiája.

A kommunikatív hang kitüntetett érzékelésméleti szerepének, valamint a hangzó és a halló egységének a megismerő emberben való megjelenése Arisztotelésznél, párosulva az akkori görög kulturális gyakorlattal, már ahogyan az a klasszika-filológia rekonstrukcióiból ismerjük, nem teszi meglepővé azt a természetességet, ahogyan az akkor ismert, mai értékelésünk szerint főként szépirodalmi típusú szövegfajtákat eleve mint előadott, felolvasott vagy elénekelt szövegeket értelmezi. A hang jelenléte föl sem tűnik a *Poétika* elemzéseiben egészen addig, amíg kifejezetten az előadásmód külsőségeit nem kezdi taglalni. A szó itt is természetes marad, a táncmozdulatok arányainak taglálásakor csak mintegy mellékesen értesülünk arról, hogy egészen idáig, magától értetődő módon nem könyvek olvasásáról, hanem *előadott, hangzó szövegek* hatásmechanizmusáról volt szó:

„Vajon jobb-e az epikus utánzás, mint a tragikus? – ezt is érdemes megvizsgálni. Ha ugyanis a kevésbé közönséges a jobb – vagyis amelyik a műveltebb közönséghez van szabva –, akkor világos, hogy a mindenre kiterjedő utánzás közönséges; (...) Ilyenfajta utánzás a tragédia, abban az értelemben, ahogyan a régebbiek beszéltek a fiatalabb színészekről (...) ; s ahogyan a fiatalabbak viszonyulnak a régiekhez, úgy viszonylik az egész színművészet az epikához. Emez állítólag a művelt közönséghez szól, amelynek nincs szüksége táncmozdulatokra az előadásban, a tragédia viszont az alacsonyrendű közönséghez, tehát közönséges, és így nyilván alsóbbrendű is.

Csakhoggy először is: ez a kifogás nem a költői művészetre, hanem az előadóművészetre vonatkozik, mert a mozdulatokat túlzásba viheti a rhapszódosz is, (...) és az énekes is (...)

Egyébként a tragédia mozgás nélkül is megteszi a maga hatását, akárcsak az eposz, hiszen olvasás útján is kiderül az értéke; ha tehát egyebekben kiválóbb, akkor ez a kifogás nem szükségképpen érvényes rá.” (*Poetica* XXVI; 1461b–1462a; Arisztotelész 1974, 66–67.)

Érdemes odafigyelni az előadott szövegek értékelésének társadalmi beágyazottságára. Már a közmeggyőződés szerint is annál értékesebb a mimézis, minél kevésbé testies eszközöket alkalmaz: a tragikus mozgás és tánc helyett elég az énekmondó hagyomány kodifikálta dallama és hangszeres kísérete. Az utolsó mondatban azonban Arisztotelész radikális mozdulattal egymás mellé rendeli a mozgást és a hangot, szembeállítva velük a szöveg önálló (néma vagy hangos, mindenesetre közvetíttlen) elolvasását, mint annak eldöntésére alkalmas eszközt, hogy mi a szöveg értelme valójában, az előadó-művészet hatásaitól függetlenül fölfogva. Ennek lehetősége valóban újszerűen hat a görög kulturális környezetben. A betűt az előadás helyére és az interpretáció középpontjába először állító arisztotelészi elmélet jelentősége fölbecsülhetetlen, még ha nincs is azonnali hatása a közvetlen utókorra, és a Sztageirész más műveiben is csak tendenciaszerűen érhető tetten, abban például, ahogyan a *retorika* tudományának kifejtése során a *leírtként* is értelmezhető szöveg szerkezete kerül előtérbe a szónok gesztusaival, hanghordozásával szemben. A *retorika* és a *dialektika* párhuzamba állítása mindjárt a mű elején; majd az

érvelésnek a szónoklat lényegével való, ebből következő azonosítása – „egyedül a bizonyítások [*pisztisz*] tartoznak a rétorikához, a többi csak kiegészítés” (*Rhetorica* I. 1; 1354a; Arisztotelész 1982, 5.) – olyan gondolkodásról tanúskodik, amely szerint a beszéd volta-képpen írásműként értelmezendő. Ennek ismeretében nem meglepőek a harmadik könyv első fejezetének fontos bevezető megjegyzései a szónoki stílusról, előadásmódról. A Sztageirész szerint ezek olyan, a gyakorlatban fontos tudnivalók, amelyek hatásmechanizmusának ismeretére ugyan az átlagos hallgatóság fogyatékoságai következtében szükség van; ám ezen belül inkább csak a nyelvi megformáltságot érintő ismereteknek van viszonylagos értékük. A gesztusok használata, a megfelelő öltözet megválasztása, vagy éppen a köpeny redőzetének megfelelő hullámoztatása beszéd közben, amelyek a korabeli gyakorlati szónokoktatás fontos részei voltak, végképp háttérbe szorulnak az egyre inkább írásműként tekintett szónoklat érvelési szerkezetének elemzése mögött:

„Nincs még olyan tudomány, amely az előadásmóddal foglalkoznék (...) ; és – ha alaposabban megvizsgáljuk – erkölcsileg kifogásolhatónak tűnhet. (...) figyelmet kell rá fordítanunk, nem azért, mert helyes, hanem mert elkerülhetetlen. (...) minden olyan eszköz, mely kívül esik a bizonyításon, fölösleges. Mindazonáltal, ahogy már említettük, az előadásmód sokra képes, éppen a hallgatóság gyarlósága miatt.” (*Rhetorica*, III. 1; 140a; Arisztotelész 1982, 173.)

Ahogy Walter J. Ong utal klasszikussá vált munkájában Arisztotelész művére: „A re-torika »tudománya« tehát, noha tárgya a szóban előadott beszéd, a többi »tudományhoz« hasonlóan az írásbeliség terméke” (Ong 2010, 98).

A szöveg természetes hangzósága az antikvitásban mindezek ellenére azonban még igen sokáig evidencia. Szórakoztató példája ennek *Héraklész Ogmiosz*, vagyis az *írásbe-liség* kelta istene, *Ogam* görögösített változatának a *beszéd* megszemélyesítéseként való magyarázata egy nehezen vizualizálható ikonográfiájú, valószínűleg csupán képzelt kul-tuszkép alapján:

„Ez a bizonyos öreg Héraklész ugyanis egy sereg embert vonzol maga után, s valamennyit fülük-nél fogva magához bilincselve tartja. Kötelékeik finoman megmunkált, aranyból és borostyánból készült láncocskák. (...) Minthogy a festőnek nem volt mihez erősítenie a láncocskák végét, hisz a főalak jobb kezét már buzo-gánnal, a balt pedig az íjjal foglalta le, átfúrta az isten nyelve hegyét, s az utolsó láncszemeket ehhez kap-csolta hozzá. Így húzza maga után őket, s feléjük fordulva rámosolyog foglyaira. (...) Nálunk, keltáknál nem Hermész jelenti a beszéd művészetét, mint nálatok, görögöknél, hanem Héraklész, mert ő sokkal erősebb volt Hermész-nél. (...) azon se akad fenn, hogy az öreg Héraklész, az ékesszólás, fülük-nél fogva bilincseli a nyelvéhez az embereket és így ragadja magával őket! Jól tudod, hogy a nyelv és a fül rokonok egymással.” (Lukianosz 1974, 314–315.)

Vegyük észre, hogy a magyarázatban ismét csak a hallás és hangzósság már Arisztotelésznél megfigyelt elválaszthatatlan kapcsolata jelenik meg a kelták szájába adva. Az emberi kommunikációról a filozófia történetében alkotott vélekedések elemzése során tanulságos emlékezetünkbe idézni a Lukianosz följegyzésében ránk maradt állítólagos kultikus hagyomány utóéletének két hangsúlyos példáját. Hobbes a *Leviatán*ban így használja föl a motívumot:

„De amiképpen az emberek a béke és ezáltal az önfenntartás biztosítása érdekében egy – *államnak* nevezett – mesterséges embert teremtettek, azonképpen teremtettek maguknak – *polgári törvényeknek* nevezett – mesterséges láncokat is. És e láncok egyik végét kölcsönös megállapodás alapján annak az embernek vagy gyülekezetnek ajkára erősítették, amelyet szuverén hatalommal ruháztak fel, másik végét pedig saját fülükre. És ezeket a maguk mivoltában ugyan gyenge láncokat mégis tartóssá lehet tenni, nem azért, mert nehéz, hanem mert veszélyes széttörni őket.” (*Leviatán* II. 21; Hobbes 1999, I. köt., 242.)

Az angol filozófus szóhasználatából jól látszik, hogy az antik szóbeliség hagyományának e jellegzetes képét valami ehhez képest rendkívül elvont dologra, a tételes jog világára vonatkoztatja; igaz, mindvégig megőrizve az alapjában szóbeli kijelentések és ígéretek által nyelvileg konstruált társadalmiság eszméjét is. Hobbes modern cambridge-i értelmezője szimbolikusan egyesíti a *Leviatán* átértelmezett szemléletét az antik kép eredeti intenciójával: nagy ívű elemzésének címlapján a Lukianosz leírta jelenet kora újkori képi ábrázolása található, mint amely Hobbes-nak a retorikai hagyományhoz való viszonyát hivatott kifejezni (Skinner 1996).

A gondolkodás elcsöndesedése

Hang, nyelv és értelem evidens összekapcsolása még évszázadokkal később is megfigyelhető, ám közben megerősödik a közvetítetlen, helyenként már egyenesen némán végzett olvasás, mint a hallomásnál szellemiebb és megbízhatóbb ismeretszerzési eljárás pozíciója. Az immár latin nyelvű klasszikus szöveghely itt az Ambrus püspök módszeréről szóló beszámoló:

„Olvasás közben szeme siklott az oldalakon. Szíve az értelmet kutatta, hangja és nyelve azonban csendesesen pihent. Ha nála voltunk – nem tiltották senkinek a belépést és nem volt ott szokásban az érkezők bejelentése sem –, gyakran így láttuk őt. Másképpen soha, csak szótlan olvasásában.

Hosszú csöndben üldögéltünk (ki lett volna olyan vakmerő, hogy feszült figyelmében megzavarja?), aztán eltávoztunk. Találgattunk. A lelke megüdítésére szánt, idegen ügyek gondjától mentes igen rövid időre talán nem akarja, hogy másfelé lekössék? Talán vigyáz, hogy valami tépelődő és figyelmes hallgatónak ne kelljen kifejtene egy-két homályos dolgot az olvasott könyvből, mert így néhány nehéz kérdés körül esetleg

vitatkozásba döntenék? Ez a munka annyi idejébe került, hogy kevesebb könyvet olvashatna el, mint kedve tartja. Bár a hangja is igen könnyen rekedősre fordult, és annak kímélése máris elég ok lehetett, hogy csöndben olvasgasson.” (*Confessiones* VI. III. 3; Augustinus 1982, 152; a *Vallomások* szövegének értelmezésében fölhasználtam Balogh József fordítását és a latin szöveg általa gondozott kiadását is: Ágoston 1995.)

A racionalizálási szándék naivitása – „bizonyára csak a hangját kímélte” – pontosan jelzi a néma olvasás eljárásának szokatlanságát még e különben elitértelmiségi fővárosi társaságban is. Érdekes azonban odafigyelnünk a helyszín részleteire és az értelmiség mindennapi szokásaiban járatos szemtanú összetettebb feltételezésére is. Ambrus nem változtatja meg a társas érintkezés szerkezetét, és ugyanabban a társadalmi térben merül el néma olvasmányaiban, amelyben a szokások szerint hívei felolvasást és magyarázatot várnának tőle. Ha a püspök hangjának kímélése lenne a cél, a felolvasást megtisztelő szolgáltként elvégezhetné bármely művelt ifjú a gyülekezetből, azonban valójában a magyarázati kötelezettség teréből akar kilépni egy olyan világba, ahol egyedül van a szöveggel, amelynek tartalmát nem kell többé belevinnie közössége értelmezői terébe. Úgy tűnik, az ebben a térben való aktív tevékenység még ugyanennek a közösségnek a vitathatatlan tekintélye számára is megterhelővé válik.

A testiségtől mentes szellemi megismerés összekötése a néma olvasással, mint jellel, és e gondolkodási mintázat Ambrus püspökben való ideállá emelése előkészíti a hasonló szellemi magatartás révén végbemenő megtérés gondolatát. Ha Ambrus az elérendő ideáltipikus magatartásminta, kézenfekvő megvizsgálni az odáig vezető út módoszatait is. Beszámolónk szerzője itt már programszerűen vetíti egymásra a hagyományos hangzó, retorikus kultúráról a néma könyvek világába való áttérést a keresztény *metanoiával*. A példázat szereplője, Victorinus Róma ünnepelt, a Forumon szoborral kitüntetett rétor, a hangzós kultúrafelfogás jelképe *egyedül* az evangéliumok és a keresztény irodalom *magányos* tanulmányozása következtében válik keresztény meggyőződésűvé (*Confessiones* VIII. II. 3–5). A társadalmi tér és a diskurzusközösség Ambrus esetében következtetések révén már elemzett váltása itt a hitvallás jelenetében sarkítva áll előttünk: a Forum szónoki nyilvánossága helyett a gyülekezet bensőségessége, a meggyőzést kívánó állampolgári közösség helyett a közös hitvallás kinyilvánítását ünneplő hívők jelentik a közösségi tér új struktúráját:

„Victorinus azonban úgy akarta, hogy üdvösségét nyíltan vallja meg, a szent gyülekezet füle hallatára. Hiszen nem volt igazi üdvösség a szónoklat terén elhangzott tanítása és mégis nyíltan hirdette, tehát mennyivel kevésbé kellett szégyenkeznie szelíd nyájad körében igéd hangos megvallása miatt, ha nem röstellte egykor a saját igéit esztelen tömegek füle hallatára?” (*Confessiones* VIII. II. 5; Augustinus 1982, 218.)

A gyülekezet a beszámoló szerint azonosítja a pogányságot a Victorinus által is képviselt hangzós, legalább formailag egymás meggyőzésén alapuló retorikus kultúrával,

a saját szövegeivel és azok magyarázatával szemben azonban más magatartást vár el: társas megvitatásuk helyett e szövegek magányos interiorizálását, intellektuális megvédésük helyett pedig a mellettük való demonstratív kiállást. A szövegek egyre absztraktabb módon való felfogása és interiorizálásuk egyre mélyebb személyes átélése persze mindinkább feszültségeket kelt a személyiségben.

A későbbiekben a példázat a történelmi kényszer segítségét veszi igénybe a feszültség látszólagos föloldásához: konvertitánk a keresztényeket korlátozó törvényeknek magát önként alávetve mond le a szónoklattan tanításáról:

„Julianus császár idejében törvény tiltotta a keresztényeket, hogy irodalmat és szónoklást taníthassanak. Ezt a törvényt tiszteletben tartotta Victorinus. Inkább megvált a szószaporító iskolától, semmint Igédttől, mely „a gyermekek nyelvét ékesszólóvá tette”. Nem annyira bátornak, mint boldognak látszott ezért előttem. Így alkalmat talált, hogy veled megpihenjen.” (*Confessiones* VIII. V. 10; Augustinus 1982, 223.)

Ily módon nem csupán a keresztények fogadják be a hozzájuk kulturális mintázataiban is megtért rétor, hanem addigi kulturális vonatkoztatási csoportja is kitagadja magából, ezúttal a másik oldalról megerősítve a *pogányok retorikája* versus a *szent könyvekből olvasott keresztény igazság* párhuzamot. Az Augustinusnál három egymást követő fázisban – Ambrus, a minta, Victorinus, a hozzá vezető út, végül a saját ezt követő megtérése – mondhatni *retorikailag* előkészített, mintegy természetesként megjelentetett struktúra valójában új, és igen messze van az ige *hallásból* való megtapasztalása révén elért megtéréshez.

Ettől kezdve azonban, legalábbis Augustinus gondolkodásában, éppenséggel a hang lesz gyanús, zavaró tényező. (Ahol megjelenik, mint a *tolle lege* sokszor idézett jelenetében, ott rajta kívülállóra, a *betűre* mutat.) A szónak a retorikus kultúrával maga mögött hagyott hangzóssága összekapcsolódik a minden egyedi, érzeki létező iránti bizalmatlansággal. Kitüntetett egyedi létezők az emberek is, így a jelentőségteljes egyedi, érzeki emberi megnyilatkozások folyamatosan gondot okoznak neki. Ilyen a *barátság* megítélése is. A kérdést ugyan egyik levelében szellemesen elüti, valójában elvicceli, de teoretikusan megoldani igazán nem tudja:

„Az igazi és isteni filozófia tehát arra int minket, hogy a múlandók iránt bennünk élő vészes szerelmet, mely bűnhődéssel terhes, fékezzük meg és szenderítsük el magunkban, hogy lelkünk már akkor is, mikor még a testet kormányozza, teljesen átadja magát a mindig azonos (*semper eiusdemmodi*) élvezetének, s azért hevüljön, ami nem gyönyörködtet múlandó szépségével. Noha ez a helyes és lelkünk téged önnönmagában igaz és tiszta emberként (*verum et simplicem*) lát, ahogy minden aggodalom nélkül szerethetünk téged, megvalljuk, hogy mégis jelenlétedet és a viszontlátást kívánjuk és áhítozunk utána testvéreinkkel együtt, amíg lehet, valahányszor testedben eltávolozol tőlünk, és tér szerint elkülönülünk egymástól. Ezt a mi vétünk, ha jól ismerlek, szereted bennünk, és noha egyébiránt minden jót kívánsz barátainak és meghitt em-

bereidnek, szinte félsz tőle, hogy *ebből* a vétünkéből kigyógyulhatnánk.” (2. levél [Zenobiushoz]; Balogh 1926, 42–43; a régebbi kiadványokból származó idézeteket itt és másutt mai helyesírásunk szerinti szöveggel idézem.)

A levél szövegében a klasszikus antikvitás értékrendjének csúcsa, a barátság szembe-sül az ember teremtmény voltából levezetett keresztény normákkal. Hasonló problémával szembesül Augustinus esztétikai kérdések, a zenei vagy a szónoklattani szép élvezetének megítélésekor is. Másutt a templomi ének nemes, de *hangzó*, így bűnösen múlandó anyagba írott szépségének az értékelése lesz problematikus számára. Az absztrakt tartalmak megvitatás nélküli, személyes átéléséből következő, a keresztény megtérés gondolatával társított motívuma okozza azt a feszültséget, amelyet kultúránk azóta sem tud megnyugtatóan magyarázni és megoldani.

Konklúzió helyett: a néma gondolat ambivalens megítélése a modernitásban

Ennek az európai kultúrában rejlő egyik alapfeszültségnek a modern történeti feldolgozásából adódó problémáink alapesetként kell említenünk Balogh József kevésbé ismert dilemmáját is. Az Augustinus főntebb részletezett megtérési történetét a pogány római kultúrától való elfordulásként elsőként értelmező magyar ókortudós akkor, amikor rádöbben a jelenség lényegére, vagyis, hogy a *megtérés* a pogányság *retorikai* kultúrájából *némán olvasott szövegek* révén jön létre, még szinte úgy üdvözlí, mint az igazi, tiszta kereszténység alapját:

„S egyszer – ki tudja, talán először életében – a rétor szakít az életelemével, a hanggal: (...) Megragadtam, s fölnyitottam és elolvastam némán a szakaszt, amelyre legelőbb esett pillantásom. (...) Így a „tolle lege” világtörténetivé vált nagy jelenete nemcsak a vallásos konverzió beteljesülése, hanem a formális megtérésnek is szinte szimbolikus szónoki forma kultusza volt; ennek a kultusznak a tárgya s eszköze a szó. Nemcsak egy mélyen – műveltségében és ízlésében – gyökerező ideál rítusa, hanem még mélyebben – az öntudat alatt – fészkelő szokás szakad meg folytonosságában, amikor szent Ágoston a *tolle lege* (...) percében az apostol ígét NÉMÁN olvassa. A régi ideál helyébe új lépett: (...) nem a hang, hanem az érzés vezet az új birodomba.” (Balogh 2001, 30–31.)

Nyolc évvel később azonban, amikor a néma olvasásnak ugyanezzel a jelenségével már intézményesülve, mint sajátosan amerikai oktatási gyakorlattal találkozik, már erőt vesz rajta a modernitás kritikájának szelleme, és itt már a mechanikus szemlélet jeleként kárhóztatja az immár kifejtett formájában, iskolai követelményként előttünk álló néma

olvasást, visszakívánván az antik hangzósságnak azt a szépségét, amit nem sokkal korábban még a pogányság szép, de túlhaladott emlékeként vetett el:

„Az utolsó esztendőkből kiderítették, hogy napjaink olvasás-tanítása voltaképpen ANAKRONIZMUS, minthogy a tanulót hangos olvasásra tanítja meg, amelynek pedig a mai életben jóformán semmi hasznát nem látja. (...) A konzervatív pedagógia „megőrizte” az ókori olvasástanítás módszereit, és egészen későn eszmélt csak rá, hogy az élet közben gyökeresen átalakult. (...) azt követelik, hogy a jövőben az olvasástanítás is tisztára gyakorlati-gazdasági céloknak hódoljon. Az olvasás meggyorsítása (...) tehát ennek az iskolának legfőbb célja. Messzire vinne, ha itt „humanisztikus” ellenérveinket kívánnók csoportosítani. Éljük be azzal a megnyugtatóssal, hogy az európai pedagógiát – hála Isten! – ezen a téren is még más ideálok lelkesítik, mint az amerikaiak.” (Balogh 2001a, 148.)

Hang és csend, zaj és némaság kezdettől fogva mindvégig kultúránk ellenétes, de egyenként is ambivalens tartalmú alap-toposzai. Az érzékeny történeti rekonstrukció, benne például talán éppen a retorikai hagyomány közelmúltban elkezdett rehabilitálása az eszmetörténetben, illetve a legújabb hangfilozófiai kutatások – közöttük a miénk – segíthetnek majd rendbe tenni e kultúránk alapjait érintő, ma is élő feszültségeket.

Irodalom

- Ágoston 1995: *Szent Ágoston vallomásai*. I–II. köt. Fordította és magyarázta Balogh József; előszó Borzsák István. Akadémiai Kiadó – Windsor Kiadó, Budapest.
- Arisztotelész 1974: *Poétika*. Fordította Sarkady János. Magyar Helikon, Budapest.
- Arisztotelész 1982: *Rétorika*. Fordította; a jegyzeteket és az utószót írta Adamik Tamás. Gondolat, Budapest.
- Arisztotelész 1988: *Lélekfilozófiai írások*. Fordította; az utószót írta Steiger Kornél. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Arisztotelész 2006: *Lélekfilozófiai írások*. Fordította és az utószót írta Steiger Kornél. A *lélek* című mű fordítását átdolgozta Brunner Ákos és Bodnár István. Akadémiai Kiadó, Budapest /Filozófiai írók Tára: Harmadik folyam./
- Augustinus, Aurelius 1982, 1987: *Vallomások*. Fordította Városi István. Gondolat, Budapest.
- Balogh József (írta és a leveleket fordította) 1926: *Szent Ágoston, a levélíró. Szemelvények leveleskönyvéből*. Szent István Társulat, Budapest.
- Balogh József 2001: „Vasa lecta et pretiosa”: Szent Ágoston konfessziói. In: uő: *Hangzó oldalak: Voces paginarum*. Szerk. Demeter Tamás. Kávé Kiadó, Budapest, 23–86.

- Balogh József 2001a: A hangos olvasás és írás: Újabb adalékok a jelenség történetéhez és természetrajzához. In: uő: *Hangzó oldalak: Voces paginarum*. Szerk. Demeter Tamás. Kávé Kiadó, Budapest, 132–152.
- Hobbes, Thomas 1999: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. I–II. köt. Fordította Vámosi Pál; a bevezető tanulmányt írta Ludassy Mária. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Lukianosz 1974: *Lukianosz összes művei. I–II*. Magyar Helikon, Budapest.
- Ong, Walter J. 2010: *Szóbeliség és írásbeliség: A szó technologizálása*. Fordította Kozák Dániel; utószó Horányi Özséb: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest.
- Skinner, Quentin 1996: *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*. Cambridge University Press, Cambridge.

EPILOGUS

KORZIKAI INTERMEZZO

BÍRÓ ANDRÁS

A Cité börtön női szárnyában futottunk össze Karcival '60 március 13-án, ha nem csal az emlékezetem. Feltételezhetően nem találtak egy éjszakára másutt kvártélyt több száz emigráns számára. Másnap de Gaulle kormánya, ingyen és bérmentve, Korzikába repített bennünket. Hajnalhasadáskor két detektív kopogtatott a lakásom ajtaján. Udvariasan felkértek: csomagoljak azonnal, mivel Hruscsov hivatalos látogatásra jön Franciaországba, ők pedig azt az utasítást kapták, hogy engem vigyenek be. Az egyik még meg is jegyezte: *„Higgye el, Monsieur, igazán röstellem, hogy Hruscsov miatt kell önt bevinnem.”*

Később jöttünk rá Karcival, miért épp mi ketten kerültünk a deportálandók listájára. Mert akárhogyan is nézzük, deportáltakká váltunk, ha elkülönítésünk viszonylag rövid ideig tartott is. Még '57-ben, friss párizsi menekültekként – Nagy Balázs, az otthoni Petőfi kör egyik alapítójának kezdeményezésére – egy tucatnyi bús magyar ötvenhatos nem tudta elképzelni emigráns létét anélkül, hogy valamit tegyen az otthoni bebörtönzöttekért, de főleg hogy minél szélesebb körben ismertesse a világgal a forradalom igazságát. Létrehoztuk tehát a párizsi Petőfi kört. Mivel Karcsi meg én tudtunk legjobban franciául, a mi feladatunk lett a kör bejegyzését intézni. Így került – gyanútlanul – a nevünk a híres-hírhedt Prefecture kartonjaira, majd a korzikai listára. Küldtünk is Balázsnak a szigetről egy levelezőlapot, amelyben a majmok felajzott libidójának áldozatául ajánlottuk személyét, mivel mi ott „senyvedtünk” a távoli Korzikán, ő meg szépen otthon maradt.

A hruscsovi külpolitikai nyitás – emlékezzünk az ENSZ közgyűlésén a szandál epizódra, amikor a pártfőtitkár rosszallásának súlyt adva lábbelijével verte a pulpitust – nemcsak Párizsba, de Londonba is elvitte a vezért. A szovjet biztonsági szervek követelése volt, hogy látogatása alkalmával a fogadó kormányok tartsák féken a kelet-európai

emigránsokat. Az angolok ezt úgy oldották meg, hogy behívták a feltételezett zavart okozókat, közölve: Hruscsov úr az ország vendége, éppúgy, mint önök, kérik tehát, szíveskedjenek minden ellenséges megnyilvánulástól tartózkodni. Nem is történt incidens. A franciák ezzel szemben (Fouché, oh!), több száz menekültet, egyesek szerint nyolcszázat letartóztattak, és jó messze, Korzikába deportáltak. Biztos, ami biztos! Hogy egy orosz hegedűst is elvittek, akinek az volt a balszerencséje, hogy egy nappal előbb érkezett Párizsba, mint H. hivatalos érkezésének dátuma, hagyján. De volt közöttünk csehszlovák exminiszter, aki mellékesen ízes magyar nyelven vizsgáztatott bennünket egy-egy Petőfi-vers stróféiról; örmény joghurtgyáros; spanyol anarchista, polgárháborús majd szovjet tábornok, akit Sztálin Szibériába menesztett, miután kegyvesztett lett, de akinek mégis sikerült gyalogszerrel Kínán keresztül Párizsba eljutnia, ahol építőmunkás lett; magyar történelmi család sarja, akiről úgy hírelett, hogy esténként vigyázban állva tiszteleg partizánvadász századosi egyenruhája előtt, de akiről láttuk, hogy a magával hozott Hermes írógépén magyar népballadákat fordít franciára, amíg állítólag a Citroën gyár latrináinak tisztításával kereste kenyerét; Mihájlovsz Drázsza ezredes, szerb kollaboráns hadúr főhadiszállásának volt tisztje; román egyetemista stb., stb., egyszóval a rejtői alakok teljes panoptikuma tárult elénk.

Nyolc év a különbség köztünk, és ez bizony az évtizedek során sem változott, állapítottuk meg keserű fintorral nemrég. Amikor a negyvenes évek végén Kecskeméti Zsuzsa kisöccseként ismertem meg a banda Benjáminját, nem gondolhattam, hogy barátságunk csak felnőtt korunkban vesz majd ilyen meghitt fordulatot, mint párizsi emigrációnk idején. Váratlan letartóztatása annál érzékenyebben érintette a békés természetű, visszafogott, régimódi udvarias levéltáros barátomat, hogy felesége várandós volt, és az orvosok komplikációtól tartottak. Meg hogy aznap reggel nem mehetett be az irodájába, a rue des Francs-Bourgeois-ba, abba a barokk homlokzatú, szemet gyönyörködtető palotába, amelyet Napóleon már a nyolcszázas évek elején a nemzeti levéltárnak szánt. Amikor Ajaccio felé repült ahelyett, hogy irodájában „molyoljon”, nemcsak valamennyiünk szorongásában osztozott a megválaszolatlan kérdések miatt: vajon hova visznek?, táborba kerülünk-e?, meddig tarthat ez az örület?, hanem személyes sértettségként élte meg, hogy a maga szabta napi penzumát nem teljesíthette.

L'Île Rousse, Észak-Korzika tengerpartjának egyik frekventált nyaralóhelye vált új otthonunkká, a helyi szállodások váratlan örömére, hiszen normális körülmények között márciusban egy élő turistát sem látni, míg egyszerre csak – a francia belügyminisztérium jóvoltából – telt házat hirdethettek. „Sanyarú” deportálásunk körülményei sok mindenhez voltak hasonlíthatók, csak egy menekülttáboréhoz nem. Fürdőszobás, balkonos *celláink*, bőséges ellátásunk, szabad mozgásterünk, a *ránk erőszakolt* zsebpénz sem tudta feledtetni velünk, hogy rabok vagyunk. Figyelembe véve pompás körülményeinket e jelző patetikusként, eltúlozottnak tűnhet, mi azonban megtapasztaltuk: nem a lét határozza meg a tudatot (szemben azzal a premisszával, amelyet az otthoni rendszer hirdetett).

Délben a kiváló francia konyha ínycsemegettéit szolgálták fel, amikor a napi névsorolvasásra megjelent „keretlegényünk”, az egyenruhás CRS – valahai csendőrségünk frank változata. Egyszerre csak megdermedt a levegő. Karcsival nap mint nap a magyar asztalnál ültünk. Általában cseverésztünk, szidalmaztuk a szürkéket (a párizsi magyar szleng így hívja a franciákat), vagy éppen összekaptunk. Amikor azonban nevünk hallatán *oui* vagy *présent* jött ki a számon, a kiszolgáltatottság, az otthoniak iránti aggodalom, a bizonytalanságérzete uralkodott el rajtunk. A depresszió egyeseket a halálba kergetett. Két öngyilkosságról hallottunk, az egyiket egy bolgár szobafestő követte el.

A magyar átok itt is a nyomunkban maradt. Emlékszem arra az esetre, amikor a különben joviálisnak tűnő, kopaszodó kisvállalkozó magától értetődő természetességgel elkezdett zsidózni. Megszokott helyünkön ültünk Karcsival, amikor zsigeri reakcióként ráléptem a tyúkszemére az asztal alatt, ő meg csak folytatta a baromságait, mire én most már a sípcsontját vettem célba. Végre vette a lapot, és befogta a száját. Bármennyire is érthetetlennek tűntek a francia belügy válogatási szempontjai, lassan világossá vált, hogy sorstársaink zöme mégis az emigráció radikális jobboldalának híveiből tevődött össze, ami őszintén megvallva nem töltött el bennünket féktelen örömmel, hiszen Karcsi édesapja nem tért haza a deportálásból, jómagam meg anno az ellenállók egyik csoportjában ügyködtem.

Derűsebb napokat is megéltünk azért. Egy alkalommal a megyei alispán látogatott el a szállodába, arra serkentve bennünket, hogy ha már kénytelenek vagyunk Korzikában tartózkodni, legalább ismerjük meg jobban a szigetet. Ez adta asztaltársaságunk kis csoportjának az ötletet, hogy béreljünk egy kocsit és turistáskodjunk. Rám bízta a volánt, de a kacskaringós helyi utakon bizony nem volt egyszerű a vezetés. Talán Karcsi találta ki: a többiek kórusának kíséretében minden kanyar előtt bömbölte a „Duda! Fék!” parancsot, amin ők bődületesen szórakoztak, míg én kényszeredett mosollyal tűrtem. Voltak feledhetetlen epizódok is. Inkább a vacsora utáni órákban futottunk össze a helyi kocsmában régiónk más nemzetiségű menekültjeivel. A korzikai borok iszogatása közben beszédbe elegyedtünk szerb, román és szlovák sorstársainkkal, akikkel e kései órákban már egymás hátát veregetve, József Attila szellemében hirdettük a dunai népek összetartozását, sőt borgőzősen megfogalmaztuk a konföderáció kartáját is... De emlékezetes maradt Karcsinak e kései órán elhangzó és a póre szükségszerűség kiváltotta felkiáltása is, miszerint „*a méditerranée tenger az én vécém!*” Annak feltárása, hogy a *spiritus loci* vagy más objektív okok ihlették e napóleoni pátoszt, a későbbi kutatások feladata marad.

Az élet úgy hozta, hogy néhány év elteltével véglegesen elhagytam Párizst. Ám ma sem fordulhat elő, akármennyire rövidre szabott is az ottlétem, hogy ne látogassak el Antonyba, legalább egy whiskyre, vagy ne áldozzak Karcsi kulináris művészetének. Mivel mindketten – ő a Nemzetközi Levéltári Tanács képviselője majd igazgatója szerepében, én meg újságírói tevékenységem keretében – rendszeresen látogattuk az akkor harmadik világnak hívott térséget, beszélgetéseink óhatatlanul e téma körül forogtak. Már nem

emlékszem, hogy melyikünk hozta magával egy helyi értelmiségi keserű mondását: „*Afrika a jövő kontinense, és az is marad!*” Ennek ellenére ma is azt gondolom, hogy a fekete földrész levéltárai – nem csekély mértékben Karcsi szenvedélyes szakmaszeretete folytán – a nemzetépítés fontos szereplőivé váltak. Ez pedig nélkülözhetetlen kovásza az afrikai országok lakosai identitástudatának, emancipációjának megteremtésében, a múlt törzsi maradványainak felszámolásában. Talán a sokfajta közös élmény és tapasztalat magyarázza egymás iránti ragaszkodásunkat. Barátságunkat mégis az imponderábilák világában kell keresni, hasztalan lenne racionális magyarázatok után kutatni, amikor alapvetően a szeretetben gyökerezik.

Bis Hundertundzwanzig, öreg barátom, főleg, ha Te is ezt kívánod.

Duda! Fék!

KECSKEMÉTI KÁROLY MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA* || OEUVRES SÉLECTIONNÉES DE CHARLES KECSKEMÉTI**

Levéltártudományi közlemények, levéltári kiadványok || Communications et publications dans le domaine archivistique

Bibliographie analytique internationale des publications relatives à l'archivistique et aux archives. En collaboration avec Robert-Henri Bautier et Aline Vallée [A levéltári tudományokra és a levéltárakra vonatkozó közlemények analitikus bibliográfiája]. Társ szerzők: Robert-Henri Bautier és Aline Vallée.] *Archivum*, IV, 1954, 217–218., VI, 1956, 177–180., VII, 1957, 61–64., VIII, 1958, 133–134., IX, 1959, 125–130., 1960.

A Sopron Megyei Földhivatal iratanyagának rendezése [Réorganisation du matériel archivistique du Bureau du cadastre du comitat de Sopron]. *Levéltári Híradó*, 1956/1, 166–183.

La formation professionnelle des archivistes. Liste des écoles et des cours de formation professionnelle d'archivistes [A levéltárosok szakmai képzése. A levéltárosok iskoláinak és szakmai tanfolyamainak listája]. Publié avec le concours de l'UNESCO. Bruxelles, 1966, 95.

Les activités et les problèmes du Conseil International des Archives [A Nemzetközi Levéltári Tanács tevékenysége és gondjai]. *Archivum*, XVI, 1966, 197–206.

* A bibliográfia alapja a szerző által készített két válogatás: (1) az Aetas számára 2000-ig megjelent műveiből: AETAS Journal of history and related disciplines [AETAS Történettudományi folyóirat], issue: 1-2 / 2000, pages: 247–248, on www.ceeol.com; (2) A Bibó István Szellemi Műhely számára 2008-ig megjelent művekből, <http://www.bibomuhely.hu>. A szerkesztők a két bibliográfiát egyesítették, és kiegészítették néhány korábbi adalékkal, továbbá a 2008 és 2013 között megjelent művek adataival.

** La bibliographie des travaux de Charles Kecskeméti est basée sur deux listes d'oeuvres sélectionnées préparées par l'auteur. 1) Oeuvres sélectionnées parues jusqu'à 2000, in: AETAS Journal of history and related disciplines, issue: 1-2 / 2000, 247-248, on www.ceeol.com. 2) Publications parues jusqu'à 2008, bibliographie préparées pour L'Atelier Spirituel Istvan Bibó. <http://www.bibomuhely.hu>. Les éditeurs ont réunies les deux listes et les ont complétées par certaines références bibliographiques non mentionnées plus tôt, puis par les données des oeuvres parues entre 2008 et 2013.

- La libéralisation en matière d'accès aux archives et de politique de microfilmage [A levéltári kutatás és mikrofilmre vétel politikájának liberalizálása]. *Archivum*, XVIII, 1968, 25-48. (avec annexes/függelékkel).
- Levéltári jegyzékek 1. Kéziratos térképek a területi állami levéltárakban*, XIII. Soproni Állami Levéltár, Radó Józseffel közös munka [*Registres archivistiques 1. Les cartes du département des manuscrits dans les archives de province en Hongrie*, XIII. Archives Nationales de Sopron. En collaboration avec József Radó]. Budapest, 1968.
- La problématique actuelle des archives [A levéltárak időszerű problematikája]. In: *Les Arabes par leurs Archives (XVIe–XXe siècles). Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique*, n° 555, 9-11 avril 1974. Paris, 1976, 311-321.
- Les contentieux archivistiques. Etude préliminaire sur les principes et les critères à retenir lors des négociations* [A levéltári jogviták. A tárgyalások során betartandó alapelvekről és kritériumokról szóló előtanulmány.] UNESCO, PGI-77/WS/1. Paris, 1977, 33 p. (réédition/újra-közölve: Actes de la XVIIe Conférence internationale de la Table ronde des archives, Cagliari, 1977, 113-130.).
- Accords et conventions bilatéraux et multilatéraux relatifs aux transferts d'archives* [A levéltárak áthelyezésére vonatkozó két- és többoldalú szerződések és egyezmények]. En collaboration avec Evert Van Laar. UNESCO, PGI-81/WS/3. Paris, 1981. (version anglaise/angol változat: Model Bilateral and Multilateral Agreements and Conventions Concerning the Transfer of Archives. Paris).
- Archives, développement et souveraineté nationale [Levéltárak, nemzetfejlődés és szuverenitás]. In: *Techniques modernes d'administration des archives et de gestion des documents : recueil de textes*. UNESCO, PGI-85/WS/32. Paris, 1985.
- Archives pour tous [Levéltárak mindenkinek.] In: *Courrier de l'UNESCO février 1985. Le temps retrouvé*. Bibliothèques et archives, Paris, 1985, 9-11.
- Random considerations on libraries and archives. *The Library Association Rare Books Group Newsletter*, 26, November 1985, 9–17.
- Réflexions sur la coopération internationale* [Gondolatok a nemzetközi együttműködésről]. *Rassegna degli Archivi di Stato*, XLV, 1985, 421-433.
- Argumentación en favor de una enciclopedia en materia de archivos [Érvelés egy levéltártudományi enciklopédia érdekében]. In: *De archivos y archivistas: homenaje a Aurelio Tanodi*. Organización de los Estados Americanos, Washington, D.C., 1987, 96–101.
- Contrastes et nuances. Réflexions sur la formation des archivistes [Kontrasztok és árnyalatok. Gondolatok a levéltárosképzésről.] In: *Miscellanea Carlos Wyffels*. Archives et bibliothèques de Belgique/Archief-en Bibliotheekwezen in België, LVII. 1-2, 1986, Brussel-Bruxelles, 1987, 245-253.

- Financial support for preservation activities in Preservation of Library Materials*. Conference held at the National Library of Austria, Vienna, April 7–10, 1986. IFLA Publications, 41. München–London–New York–Paris, 1987, Vol. 2, 3–9.
- The Professional Culture of the Archivist. *The American Archivist*, vol. 50, no. 3, Summer 1987, 408–413.
- De la politique de développement des archives [A levéltárfejlesztés politikájáról]. In: *Aus der Arbeit der Archive*. Festschrift für Hans Booms Herausgegeben von Friedrich P. Kahlenberg, Harald Boldt Verlag, Boppard am Rhein, 1989, 3–8.
- Acces to Archives : policy issues and concerns. In: *SARBICA, Report of the Colloquium on Access and Use of Archives*, Jakarta, Indonesia, 19–22 January, 1987. (SARBICA Secretariat, National Archives of Malaysia 1989) 38–47.
- Pour une politique d'archives dans les grands systèmes intergouvernementaux* [A nagy kormányközi rendszerek között megvalósítandó levéltárpolitikáért]. 17ème Congrès international des Sciences historiques, Vol. II. Madrid, 1990, 971–974. (Version anglaise : *Towards an archival policy in major intergovernmental systems*.)
- Levéltári változások Kelet-Európában [Changements archivistiques en Europe de l'Est]. *Levéltári Közlemények*, 1992, 85–90.
- Displaced European Archives: is it time for a post-war settlement? *The American Archivist*, 55.1, Winter 1992, 132–138.
- The role of ICA in post-1992 Europe. *Journal of the Society of Archivists*, 13, 1992, 49–53.
- Les contentieux archivistiques: L' action de l'UNESCO et du CIA depuis 1976, 2ème partie [A levéltárosi jogviták. Az UNESCO és a Nemzetközi Levéltári Tanács 1976 óta végzett tevékenységéről, második rész]. In: *L'interdépendance des archives*. Actes des vingt-neuvième et trente-et-unième conférences internationales de la Table ronde des Archives, XXIX Mexico 1993, XXX Thessaloniki 1994, XXXI Washington 1995, Dordrecht 1998, 77–83.
- Disputed Archival Claims: the Legal Framework. Activities of Unesco and ICA since 1976, Part II. In: *Interdependence of Archives, CITRA 1993–1995, Proceedings of the 29th, 30th and 31th International Conference of the Round Table on Archives*, 79–85.
- Un nouveau chantier pour la profession : La déontologie archivistique [A szakma új műhelye. A levéltárosi kötelmek tana]. *Der Archivar*, IV, 1996, 592–599.
- After the Beijing Congress: new priorities in archival theoretical research. *Indian Archives*, 1997 et discours prononcé à l'Académie Comité on Archives Basis Theory of China Archives Society, Beijing, 5 mars 1997.
- Coopération internationale, quelques acteurs et un bilan [Nemzetközi együttműködés, néhány szereplő és egy mérleg]. In: *Histoires d'Archives, Recueil d'articles offert*

à Lucie Favier par ses collègues et amis. Paris, Société des Amis des Archives de France, 1997, 128–152.

Intervention au Séminaire sur les enjeux de la présence du français dans les réunions d'Organisations internationales non gouvernementales [Felszólalás a francia nyelv használatának tétjéről a nemzetközi és nem kormányzati szervezetek munkálataiban c. szemináriumon]. Actes du Colloque 20 et 21 mai 1997, Union des organisations internationales établies en France, Paris, 1997, 41-44.

Les modalités pratiques d'accès et de communication des archives. En collaboration avec Philippe Charon [A levéltári forrásokhoz való hozzáférés és az archívumok közötti érintkezés gyakorlati módozatai. Ph. Charonnal közösen]. In: *Actes de la trente-deuxième Conférence internationale de la Table ronde des Archives*. Edimbourg, 1997.

La géopolitique de l'accès en Europe [A levéltári forrásokhoz való hozzáférés geopolitikája]. In: *Actes de la Table Ronde Mémoire et Histoire : les Etats européens face aux droits des citoyens du XXIème siècle*. Bucarest, 1998, 37-40.

Le patrimoine archivistique européen commun [A közös európai levéltári örökség]. *Archives et Bibliothèques de Belgique*, LXIX, 1998, 1-4, 7-14.

O proekte rekomendacij po standartu evropejskoj politiki v otnošenii dostupa k arhivam. [A levéltárakhoz való hozzáféréssel kapcsolatos – európai politikai szabvány szerinti – ajánlások tervezetéről] In: *Istoriki i arhivisty: sotrudničestvo v sohranении i poznannii prošlogo v interesah nastojaščego i budućšego*. Moskva, 1998, 242–246.

Access to archives: a political issue. In: *Open Society Archives*. Budapest, 1999, 24–28.

Où vont les archives dans le monde ? [Merre tartanak a levéltárak a nagyvilágban?] In: *Finances, pouvoirs et mémoire. Hommage à Jean Favier*. Paris, Fayard, 1999, 600–609.

Integration of separated archives for the preservation of national memory. *Arhivski Vjesnik*, n° 42, 1999, 209–215.

The Legal Status of the Archival Holdings of the International Tracing Service in Arolsen. In: *Arkhiyyon – reader in Archives studies and documentation*. Jerusalem, vol. 10–11, 1999, XXVII–XXXVI.

Pour une nouvelle Europe des Archives [A levéltárak új Európájáért]. In: *Archiv und Geschichte. Festschrift für Friedrich P. Kahlenberg*. Hrsg. Klaus Oldenhage, Hermann Schreyer, Wolfram Werner. Droste Verlag, Düsseldorf, 2000, 1–5.

Secret et tabous. L'arrière-plan du choix du thème du colloque. [Titok és tabuk. A kollokvium témaválasztásának háttere.] In: *L'Europa Centro-orientale e gli archivi tra età moderna e contemporanea. Atti del IV Colloquio Internazionale (Viterbo 6–9 giugno 2002)* a cura di Gaetano Platania.

- L'histoire des contentieux archivistiques [A levéltári jogviták története]. In: Marie Cornu, Jérôme Fromageau (sous la dir. de) : *Archives et patrimoine*, vol. I, L'Harmattan, Paris, 2004, 41-50.
- Le pouvoir archivistique [A levéltár hatalma]. *Ibid.*, 161-171.
- Elektronikus információszabadság a múlt megismerésének szolgálatában – a Komintern-levéltár informatizálása [La liberté d'information électronique au service de la connaissance du passé]. In: Majtényi László et al.: *Az elektronikus információszabadság [La liberté d'information électronique]*. Eötvös Károly Intézet, Budapest, 2005, 385–392.
- Levéltár és emlékezet [Archives et mémoire]. In: György Péter, Kiss Barbara, Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet* [Patrimoine culturel–imagination sociale.] OSZK–Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005, 93–104.
- (avec Iván Székely/Székely Ivánnal) *Access to Archives. A Handbook of Guidelines for Implementation of Recommendation No R (2000)13 on a European Policy on Access to Archives*. Council of Europe, Strasbourg, 2005, 103.
- History and Archives (the Value of Primary Sources) – Historians and Archivists (Enemies Or Allies?). *Atlanti*, Vol. 19, Trieste, 2009, 243–249.
- Cikkek a Nemzetközi Levéltári Tanács tevékenységéről szakmai folyóiratokban* || *Articles parus dans des revues archivistiques sur l'activité du Conseil International des Archives: Archivum, Boletín Interamericano de Archivos, Rassegna degli Archivi de Stato, Arhivny Ukrainy, The American Archivist, Encyclopaedia of Library and Information Sciences, etc.*

A felsorolt cikkek egy része megjelent egybegyűjtve || Une partie des articles énumérés sont parus dans l'anthologie : *Sovereignty, Disputed Claims, Professional Culture. Essays on Archival Policies*. Brussels, 2000, 365. (Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro spécial 61.)

Történettudományi közlemények /Történelmi kiadványok/ || Communications et publications dans le domaine de l'histoire

- Opinions françaises sur la Hongrie en 1802 [Francia vélemények Magyarországról 1802-ben]. In: *Mélanges Charles Braibant*. Bruxelles, Comité des mélanges Braibant, 1959, 207-215.
- Témoignages français sur la Hongrie à l'époque de Napoléon. 1802-1809* [recueil de documents, avec une introd., par Károly Kecskeméti]. Bruxelles, Institut Imre Nagy de Sciences Politiques, 1960, LIII, 284. (Fontes Rerum Historiae Hungaricae in Archi-

- vis Extraneis. Series dedicata in memoriam Zoltán I. Toth. [sic]). (Sources françaises relatives à l'histoire de Hongrie.
- Les Jacobins hongrois, 1794-1795 [A magyar jakobinusok]. *Actes du 8e Congrès des Sociétés Savantes*, Poitiers, 1962, 219-243. (réédité *Annales historiques de la Révolution française*, n° 212.).
- Notes et rapports français sur la Hongrie au XVIIIe siècle* [Francia feljegyzések és jelentések a XVIII. századi Magyarországról. Összeállította (fordította) és bevezetéssel ellátta Kecskeméti Károly.] Bruxelles, Institut Imre Nagy de Sciences Politiques, 1963, 179.]
- Les grandes lignes de l'histoire de l'Europe centrale [Közép-Európa történetének főbb vonalairól]. *Esprit*, février 1968.
- A liberalizmus és a zsidók emancipációja [Le libéralisme et l'émancipation des Juifs]. *Történelmi Szemle*, 1982/2, 185–208.
- Les constantes et les variations de la géographie religieuse en Europe centrale (Xe-XVIIIe siècles) [Közép-Európa vallásföldrajzának állandó és változó vonásairól (X–XVIII. század)]. *Études Danubiennes*, II/2, 1986, 89-97.
- La séance circulaire de la diète hongroise à la fin de l'ancien régime [A magyar országgyűlés kerületi ülése az *ancien régime* végén]. *Parliaments, Estates and Representation*, VI/2, December 1986, 135-147.
- La Hongrie et le réformisme libéral – Problèmes politiques et sociaux (1790-1848)* [Magyarország és a liberális újjító szellem – Politikai és társadalmi problémák (1790–1849)]. Roma, Il Centro de Ricerca, 1989, 413.
- Le Compromis de Léopold II avec la Hongrie [II. Lipót kiegyezése Magyarországgal]. *Revue de la Bibliothèque nationale de France*, n° 1, Printemps 1994, 26-35.
- L'abolition de la peine de mort devant la diète de Hongrie. Le discours de Bertalan Szemere du 19 août 1843 [A halálbüntetés eltörlésének kérdése a Magyar Országgyűlés előtt. Szemere Bertalan 1843. augusztus 19-i beszéde]. In: *L'Europe des diètes au XVIIème siècle. Mélanges offerts à Jean Béranger*. SEDES, Paris, 1996, 123-143.
- Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben (1790–1848) [Les droits liés aux libertés publiques dans les projets de réformes des libéraux hongrois]. *Aetas*, 2000/1–2, 301–323. (Fordította/traduit Balázs Péter.)
- Le Compromis austro-hongrois de 1867. [Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés] In: *Conflitti e Compromessi nell'Europa di centro fra XVI e XX secolo*, a cura di Gaetano Platania, Viterbo, 2001, 257–275. (Atti del 2° Colloquio Internazionale, Viterbo, 26–27 Maggio 2000.)
- La Hongrie, un nouveau Sefarad? [Magyarország az új Zsidó-Ibéria?] *Politica e religione nell'Europa centro-orientale (sec. XVI-XX)*, a cura di Gaetano Platania, Viterbo, Sette Città, 2002, 77-109. (Atti del 3° Colloquio internazionale, Viterbo, 7-9 giugno 2001.)

- «Judapest » et Vienne [„Judapest” és Bécs]. *Austriaca*, n° 57, 2004, 35–52.
- L'Europe centrale existe-t-elle ? [Létezik-e Közép-Európa?] *Comma*, 2004, 3-4, 51-61.
- (avec Jean Bérenger/társszerző: Jean Bérenger) *Parlement et vie parlementaire en Hongrie, 1608-1918* [Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918]. Honoré Champion, Paris, 2005, 570.
- Histoire des Juifs en Europe centrale : quelques zones d'ombre [A Közép-európai zsidók története: néhány homályzóna]. In: Ladislau Gyémánt-Maria Ghitta (ed.): *Dilemmes de la cohabitation. Juifs et Non-Juifs en Europe centrale-orientale*. Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român, 2006, 53-69.
- Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. (Vázlat) [Zones d'ombre: quelques questions à élucider dans l'histoire des Juifs de l'Europe centrale (esquisse)]. *Aetas*, 2006, 1, 120–132.
- Le catalogue du fonds Apponyi de la Bibliothèque nationale Széchényi. Réflexions sur une bibliothèque extraordinaire [Az OSZK Apponyi fondjának katalógusa. Gondolatok egy különleges könyvtárról]. In: Gaetano Platania (ed.): *Da Est ad Ovest, da Ovest ad Est. Viaggiatori per le strade del mondo*. Viterbo, Sette Città, 2006, 431-458.
- Morphologie et mécanismes d'une révolution : Budapest 1956 [Egy forradalom alaktana és mechanizmusai: Budapest: 1956]. In: *Matériaux pour l'histoire de notre temps*. BDIC, n° 83, juillet-septembre 2006, 23-28, 238.
- Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie, 1717-1809* (préface de Sándor Csernus et Noël-Yves Tonnerre) [Francia feljegyzések és jelentések Magyarországról, 1717–1809 ([előszó: Csernus Sándor és Noël-Yves Tonnerre)]. Institut Hongrois – Bibliothèque Nationale Széchényi, Paris–Budapest–Szeged (Documenta Hungarorum In Gallia II, 2006, 388 p.
- Présentation du Plan du comte Joseph Haller [Gróf Haller József Tervezetének bemutatása]. In: Daniel Tollet (ed.): *Les Eglises et le Talmud, ce que les chrétiens savaient du judaïsme (XVIe–XIXe siècles)*. PUPS, 2006, 173-183.
- A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus [Pluralisme : la clé pour comprendre l'histoire hongroise]. In: *Magyar Tudomány*, 2007/6, 770–786.
- Le panslavisme et l'Europe centrale, naissance d'une illusion [A pánszlávizmus és Közép-Európa: egy illúzió születése]. In: Gateano Platania (ed.): *L'ombra della Russia sull'Europa Centro-Orientale, storia, letteratura e altre cose*. Atti del Colloquio Internazionale (San Martino al Cimino, 14–17 giugno 2006), Viterbo, Sette Città, 2007, 409–429.
- Magyar liberalizmus, 1790–1848* [Le libéralisme hongrois, 1790-1848]. Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008, 409. /Eszmetörténeti Könyvtár./

- (Társszerző: Jean Bérenger) *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918* [(avec Jean Bérenger) *Parlement et vie parlementaire en Hongrie, 1608-1918*]. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, 479 (és térképek).
- Tök község parasztsága a Urbáriumtól az úrbéri perek végéig, 1770–1879 [Histoire de la paysannerie de la commune Tök des livres-terriers jusqu'aux procès du féodalisme, 1770-1879]. *Töki Helytörténeti Füzetek*, I., Petőfi Emlékkönyvtár és Művelődési Ház, Tök, 2009, 110 (és iratmásolatok [et copies de documents]).
- Le libéralisme hongrois, 1790-1848* [A magyar liberalizmus, 1790–1848]. Honoré Champion, Paris, 2010, 450.
- Liberális kihívásra adott konzervatív válasz [Réponse conservatrice à un défi libéral]. *Magyar Tudomány*, 2010/4, 505–507.
- La Hongrie des Habsbourg*, Tome II, 1790-1914 [A Habsburgok Magyarországa. II. köt., 1790–1914]. Collection Histoire, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2011, 405.
- Pour comprendre l'histoire de l'autre Europe. Recueil d'essais* [A másik Európa történelmének megértéséhez. Esszék]. Honoré Champion, Paris, 2011, 403.

Előszó || Avant-propos

- Patricia Kennedy Grimsted: *Trophies of war and empire: the archival heritage of Ukraine, World War II, and the international politics of restitution* [forew. by Charles Kecskeméti]. Harvard Ukrainian Research Inst. – Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass, 2001, XLVII, 749. /Harvard papers in Ukrainian studies./

Könyvismertetések || Revues de livres d'autrui par Charles Kecskeméti

- Kecskeméti Károly: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Politikai eszmétörténet [La question juive en Hongrie. Histoire des idées politiques]. Osiris, Budapest, 2001, 788 p.; *Valóság*, 2002/12., 94–102.
- Kecskeméti Károly: I. Lipót kényszerpályája [L'itinéraire forcé de Léopold Ier]. *Aetas*, 2005, 1–2, 280–285. [(Jean Bérenger: *Léopold Ier (1640–1705) fondateur de la puissance autrichienne*. Paris, PUF, 2004. 510 p. (Perspectives germaniques)].
- Kecskeméti Károly: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires*. *Magyar Tudomány*, 2006/8, 1031–1033. www.matud.iif.hu Dénes Iván Zoltán: *Liberty and the Search for Identity*. Liberal

- Nationalisms and the Legacy of Empires. Central European University Press, Budapest–New York, 2006, XV + 509 p.
- Kecskeméti Károly: Dénes Iván Zoltán: Liberális kihívásra adott konzervatív válasz [Réponse conservatrice à un défi libéral]. *Magyar Tudomány*, 2010/4, 505–507. www.matud.iif.hu; Dénes Iván Zoltán: *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008, 283 + 16 p.
- Kecskeméti Károly: Pálmány Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja* 1825–1848. I–II. köt. – avagy a levéltáros-történész szakma fontossága. Argumentum Kiadó. Budapest, 2011, 2620 p. (Elhangzott az Országház Delegációs termében tartott könyvbemutatón 2011. október 7-én) [l'Almanach des parlements hongrois à l'ère des réformes-ou bien sur l'importance de la profession historico-archivistique (Discours prononcé à l'occasion du lancement du livre éponyme le 7 octobre 2011 dans la Salle des Délégations du Parlement Hongrois)]. *Levéltári Szemle*, 2011/4, 31–35.
- Kecskeméti Károly: Hogy vége legyen a nagy pernek, mely ezer(száz) éve folyik [Pour que l'on finisse le grand procès qui dure depuis mille (cent) ans]. *Aetas*, 2012/2, 177–181. (Kövér György: *A tiszzaeszlári dráma* [Le drame de Tiszaeszlár]. Társadalomtörténeti látószögek. Osiris, Budapest, 2011.)

Szerkesztés || Livre édité

Kozmáné Kecskeméti Márta, Ferge (Kecskeméti) Zsuzsa, Kecskeméti Károly (vál., szerk.) 2001: *Philippos és Demosthenes. Kecskeméti György válogatott írásai*. Tanulmányok. Külpolitikai jegyzetek. Kortörténeti jegyzetek. Könyvismertetések-kritikák. Drámák. [Philippos et Demosthenes. Sélection de textes de György Kecskeméti. Études. Notes d'analyse sur la politique étrangère. Chroniques contemporaines. Compte rendus-critiques.] Ulpius-ház, Budapest, 451 p. Ismertetés/compte rendu: Miskolczy Ambrus: Dr. Liebscher mítosza avagy Kecskeméti György magyarságáról [Le mythe du Dr. Liebscher ou bien sur la conscience profondément hongroise de György Kecskeméti]. *Múlt és jövő*, 2003/3, 109–114.

Visszhang || Reflets

Interjú || Interview

„...a reformkor nem kezdet, hanem folytatás”. Interjú Kecskeméti Károllyal – készítette Deák Ágnes. [« l'époque des réformes n'est pas un début, c'est une continuité »

– interview de Charles Kecskeméti accordée à Ágnes Deák]. *Aetas*, 2000/1–2, 292–297. Utána: *Kecskeméti Károly műveinek bibliográfiája* (*ibid.* 298–300.).

*Recenziók Kecskeméti Károly műveiről || Comptes-rendus de livres écrits
par Charles Kecskeméti*

- Hervé Hasquin : Kecskeméti (Károly) : *La Hongrie et le réformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux (1790-1848)*. Roma, Il centro di ricerca, 1989; un vol. in-8° In: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire/Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1992, Kroniek/Chronique [Histoire contemporaine – Hedendaagse geschiedenis (XIXe–XXe s./e.)], 1096–1097.
- Vermes Gábor: Félelem és nemzet. Károly Kecskeméti : *La Hongrie et le réformisme libéral : Problèmes politiques et sociaux (1790-1848)*. *BUKSZ Budapesti Könyvszemle*, 1994/4, 441–445.
- Miskolczy Ambrus: Jean Béranger, Charles Kecskeméti: *Parlement et vie parlementaire en Hongrie 1608–1918*. Paris, Honoré Champion éditeur, 2005. 570. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2005/4, 1146–1158.
- Tevesz László: *A folytonosság keskeny ösvényén – vagy széles országútján?* Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus, 1790–1848*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008, 412 p. /Eszmetörténeti Könyvtár 10./ *Modern Magyarország*, 2012/1, 203–223. (http://epa.oszk.hu/02300/02336/00001/pdf/EPA02336_modern_magyarország_2012_01_203-223.pdf)
- Himfy József: [Kecskeméti Károly:] *Magyar liberalizmus 1790–1848*. [Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008, 412 p. /Eszmetörténeti Könyvtár 10./; *Debrecen Online*, 2009. március 12. (<http://www.deol.hu/main.php?c=16011>)
- Fenyő István: Jean Béranger – Kecskeméti Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon. 1608–1918, *Századok*, 2009/1, 231–234. (www.szazadok.hu/friss/pdf/2009-1.pdf)
- André Vanrie: Kecskeméti (Charles): *La Hongrie des Habsbourg, t. II: De 1790-1914*. [Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2011; 405., plus cartes et tableaux. In: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire/Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 2012/2, 600–603.
- Claude Michaud: Charles Kecskeméti: *Pour comprendre l'autre Europe* [sic]. *Recueil d'essais*. Paris, Honoré Champion, Bibliothèque d'études de l'Europe centrale 8, 2011, 403 p. In: *Revue historique*, N° 664, 2012/4, 989–992.
- Henri de Montety : Essai : Charles Kecskeméti: *Pour comprendre l'histoire de l'autre Europe*. *Recueil d'essais*. Honoré Champion, coll. « Bibliothèque d'études de l'Europe centrale », n° 8. 408, In: *Revue des Deux Mondes*, avril 2012, 188–189.

- Tóth Ferenc: Charles Kecskeméti: La Hongrie des Habsbourg Tome II de 1790 à 1914. Préface de Sándor Csernus et Noël-Yves Tonnerre, Presses Universitaires de Rennes (Collection « Histoire »), 2011. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 2013, 126/1, 268–269.
- Tóth Ferenc: Charles Kecskeméti: La Hongrie des Habsbourg Tome II de 1790 à 1914. Préface de Sándor Csernus et Noël-Yves Tonnerre, Presses Universitaires de Rennes (Collection « Histoire »), 2011. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (megjelenés alatt/sous presse).
- Jean-Pierre Osier: Charles Kecskeméti: *Pour comprendre l'histoire de l'autre Europe. Recueil d'essais*. Paris, H. Champion, 2011, 403 p. (« Bibliothèque d'études d'Europe centrale », 8). *Revue des études juives*, 172 (1-2), janvier-juin 2013, 225-269.

Egyéb hosszabb méltatások || *Réflexions majeures concernant l'oeuvre de Charles Kecskeméti*

- Miscellanea in honorem Caroli Kecskeméti* / sub patrocinio Joannis Booms et Joannis Favier ; a Francisco Daelemans edita. Archives et bibliothèques de Belgique, 1998, Volume 54 of Archives et bibliothèques de Belgique (Brussels, Belgium) 591 p.
- Kövér György: Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848* [Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2008, 409 p. /Eszmetörténeti Könyvtár./; *Élet és Irodalom*, 2009. április 3, 13. (Laudáció a 2009-es Palládium-díj odaítélése alkalmából. www.euroastra.hu/node/25061/print; <http://www.euroastra.hu>)
- Miskolczy Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történelemszöveg anatómiája*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2007, 129 p. továbbá: Miskolczy Ambrus: *Egy történelemszöveg anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”)* *Aetas*, 2005/1–2, 160–212.
- Miskolczy Ambrus: Előszó a magyar kiadáshoz. Jean Bérenger – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. IX–XI.
- Dr. Pálmány Béla: *Klauzál Gábor titkosrendőri megfigyelése*. Előadás a Klauzál Gábor Társaság 2011. december 12-i ülésén. (www.klauzal.hu/cikk/572.html?PHPSESSID) (A Jean Bérenger – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon. 1608–1918*. [Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 477. p.] c. monográfia méltatása.)
- Szűcs Zoltán Gábor: Kontinuitás és diszkontinuitás a 18–19. század fordulójának politikai kultúrájában. Politikaidiskurzus-történeti esszé. *Századvég*, Új folyam, 2010/1, 22–30. (Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2008, 409 /Eszmetörténeti Könyvtár./

A SZERZŐKRŐL || SUR LES AUTEURS

BÉRENGER, JEAN (sz./né: 1934)

Foglalkozás || Profession: történész
historien

Pozíció || Position: a párizsi Sorbonne egyetem professzora
professeur à l'Université de Paris-Sorbonne

e-mail: iberenger@club-internet.fr

BÍRÓ ANDRÁS (sz./né: 1925)

Foglalkozás || Profession: újságíró
journaliste

Pozíció || Position: roma szakértő, alternatív Nobel-díj (1995)
expert de la question des Roms, Prix Nobel alternatif (1995)

e-mail: andrasb56@gmail.com

BORSI-KÁLMÁN BÉLA (sz./né: 1948)

Foglalkozás || Profession: történész
historien

Pozíció || Position: egyetemi tanár, ELTE Történeti Intézet Kelet-Európa Története Tanszék
professeur à l'Université Eötvös Loránd, Institut d'histoire, Département
de l'histoire de l'Europe Orientale

e-mail: borsikb@gmail.com, bkalman@mfa.gov.hu

DEÁK ÁGNES (sz./née: 1960)

Foglalkozás || Profession: történész
historien

Pozíció || Position: docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és
Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék
maître de conférences habilité à l'Université de Szeged, Faculté des lettres,
Département d'histoire hongroise moderne et contemporain
e-mail: deakagnes@yahoo.com

DÉNES IVÁN ZOLTÁN (sz./né: 1946)

Foglalkozás || Profession: eszmetörténész
historien des idées

Pozíció || Position: egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Állam-és Jogtudományi Kar;
Bibó István Szellemi Műhely, alapító elnök (1996–2012)
professeur à l'Université de Debrecen, Faculté de science de l'État et
de droit; président fondateur de l'Atelier Spirituel István Bibó (1996–2012)
e-mail: denes.ivan@upcmail.hu

FILEP TAMÁS GUSZTÁV (sz./né: 1961)

Foglalkozás || Profession: művelődéstörténész, kisebbségkutató, szerkesztő
historien de la culture, spécialiste de recherche sur les minorités, rédacteur
Pozíció || Position: szellemi szabadfoglalkozású
rédacteur freelance
e-mail: ftg61@gmail.com

FRANK TIBOR (sz./né: 1948)

Foglalkozás || Profession: történész
historien

Pozíció || Position: egyetemi tanár, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Angol-Amerikai
Intézetének igazgatója
professeur à l'Université Eötvös Loránd. Facultés des lettres,
directeur de l'École d'Études Anglo-Américaines
e-mail: tzsbe@hu.inter.net

GRADVOHL, PAUL (sz./né: 1957)

Foglalkozás || Profession: történész
historien

Pozíció || Position: habilitált kutatásvezető docens, a Varsói Egyetem Francia Civilizáció és
Francia Nyelvű Tanulmányok Központjának igazgatója
maître de conférences habilité à diriger des recherches, directeur
du Centre de civilisation française et d'études francophones
de l'Université de Varsovie

e-mail: gradvohl.paul@neuf.fr

HARASZTI GYÖRGY (sz./né: 1947)

Foglalkozás || Profession: történész
historien

Pozíció || Position: egyetemi tanár, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem;
tudományos tanácsadó, MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézet
professeur à l'Université juive; conseiller scientifique, Académie
hongroise des sciences, Centre de recherches en sciences humaines,
Institut d'histoire

e-mail: gyuri.haraszti@gmail.com

KARÁDY VIKTOR (sz./né: 1936)

Foglalkozás || Profession: szociológus
sociologue

Pozíció || Position: a CNRS ny. kutatásvezetője, a Közép-európai Egyetem Történeti
Tanszékének professzora, az MTA külső tagja
ancien directeur de recherche émérite au CNRS (Paris), professeur au
History Department du Central European University (Budapest);
membre extérieur de l'Académie hongroise des sciences

e-mail: karadyv@gmail.com

KOMORÓCZY GÉZA (sz./né: 1937)

Foglalkozás || Profession: történész
historien

Pozíció || Position: professzor emeritus, ELTE Bölcsészettudományi Kar Assziriológiai és
Hebraisztikai Tanszék
professeur émérite à l'Université Eötvös Loránd, Faculté des
lettres, Département de l'Assyriologie et d'études hébraïques

e-mail: komoroczy2000@yahoo.co.uk

KÖRMENDY LAJOS (sz./né: 1950)

Foglalkozás || Profession: levéltáros
archiviste
Pozíció || Position: ny. főlevéltáros
ancien archiviste en chef
e-mail: kormendy.lajos@gmail.com

KÖVÉR GYÖRGY (sz./né: 1949)

Foglalkozás || Profession: történész
historien
Pozíció || Position: egyetemi tanár, ELTE Bölcsészettudományi Kar Gazdaság- és
Társadalomtörténeti Tanszék
professeur à l'Université Eötvös Loránd, Institut d'histoire, Département
de l'histoire sociale
e-mail: kover.gyorgy@btk.elte.hu

MESTER BÉLA (sz./né: 1962)

Foglalkozás || Profession: filozófiatörténész
historien de la philosophie
Pozíció || Position: tudományos kutató, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai
Intézet
chargé de recherche, Académie hongroise des sciences, Centre
de recherches en sciences humaines, Institut de philosophie
e-mail: mesterbla@gmail.com

MISKOLCZY AMBRUS (sz./né: 1947)

Foglalkozás || Profession: történész
historien
Pozíció || Position: egyetemi tanár, ELTE Bölcsészettudományi Kar Román Filológiai Tanszék
professeur à l'Université Eötvös Loránd, Département des études
roumaines
e-mail: amiskolczy@gmail.com

MONTÉTY, HENRI DE (sz./né: 1967)

Foglalkozás || Profession: történész
historien
Pozíció || Position: a történelemtudomány doktora (PhD), kiadóvezető, galériatulajdonos
docteur en histoire (PhD), éditeur, galeriste
e-mail: hmontety@wanadoo.fr

PAJKOSSY GÁBOR (sz./né: 1951)

Foglalkozás || Profession: történész
historien

Pozíció || Position: egyetemi docens, ELTE Történeti Intézet
maître de conférences habilité à l'Université Eötvös Loránd, Institut
d'histoire, Département d'histoire hongroise moderne et contemporaine
e-mail: pajkossyg@freemail.hu

PÁLMÁNY BÉLA (sz./né: 1946)

Foglalkozás || Profession: levéltáros
archiviste

Pozíció || Position: az Országgyűlés Hivatalának ny. irattár és levéltár vezetője,
a történelemtudomány (újkori magyar történelem) kandidátusa
ancien directeur des Archives de l'Office du Parlement Hongrois,
docteur en histoire (PhD)
e-mail: palmany.lilla@upcmail.hu

PÓK ATTILA (sz./né: 1950)

Foglalkozás || Profession: történész
historien

Pozíció || Position: igazgatóhelyettes, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
directeur adjoint, Académie hongroise des sciences, Centre de recherches
en sciences humaines, Institut d'histoire
e-mail: apok@tti.hu

RESS IMRE (sz./né: 1947)

Foglalkozás || Profession: történész
historien

Pozíció || Position: ny. tudományos főmunkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
ancien maître de recherches, Académie hongroise des sciences, Centre
de recherches en sciences humaines, Institut d'histoire
e-mail: iress@tti.hu

TOLLET, DANIEL (sz./né: 1946)

Foglalkozás || Profession: történész
historien

Pozíció || Position: a párizsi Sorbonne egyetem tiszteletbeli kutatásvezetője, a Zsidó
Tanulmányok Társasága elnöke
ingénieur de recherche honoraire à l'Université de Paris-Sorbonne,
président de la Société des études juives
e-mail: tollet.daniel@gmail.com

TÓTH FERENC (sz./né: 1967)

Foglalkozás || Profession: történész
historien

Pozíció || Position: tudományos főmunkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
maître de recherches, Académie hongroise des sciences, Centre
de recherches en sciences humaines, Institut d'histoire
e-mail: fthoth@tt.hu

TURÁN TAMÁS (sz./né: 1960)

Foglalkozás || Profession: filozófus-hebraista
philosophe, hébraïste

Pozíció || Position: tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet
maître de recherches, Académie hongroise des sciences, Centre de
recherches en sciences sociales, Institut de recherche sur les minorités
e-mail: turan.st@gmail.com

ZIRKULI PÉTER (sz./né: 1948)

Foglalkozás || Profession: író, tudományos kutató
écrivain, chercheur scientifique

Pozíció || Position: az ELTE Eötvös József Collegium Humántudományok Központjának
vezetője, PhD (Párizs/Budapest)
directeur du Centre des Sciences Humaine du College Eötvös József
de l'Université Eötvös Loránd; docteur en histoire (Paris/Budapest)
e-mail: zirkuli2@wanadoo.fr

A kiadásért felel a Sík Kiadó Kft. ügyvezetője
Budapest, 2013

Készítette az SL és Társa Bt.